

DİL

araştırmaları

uluslararası hakemli dergi

ISSN 1307-7821

e-ISSN 2757-8003

SAYI: 29 GÜZ 2021

Dil Araştırmaları Sayı: 29 Güz 2021

AHMET BİCAN ERCİLASUN
ERHAN AYDIN
ÖZEN YAYLAGÜL ÜSTÜNEL
İBRAHİM ŞAHİN
İSA SARI
ULUHAN ÖZALAN
KENAN AZILI
HATİCE ALTUN
HANİFE ALKAN ATAMAN
MUHAMMED MUSTAFA BAKIR
SELDA SANDALYECİ
TUĞÇE NUR KESİN
BURÇİN ÇALIŞKAN
GİZEM KORKUT
TUĞBA SARIKAYA AKSOY
MEHMET MUSTAFA KARACA
OSMAN FİKRİ SERTKAYA
MELİKE ÜZÜM
EMİNE GÜRSOY-NASKALİ
EBUBEKİR ERASLAN

2 0 2 1 G Ü Z

Fiyatı: 60 TL

Sayı: 29 Güz 2021

Ankara

SAHİBİ/Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

BAŞ EDİTÖR/Editor in Chief

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

GENEL YAYIN YÖNETMENİ/

General Publication Director

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

EDİTÖR/Editor

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

EDİTÖR YARDIMCISI/Assistant of Editor

Arş. Gör. Emine GÜVEN

YAYIN KURULU/Members of Editorial Boards

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŐÇİOĞLU • Prof. Dr. Zuhal YÜKSEL • Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Prof. Dr. Feyzi ERİSOY • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERİSOY • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM • Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

DANIŐMA KURULU/Publication Board of Overseers

Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Ali AKAR • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Nergis BİRAY • Prof. Dr. Uwā BLAESING • Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. İsmail DOĞAN • Prof. Dr. Şaban DOĞAN • Prof. Dr. Marcel ERDAL • Prof. Dr. Peter GOLDEN • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Viktor GUZEV • Prof. Dr. Bülent GÜL • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ • Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŐÇİOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Hatice ŞAHİN • Prof. Dr. Serkan ŞEN • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA • Prof. Dr. Peter ZIEME • Doç. Dr. Hakan AKCA • Doç. Dr. Ekrem AYAN • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE • Doç. Dr. Paki KÜÇÜKER • Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK • Doç. Dr. İsa SARI • Doç. Dr. İlhan UÇAR • Doç. Dr. Veli Savaş YELOK • Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GENÇER BALOĞLU • Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERTÜRK • Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kahraman MUTLU • Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV • Dr. Öğr. Üyesi Gülsine UZUN

İNGİLİZCE DANIŐMANI/Editor for English Abstracts

Dr. Öğr. Üyesi Musa SALAN

WEB SAYFASI SORUMLUSU/

Web page designer

Arş. Gör. Bekir Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A
Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilarastirmalari@gmail.com
web sayfası: www.dilarastirmalari.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 60 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 100 TL

Kurumsal Abone Bedeli: 200 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi

Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği

No: 53 23 008

e-posta: kardeskalemler@gmail.com

MİZANPAJ/Design by

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

KAPAK TASARIM/Cover design

İbrahim Sağlam Gsm: 0532 460 96 41

BASKI/Printed by

Sonçağ Matbaacılık Ltd. Şti. Tel: (0312) 341 36 67

• Dil Araştırmaları, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

İçindekiler

Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 1 Dilin Doğuşu ve Evrimi: Basamak Teorisi** 1-17
The Origin and Evolution of the Language: Step Theory
AHMET BİCAN ERCİLASUN
- 2 Muruy Maşrapasındaki Runik Yazı Üzerinde Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma** 19-30
A New Reading and Interpretation of the Runic Writing on the Muruy Vessel
ERHAN AYDIN
- 3 Türkçe gel- ve git- Fiillerinin Anlamı** 31-41
Meaning of Turkish Verbs gel- and git-
ÖZEN YAYLAGÜL ÜSTÜNEL
- 4 Etnonimlerde “Ew” (> Ewi, Ewli) Bileşeni ve Alkaewli, Karaewli Adlarının Esası Üzerine** 43-53
About the Component of “Ew” (>Ewi, Ewli) in Ethnonym Ctructures and the Ogininals of Alkaewli, Karaewli Tribe Names
İBRAHİM ŞAHİN
- 5 Ağızların Dil-İçi ve Dil-Ötesi İşlevleri** 55-66
Intra-Linguistic and Extra-Linguistic Functions of Dialects
İSA SARI
- 6 Tarihi Bakımdan Cürçence-Mançu İlişkisi ve Cürçencedeki Bazı Türkçe Kökenli Kelimeler Üzerine** 67-77
Historical Relation of Jurchen-Manchu and on Some Words of Turkic Origin in Jurchen
ULUHAN ÖZALAN
- 7 Dil-Düşünce Sistemlerinde Farklı Bir Kavramsal İlişki: Eski Türkçe Örneğinde Yönlülük İlkesi** 79-98
A Different Conceptual Relationship in the Language - Sense Systems: The Principle of Directionality in the Sample of Old Turkic
KENAN AZILI
- 8 The Comparison of Evaluative That Clauses in Turkish L2 Novice and Expert Writers' Abstracts** 99-114
Türkçe Anadilli Deneyimsiz ve Uzman Yazarların Makale Özetlerinde Tutum Belirleyici Ki-Cümleciklerinin Karşılaştırılması
HATİCE ALTUN

- 9 **Türk Romanlarında, Öykülerinde ve Tiyatro Oyunlarında Hitaplar Bağlamında Alay ve İğneleme Gönderimleri** 115-131
Ridicule and Irony Discourses in The Context of Address Forms in Turkish Novels, Stories and Theatre Play
HANİFE ALKAN ATAMAN
- 10 **A73 (Möndür-Sokkon VI) ve A74 (Sakıyla-Koby I) Yazıtları Üzerine Anlamlandırma Denemesi** 133-142
Attempting Interpretation On A73 (Mendur-Sokkon VI) and A74 (Sakyıla-Koby I) Inscriptions
MUHAMMED MUSTAFA BAKIR
- 11 **Gagauz Türkçesi Söz Diziminin Ölçünlü Türkiye Türkçesi Söz Dizimi ile Mukayesesi Üzerine Bir Deneme** 143-163
An Essay On The Standard of Gagauz Turkish Syntax Comparison with Turkey Turkish
SELDA SANDALYECİ
- 12 **“Çomar” Kelimesinin Kökeni Üzerine** 165-168
On The Root of The Word “Çomar”
TUĞÇE NUR KESİN
- 13 **Tarihî Dönemlerde Tamlayan Eki Almayan Belirtili İsim Tamlamalarının Nehcü'l-Ferâdis Örneğinde İncelenmesi** 169-177
Examination of Specified Noun Phrases That Do Not Receive Complementary Supplements in Historical Periods in the Example of Nehcü'l-Ferâdis
BURÇİN ÇALIŞKAN
- 14 **Dîvânu Lugâti't-Türk'te Ekmek Adları** 179-196
Bread Names in Dîvânu Lugâti't-Turk
GİZEM KORKUT
- 15 **Tuva Türkçesinde İşlevsel Dilbilgisine Göre İşteşliğin Anlambilimsel Yönü** 197-210
Semantic Aspect of Reciprocal in Terms of Functional Grammar in Tuvan Turkish
TUĞBA SARIKAYA
- 16 **Eski Anadolu Türkçesinde Arapça ve Farsça Kelimelerdeki Ünlülerle İlgili Ses Olayları** 211-220
On the Phonetic Events Related to Vowels in the Arabic and Persian Loanwords in The Historical Texts of the Old Anatolian Turkish
MEHMET MUSTAFA KARACA
- Çeviri Makaleler / Translations**
- 17 **Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Yeni Okuma ve Yorumlama Önerileri** 223-231
Einige neue Lesungen und Interpretationsvorschläge zur Legende von Oghuz Kaghan
OSMAN FIKRİ SERTKAYA (Çev.: MELİKE ÜZÜM)
- 18 **Kutadgu Bilig: Clauson'un Nüshaların Kökenine Dair Gözlemleri** 233-237
Kutadgu Bilig: Clauson's Observations on the Origin of Extant Mss.
EMİNE GÜRSOY-NASKALİ (Çev.: EBUBEKİR ERASLAN)
- Yayın Değerlendirmeleri / Reviews**
- 19 **Yazınsal Göstergibilim Bir Kuram Bir Uygulama Anlam Üretim Süreçleri** 241-244
Kalelioğlu, Murat (2020). *Yazınsal Göstergibilim: Bir Kuram Bir Uygulama, Anlam Üretim Süreçleri*. Ankara: Seçkin. 216 s. ISBN: 978-975-02-6378-1.
EZGİ İNAL - CEREN SELVİ

- 20 **Mimarlık Göstergebilimi** 245-248
Eco, Umberto (2019). *Mimarlık Göstergebilimi* (Çev.: Fatma Erkman Akerson). İstanbul: Daimon. 128 s. ISBN: 978-605-65-5885-6.
İSMAIL EKİCİ
- 21 **Mançuca Nişan Şaman Hikâyesi** 249-256
Özalan, Uluhan (2021). *Mançuca Nişan Şaman Hikâyesi (Giriş-Şekil Bilgisi-Çeviri-Metin-Sözlük)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 220 s., ISBN: 978-975-456-160-9
MUSTAFA SELÇUK DİLSİZ
- 22 **Tarihî Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Eski Anadolu Türkçesi** 257-260
Yıldız, Osman; Yalkın, Ali Osman (2021). *Tarihî Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ. 359 s. ISBN:978-605-342-588-5.
TUĞBA KORKMAZER
- 23 **Mihail Çakır'ın Gagauzca (Türkçe) - Rumence Sözlüğü** 261-264
Hünerli, Bülent (2019). *Mihail Çakır'ın Gagauzca (Türkçe) - Rumence Sözlüğü (İnceleme-Metin)*. Çanakkale - İstanbul: Paradigma Akademi. XX + 320 s. ISBN: 978-605-2292-79-2.
ÖZNUR DURGUN
- 24 **Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi** 265-268
Ağca, Ferruh (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 458s. ISBN :978-975-17-4822-5
SILA NUR AKTAŞ
- 25 **Mekândan Zamana Metaforik Transferler- Eski Türkçe Üzerine Teorik Bir İnceleme-** 269-271
Azılı, Kenan (2021). *Mekândan Zamana Metaforik Transferler- Eski Türkçe Üzerine Teorik Bir İnceleme-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 256 s. ISBN: 978-625-7201-55-1
HANDAN BEYAZ
- Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları** 273-279

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Araştırma Makaleleri

Research Articles

Dilin Doğuşu ve Evrimi: Basamak Teorisi

The Origin and Evolution of the Language: Step Theory

Ahmet Bican Ercilasun

Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi

Ankara / Türkiye

e-posta bercilasun@gmail.com

orcid 0000-0002-3268-3251

doi 10.54316/dilarastirmalari.995814

Atıf

Citation

Ercilasun, Ahmet Bican (2021). Dilin Doğuşu ve Evrimi: Basamak Teorisi. *Dil Araştırmaları*, 29: 1-17.

Başvuru

Submitted

15.09.2021

Revizyon

Revised

07.10.2021

Kabul

Accepted

28.10.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

ÖZ

Makale, dilin doğuşu ve evrimi hakkında “basamak teorisi” adını verdiğim teoriyi açıklamak üzere yazılmıştır. Teori, sadece dilin doğuşu üzerinde değil doğuştan sonraki aşamaları üzerinde de durulması gerektiğini savunmaktadır. Adam’s Tongue adlı eserinde Derek Bickerton, “how humans made language?” (insan lisansı nasıl yarattı?) diye soruyordu. Basamak teorisi daha çok, “kök dil oluşuktan sonra nasıl gelişti?” sorusunun cevabını aramaktadır. Teoriye göre “doğrudan taklit”ten sonra dil, yedi basamaktan geçerek evrimleşmiştir. Bunlar sırasıyla “zaman ve mekân engelini aşılması, sembolik kelimelerin doğuşu, belli anlam ve işlevlerin seslerin karakterinden doğuşu (fonosemantik), kelimelerin çoğaltılması, söz dizimi, çekimin ortaya çıkışı, farklılaşma (lehçelere ve dillere ayrılma)” basamaklarıdır. Makalede bu basamaklar anlatıldıktan ve günümüzdeki duruma da kısaca temas edildikten sonra dillerin birbirlerinden ve kelimelerin ilk biçimlerinden uzaklaşması (keyfilik / nedensizlik özelliğinin ortaya çıkışı)’nın sebepleri sekiz madde hâlinde açıklanmaya çalışılmıştır. İnsan evrimiyle dil evrimi arasındaki paralelliklere de bu çalışmada dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: basamak teorisi, dilin doğuşu, dilin evrimi, dillerin farklılaşması, kelimelerin farklılaşması

ABSTRACT

This article is written for the purpose of explaining the theory of “step theory”, named by me, on the origin and evolution of the language. The theory argues that it is necessary to focus not only on the origin of language, but also on its evolution after the birth. Derek Bickerton has asked “how humans made language?” in his book named Adam’s Tongue. On the other hand, the step theory seeks an answer to the question of “how did the root language evolved after the birth?” According to the theory, the language evolved through seven steps after “direct imitation”. These steps are “overcoming time and place barriers”,

“the emergence of symbolic words”, “the birth of specific meanings and functions from the types of sounds (phono semantic)”, “the reproduction of words”, “word order (syntax)”, “the emergence of inflection” and “differentiation (division into dialects and languages)” respectively. Firstly, these steps and current situation are explained in the article. Furthermore, the divergence of the languages from each other and the divergence of the words from their primary forms (the emergence of arbitrariness) are explained in eight points. Parallels between human evolution and language evolution have also been drawn attention in this study.

Keywords: step theory, origin of language, language evolution, separation of languages, separation of words

Son on yıllardaki araştırmalarda, insanın evrimi gibi dilin de tabii seilim yoluyla ortaya çıktığı dūřuncesi ağırlık kazanmıştır. Bu alışmalarda genellikle ses ve işitme organlarıyla beynin gelişmesi üzerinde durulmuş; insan dilinin çevredeki varlıkların seslerini taklit yoluyla ortaya çıktığı fikri ağırlıklı olarak işlenmiştir. Ancak dilin doğuşundan sonraki aşamalar ihmal edildiği için dillerin nasıl olup da birbirlerinden bu kadar farklılaştığı ve kelimelerin nasıl keyfilik (arbitraire) özelliğine sahip olduğu soruları cevapsız kalmıştır. Basamak teorisiyle ben “doğrudan taklit”ten sonraki aşamaları da ele alarak bugünkü durumu açıklamaya çalıştım.

Daha 19. yüzyılda Darwin, *The Descent of man* adlı eserinin üçüncü bölümünde dilin evrimi ile canlı organizmaların evrimi arasındaki benzerliğe / ayniyete temas etmişti:

“Diller, organik canlılar gibi, gruplar ve bunların altındaki gruplarla sınıflandırılabilir; ya doğal olarak soya göre ya da yapay olarak başka özelliklere göre sınıflandırılabilirler. Başat diller ve lehçeler çabuk yayılırlar ve diğer dillerin yavaş yavaş yok olmasına yol açarlar. Bir dil, bir tür gibi, bir kere yok olursa, Sir C. Lyell’in belirttiği üzere, hiçbir zaman yeniden ortaya çıkmaz. Aynı dilin hiçbir zaman iki doğum yeri yoktur. Ayrı diller birbirleriyle kaynaşabilir ya da karışabilir. Her dilde değişkenliğe rastlarız ve sürekli olarak yeni sözcükler ortaya çıkmaktadır; ama belleğin gücünün bir sınırı olduğundan, tek tek sözcükler, tüm bir dil gibi, yavaş yavaş yok olur. Max Müller’in yerinde bir şekilde belirttiği gibi; ‘Her dilin sözcükleri ve dil bilgisel biçimleri arasında sürekli bir yaşam savaşı vardır. Daha iyi, daha kısa ve daha kolay biçimler sürekli olarak üstünlük kazanıyordur ve bu başarıyı da doğalarında var olan erdemlerine borçludurlar’. Bazı sözcüklerin bu daha önemli hayatta kalabilme nedenlerine, salt yenilik ve moda da eklenebilir; zira insanın kafasında her şey için küçük bir değişikliğe karşı kuvvetli bir istek vardır. Var olma savaşımında bazı beğenilen sözcüklerin hayatta kalabilmesi ve korunması, doğal ayıklamadır.” (Harris – Taylor 2018: 166).

Darwin ve Max Müller dillerin, kelimelerin ve dil bilgisi biçimlerinin hayatta kalmasında ve ölmesinde doğal seçilimin rol oynadığını belirtiyor. Fakat acaba ilk kelimeler ve dolayısıyla kök dil (protolanguage) nasıl doğdu, nasıl gelişti?

Basamak teorisinin amacı bu soruya ve sonrasına cevap vermektir. Ancak bu incelemede büyük maymunların beyinlerinin büyümesi, ses ve işitme organlarının gelişmesi üzerinde durulmayacaktır. Homo habilis türünden Homo erectus ve Homo sapiens’e kadar milyonlarca yıl süren beden ve beyin gelişimi Fischer’in eserinde yeterli ölçüde verilmiştir (2010: 27 vd.). Bu araştırmada ayna nöronlar, bebek – yetişkin

iletişimi, duyguların dışa vurumu gibi psikolojik; iş birliği, karşılıklı fedakârlık, paylaşma, dedikodu, tımarlama, ritüel gibi sosyolojik sebepler üzerinde de durulmayacaktır. İnsan ilişkilerinde, şu veya bu şekilde bir iletişim ihtiyacı doğmuş ve ilk insanlar bu ihtiyacı işaretlerle veya seslerle karşılama yoluna gitmişlerdir. Bu araştırma işaret dili teorileriyle de ilgili değildir. Basamak teorisinin amacı, modern insanın konuşma dilinin nasıl ortaya çıktığını ve geliştiğini ortaya koymaktır. Bu yapılırken de dış sebeplerden değil insan dilinin kendisinden hareket edilecektir.

Hayvanların ve çevredeki diğer varlıkların seslerini doğrudan taklit yoluyla çıkarılan bilgilendirici ve uyarıcı sesler, içinde bulunulan zaman ve mekânla sınırlıydı. İnsansuların ilk taklit sesleri, farklı mekân ve zamana göndermede bulunmuyordu. Büyük maymunlar ve insansular (hominidler) çıkardıkları seslerle o andaki bir tehlikeyi türdeşlerine haber vermekteydi. Zaman ve mekân engelinin aşılması, insan dilinin doğuşundaki ilk basamaktır.

Birinci Basamak: Zaman ve Mekân Engelinin Aşılması

Adam's Tongue (Âdem'in Dili) adlı eserinde Derek Bickerton insan dilinin nasıl doğduğunu üzerinde durur ve bir senaryo tasarlar. Ona göre dil, evrimin tabii bir sonucu olarak doğmuştur. Bickerton, Darwin'in bu temel görüşünü, evrim ve ilgili bilimlerdeki yeni araştırma ve gelişmelerin ışığında somutlaştırmaya çalışmıştır. Ormanlarla kaplı olan Orta Afrika'nın doğusu, yedi sekiz milyon yıl önce meydana gelen iklim değişikliği sonucu çoraklaşmış ve milyonlarca yıl içinde savana dönüşmüştür. Savanlarda yaşamak zorunda kalan australopitekus'ların çelimsiz cinsi beslenme ihtiyacını gidermek için fil, mamut, gergedan gibi büyük hayvanların (megafaunaların) leşlerinden faydalanmıştır. Fakat başka yırtıcılar da aynı leşe üşüştüğü için australopitekus'lar ancak adam toplayarak diğer yırtıcıları uzaklaştırmak zorunda idiler. Adam toplamak için de hemcinslerine bir yerlerde büyük bir hayvan leşi olduğunu haber vermek ve ancak birlikte hareket ederlerse bundan faydalanabileceklerini anlatmak zorundaydılar (Bickerton 2012: 120 vd.)¹.

“Adam toplama, HİS (hayvan iletişim sistemi) kalıbını kırmıştır; bu can alıcı bir adımdı. Üstelik bu kalıp, karıncalarda, arılarda, ya da mini minnacık beyne sahip başka türlerde değil, o devirde dünya üzerinde beyin-vücut oranı en yüksek olan türde kırılmıştır.” (Bickerton 2012: 228).

İnsan dilinin, hayvan iletişim sistemlerinden temel farkı, zaman ve mekân engellerinin aşılmış olmasıdır. Hayvan iletişim sistemlerindeki uyarılar / bilgiler o andaki ve o mekândaki durum için geçerlidir. Oysa insan dili, geçmiş ve gelecek zamana atf yapabildiği gibi, göz önünde bulunmayan bir mekâna da atf yapılabilir. Dil biliminde bu dil yetisine “yerdeğişim” (displacement) adı verilir (Bickerton 2012: 53-57). Çelimsiz australopitekus'lar, gözle görülemeyecek bir uzaklıkta kalmış olan ve kendi görme anları üzerinden zaman geçmiş bulunan bir büyük hayvan leşini hemcinslerine haber verdiklerinde farklı zaman ve mekâna ait bir bilgiyi onlara aktarmış oluyorlardı.

¹ Bu senaryoyu australopitekus yerine hominid türü için düşünmek de mümkündür.

Bilgiyi aktarmanın yolu da karşı tarafa bir “sinyal” vermekten geçer. Sinyaller, ya “göstergesel” ya “simgesel” olur diyor Bickerton ve buna üçüncü bir sinyal daha ekliyor: Yansımali sinyal. “Yansımali işaret, göndermede bulunduğu şeye bir şekilde benzer. Gönderme yapılan şeyin bir parçası ya da resmi (ya da resminin parçası) ya da çıkardığı ses olabilir.” (2012: 58). elimsiz australopitekus’lar da ya büyük hayvanı (veya en göze çarpıcı parçasını) işaretlerle anlatmış olmalıdırlar ya da hayvanın çıkardığı sesi taklit etmiş olmalıdırlar.

Australopitekuslar farklı zaman ve mekâna ait bir bilgiyi türdeşlerine haber verdiklerinde zaman ve mekân engelini aşmış oluyorlardı; işte bu, dilin doğuşundaki birinci basamaktır.

İkinci Basamak: Simgesel Kelimelerin Doğuşu

İnsan dilinin kelimeleri “simgesel”dir, yani kelimenin ses yapısıyla anlamı arasında mantıklı bir ilişki yoktur. Saussure’un anlatımıyla gösteren ile gösterilen arasındaki bağlantı “keyfi”dir (nedensizdir). Dolayısıyla büyük hayvan leşini ilk haber veren australopitekus’ların çıkardığı taklidî ses, diyelim ki fil sesi, henüz “simgesel” değildir. Bickerton’a göre bu yansıma ses savanlarda belki de binlerce yıl tekrarlanmış ve artık ortada bir fil leşi söz konusu olmadan da fil kavramını ifade eder olmuş, “simgesel” kelimeye doğru adım atılmıştır. Böylece hayvanlar ve çevredeki diğer varlıklar hakkında beş duyuya dayanan bilgi ve hatıraları anlatmak üzere ilk kelimeler ortaya çıkmış oluyor. Beyin bu şekilde ilk kelimelere bir kez sahip olunca bir kök dil yaratmayı da başarmıştır. Bickerton’a göre bu kök dil bir melez (pidgin) dil gibidir ve bir milyon yıldan fazla bir süre böyle kalmıştır.

Çevredeki varlıklar hakkında beş duyuya dayanan bilgi ve hatıraları anlatmak üzere “simgesel” kelimelerin ortaya çıkması, dilin doğuşundaki ikinci basamaktır.

Derek Bickerton “kök-lisan”ın (protolanguage) böyle doğduğunu düşünüyor² ve ancak birleştirme (merge) yoluyla hiyerarşik bir yapıya geebilebildiğini söylüyor. Eserinin sonlarında şöyle diyor:

“El işaretlerinden ve başka anlamlı sinyallerden ayrı olarak, ilk kök-lisan kelimelerinin, bölünmez ses öbekleri olduğunu, öteki kelimelerle ortak özellikler barındırmadığını tahayyül ediyorum. Eğer bu koşul geçerliyse, etrafta çok fazla kelime olamazdı. Müphem bir sınırın ötesinde, çağdaş lisanların faydalandığı sisteme geilmeliydi; seçili bir avuç anlamsız sestem kelimeler oluşturulmalıydı, ki bu sesler, sonlu sayıda olmalarına rağmen, nereden bakılırsa bakılsın, kombinasyonları sonsuz sayıda olabilir.” (2012: 243).

Dilin doğuşundaki ilk iki basamağı, evrimdeki ön hücrelerin gelişimine benzetebilir ve ön hücreleri (*coacervate*) henüz bir anlam yüklenmemiş (simgesel hâle gelmemiş) ses kümeleri kabul edebiliriz. Bazı ön hücreler, çeşitli kimyevi tepkimelerle RNA ve

² Konuyu çok özet olarak anlattım. Bickerton bütün ilgili bilimlerin ışığında bütün muhtemel gelişmeleri ele alıp zengin bir kaynakçaya dayanarak görüşünü ortaya koymuştur. Yazarın tezi, yukarıdaki kısa ve “yoksul” özete bakılıp değerlendirilmemelidir.

DNA moleküllerini üretebilmeyi başarırlar. Buna “moleküler evrim” adı verilir. Böylece genetik materyale sahip olan ön hücreler üç avantaj elde etmişlerdir:

1. Varlıklarını daha uzun olarak sürdürebilmişlerdir.
2. İlk moleküler birleşimleri (*combination*) oluşturmuşlardır.
3. Bu birleşimleri, kendilerinden oluşan yeni ön hücrelere aktarabilmişlerdir (Bakırcı 2021: 63).

Ön hücrelerde RNA ve DNA moleküllerinin oluşmasını ilk anlamlı (simgesel) ses kümelerinin oluşmasına benzetebiliriz. Anlamlı ses kümeleri de aynı şekilde üç avantajla sahip olmuşlardır:

1. Mekân ve zaman sınırı aşıldığı için daha uzun yaşama imkânı elde etmişlerdir.
2. İlk birleşimleri oluşturmuşlardır.
3. İlk birleşimlerden yeni üretimler yapabilir hâle gelmişlerdir.

Üçüncü Basamak: Belli Anlam ve İşlevlerin Seslerin Karakterinden Doğuşu (Fonosemantik)

Bickerton’ın kök dilin ilk kelimeleri olarak tahayyül ettiği, ses yansımalarından doğan “bölünmez ses kümeleri” dil biliminde onomatope denilen doğrudan taklitlerdir. Ses sembolizmi (sound symbolism / phonosemantics) ile ilgili çalışmalarda konu, doğrudan taklit (onomatopoeia) kavramının ötesine taşınmıştır. Onomatope, Humboldt’un *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (1836) eserinde belirtilen ses – anlam ilişkisinin üç türünden sadece biridir.

Bence doğrudan taklit (*onomatopoeia*) dilin ortaya çıkışının ilk iki basamağında yer alır. Bundan sonraki basamak seslerin karakterlerinden doğan belli anlam ve işlevlerin kullanılmasıdır. Karakterleri çok belirgin olan en az üç ses türünün bu basamakta kullanıldığını düşünüyorum: *r*, dudak sesleri, uzun ünlüler.

R: *r*’nin karakteri titretek olmasıdır. Bu sesin çıkarılması için dil (Fransız *r*’sinde küçük dil) titremekte yani arka arkaya hareket etmektedir. İşte *r*’nin bu karakteri dolayısıyla birçok dilde “tekrar” kavramı *r*’li kelime veya eklerle yapılmaktadır: Ar. *kerre* / *tekrâr*, Roman dillerinde *re-* (*reorganization*, *restoration*, *reconstruction*...), İng. *-er* (*maker*, *killer*, *runner*...), Türkçe *-Ar* / *-(X)r* (*yaz-ar*, *çiz-er*, *düşün-ür*, *gör-ür* [*göz*], *bil-ir* [*akıl*]...)³

Dudak sesleri (u, o, ü, ö, b, v, w, p, f, m): Bu seslerin karakteri, telaffuz sırasında dudakların büzülmesidir. Dolayısıyla burulma, büzülme, eğrilik, diz, dirsek, yay, bel vb. kavramlar için birçok dilde dudak sesleri yer alır: İng. *bow* “yay”, *twist* “bükmek, sarmak, burmak”, *twirl* “burmak, döndürmek”, *elbow* “dirsek”; Ar. *imâle* “eğmek”, *dewr* “çevirmek”, *liwâ* “bel”; Türkçe *bur-*, *büz-*, *büklüm*, *bel*...

³ Fonosemantikle ilgili örnekleri bugünkü birkaç dilden verdim. Örnekleri kök dilden vermemiz tabiatıyla mümkün değildir fakat kök dilde de bu yolla oluşmuş kelimelerin bulunduğu muhakkaktır.

Merritt Ruhlen'in Ana Avustralya **bungu* "diz" kelimesiyle ilgili söyledikleri, konuya açıklık getirebilir. Ruhlen **bungu* kelimesini, R. M. W. Dixon'ın "Avustralya ailesi ile herhangi bir başka dil ailesi arasında genetik bir ilişki asla yoktur." iddiasına cevap vermek için ele almıştır. Ana Hint-Avrupa **beug(h)* "kıvırmak", Ana Altayca **bük(ä)* "kıvırmak, bükmek", Ana Bantu **bóngó* "diz" ve daha başka dillerden birçok benzer örnek vererek Avustralya dillerinin de Avustralya dışı dillerle köken birliğini göstermeye çalışmıştır.

"Avustralya zamanımızdan en az 40.000 yıl önce insanların sürekli yerleşimine sahne olmuştur ve Proto-Avustralya dilini bu tarih civarına tarihlemeyi düşünmemek için sebep yoktur." diyen Ruhlen'in (2012: 171) karşılaştırmalarını kabul edersek Türkçe *bur-* ve *bük-* fiillerinin kökü olan **bu-* fiilini en az 40.000 yaşında Türkçe bir kelime saymamız gerekir.

"Ruhlen'in Ana Altayca biçimini verdiği *bük-* fiili tarihî ve yaşayan birçok Türk lehçesinde vardır." Fakat bu fiil Türkçede kök değil bir türevdir. "*Dîvânu Lugâti't-Türk* dizininin göstereceğim aşağıdaki kelimeler bunu açıkça gösterir:

buk- 'büküp toplamak'.

bukuk 'ağaç çiçeği tomurcuğu'.

bük 'Argu lehçesinde köşe'

bük 'kıvrım, büküm'.

bükül- 'kendi kendine veya birisi tarafından eğilmek'.

bür- 'büzmek'

bürül- 'dürülmek, rulo yapılmak'.

Bunlara Türkiye Türkçesindeki iki fiili de katabiliriz:

bur- 'burmak'

büz- 'büzmek'

Yukarıdaki örneklerin tamamının **bu-* köküne gittiği açıktır... Örneklerden *buk-*, *bür-*, *bur-*, *büz-* türevlerinde sırasıyla *-k-*, *-r-*, *-r-*, *-z-* fiilden fiil yapma ekleri; *bük* isminde ise *-k+* fiilden isim yapma eki vardır. *Bukuk*, *buk-* fiilinden yapılmış isim; *bükül-* ve *bürül-* ise *bük-* ve *bür-* fiillerinden yapılmış fiildirler." (Ercilasun 2021: 292-293). :

Bük- vb. türevler Türkçenin kendi kuralları içinde türemişlerdir. 40.000 yıl önce Türkçe mevcut olmalıdır ki kendi kurallarıyla bu türevleri türetebilsin ve *bük-* türevi de 40.000 yıl önceki Avustralya yerlilerinin dilindeki *bungu* ile denk olabilsin.

Tabii ki bunu kabul etmek zordur. İşin aslı ancak fonosemantik ile açıklanabilir. Biraz önce söylediğim gibi dudak sesleri, taşıdıkları karakter dolayısıyla dünyanın pek çok dilinde *bur-*, *büz-*, *yay*, *diz*, *dirsek*, *bel* gibi kavramlarda kullanılır. Türkçede ve birçok dünya dilinde **bungu*, **bu-*, **beug(h)* vb. sözlerin birbirine benzemesinin sebebi budur.

Ruhlen'in gösterdiği benzerlikler elbette büyük ölçüde doğrudur ve bütün dilleri tek bir kök dile götüren köken birliğine işaret ederler. Ancak Ruhlen benzerliğin sebebinin

fonosemantik olacağına temas etmemiştir. Bence yukarıdaki örneklerde benzerliklerin sebebi, dudak seslerinin karakteridir ve seslerin karakteri ile anlam arasındaki ilişki, dilin doğup gelişmesinde üçüncü basamağı oluşturur.

Uzun ünlüler (ā, ē, ū, î...): Uzun ünlülerin karakteri, seslerin uzatılarak telaffuz edilmesidir. Uzatılarak telaffuz etmek bir bakıma aynı sesi çoğaltmak demektir. İşte bu karakterleri dolayısıyla uzun ünlüler birçok dilde, çokluk ve pekiştirme işlevlerinde kullanılır. Farsça *merd-ān* “erkekler”, *zen-ān* “kadınlar”, *esb-hā* “atlar”; Ar. *mu'allim-ūn* “öğretmenler”, *mu'allim-în* “öğretmenler”, *mu'allim-āt* “kadın öğretmenler”.

20. yüzyılın başlarında Saussure'ün ses ile anlam arasındaki ilişkinin “keyfi” olduğu şeklindeki görüşü dil bilimi çalışmalarını çok etkilemiş, bu yüzden fonosemantik konularına çok fazla girilmemiştir. Fakat özellikle yüzyılın son çeyreğinde ses sembolizmi çalışmaları artmaya başlamış ve kalın-geniş ünlülerle ince-dar ünlülerin yarattığı “büyüklük-küçüklük” gibi anlam farkından, hece başında veya sonunda bulunan ünsüz çiftlerinin veya belirli ünsüzlerin yarattığı anlam türlerine kadar konu çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Hatta bilinmeyen bir dildeki kelimelerin seslerinden anlamı tahmin etmek üzere deneyler dahi yapılmıştır.

Margaret Magnus, “What’s in a Word? – Studies in Phonosemantics” başlıklı doktorluk tezinde Genette’in *Mimologiques* (1976) ve Earl R. Anderson’ın *A Grammar of Iconism* (1998) kitaplarına da atıf yaparak konunun tarihi gelişmesini verir (2001: 12 vd.).

Arap gramerciliğinde de ses anlam ilişkisi üzerinde durulmuştur. “Kelimelerin, ifade ettikleri olgu ve olayların seslerini hatırlatması Arapça’nın önemli bir özelliği olarak görülmüştür. Arapça’daki pek çok kelimedede sesin anlama uygun olduğu görülmektedir. Arapça’da ses anlam uygunluğu ile ilgili izahlar dil geleneğinde harflerin sıfatlarına (seslerin karakterlerine – ABE) dayandırılmıştır. Örneğin *şedde l-ḥable* ‘ipe düğüm attı’ anlamındaki *şedde* fiilindeki ses-anlam uyumu ‘fiilde şin harfinin tefeşşi sıfatı ipin düğüm atılmadan önceki ilk çekilme sesini vermektedir. Bu sestten sonra düğümün sağlamlaştırıldığını ifade etmek üzere şinden daha kuvvetli bir harf olan dâl harfi kullanılmıştır. Dâl harfinin şeddelenmesi ile elde edilen kuvvetli ses, düğümün zihinlerde canlandırılmasını sağlamaktadır.’ şeklinde açıklanmıştır.” (Gündüzöz 2004: 184).

Son dönemlerde Türkolog Timur Kocaoğlu da bir çalışmasında konuyu ele almıştır. Eylül 2004’te yapılan V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda “Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler” başlıklı bir bildiri sunan Kocaoğlu’na göre “dudak ve dil-damak ünsüz sesleri [b/m/v/f/p/w/g/k/l/r] *yakınlık/sevgi/bağlanma* anlamları ve diş ve dil-diş ünsüz sesleri [t/d/s/z] ise *uzaklık/nefret/ayrılma* anlamları içeren kelimeler oluşturur... İnsanların sevgi için dudaklarını öne çıkarması ile, birine karşı koymak ve nefret için ise dişlerini göstermesi veya onları birbirine sürmesi bunun en belirgin göstergesidir.” (2004: 1988). Kocaoğlu bu olgunun evrensel olduğunu belirterek 325 dilde şahıs zamirlerini gösteren bir çizelge⁴

⁴ Birinci şahıs zamirlerinde büyük çoğunlukla dudak sesleri, ikinci şahıs zamirlerinde ise çoğunlukla diş sesleri bulunmaktadır.

ile 700 dilde zamirler dışı karşıt denklilikleri gösteren bir çizelgeyi bildirisinin sonuna eklemiştir.⁵

Fonosemantik konusunu, şiirlerinde sesin ritmik değerini çok iyi kullanan ünlü Türk şairi Yahya Kemal Beyatlı'ya atfedilen bir anekdotla bitirelim. Yahya Kemal şöyle diyor: “Türk halkı büyük nesneleri ifade ederken *o* gibi kalın ve geniş sesleri kullanır. Mesela köyden gelmiş birisi şehirdeki kocaman otobüsü gördüğü zaman şaşırır ve *otobüs* yerine *otobos* der. Bu anlayışa göre bizim üniversitelerimizde de pek çok *prifisir* var.”

Bickerton “kök-lisan”ın nasıl oluştuğunu anlattıktan sonra söz dizimine geçivermiştir. “Bir avuç anlamsız sestem” “sonsuz sayıda” kelimelerin nasıl ortaya çıktığı, “kombinasyon”ların nasıl oluştuğu konusuna girmemiştir. Sonsuz sayıda kelimenin ortaya çıkması ve kombinasyonların oluşması için gerekli evrim basamaklarına devam edelim.

İlk anlamlı ses kümelerinde kaç ses kullanıldığını bilmiyoruz. Bugün dünya dillerindeki konuşma seslerinin sayısı ünsüzlerde 6 ila 122, ünlülerde 2 ila 14 arasında değişmektedir. Ünsüzlerde ortalama (562 dilin ortalaması) 22,7, ünlülerde ortalama 6’dır (e-Maddison 2021). Buna göre dillerin çoğundaki ortalama ses sayısını 28-30 olarak düşünebiliriz. 200.000 yıl önceki homo sapiens sapiens’lerde bu sayının daha düşük (belki de daha fazla?) olduğu farz edilebilir. İnsan dilinin ilk kelimelerinin basit yapıda yani tek heceli olacağı da izahtan varestedir. 20-30 konuşma sesiyle V, KV, VK, KVK, VKK, KKV⁶ vb. yapılarıdaki tek heceli kelimelerin sayısının sınırlı olacağı da tabiidir. Peki, bu sınırlı sayıdaki kelimeler nasıl artmıştır? İşte burada teorinin dördüncü basamağına geçiyoruz.

Dördüncü Basamak: Kelimelerin Çoğaltılması

Mevcut kelimelerden yeni kelimeler yapmanın bugüne kadar dört tekniği (yolu) tespit edilmiştir: birleştirme, ekleme, içten kırılma, tonlama. Nitekim dillerin tipolojik sınıflandırılmasında da bu teknikler ölçüt olarak kullanılmıştır. Bilindiği üzere 19. yüzyıldan beri dil biliminde yaygın olarak kullanılan tipolojik sınıflandırmada “kelime yapımı” (word formation) ölçütüne göre dünya dilleri üçe ayrılır: Tek heceli, eklemeli, bükünlü diller.⁷ “Bunlara bazen çok bireşimli (veya geçişimli) olarak bir dördüncüsü” de eklenir (Comrie 2005: 61).

Tek heceli diller tonlamayla, eklemeli diller ekler yoluyla, bükünlü diller içten kırılma (internal modification, apophony, ablaut/umlaut) yoluyla, çok bireşimli diller birleştirme yoluyla yeni kelimeler / ifadeler yaratırlar. Buna göre birleştirme, çok bireşimli dillerin; ekleme, eklemeli dillerin; içten kırılma, bükünlü dillerin; tonlama, tek heceli dillerin tipik özelliğidir. Ancak bunu, söz konusu dillerde diğer özelliklerin

⁵ Bildirisinin basılı metninde 700 kelimelik ikinci çizelge yoktur.

⁶ V = ünlü, K = ünsüz.

⁷ Comrie, yalınlayan (isolating), eklemeli (agglutinative) ve kaynaşmalı (fusional) diller şeklindeki sınıflandırmanın bazı problemleri üzerinde duruyorsa da (2005: 61-73) konumuz açısından bu tartışma ve sorunların bir önemi yoktur.

bulunmadığı şeklinde anlamamak gerekir. Tek heceli ve bükünlü dillerde de ekler olabileceği gibi eklemeli dillerde de tonlama veya ablaut bulunabilir. Birleştirme ise bütün dillerde bulunan bir özelliktir. Comrie'nin şu satırları bu durumu iyi anlatır:

“Ton dilleri, diğer parametreler temel alındığında, birbirlerinden çok farklıdır. Vietnam dili gibi bazıları, yalınlayan dillerdir, her kelime, tek bir morfemden oluşur. Diğerleri ise, örneğin Bantu dilleri, eklemeli tipte olduğu gibi birleşik morfemlere sahiptir.” (2005: 59).

Bu bilgiler ışığında, yeni kelime yapma tekniklerini sadece ilgili grubun dillerine özgü teknikler olarak düşünmemek gerekir. Ancak söz konusu teknikleri anlatmak için yine de daha çok ilgili gruplara giren dillerden örnekler verilmektedir.

“Ekleme” yolu, eklemeli dillerin tipik bir özelliğidir. Türk dili de sonan eklemeli diller için iyi bir örnektir. Bu dilde nasıl yeni kelimeler yapıldığını birkaç örnekle gösterebiliriz:

hır “hırıltı sesi” / *hır+ıl* “hırıltı sesi”, *fık* “kaynama sesi” / *fık+ır* “kaynama sesi”, *yak* “(Eski Türkçede) kıyı” / *yak+a* “kıyı”, *kan* / *kan+a-*, *ba-* “(Eski Türkçede) bağlamak” / *ba-g* “bağ”, *öl-* “ölmek” / *öl-üm*.

Eklemeli dillerden biri olan Macarcadan da birkaç örnek verebiliriz:

lassú “yavaş” / *lass+an* “yavaşça”, *nagy* “büyük” / *nagy+on* “çok”; *szép* “güzel” / *szép+en* “güzelce”, *rossz* “kötü” / *rossz+ul* “kötüce, fena hâlde”; *él* “yaşamak” / *él-et* “hayat”, *ír* “yazmak” / *ír-at* “belge”; *ül* “oturmak” / *ül-és* “oturma, oturak”, *olvas* “okumak” / *olvas-ás* “okuma”; *olvas* “okumak” / *olvas-ó* “okuyucu”, *ír* “yazmak” / *ír-ó* “yazar”.

Bükünlü bir dil olan Arapçadan da ön ve iç eklere örnek verilebilir:

Ketebe “yazdı” / *me-ktu:b* “yazılan, mektup” / *ka: tib* “yazan, kâtip”; *meded* “yardım” / *isti-mda:d⁸* “yardım isteme”. Arapçada son ek de vardır: *ka:tib* “kâtip” / *ka:tib+e* “kadın kâtip”, *ka:tib+u:n⁹* “kâtipler”, *ka: tib+a:t* “kadın kâtipler”.

İçten kırılma (ablaut), bükünlü dillerin tipik özelliğidir. Arapça ve İngilizce bükünlü diller için örnek alınabilir. Arapçada içten kırılma yoluyla nasıl yeni kelimeler yapıldığını birkaç örnekle görelim:

hakeme “hüküm verdi” / *ha:kim* “hüküm veren, yargıç” / *hukm* “hüküm”; *ketebe* “yazdı” / *kutibe* “yazıldı” / *kita:b* “kitap”.

İngilizceden de birkaç içten kırılma örneği verilebilir:

drink “içme, içecek” / *drank* “içti” / *drunk* “sarhoş”; *sing* “şarkı söyleme” / *sang* “şarkı söyledi” / *song* “şarkı”.

Tonlama için de Çince den genellikle şu örnekler verilmektedir:

⁸ Arap gramerciliğinde ekler “zâid” harf olarak adlandırılır. Uzunluklar da elif, vav, ye harflerini gösterir, dolayısıyla örneklerde görülen a: ve u:’daki uzunluklar da bir tür iç ektir.

⁹ Başlangıçta kelime yapımı için kullanılan teknikler daha sonra diğer bölgüler (kategoriler) ve çekim için de kullanılır olmuştur.

Birinci ton (sabit ton): *mā* 妈 “anne”

İkinci ton (yükselen ton): *má* 麻 “kenevir”

Üçüncü ton (dalgalı ton): *mǎ* 马 “at”

Dördüncü ton (düşen ton): *mà* 骂 “azarlamak”

Nötr ton (kısa hece -çok az görülür-): *ma* 吗 (soru eki).

Birleştirme tekniği bütün dillerde yaygın olarak vardır. Kök dildeki ilk birleştirmeler yansıma kelimelerle yapılmış olmalıdır. Türkiye Türkçesindeki şu örneklere benzer yapıda örneklerin kök dilde de bulunduğunu düşünebiliriz.

Şır şır, şırıl şırıl, hor hor, horul horul, tık tık, tıkır tıkır, tıp tıp, tıpır tıpır, hav hav, cıvcıv...

Arapçadaki dörtlü (rubai) yansımaların iki yansıma sözün tekrarıyla oluştuğu bellidir. Kök dildeki birleştirmeler, Arapçadaki bu yapıların benzeri de olabilirler.

Zelzele(t) “deprem”, *velvele(t)* “feryat etmek”, *vesvese(t)* “fısıltı”, *ğarğara(t)* “gargara”, *ğumğuma(t)* “mırıldama”, *ka’ka’a(t)* “takırtı”.

Aynı veya benzer kelimelerin tekrarıyla oluşturulan birleştirme (ikileme), aslında kök dilin ilk başvurduğu yol olmalıdır. İki kelimenin bir araya gelerek yeni bir kelime / ifade oluşturması, evrimdeki tek hücreli basit yapıların birbirleriyle ilişkili hâle gelerek (simbiyoz) yeni bir yapı oluşturması (Bakırcı 2021: 92) gibidir. Kelimenin başına, içine veya sonuna ekler getirilerek yeni kelime yapılmasını, hayvanlarda gaga, ayak, kanat, kuyruk oluşmasına benzetebiliriz. “İçten kırılma”, hayvanların şekil değiştirmesine benzetilebilir. “Tonlama”yı ise sürüngenlerin vücudunun, zemine göre aldığı biçimlere benzetiyorum.

Dil bilimciler, iyi bildikleri dillerden daha pek çok örnek verebilirler. Ancak dilde yeni kelime yaratma yollarını göstermek için yukarıdaki örnekler bence yeterlidir. Kök dilde dört tekniğin tamamının veya bir bölümünün kullanılmış olması mümkündür.

İlk dört basamağın sonunda Swadesh’in 207 temel kelimesini de içine alan 500-1000 kelimele bir söz varlığı oluştuğunu düşünebiliriz. Bu söz varlığı içinde teklik ve çokluk şahıs zamirleri (*onlar* olmayabilir); yakını ve uzağı gösteren işaret sıfatları; beşe kadar sayılar; *erkek, dişi*; insan ve hayvanların *baş, saç, göz, kulak, ağız, burun, dil, diş, boyun, kol, ayak, göğüs/meme, karın, gaga, boynuz, kanat, kuyruk* gibi görünen ana organlarıyla *kan, et, kemik, tırnak, kul* gibi parçaları; *gök, güneş, ay, yıldız, bulut, gündüz, gece, dağ, su, ateş, taş, toprak, kum, ağaç, dal, yaprak, çiçek, meyve, çekirdek/tohum, yılan, kertenkele, böcek, bit, sinek, kuş, maymun, aslan, fil, kurt, köpek, tavşan, balık* gibi canlı ve cansız tabiat; *büyük, küçük, sıcak, soğuk, sert, yumuşak, çok, az, iyi, kötü, dolu, boş, şişman, zayıf, ak, kara, sarı, kızıl, yeşil/mavi* gibi temel sıfatlar yer almış olmalıdır. Temel fiiller de teklik ikinci şahıs emir biçiminde bulunmalıdır: *kalk, otur, dur, yürü, koş, git, gel, yat, uyu, bak, konuş/söyle, dinle/işit, dokun/tut, al, ver, iç, ye, ısır.*

Bu kelimeler arasında, yukarıda belirtilen yollarla yapılmış bazı türevler de olmalıdır. Ancak ilk dört basamakta çekim / işletme eklerinin ortaya çıktığını düşünmüyorum.

Beşinci Basamak: Söz Dizimi

Aynı veya benzer kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemelerin, kök dilin ilk başvurduğu tekniklerden biri olduğunu yukarıda belirtmiştim. Bu tür tekrarların ilk basamaklarda ortaya çıktığını düşünüyorum. Söz diziminden kastım farklı kelimeler arasında ilişki kurulmasıdır. Aynı veya benzer kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemeler, farklı kelimeler arasında ilişki kurulmasına da örneklik etmiş olabilirler. Aynı veya benzer iki kelimenin bir araya geldiğini gören homo sapiens sapiens, bunları örnek olarak farklı kelimeleri de bir araya getirmeyi düşünmüş olabilir.

İlk söz dizimi örnekleri isim tamlamaları, sıfat tamlamaları ve nesne-fiil (veya fiil-nesne) kuruluşundaki cümleler olmalıdır. Fiilin de başlangıçta sadece teklik ikinci şahıs emir biçiminin kullanıldığını düşünüyorum. İnsan zihninde birlikte bulunan olgu ve olayların söz diziminde de birlikte bulunması tabiidir. Bunun sonucu olarak da sıfatlarla ilgili şu evrensellik ortaya çıkmıştır: Bütün dillerde sıfatlar, niteledikleri ismin yanında yer alır (Fischer 2010: 41).

İlk söz dizimi yapıları için aşağıdaki örnekleri verebilirim.

İsim tamlamaları:¹⁰ *ı tal* “ağaç dalı”, *kişi kol* “insanın kolu”, *kuş tumşuk* “kuşun gagası”, *aş adak* “yaban hayvanın ayağı”, *tag uç* “dağın doruğu”, *çeçek id* “çiçeğin kokusu”.

Sıfat tamlamaları: *bu er* “bu adam”, *ol tişi* “o kadın”, *kök teñri* “mavi gök”, *ak bulut*, *kop kişi* “çok insan”, *kızıl kan*, *sarıg ot* “sarı ot”, *kiçig balık* “küçük balık”, *ısıg kum* “sıcak kum”, *iki kanat*, *tört kuş*.

Nesne-fiil: *ay kör* “aya bak”, *sub iç* “su iç”, *et ye*, *öt yak* “ateş yak”, *tal tut* “dalı tut”, *taş at*, *tam ör* “duvar ör / duvar yap”, *ok al* “oku al”, *koyan ur* “tavşana vur”.

İyelik bölgesi (kategorisi) de beşinci basamakta ortaya çıkmış olmalıdır. İyelik grupları; Türkçede olduğu gibi “zamir + ilgi hâli eki + isim” (*ben+iş eb*) biçiminde ortaya çıkmış olabileceği gibi “isim + iyelik eki” (Ar. *beyt+i*) veya “iyelik bildiren zamir + isim” (İng. *my house*) biçiminde de olabilir.

Altıncı Basamak: Çekimin Ortaya Çıkışı

Bu basamakta çekimin ve çekimle ilgili şu bölgelerin ortaya çıktığını düşünüyorum: geçmiş zaman; geniş / şimdiki zaman (aorist); fiil çekiminde şahıs; bağlama, tarz ve şart bildiren zarf-fiiller; nesne-fiil (veya fiil-nesne) bağlantısı (hâl ekleri, ön takılar (prepositions), son takılar / edatlar’dan biri veya ikisiyle). Bazı bağlayıcılar (ve, fakat, yani, çünkü...) ve pekiştirme (emir, ısrar, yalvarma) parçacıkları (pekiştirme enklitikleri) de bu basamakta ortaya çıkmış olmalıdır.

Çekimle ilgili bölgelerin de ortaya çıkmasıyla altıncı basamakta dilin gelişimi tamamlanmış oluyor. Artık insanlar sınırlı sayıda kelime ve gramer biçimiyle sonsuz sayıda cümle üretebilecek duruma gelmişlerdir.

¹⁰ Örnekleri en iyi bildiğim Eski Türkçe döneminden veriyorum.

Bir sonraki basamak kök dilin lehçelere (dialects) ayrılmasıdır. Lehçelere ayrılmada da evrim yasaları işler. Konuyu tamamlamak için bu basamağı da açıklamamız gerekir. Ona da yedinci basamak demeyi tercih ediyorum.

Yedinci Basamak: Farklılaşma (Lehçelere ve Dillere Ayrılma)

Kök dillerin diyalektlere ayrılma sürecinde, tıpkı evrimde olduğu gibi bazı teknikler köreltilmiş, bazı teknikler işletilmiştir. Eklemeli diller, içten kırılma (ablaut) tekniğini; tonlamalı diller, ekleme tekniğini köreltilmişlerdir. Birleştirme tekniği bütün diyalekt ve dillerde devam etmiş olmalıdır. Ekleme tekniği de en sürekli ve kapsayıcı tekniklerden biri olarak birçok dilde devam etmiştir.

Eklemeli bir dil olan Türkçe, yansıma kelimelerde bugün de içten kırılma tekniğini kullanmaktadır: *şır şır / şar şar, tıkr tıkr / takır tukur, hırıltı / horultu, tık tık / tak tak, fisır fisır / fosur fosur, fişş / faşş*. Karahan, yansımali tekrarlar da /A/ ... /U/ düzenini işlediği incelemesinde (*tak tuk, hatır hutur, abur cubur, çakıl çukul, cart curt...*), bu tür tekrarlar da “düzensizliği, çirkinliği, hoşla gitmemeyi, rahatsız ediciliği” çağrıştıran bir anlam yükü olduğunu belirtir (2008: 140-146).

Türkçenin en eski kaynaklarından olan DLT’de¹¹ de benzer örnekler görülebilir: *çak çuk* “kırılma sesi”, *tañ tuñ* “sert zemine düşen ağır nesnelere çıkardığı ses”, *kag kug* “kaz sesi”, *kart kurt* “parmakların çıtlama sesi”; *tikir tikir / takır takır* “at toynaklarının sesi”; *mañrat-* “bağürtmek” / *müñret-* “(adamı) öküzü gibi böğürtmek”; *yaldrı-* “güneş, şimşek, ateş vb. şeylerin parlaması” / *yuldra-* “kılıç, mücevher vb. şeylerin parlaması”. *Yaldrı-* / *yuldra-* yansıma kökünden *yulduz* “yıldız” gibi kalıcı bir isim de türemiştir.

Türkçenin kalıcı kelimeler de bırakan en eski yansıma köklerinden biri *kav / kıv / kov* köküdür.

Şu örneklerde *ı* sesi vardır:

Kıvı “boş” (KB), *kıvçak* “kof, boş” (KB)¹².

Şu örneklerde *a* sesi vardır:

Kavuk “kepek” (KB), *kavık / kawık* “kepek” (DLT), *kavuk / kawuk* “sidik torbası” (DLT), *kavuk* “kavuk” (TT)¹³, *kavak* “kavak ağacı” (TT), *kabak* “kabak” (TT).

Şu örneklerde *o* sesi vardır:

kovı / kowı “içi boş” (DLT), *kovuk / kowuk* “içi boş şey” (DLT), *kovdak* “cılız” (KB), *kof* “kof” (TT), *kovuk* “kovuk” (TT).

Türkçenin eski ve yeni kaynaklarında görülen içten kırılma (ablaut) tekniği yansıma kelimelerle sınırlı kalmıştır. Yani Türkçe, kelime yapmada içten kırılma özelliğini köreltilmiş, buna karşılık ekleme tekniğini işletmiştir. İçten kırılmanın yansıma kelimelerle sınırlandırılması, evrimdeki eleme / körelmeye denk gelir. Canlıların

¹¹ DLT = Divânu Lügâti’t-Türk. DLT’deki örnekler, Ercilasun – Akkoyunlu yayınından alınmıştır.

¹² KB = Kutadgu Bilig. KB’deki örnekler, Arat’ın Kutadgu Bilig III – İndeks cildinden alınmıştır.

¹³ TT = Türkiye Türkçesi.

evriminde birçok “körelmiş organ” örneği vardır. İnsanda apandis, yirmi yaş dışıleri, kuyruk sokumundaki kemikler; penguenlerde uçma işlevini yitirmiş kanatlar; bazı yılanlarda vücut içinde kalan kalça kemiği, karahindibalarda dölllenme işlevi kalmamış çiçekler gibi (Bakırcı 2021: 207-210).

Son araştırmalara göre Eski Çince de tonlama yoktu. Hece sonundaki ünsüz birikmeleri (clusters) Orta Çince de farklı tonlamalar olarak gelişti. Eski Çincenin Orta ve Modern Çince den bir farkı da önemli ölçüde türetme eklerine sahip olmasıydı. Daha sonra bu ekler verimsizleşerek körelmiş ve gramatikal ilişkiler, kelime sırası ve gramatikal parçacıklarla (particles) sağlanmıştı... Henri Maspero da bir kısım ünsüz birikmesinin türetme eklerinden kaynaklandığını düşünmüştür (e-WT=Old Chinese).

Demek ki Eski Çince deki türetme ekleri Orta Çince de kaybolmuş (körelmiş), onların yerini tonlamalar almıştır. Bunu, yılanlarda ayakların yok olmasına benzetebiliriz. Eski Çincenin körelen ekleri, bazı yılanlarda vücut içinde kalan kalça kemiği gibidir. Ayaklarını kaybeden yılanın vücudunun, zemine göre şekiller alması da Orta ve Modern Çince deki tonlamalar gibidir.

Körelme örnekleri İngilizcede de vardır. +en ekiyle (*children* “çocuklar”, *oxen* “öküzler”) ve apofoni (*men* “erkekler”, *feet* “ayaklar”, *teeth* “dişler”) yoluyla yapılan çokluk biçimleri körelmiş ve sadece istisnalarda kalmış, buna karşılık +s çokluk eki yaygınlaşmıştır. Ana İngilizcede cinsiyet bölgesünün ortadan kalkması, geçmiş zaman partisiplerinde (past participle) -ed ile yapılanlar dışındakilerin kural dışı istisnalara dönüşmesi de körelme örnekleridir.

Başka dillerden de birçok örnek verilebilir. Dillerin ilk ayrılımlarında olduğu gibi sonraki ayrılımlarda ve her dilin kendi tarihi serüveninde de elenme / körelme ve hayatta kalma / yenilenme süreci işlemiştir; bugün de işlemeye devam etmektedir (Darwin – Müller).

Farklılaşma sürecinde söz diziminin ve tanımlığın (artikel) da etkisi olmalıdır. Nesne – fiil sırasına sahip diller, ek veya takıları (postpositions) sondan alır. Fiil – nesne sırasındakiler ise ek ve takıları (prepositions) genellikle önden alırlar. Tanımlıklı (artikelli) diller genellikle fiil-nesne sırasındadırlar. İşte bu sıralanmaların da morfolojiyi etkilemiş olacağını ve dillerin farklılaşmasında rolü olacağını düşünüyorum.

Şunu da belirtmeliyim. Yukarıdaki basamaklar, kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmazlar. Süreçler birbirleri içine girmiş olabilir ve sonraki basamak, önceki basamak içinde başlayabilir. Aşamaları kesin şekilde birbirinden ayırmak herhâlde mümkün değildir.

Günümüz

Homo sapiens sapiens’in ortaya çıkışından bugüne 150.000 – 200.000 yıl geçti. Afrika’nın ortalarından çıkan homo sapiens sapiens Afrika’nın diğer yerlerine ve

dünyanın her tarafına yayıldı. İnsan toplulukları birbirlerinden uzaklaştıkça¹⁴ dilleri de birbirinden ayrıldı ve bugünkü durum ortaya çıktı.

Etnolog 2021 verilerine göre bugün dünyada 7.139 dil bulunmaktadır (<https://www.ethnologue.com/>). Bunların da % 40'ının tehlikede olduğu yani yakın zamanda ölebileceği tahmin ediliyor. Bugüne kadar yok olmuş dillerin sayısı da bir haylidir.

Diller birbirlerinden uzaklaştığı gibi kelimeler de ilk biçimlerinden uzaklaşarak tamamen farklı hâle geldi. Saussure'ün tespit ettiği keyfilik / nedensizlik (arbitraire) olgusu ortaya çıktı.

Dillerin birbirlerinden ve kelimelerin ilk biçimlerinden uzaklaşmasının birçok sebebi vardır. Bunların belli başlılarını saymak, bugünkü durumu anlamak için gereklidir.

1. Coğrafi uzaklaşma. İlk insan toplulukları 100-150 kişilik küçük topluluklardı. Bu topluluklar da birbirlerinden 40-60 kilometre uzakta yaşıyorlardı (Fischer 2010: 51). İlk diyalektler bu yakın komşular arasında ortaya çıkmış olmalıdır. Daha sonra on binlerce yıl içinde insanlar dünyanın her tarafına yayıldı. Topluluklar arasına binlerce kilometrelik mesafeler hatta okyanuslar girdi. Bunun sonunda da binlerce dil ve diyalekt ortaya çıktı. Diller birbirinden ayrıldığı gibi kelimeler de ilk biçimlerinden uzaklaştı.

2. Fonetik değişimler. Ses değişimlerinin ana sebebinin “en az çaba yasası” olduğu malumdur. İnsanların en az çaba ile yani ses organlarını en ekonomik şekilde çalıştırarak meramlarını anlatmak istemeleri dillerde görülen fonetik olayların ana sebebidir. Bu ana sebep altında, fonoloji uzmanlarınca çok iyi bilinen benzeşme, değişme, erime / ses düşmesi, türeme, benzeşmezlik vb. ses olayları kelimelerin ses yapılarının değişmesine, bazen tanınmayacak kadar farklılaşmasına yol açmıştır. Genel Türkçedeki *ayak* ile Çuvaşçadaki *ura* 'nın aynı kelimenin değişikleri (varyantları) olduğunu ancak konunun uzmanları anlayabilir. Azerbaycan Türkçesinde “geçen gün” anlamında kullanılan *sırağa gün* de ancak bir Türkolog tarafından *asrakı gün* “alttaki gün” biçimiyle ilişkilendirilebilir.

3. Gramerleşme (grammaticalization). Heine-Kuteva'da gramerleşme şöyle tanımlanır: “Gramerleşme, sözlük birimi biçimlerinin (lexical form), gramatik biçimlere gelişmesi ve gramatikal biçimlerin daha gramatikal biçimlere gelişmesi .” (2004: 2). Bütün dillerde gramerleşme vardır. Türkiye Türkçesinden, Özbekçeden ve Kırgızcadan birer örnekle konu daha iyi anlaşılabilir: TT *geliyor* < *gel-e yorı-r* “gelip yürür”; Özbekçe *kelyaptı* “geliyor” < *kel-e yat-ıp tur-ur* “gelip yatıp duruyor”; Kırgızca *kelet* “geliyor” < *kel-e tur-ur* “gelip duruyor”.

İngilizceden de bir örnek: *I am going to eat* > *I am gonna eat* “yiyeceğim” (Demirci 2021: 132).

Bütün dil ve ana dillerde on binlerce yıl içinde sürekli gramerleşme örnekleri olmuş, sözlük birimleri yeni kelimeler yapan biçim birimlere dönüşmüştür. Bunlar da kelimeleri asıl biçimlerinden uzaklaştırmıştır.

¹⁴ İlk insan topluluklarının göçleri için Luigi Cavalli-Sforza'nın internette de yer alan haritalarına bakılabilir.

4. Anlam değişimleri. Dilde anlam değişimleri de ses olayları kadar, hatta belki de ondan daha yaygın bir olgudur. Kelimeler, ilk çıktığı anlamdan tamamen farklı yepyeni anlamlar kazanabilirler ve bu süreçte ilk anlamlar da tamamen unutulmuş olabilir. Yeni Uygur Türkçesinden bir örnek verebilirim. DLT’de “düşünmek, zannetmek, umursamak” anlamında kaydedilmiş bulunan *sakin-* fiili Yeni Uygurcada *sağın-* biçiminde ve “özlemek” anlamındadır. Birkaç örnek de Türkiye Türkçesinden verilebilir. Eski Türkçede (DLT) “örtmek, kapamak” anlamındaki *yap-* fiili Türkiye Türkçesinde “etmek, kılmak” anlamındadır. Başlangıçta “çağırma” anlamında olan *okı-* fiili daha Eski Türkçede (DLT) “okumak” anlamını da kazanmıştır; ölçünlü Türkiye Türkçesinde ise sadece “okumak” anlamı vardır. “Arap yazısında harfin altına konan hareke” anlamındaki *esre* kelimesi, Köktürk metinlerinde “alt” anlamına gelen *asra* ile aynıdır. Buradaki anlam daralması da ancak konunun uzmanlarınca bilinebilir.

5. Metaforlar. Metaforları anlam değişimleri içinde saymak da mümkündür. Ancak metafor kavramı, dilde ayrı bir başlığı hak edecek kadar önemlidir. Nitekim Lakoff-Johnson da metaforların bütün dili kuşattığını söylerler. Doğan Aksan, metafor için “deyim aktarması” terimini kullanır ve onu “sözcüğün... gösterileniyle bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak sözcüğü o kavrama aktarma olayı” olarak tanımlar (2000: 3-183). Son yüzyıllarda hatta son bin yıllarda yapılmış metaforlar asıl kavramdan henüz kopmamış olabilir. Söz gelişi Türkçede *burun*, *boğaz* gibi vücut organlarının coğrafi şekiller için kullanılması böyledir. İzmir ağzında taze incir için kullanılan *bardacık* metaforu da böyledir. Farsçada ve Azerbaycan Türkçesinde “tatlı”, Türkiye Türkçesinde “hoş, sevimli” anlamında kullanılan *şirin* kelimesinin asıl anlamı da bellidir: *şir+în* “sütlü”. Ancak dillerin on binlerce yıldan beri kullanıldığı ve tarihlerinin metinlerle izlenemediği dönemlerde de metaforlara başvurduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla tarihin derinliklerinde kullanılmış birçok metafor, asıl kavramdan kopmuş olabilir. Bu durum da metaforu taşıyan kelimelerin ilk biçimlerle ilgisinin kalmaması sonucunu doğurabilir.

6. Başka kavram alanlarından gelen kelimeler. Dillerde birçok kelime, ilk çıktığı kavram alanıyla ilgisi olmayan başka kavram alanlarından gelmiştir. Türkiye Türkçesinden üç örnekle konuyu anlatabilirim. Karluk ve Kıpçak yazı dillerinde genellikle *yığ-* / *cıy-* şeklinde olan kavram Türkiye Türkçesinde *toplan-* şeklindedir. *Yığ-*, yansıma bir kelimeye benziyor. *Toplan-* ise besbelli ki farklı bir kavram alanından gelmiştir; “yuvarlak nesne” anlamındaki “top” kavramından. İkinci bir örnek de Türkiye Türkçesindeki “*kötü*”dür. Bu kavram hemen hemen bütün Türk lehçelerinde *yaman* / *caman* kelimesiyle karşılanmaktadır. *Kötü*, DLT’de sadece *köti bürt* “kâbus” kavramı içinde geçmektedir. Kelimenin “pas, çil” anlamındaki *kög*’den +*ti* ekiyle (*kög+ti* > *köti* > *kötü*) türemiş olması mümkündür. Eğer bu doğruysa demek ki Türkiye Türkçesindeki *kötü*, “pas” kavramından gelmektedir. Üçüncü örnek *kop-* fiilidir. Diğer Türk yazı dillerinde *üzül-* “kopmak, kesilmek” fiiliyle ifade edilen kavram Türkiye Türkçesinde “havalanmak, ayağa kalkmak, (rüzgâr) kopmak, (yerden bitki) çıkmak” anlamlarındaki (DLT) *kop-* kavramından gelişmiştir.

7. Farklı coğrafya ve iklimlerin etkileri. Yeni coğrafya ve iklim demek, yeni meteorolojik olaylar, yeni bitki örtüsü (flora) ve yeni hayvan varlığı (fauna) demektir. İşte bu yeni olay ve varlıklar ve onlara ait ayrıntılar yeni kelimeleri gerektirir. Her dil

yeni kelimeleri kendi türetme yöntemlerine göre türetir. Tabii ki böyle kelimeler hem kök dil ile ilgili olamaz hem de akraba olmayan diller arasında ortak olamaz.

8. Dil ilişkileri. İnsanlık tarihi bir bakıma göçler tarihidir. On binlerce yıl içinde insan toplulukları oradan oraya göçmüşler ve yeni komşular edinmişlerdir. Komşuluk ilişkileri, savaşlar, alışverişler, evlenmeler, kültürel ve dinî etkile(n)meler şeklinde sürüp gitmiştir. Bütün bunlar kelime ve kavram alışverişlerine de yol açmıştır. Elbette bu alışverişler de dilde farklılaşmanın önemli sebeplerindedir.

Homo sapiens sapiens'lerin DNA'larında az da olsa neandertal genleri bulunmaktadır. Bu, modern insan türünün neandertallerle de evlilik ilişkileri kurduklarını gösterir. Son araştırmalardan bazıları, neandertallerin de sese dayalı bir dilleri olduğunu göstermiştir (Kerimoğlu 2020: 71 vd.). O hâlde kök dilden farklılaşan ilk dillerle neandertal dilleri arasında dahi ilişkiler söz konusu olabilir.

İleri seviyede etkilemeler karma (creol) diller de ortaya çıkarmıştır. Karma diller, melez (pidgin) dillerden farklı olarak bir topluluğun ana dili hâline gelmiş olan ve nesilden nesile aktarılan dillerdir. Tıpkı diğer diller gibi kendilerine mahsus kurallar içinde gelişmelerini sürdürürler. Yakın dönemlerde vuku bulan karma diller gözlemlenebilmektedir. Ancak tarihin uzak dönemlerinde oluşmuş karma (creol) diller, herhangi bir kayıt olmadığı için açık bir şekilde belirlenmemektedir. Ancak bu tür dillerdeki alt (substratum) ve üst (superstratum) katmanlar bazı ipuçları verebilir.

Yukarıda saydığım sebepler, bugünkü dil çeşitliliği için yeterli sebeplerdir. Milyonlarca canlı türü birbirine benzemediği gibi binlerce dil de birbirine benzemez. Milyonlarca tür evrimin ilk basamağındaki tek hücreye benzemediği gibi binlerce dildeki milyonlarca kelime de kök dilin ilk kelimelerine benzemez. Ancak bu benzersizlik; diyelim ki tırtıl, aslan, insan, gül, çınar, balık vb. bütün canlıların aynı kökten çıkmadığı anlamına gelmediği gibi dillerin ve kelimelerin birbirlerine ve kök dile benzememesi de onların aynı kökten çıkmadığı anlamına gelmez. Canlıların evrimi için normal olan farklılaşma dilin evrimi ve Saussure'ün keyfilik ilkesi için de normal sayılmalıdır.

Bilim, kök dili araştırmaya ve hatta mümkünse ihya etmeye çalışıyor. Kök dile ulaşmak için de basamak teorisinin kullanılabileceğini düşünüyorum. Basamakları bugünden geriye doğru izleyerek, fonolojik ve semantik değişimleri dikkate alarak homo sapiens sapiens'in dünyasına ulaşmaya çalışılmalıdır. “Homo sapiens sapiens'in dünyası” ifadesiyle onun ses ve beyin kapasitesi, coğrafyası, çevre şartları, yapıp ettikleri, ürettikleri ve ihtiyaçları gibi unsurları kastediyorum. Son araştırmalar genellikle bu dünya üzerinde duruyor. Ben daha çok, sonraki basamaklara vurgu yapmak ve araştırmaları o yönde de yoğunlaştırmak gerektiğini anlatmak istedim.

Kaynakça

AKSAN, Doğan (2000). *Her Yönüyle Dil – Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ARAT, Reşid Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III – İndeks* (Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

BAKIRCI, Çağrı Mert (2021). *Evrin Kuramı ve Mekanizmaları – Evrimin Temelleri ve Nasıl İşlediği Üzerine*. İstanbul, Ginko Bilim.

- BICKERTON, Derek (2012). *Âdem'in Dili – İnsan Lisanı Nasıl Yarattı – Lisan İnsanı Nasıl Yarattı* (Çeviren: Mehmet Doğan). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- COMRIE, Bernard (2005). *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi* (Çev.: İsmail Ulutaş). Ankara: Hece.
- DEMİRCİ, Kerim (2021). *Türkoloji İçin Dilbilim – Konular Kavramlar Teoriler*. Ankara: Anı.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2021). “İlk ve Ana Türkçe Çağı”, *Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı (Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni)* (Edt.: Sergen Çirkin). İstanbul: Ötüken Neşriyat (Baskıda).
- ERCİLASUN, Ahmet B.; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud – Dîvânu Lugâti't-Türk – Giriş-Metin-Çeviri- Notlar- Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- FISCHER, Steven Roger (2010). *Dilin Tarihi* (Çev.: Muhtesim Güvenç). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- GÜNDÜZÖZ, Soner (2004). “Arapça'nın Potansiyeli: Arapça'da Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme”. *Marife*, 4/2: 177-196.
- HARRIS, Roy; TAYLOR, Talbot J. (2018). *Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları -I- / Socrates'ten Saussure'e Batı Geleneği* (Çev.: Eser E. Taylan, Cem Taylan). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HEINE, Bernd; KUTEVA, Tania (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KARAHAN, Leylâ (2008). “Tekrar Gruplarında Ünlü Düzeni - Anlam İlişkisi Üzerine Düşünceler”. *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ankara: Akçağ, 140-148.
- KERİMOĞLU, Caner (2020). *Neandertaller Konuşur muydu? - İnsanın ve Dilin Kökenine Bir Yolculuk*. İzmir: Varyant.
- KOCAOĞLU, Timur (2004). “Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II – 20-26 Eylül 2004*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985-2004.
- e-Maddieson 2021 = MADDIESON, Ian (2021). “Consonant Inventories; Vowel Quality Inventories”. *WALS*. <https://wals.info/chapter/2> (Erişim Tarihi: 14.08.2021).
- MAGNUS, Margaret (2001). *What's in a Word? – Studies in Phonosemantics*. Doctoral Thesis. Oslo: Norwegian University of Science and Technology.
- e-WT = Wikipedia (2021). “Old Chinese”. https://en.wikipedia.org/wiki/Old_Chinese (Erişim Tarihi: 29.08.2021)
- RUHLEN, Merritt (2012). “Dilin Kökeni: Geçmişe ve Geleceğe Bakış” (Çev.: Ahmet Bican Ercilasun), *Dil Araştırmaları*, 10: 167-182.

Muruy Maşrapasındaki Runik Yazı Üzerinde Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma

A New Reading and Interpretation of the Runic Writing on the Muruy Vessel

Erhan Aydın

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya/Türkiye

e-posta aayerhan@gmail.com

orcid 0000-0003-4795-7320

doi 10.54316/dilarastirmalari.1019188

Atıf

Citation

Aydın, Erhan (2021). Muruy Maşrapasındaki Runik Yazı Üzerinde Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma.

Dil Araştırmaları, 29: 19-30.

Başvuru

Submitted

04.11.2021

Revizyon

Revised

08.11.2021

Kabul

Accepted

09.11.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

Türklerin bilinen en eski yazılı belgeleri Türk runik harfleriyle yazılmış metinlerdir. Bu metinlerin bir bölümü hatıra taşı, mezar taşı ve kayalara; bir bölümü ise günlük hayatta da kullanılabilen eşyalar üzerine yazılmıştır. Bugün Türk runik harfleriyle yazılmış, beş yüzün üzerinde metin bulunmaktadır. Bu metinler ile ilgili yeni çalışmalarla, bilinen okuma ve anlamlandırma sorunlarına yeni öneriler getirilmektedir.

Bu makalede, 1970'li yıllardan beri bilinen, ancak 2008 yılında yayımlanan ilk çalışmaya kadar adından pek de söz edilmeyen iki maşrapa üzerinde durulacaktır. "Muruy maşrapaları" adıyla bilinen bu iki maşrapanın ikincisinde yer alan Türk runik harfli metin üzerinde yeni bir okuma ve anlamlandırma dikkatleri sunulacaktır. Makalede önce iki maşrapa hakkında bilgi verilecek, ardından Türk runik harfli metnin okunuşu ve anlamlandırılması ile ilgili önceki görüşlere değinilecektir. Makalenin üçüncü bölümünde ise, ikinci maşrapadaki Türk runik harfli metin ile ilgili yeni bir okuma ve anlamlandırma verilecek, bu okuyuş ve anlamlandırma ile ilgili gerekçeler gösterilecektir. Son bölümde ise maşrapadaki metin ile öteki maşrapanın altında bulunan damgadan hareket edilerek yazılmış olabileceği coğrafya üzerinde tartışılacak ve hangi bölgeye dâhil edilmesi gerektiği konusunda da görüş bildirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Türk Yazıtları, Güney Sibirya Yazıtları, Uygur Kağanlığı, Muruy Maşrapaları

ABSTRACT

The oldest known documents of the Turks are the texts written in Turkic runic letters. Some of those texts were craved on memory stones, tombstones, and rocks, while some of them were craved on the tools that could be used in daily life. Today there are over 500 texts written in Turkic runic letters. New studies appear about those texts, making new suggestions on the known reading and interpreting issues.

This article will focus on two vessels which are known since 1970s but rarely mentioned until the first work published in 2008. A new reading and interpretation on the second of two vessels known as “Muruy Vessels” will be presented. On the article, primarily, the information about two vessels will be given, then former opinions on reading and interpretation of the text will be mentioned. On the third part of the article, a new reading and interpretation about the text in Turkic runic letters on the second vessel will be given. Also the reasons for that reading and the interpretation will be given. On the last part of the article, the area where it has been written will be discussed and opinions will be given as to which region they should be included based on the text on the second vessel and the mark under the other vessel.

Keywords: Old Turkic, The Old Turkic Inscriptions, Southern Siberian Turkic Inscriptions, Uyghur Khanate, Muruy Vessels

Bu makale, 75. yaş günü dolayısıyla değerli hocam Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya'ya ithaf edilmiştir.

Giriş

Türklerin ilk yazılı belgeleri eski Türk yazıtlarının yazılmasında kullanılan ve malzemelerin çeşitliliği göz önüne alındığında pek işlek olduğu anlaşılan Türk runik alfabesi, yalnızca dikili taşlara veya kayalara değil, gündelik hayatta kullanılan türlü eşyalar üzerine de yazılmıştır. Gündelik hayatta kullanılan eşyaların başında ise kuşkusuz maşrapalar gelmektedir. Maşrapaların, özellikle altlarına yazılan metinler dikkati çekse de bunların altın veya gümüş gibi değerli madenlerden yapılmış olması, kişinin mal varlığını göstermesi bakımından da değer kazanmaktadır. Özellikle Dağlık Altay ve Yenisey bölgesinde, maşrapalar üzerine yazılmış metinlerin ele geçmesi, Türklerin yazıya verdiği değeri göstermesinin yanında, halkın okuma yazma düzeyini göstermesi açaşından kuşkusuz önemlidir.

Bu makalede, 1970’li yıllarda bulunduğu bilinen ancak 2008 yılında ilk kez bahsedilen makaleye kadar adından pek de söz edilmeyen Muruy maşrapaları hakkında bilgi verildikten sonra ikinci maşrapada yer alan Türk runik harfli metin üzerinde yeni bir okuma ve anlamlandırma dikkatlere sunulacaktır. Makalenin ilk bölümünde maşrapalarla ilgili eldeki bilgiler derlenecek, ikinci bölümde Türk runik harfli metnin okunuğu ve anlamlandırılması ile ilgili önceki görüşler değerlendirilecektir. Makalenin asıl bölümünde ise yeni bir okuma ve anlamlandırma sunulacak ve bu okuyuş ve anlamlandırma ile ilgili gerekçeler gösterilecektir.

1. Muruy Maşrapaları

2003 yılında Rusya Federasyonu’na bağlı Irkutsk kentindeki Endüstriyel ve Sivil İnşaat Enstitüsünün restoratörü V. I. Malyuşenko, tanınmak istemeyen bir bayandan iki gümüş maşrapa satın alır. Bu iki maşrapanın, bayanın babasına ait olduğuna dair bilgi bulunmaktadır. Maşrapanın bulunuuğu ile ilgili öykü şöyledir: Baba, Angara Irmağı ve Bratsk yapay gölünde bir balıkçı teknesinde uzun süre kaptan olarak çalışır. Balıkçı

teknesi, Muruy Adası'na demirlediğinde, kumlu plajda altı gümüş maşrapa bulur. Bayanın belirttiğine göre, ailesi defalarca yaşadığı yeri değiştirmek zorunda kaldığı için, altı maşrapadan dördü kaybolmuştur. Kalan iki maşrapa ise hâlihazırda V. I. Malyuşenko'nun özel koleksiyonunda bulunmaktadır. Eldeki her iki maşrapa, üretim teknolojisi, boyutu ve tasarım özellikleri bakımından birbirine epeyce benzemektedir. Gümüştan yapılmış, geniş yuvarlak gövdeli, kısa geniş boyunlu, üst kenarı hafifçe bükülmüş, halka biçimli kulplara sahiptir. Maşrapaların altlarında dört adet damga bulunmakta olup ikincisinin altında bir runik metin ve bir daire içinde iki dağ keçisi figürü yer almaktadır. Maşrapanın ortasında ise, kesin bir görüntü oluşturmeyen çok sayıda çizikler bulunmaktadır (Nikolayev ve Kubarev ve Kustov 2008: 175) ve (Kubarev 2015: 55-56).

Gleb V. Kubarev'in bölge ile ilgili verdiği bilgiler de ilgi çekicidir. Bratsk yapay göl yatağının su basmasından önce Muruy Adası, Irkutsk'tan Bratsk'a kadar Angara Irmağı'nın yatağındaki en büyük adalardan biriydi. Bu yer, Irkutsk oblastına bağlı Ust-Uda yakınlarında, Irkutsk'tan 270 km kadar kuzeyde, Angara Irmağı'nın orta kesimlerinde bulunmaktadır. Şu anda ada, yaklaşık 1 km uzunluğunda ve 500 m genişliğinde, neredeyse bitki örtüsü olmayan bir arazi alanıdır (Kubarev 2015: 55-56). Ayrıca bu arazide birçok arkeolojik buluntuyla birlikte, bir çukurda bir at kafatasının ele geçtiği bilgisi de bulunmaktadır. (Nikolayev ve Kubarev ve Kustov 2008: 175).

Kubarev, bu altı gümüş maşrapanın aynı yerde bulunmuş olmasını, aynı kişinin kullanımından çok, esasen belki bir ganimet sonucunda elde edilmiş olabileceğini, ardından da sahibi ile birlikte gömülmüş olması gerektiğini ve altında damga bulunan maşrapadan hareket edildiğinde ise, sekiz veya dokuzuncu yüzyıla tarihlenebileceğini düşünmektedir (2015: 60).

İki gümüş maşrapanın fiziksel durumu ile ilgili şu bilgiler verilebilir: 1. maşrapa gümüştan yapılmış olup ağırlığı 219.5 gr'dır. Maşrapanın yüksekliği 10.5 cm, gövde boyunca genişliği 10.5 cm kadardır. Geniş yuvarlak gövdeli, kısa geniş boyunlu, alçak tabanlı ve dikey olarak düzenlenmiş halka biçiminde kulpa sahiptir. Kulpun halkası, dört perçinle kabın gövdesine yapıştırılmıştır. Kulpun halkasında boncuk biçimli bir kabartma da bulunmaktadır. Maşrapanın altında ise, dört adet damgaya benzeyen işaretin dışında, herhangi bir harf veya yazı bulunmamaktadır (Nikolayev ve Kubarev ve Kustov 2008: 175).

2. maşrapa da gümüştan yapılmış olup ağırlığı 122.1 gr'dır. Geniş yuvarlak gövdeli, uzun boyunlu, alçak tabanlı ve dikey olarak yerleştirilmiş kabartma halka biçimli bir kulpu bulunmaktadır. Maşrapanın altında ise Türk runik harfli bir metin ve daire şeklinde dağ keçisi motiflerinin ağırlıkta olduğu damga benzeri şekillerle kaplıdır (Nikolayev ve Kubarev ve Kustov 2008: 175).

Nikolayev, Kubarev ve Kustov'un bu iki maşrapayla ilgili verdiği bilgi, ilk olması bakımından kuşkusuz değerlidir. Yazarların asıl sormak istediği ise, dördünün kaybolduğu bilgisi bulunan toplam altı maşrapanın gündelik hayatta kullanılıp kullanılmadığı ya da askerî seferlerden elde edilen ganimet olup olmadığı ve en önemlisi Türklerin Moğolistan merkezli kurduğu kağanlık mensupları tarafından Sibiryaya getirilip getirilmediğidir. İlk bilgileri veren araştırmacılar, maşrapaların II. Türk Kağanlığı döneminden Bilge Kağan'ın kağanlık zamanına ait olabileceği

kanaatini taşımaktadır (Nikolayev ve Kubarev ve Kustov 2008: 181-182). Ancak aşağıda da belirtileceği üzere, Uygur Kağanlığı'nın yazıtlarında da dağ keçisi simgelenen damganın kullanılmış olması, Bilge Kağan döneminden çok, Uygur Kağanlığı dönemine yerleştirilmesini daha olası kılmaktadır.

2. Maşrapalara Değİnmeler ve İkinci Maşrapadaki Metnin Önceki Okuma ve Anlamlandırılmaları

Yukarıda da ifade edildiği üzere, maşrapalarla ilgili ilk bilgi S. V. Nikolayev, G. V. Kubarev ve M. S. Kustov tarafından 2008 yılında yayımlanan makalede verilmiştir. Dolayısıyla ilk bilgiler bu makaleden ve G. V. Kubarev'in 2015 yılında yayımlanan kitap bölümünden elde edilebilmektedir. Her iki yayında da Türk runik harfli metnin varlığından söz edilmiş, ancak ayrıntıya girilmemiştir.

Kubarev, 2015 yılında yayımlanan "A Runic Inscription on a Silver Vessel from the Bratsk Reservoir" başlıklı kitap bölümünde, ikinci maşrapanın altında bulunan yazıyı birkaç akademisyene gönderdiğini, ancak tatmin edici bir şekilde okunamadığını ifade eder ve Marcel Erdal'ın harf teşhislerini şöyle verir:

$z/t^2 b1/s^1 k^2 m n^2 p s^2 Uk r^2 m (y^2)/k^2 U(?) : d^2(?) d^2 ? \eta^2 s1 ? t1 ? y1 m \zeta m r^2 \zeta/s^2$
 $Uk I : s^2 r^2 s^2 r^2 s^2 Uk z p s^2 Uk r^2 m y^2 U$ (Kubarev 2015: 61).

Dolayısıyla, ikinci maşrapadaki Türk runik harfli metindeki harflerin ilk transliterasyonu Marcel Erdal tarafından yapılmış olmaktadır.

Maşrapadaki Türk runik harfli metin hakkındaki ilk okuma denemelerinden biri Napil Bazılhan'a aittir. Bazılhan'ın okuyuşu ve Kazak Türkçesine aktarımı şöyledir:

1. *Ser ser seküzİp sekürmeyü* "серен-серен секіртіп (жорғалатып)", секіермін (шауып келермін) = Atlayacağım (sürüneceğim), atlayacağım."

2. *Az kök minİp sekürmeyü* "Аз көк (атты) мініп, секіермін (шауып келермін) = Biraz boz (ata) binerim ve zıplarım (gelirim)."

3. [*S*]ad Eliğ sayi[n]tü[m] Yamçım Er[s?] kü "Шад елімді сағындым, Йамчым Ер [?] атақты. = Mutlu ülkemi özlüyorum, Yamçım Er [?] Ünlü." (Bazılhan 2015: 53).

Takashi Ôsawa'nın, 28-30 Kasım 2016'da Novosibirsk'te düzenlenen "International scientific workshop *Altai among the Eurasian antiquities*" başlıklı sempozyuma sunduğu bildirisinde verdiği transkripsiyon ve İngilizce çevirisi şöyledir:

Tay yükünür çöki : körüşür çöki : ap as kürk yüzüñ : yükün ap as kürk küçeş yegän saqulayİñ : a "They worship the mountain kneeling down and meet face to face it kneeling down! Don't fl ay the fur of the precious ermine, please! Don't make them compete with one another in forcibly seizing precious ermine! Yegän! Please watch over, oh! = Diz çökmüş dağa tapıyorlar ve diz çökmüş dağla yüz yüze buluşuyorlar! Değerli ermin kürkünü uçurmayın lütfen! Değerli erminleri zorla ele geçirmek için birbirleriyle rekabet etmelerini sağlama! Yegän! Lütfen izleyin, oh!" (Ôsawa 2016: 57-58).

Ôsawa, damgalardan hareket ederek maşrapaları 747-759 yılları arasında tarihlendirir ve Uygur Kağanlığı dönemine denk gelen Yenisey Kırgızlarına ait olduğunu belirtir. Ayrıca maşrapada, açıkça seçilemese de Çince *bo* (博) karakterinin bulunduğunu öne sürer ve tümüyle tahmin ve okumasından elde ettiği sonuçtan hareket ederek Yegen adlı kimsenin Yenisey Kırgızları döneminde Muruy bölgesinin yöneticisi olduğunu belirtir (2016: 58).

Anılan sempozyum bildirilerinin yayımlanmasının ardından, bölgede faaliyet gösteren internet sayfaları ile sempozyumu düzenleyen Institut Arheologii i Etnografii Sibirskogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk, bu okuma ve anlamlandırma hakkında haber yazar: e-baikal ve e-old.archaeology

Vladimir V. Tişin ve Nikolay N. Seregin'in yeni bir okuma ve anlamlandırma önerisi getirdiği Biyreg yazıtında yer alan harf biçimlerinden birinin Muruy maşrapasında, Marcel Erdal'ca $\mathbb{H}$ *m* olarak belirlenen harfe benzerliğinden dolayı adı anılır ve maşrapanın henüz iyi bir okuma ve anlamlandırmasının yapılmadığı belirtilir (2017: 188).

2019 yılında Aleksey E. Rogojinskiy ve Dmitry V. Çeremisin, Altay ve Semireçye bölgelerinde elde edilen kayaüstü tasvirlerdeki damgalarla Türk runik harfli yazıtlarda bulunan damgaları karşılaştırdığı yazılarında, Muruy maşrapalarının birincisindeki damgayı Şine Usu ve Karı Çor Tegin yazıtlarındaki damgalarla karşılaştırır ve maşrapadaki damgayı verir (2019: 51). Bu yazılarında ele alınan konu, bir başka yazılarında da aynıyla işlenir (2020: 301).

2020 yılında Vladimir V. Tişin, Aleksey E. Rogojinskiy ve Nikolay N. Seregin tarafından “Vostok (Oriens)” dergisinde yayımlanan makalede, önce maşrapalarla ilgili yapılan yayınlardan söz edilir, ardından maşrapaların fiziksel özellikleri ile ilgili bilgi verilir. Makalenin yazarları, Uygur Kağanlığı'nın Moyan Çor Kağan dönemine tarihlenebileceğini düşünür (2020: 191-192 ve 196-197). Makalenin geri kalan bölümü ise Türk runik harfli metnin okunmasına ayrılmıştır. Metnin transkripsiyonu ve Rusçaya çevirisi şöyledir:

<...>t(a)y(i)m(i)n² (e)r(i)ŋ^üki : ür(ü)ŋ (e)r(i)ŋ^üki : (a)p sök(ü)rm(ä)yü : (e)t : k(e)k(i)m(i)n (a)p sök(ü)rm(ä)yü ç? : (ä)ş^l(i)d (ä)g(ä)ŋ(ä)s^l (?) : (?) ^ük(?) <...>

“<...>...[при помощи] дяди [по материнской линии] моего, [тех, кто относится к] раздраженным (= пренебрегающим, отвергающим), белых (= светлых / чистых, благородных) [(из) тех, кто относится к] раздраженным (= пренебрегающим, отвергающим), ни в коем случае не заставляя преклонить колени, (об)устрой (= организуй, приведи в порядок), гневом (*или* ‘желанием мести’?) моим [одержимый,] ни в коем случае [их] не заставляя преклонить колени, услышь, Эгенгес(?) ! ... <...>”

“<...> ... [yardımıyla] amcam [anne tarafından], [ait olanlar] sinirli (= ihmalkâr, reddedici), beyaz (= parlak / saf, asil) [(dan) ait olanlar] benim [sahip olduğum] hiçbir durumda [onların] sizi diz çökmeye, duymaya zorlamadan, Egenges(?)! ... <...>” (2020: 199).

Bu okuma ve anlamlandırma ile ilgili notlarda ise, okunan sözcüklerin sonraki dönem Türkçe metinlerde geçen biçimleri verilir. Örneğin *tagay* ‘dayı’ sözcüğü yazıtlar dönemi Türkçesinde ele geçmediği için, özellikle Kâşgarlı Mahmud’un *Dîvânu Lûgâti’t-Türk*’ündeki örnek tanık gösterilir. Okumada yer alan öteki sözcükler de eski Türkçe sözcük farz edilerek anlam verilir. Örneğin *eriñüki* bunlardan biridir. Yine *ap* ... *ap* edatının varlığının türlü sözlüklerle açıklanmaya çalışılması ve *kekimin* ve *ägânäs* okumalarının herhangi bir anlam ifade etmemesi, tümüyle zorlamadan kaynaklanmaktadır (2020: 199-200).

3. Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma

Altında Türk runik harfleriyle yazılmış bir metin bulunan ikinci maşrapadaki harfleri belirlemek üzere iki farklı çizimin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi Kubarev’in verdiği çizim (2015: 57 ve 60), ikincisi ise Tişin, Rogojinskiy ve Seregin’in verdiği fotoğraf ve çizimdir (2020: Tablo 4 ve 5). Marcel Erdal’ın metindeki harflerle ilgili teşhisleri, Kubarev’in çizimlerine dayanmakta olup harflerle ilgili verdiği ses değerlerini başarılı olarak değerlendirmek gerekir. Napil Bazılhan da Kubarev’in gönderdiği çizimden yararlandığını ifade eder (2015: 53). Bu satırların yazarı ise, esasen Kubarev’in çiziminden yararlanmış, bunun yanında Tişin, Rogojinskiy ve Seregin’in verdiği çizimle de karşılaştırmıştır. Harflerin tam teşhisinde Kubarev’in verdiği çizim, ötekine göre daha başarılıdır.

Yeni bir okuma ve anlamlandırma şöyledir:

Transliterasyon:

TNYmsmrtw̄kI : srsr | k̄w̄zI | k̄w̄rmyw̄ : zgk̄m̄nI | k̄w̄rmyw̄ : çndḡw̄ [SGR]

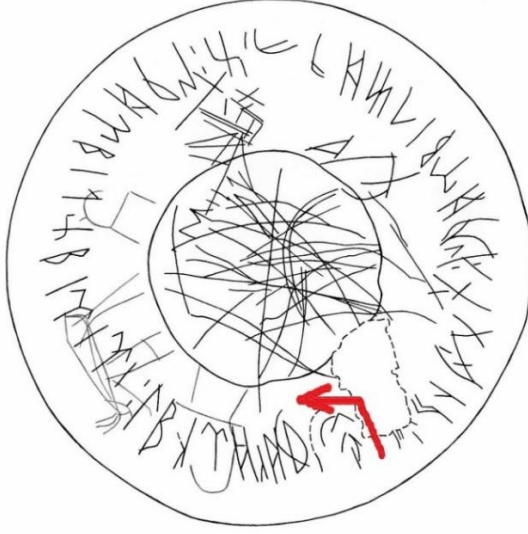
Transkripsiyon:

Tanyım(?) semrit<d>öki estürser közi körmeyü ezüg kimni körmeyü içij edgü sagır

Türkiye Türkçesine aktarımı:

Tay(lar)ım(ın)(?) beslediği sarhoş olursa gözü (önünü) görmeyene kadar sahtekâr kişiyi görmeyene kadar için! (Bu) İyi maşrapa(dır).

Metnin, fotoğrafta kararmış olarak görünen, aşınmış bölümün bulunduğu yerin hemen solundan başlıyor olması gerekir.

Çizim: Kubarev 2015: 60

Tanyım: Sözcüğün yazımı tuhaftır. ‘at yavrusu’ anlamındaki *tay* sözcüğü, eski Türk yazıtlarında bir kez *y* sesi ile *tay* (Küli Çor yazıtı doğu 3. satır) ve üç kez de *tañ* (Hemçik-Çırgakı (E 41) yazıtı 2, 5 ve 11. satır) olmak üzere toplam dört kez tespit edilmiştir. Hemçik-Çırgakı yazıtındaki yazımın doğru olması gerekir. Ancak maşrapada *tanyım* yazılmış olmalıdır. *ñ* sesinin, *ñ* ile değil de *ny* biçiminde iki harf ile yazımının en ünlü örneği, *Toñukuk* adının Bilge Kağan yazıtı güney yüzü 14. satırdaki *tonyukuk* yazımıdır (Aydın 2017: 99). Dolayısıyla *tañ* sözcüğü burada *n* ve *y* harfleri ile yazılmış olmalıdır.

Semrit<*d*>*öki*: Eski Türk yazıtlarında *semri*-/*semrit*- fiili tespit edilmemiş, ancak Tonyukuk yazıtında iki kez (1. taş batı yüzü 5 ve 6. satır) aynı kökenli *semiz* sözcüğü ele geçmiştir. Ayrıca yine Türk runik harfli Irk Bitig’in 16. ırkında *semrit*- fiili bulunmaktadır: *Toruk at semriti yerin öpen yügürü barmış* “Zayıf at kendisini semirten yeri düşünüp koşarak (o yere doğru) gitmiş.” (Yıldırım 2017: 36). Ayrıca krş. (ED 830a).

Esürser: ‘Sarhoş olmak’ anlamındaki şart ekli *esür*- fiili, eski Türk yazıtlarında tespit edilmemiştir. Büyük kağanlık ve beylik yazıtları ile, ölen kişi adına dikilmiş mezar anıtlarında zaten ‘sarhoş olmak’ anlamında bir fiilin geçmiş olması beklenemez. Ancak Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren sıkça kullanılan ve Türkçenin her döneminde iyi bilinen bir fiil olduğu anlaşılmaktadır (ED 251a). Metin bir maşrapanın altında yazılı olduğuna göre, ‘sarhoş olmak’ anlamındaki *esür*- fiilinin geçmiş olması yadrganmamalıdır.

Körmeyü: Belki de metnin en açık ve anlaşılması kolay sözcüğü olup cümle ögesi olarak zarf göreviyle kullanılmıştır. Ünlü zarf-fiili eki *-U*’nun her iki sözcüğe kattığı anlam “-e (kadar)” olmalıdır.

Ezüg: Belirtme hâli ekli *kimni* yapısının önünde bulunan bu sözcük *ezüg* olarak okundu. ‘Yalan, hata, yalancı, hatalı, sahtekâr’ gibi bir anlamda kullanılan sözcük, eski Türk yazıtları döneminde tespit edilmemiştir. Ancak, Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren bilinen ve kullanılan bir sözcük olduğu anlaşılmaktadır (ED 285a) ve (Hamilton 1998: 172).

İçin: Metinde okunması güç yerlerden biridir. Çünkü *ç* harfinin bulunduğu yerde birçok dikey çizgi, birbirine karışmıştır. Eldeki malzeme, maşrapa olduğuna göre *iç*-fiilinin geçmiş olması doğaldır. Çünkü gerek Yenisey gerekse Dağlık Altay’da ele geçen maşrapalarda *iç*- fiilinin geçtiği bilinmektedir. *İç*- fiilinin geçtiği öteki yazıtlar ve cümleler şöyledir:

Kopön Altın Küp II (E 82) yazıtı: <...> *altun sagı<r> için* “<...> altın maşrapadan için!” (Aydın 2019: 194).

Katanda (A 2): (*i*)*ç(i)η* “içiniz”. Bu maşrapa üzerinde çalışanlar, *l²g²çη* biçimiyle transkripsiyon yapıp herhangi bir anlamlı okuma elde edememiştir. Ancak Osman F. Sertkaya ve Viktor Ya. Butanayev, maşrapada (*i*)*ç(i)η* “içiniz!” yazılı olduğunu önerir (2011: 128). Böylelikle eski Türk yazıtlarında *iç*- fiili, iki kez bu iki maşrapada tespit edilmiş olmaktadır.

Edgü sagır: Metinde okunması güç yerlerden biridir. Tışın, Rogojinskiy ve Seregin’in hazırladığı ortak makalede yer alan fotoğrafta açıkça görüleceği üzere kararmış bölümden dolayı buradaki harfler seçilememekte, ancak harflerin üst veya alt ucu görünmektedir (2020: tablo 4, resim 5). Ayrıca Kubarev’in verdiği çizimde de bu kararmış yer, boş olarak işaretlenmiştir (2015: 60). Bu bölümde *edgü* okunan sözcüğün sonundaki harf, daha çok art damak ünsüzü *η*’ye benzese de *edgü* okumak daha açıklayıcı olacaktır. Ardında yer alan art ünlülü *s^l* çok açıktır, ancak ardındaki bölümde hangi harflerin bulunduğunu bilmek mümkün değildir. Bu bölüm ‘Maşrapa’ anlamındaki *sagır* olarak okunabilir. Bu sözcük, yalnızca iki Yenisey yazıtında tespit edilmiş olup sözcüğün geçtiği yer ve cümleler şöyledir:

Kopön Altın Küp II (E 82): <...> *altun sagı<r> için* “<...> altın maşrapadan için!” (Aydın 2019: 194).

Kulplu Gümüş Maşrapa: *Sagrimis* “bardağımız (maşrapamız)” (Aydın 2019: 242).

G. Clauson, sözcüğe ‘maşrapa, kadeh’ anlamını vermiş olsa da sözcüğün okunuşu konusunda, *Dîvânu Lüğâti’t-Türk*’te ‘şarabın konulduğu havan şeklinde konik bir kap’ anlamıyla geçen *sagırak* örneğini tanık gösterir (ED 814b). Dolayısıyla, Yenisey yazıtlarında geçen iki örnek de Clauson’da yer almaz. *Sagır* sözcüğü, Eski Uygur Türkçesi metinlerini yayımlayanlardan A. von le Coq ve Klaus Röhrborn tarafından *sagar* biçiminde verilmiş ise de Sertkaya ve Butanayev, sözcüğün asıl biçiminin *Dîvânu Lüğâti’t-Türk*’teki *sagır* olduğunu belirtir. Ancak yazarlar, Kopön Altın Küp II (E 82)’deki örneği *sagı* olarak tespit ettiği için, *sagır* sözcüğünün farklı bir biçimi olduğunu öne sürer (2011: 123). Hâlbuki sözcük sonuna, yazımı unutulmuş bir *r* harfi eklendiğinde zaten *sagır* elde edilebilmektedir (Aydın 2019: 194). Böylece, Yenisey yazıtlarından elde edilen iki tanık da sözcüğün *sagar* değil, *sagır* olduğuna işaret etmektedir. Kâşgarlı’nın verdiği *sagırak* biçiminin ise +AK küçültme eki ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud’un verdiği *sagır* ‘koni şeklinde ve havana

benzeyen, içine şarap vb. konulan kap' ve *sagrak* 'içmek için kullanılan çamçak ve kadeh' için bk. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 799).

Sagir sözcüğünün kökeni ile ilgili ağırlıklı görüş, Farsçadan alındığı yönündedir (TMEN III: No. 1247). Ancak bu görüşte olanların, Yenisey yazıtlarındaki iki örneği gözden kaçırdığı anlaşılmaktadır. Güney Sibiry'a'da yaşayan eski Türk halklarının iyi bildiği bir sözcük olması dolayısıyla kökeninin, en azından Farsça olmayacağı öne sürülebilir.

İkinci maşrapanın altında bulunan Türk runik harfli metnin yazımı içinse şunlar söylenebilir: Harf karakterleri öteki Türk runik harfli metinlerle neredeyse aynıdır. Belki yalnızca *m* harfinin biçiminin, hem Dağlık Altay hem de Yenisey bölgesindekilerden biraz farklı olduğunu eklemek gerekir. Yazımla ilgili bir başka önemli husus da ön *s*² (l) harfine benzeyen dik bir çizginin sözcük ayırıcı olarak kullanılmış olmasıdır. Bu yazım da alışıldık bir noktalama işareti değildir. *Kimni* belirtme hâli ekli yapıda ise *I* ünlüsü, *p* harfine benzer şekilde ayna pozisyonunda yazılmıştır.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Muruy maşrapaları adıyla bilinen ve toplam altı adetten dördünün kaybolması sonucunda, ancak bugün elde ikisinin kaldığı belirtilen gümüş maşrapalardan birincisinin altında bir boy damgası, ikincisinde ise Türk runik harfli bir metin bulunmaktadır. Boy damgasının, II. Türk Kağanlığı'nın yönetici boyunun damgası olduğunu öne sürenler bulunsun da esasen Uygur Kağanlığı'nın yönetici boyu olan Yağlakar hanedanının damgası olduğu fikri daha uygun görünmektedir. Çünkü maşrapadaki damganın aynısı, Uygur Kağanlığı döneminin kağanlık yazıtı Şine Usu ile Çin'in eski başkenti Chang'an'de ele geçen ve Moyan Çor Kağan'ın torunu Karı Çor Tegin'in anısına hazırlanan iki dilli Türkçe-Çince mezar taşının en alt bölümündeki damga ile aynıdır. Dolayısıyla, Uygur Kağanlığı'nın Moyan Çor Kağan döneminde (747-759/760) kuzeye yapılan seferlerle, Güney Sibiry bölgesinin Uygur Kağanlığı'na bağlandığını ve maşrapaya işlenen damga ile sahibinin bu yönetime mensup olduğunu ifadesinden başka bir şey olmaması gerekir.

İkinci maşrapanın altında ise Türk runik harfli bir metin bulunmaktadır. Maşrapanın altında çok fazla çiziklerin bulunması, okunması ve anlaşılmasını güçleştirdiği için, önceki okumaların bir bölümü, tümüyle tahmin olarak kalmıştır ve elde edilen sözcükler sanki başka bir dile aitmiş gibi bir izlenim edinilmesine neden olmuştur. İlk harf teşhisi denemesinin sahibi Marcel Erdal, herhangi bir okuma yapmamış olsa da harf teşhisleri başarılı sayılabilir. Ôsawa ve Bazılhan'ın okuyuşlarından, bilinen, anlamlı bir sözcük veya cümle elde etmek mümkün değildir. 2020 yılında Tişin, Rogojinskiy ve Seregin tarafından yapılan okuma, öncekilere göre daha başarılı gibi görünse de metinde farz edilen sözcüklerden hareket edilerek yeni bir çizim yapmaları sonucunda, sözcüklerin büyük bir bölümünü, Türkçede hiç kullanılmamış, tahmini sözcükler oluşturmaktadır.

İrkutsk Oblastında bulunan Angara Irmağı civarında ele geçtiği için, maşrapalardaki damga ile runik metnin, Yenisey (Tuva ve Hakasya) yazıtları bölgesine

mi yoksa Dağlık Altay yazıtları bölgesine mi dâhil edilmesi gerektiği, önemli bir sorundur. İrkutsk gibi oldukça kuzeyde bulunmuş olması, maşrapanın burada kullanıldığı ve metnin burada yazıldığı anlamına gelmemektedir. Uygur Kağanlığı'nın beyleri veya askerlerinin, Orta Moğolistan'daki asıl vatanlarından, Güney Sibiryaya yapılan seferler marifetiyle bu bölgeye getirmiş olabileceğini düşünmek yerine, bu bölgede Uygur Kağanlığı'na bağlı olarak yaşayan, ancak zengin veya güçlü bir kimsenin ganimet yoluyla elde edilmiş ve ardından altına bir özlü söz yazdırılmış olabileceği daha anlamlı görünmektedir. Eğer gerçekten bu maşrapalar altı adet idiyse ve geri kalan dördünün de gümüşten yapılmış olabileceği düşünüldüğünde, bu maşrapaların sıradan insanların değil, zengin, nüfuzlu veya yönetici kesimden bir kimseye ait olabileceği konusunda epeyce fikir vermektedir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- AYDIN, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2019). *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- BAZILHAN, Napil (2015). "Köne türk bitik jazulı keybir eskertkişter turalı". *Til Jäne Kogam*, 39/1: 43-57.
- ÇEREMISIN, Dmitry V. ve Aleksey E. ROGOJINSKIY (2020). "Rock art of the ancient Türks of the Russian Altai". *Naskal'nye Letopisi Zolotoy Stepi ot Karatau do Altaya*. (Edt: Esther Jacobson Tepfer; V. A. Novozhenov). Tom. 2. Almatı: Medeniyetterdi Jakındaştırı Ortalgı, 301-335.
- ED: CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- ERCİLASUN, Ahmet B. ve Ziyat AKKOYUNLU (2015). *Divânu Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HAMILTON, James R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*. Türkçeye çev.: Ece KORKUT ve İsmet BİRKAN. Ankara: Simurg.
- KUBAREV, Gleb V. (2015). "A Runic Inscription on a Silver Vessel from the Bratsk Reservoir". *Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altaic Corpus* (Edt: Irina Nevskaya; Marcel Erdal). Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 55-63.
- NIKOLAYEV, V. S.; KUBAREV Gleb V.; KUSTOV M. S. (2008). "Serebryaniye sosudı s ostrova Muruyskiy". *İzvestiya Laboratorii Drevnih Tehnologii*, 6: 175-183.
- ÔSAWA, Takashi (2016). "New Interpretation of the old Turkic Inscription on the Silver Vessel from the Murui Region". *Altay v Krugu Yevraziyskih Drevnostey*, Tezisi dokladov mejdunarodnogo nauçnogo seminarı (28-30 Noyabr 2016), Novosibirsk: Institut Arheologii i Etnografii Sibirskogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk, 57-58.
- ROGOJINSKIY, Aleksey E.; ÇEREMISIN Dmitry V. (2019). "Tamgi koçevnikov Tyurkskoy epohi na Altaye i v Semireç'ye (Opıt sopostavleniya i identifikatsii)". *Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 47/2: 48-59.
- SERTKAYA, Osman F.; BUTANAYEV Viktor Ya. (2011). "Runik Yazılı Maşrapalar Üzerine (8. Hakasya'da Bulunan Runik Yazılı Gümüş Maşrapa)". *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu*. Bildiriler (Edt: Mehmet Ölmez; Erhan Aydın; Peter Zieme; Mustafa S. Kaçalın). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 119-130.
- TİŞİN, Vladimir V.; SEREGIN Nikolay N. (2017). "K voprosu o metodike proçteniya redkih znakov nekotorih runičeskih nadpisey Tsentral'noy Azii (Po materialam kompleksa Biyreg v Mongol'skom Altaye)". *Vestnik SPbGU. Vostokovedeniye i Afrikanistika*, 9/2: 183-195.
- TİŞİN, Vladimir V.; ROGOJINSKIY Aleksey E.; SEREGIN Nikolay N. (2020). "Tamgi i runičeskaya nadpis' na dvuh sosudah s ostrova Muruyskiy na Angare". *Vostok (Oriens)*, 2020/1: 191-206.
- TMEN: DOERFER, Gerhard (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band: III. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

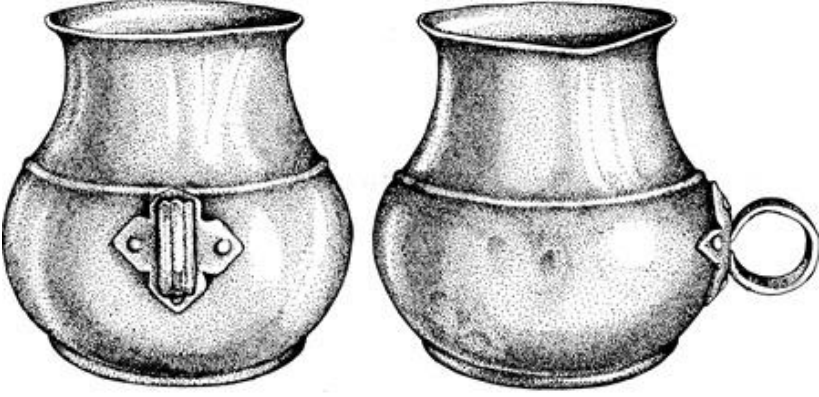
YILDIRIM, Fikret (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

İnternet kaynakları:

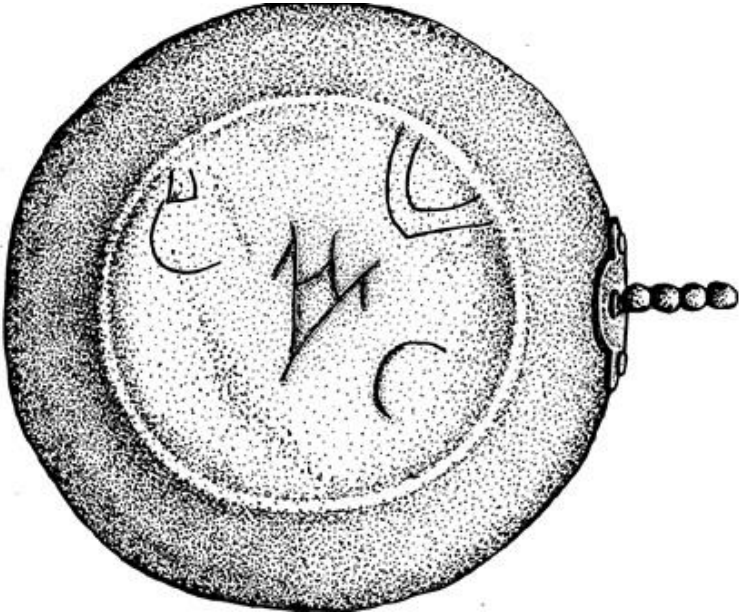
e-baikal = “Японец прочёл руны на древних кувшинах, найденных на берегу Ангары”
<https://www.baikal-daily.ru/news/16/236216/> (Erişim tarihi: 01.11.2021).

e-old.archaeology = “Прочтены руны на серебряных кувшинах” <http://old.archaeology.nsc.ru/newsarcru/127> (Erişim tarihi: 01.11.2021).

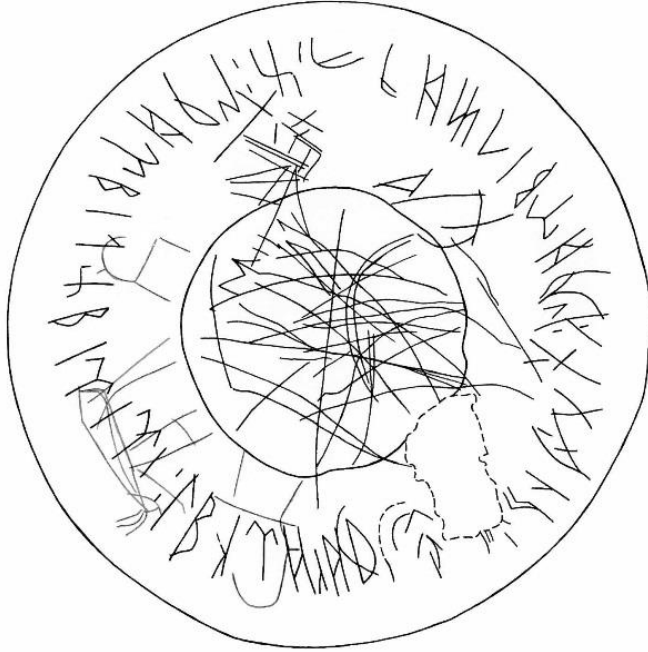
Ekler

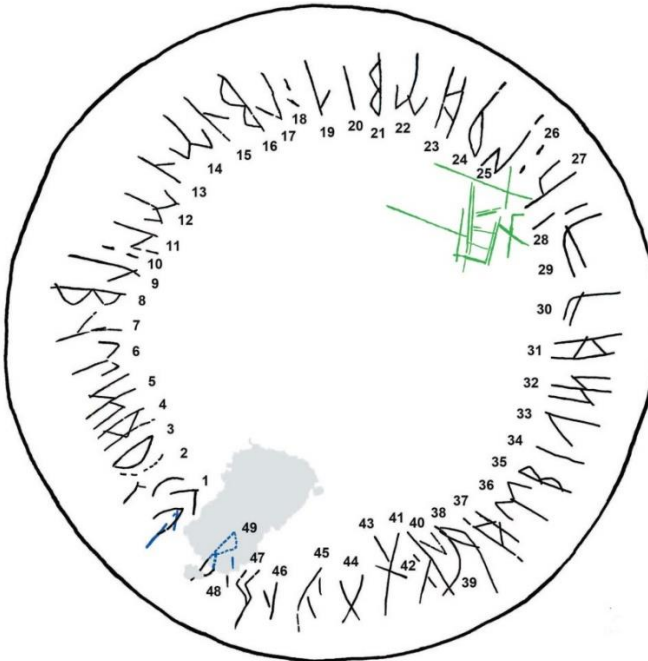
Çizim: Kubarev 2015: 57

Birinci maşrapanın altı. Çizim: Kubarev 2015: 61

İkinci maşrapadaki metin. Çizim: Kubarev 2015: 60

İkinci maşrapadaki metin.
Çizim: Tişin ve Rogojinskiy ve Seregin 2020: Tablo 5

Türkçe *gel-* ve *git-* Fiillerinin Anlamı

Meaning of Turkish Verbs *gel-* and *git-*

Özen Yaylagül Üstünel

Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/Türkiye

e-posta ozeny@omu.edu.tr, ozyaylagul@yahoo.com

orcid 0000-0001-5632-6999

doi 10.54316/dilarastirmalari.1001864

Atır

Citation

Yaylagül Üstünel, Özen (2021). Türkçe *gel-* ve *git-* Fiillerinin Anlamı. *Dil Araştırmaları*, 29: 31-41.

Başvuru

Submitted

30.09.2021

Revizyon

Revised

02.11.2021

Kabul

Accepted

05.11.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

ÖZ

Bu çalışma ile Türkçedeki *gel-* ve *git-* fiilleri edimbilimsel açıdan çözümlenmeye çalışılmıştır. *Gel-* ve *git-* fiilleri temel anlamları dikkate alındığında karşıt anlamlı gösterimsel hareket fiilleri olup ikincil anlamları sanılandan daha karmaşıktır. *Gel-* fiili temel anlamıyla hedefe yönelik bir fiil olup hareketin hedefi bilinen bir yerdir. Konuşmacı ve muhatabın konumundan bağımsız olarak *gel-* fiili genellikle *git-* fiilinden daha çok tercih edilir; kimi zaman *gel-* fiili *git-* fiili yerine kullanılabilir. Bununla birlikte her durumda *gel-* fiilinin *git-* fiili yerine kullanılmadığı da açıktır. *gel-* fiili (<*kel-*) Türkçenin en eski yazılı belgeleri olan Türk runik harfli metinlerden itibaren yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Türk runik harfli metinlerde *git-* fiili tespit edilememiştir. Söz konusu metinlerde ‘gitmek, varmak’ anlamına gelen sözcük *bar-* sözcüğüdür. *bar-* fiili bugün daha çok ‘ulaşmak’ anlamıyla kullanılmaktadır. *git-* (<*két-*) fiili ile eski Uygur sahası metinlerinden itibaren karşılaşılmaktadır. Çocuk dil edinimi sürecinde de *gel-* fiilinin edinimi *git-* fiilinden daha erken gerçekleşmektedir. Bu çalışmada *gel-* ve *git-* fiillerinin eşdizimliliğe bağlı olarak ortaya çıkan anlamları, kullanımları, uygulamaları da ele alınmış; bu amaçla TUD veri tabanı kullanılmıştır. Sonuç olarak *gel-* fiilinin eşdizimlilerinin sayısının çok daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe gösterimsel fiiller, edimbilimsel anlam, yönlü karşıtlıklar, eşdizimliler

ABSTRACT

This paper proposes alternative pragmatic analyses for Turkish verbs *gel-* ‘to come’ and *git-* ‘to go’. When the central meanings of the verbs *gel-* ‘to come’ and *git-* ‘to go’ are taken into account, they are antonyms of deictic motion verbs and their connotative meanings are more complex than often assumed. In terms of central meaning of the verb *gel-* ‘to come’ is goal-oriented which goal of the motion is a known place. Regardless of the speaker’s and the addressee’s locations, come is often

preferred over go but not ever. Verb *gel-* (<*kel-*) has been widely used since the earliest written texts. The verb *git-* 'to go' could not be detected in Turkish runic texts. In the texts in question meaning 'to go' verb is *bar-*. Literally meaning of the verb *bar-* is 'to arrive' in Turkish today. The verb *git-* (<*két-*) can be used since the old Uigur texts. In Turkish, the verb *gel-* 'to come' is acquired before the verb *git-* 'to go' in the process of child language acquisition. In the study, it is aimed to examine the definitions, uses, applications and collocations of the verb *gel-* 'to come' and the verb *git-* 'to go'. For this purpose, the TUD database was used. As a result, it has been determined that the number of collocations of the verb *gel-* is much higher.

Keywords: Turkish deictic verbs, pragmatic meaning, directional opposites, collocations

0. Giriş

gel- ve *git-* fiilleri dünya dillerinde kullanım sıklığı yüksek temel fiiller arasındadır. Bu fiiller, fiillerin aynı formal alt sınıfına aittir. Bu sınıf hareket fiilleri olarak adlandırılır.

Parlak (2016, Shvedova 1970'den), Rusça hareket fiillerinin aynı kökten gelen ve iki üyeli ilişki grubu oluşturan, iki üyeli gruplardaki üyeler arasında uzunluk-kısalık ve tek yönlülük-çift yönlülük gibi anlamsal açılardan farklılık bulunan, yer değişimini niteleyen fiiller olarak tanımlandığını belirtir.

Bütün diller hareket fiilleri sınıfına sahiptir ve dillerde *gel-* ve *git-* eylemlerini karşılayacak fiiller bulunur. Bu eylemleri karşılayan sözcükler diğer dillerde olduğu gibi Türkçede de dilde en önce edinilen fiillerdendir. Öncül (2020) Türkçenin edinimiyle ilgili tez çalışmasında çocukların *gel-* fiilini 15. ayda, *git-* fiilini ise 16. ayda edindiğini tespit etmiştir.

Gel- ve *git-* fiilleri dinleyiciye cümle içinde sözlüksel anlamlarından daha fazla bilgi verir. *Gel-* ve *git-* fiilleri gösterimsel (deictic) fiillerdir (Wilkins and Hill 2000) ve bağlama bağlı olarak izah edilebilir. Bu nedenle bu çalışmada edimbilimsel yöntem kullanılarak *gel-* ve *git-* fiillerinin anlamları ele alınmış; *gel-* ve *git-* fiillerinin temel anlamı nedir? *Gel-* ve *git-* fiillerinin ifade ettiği gösterimsel (deictic) bilgi nerede ve nasıl kodlanır? gibi sorulara yanıt aranmıştır.

Edimbilim, bağlamsal anlama önem verir. Bağlam; yer, zaman, konuşmacı ve dinleyici arasındaki sosyal ilişkiler, daha geniş söylem bağlamı, dinleyici ve konuşmacının konuşma geçmişi, yardımcı metin/ler, paylaşılan genel kültürel art alan bilgisi gibi unsurları ihtiva edecek şekilde yapılıdır. Konuşmacı ve dinleyici iletişim sürecinde üç aşama atlar: anlambilimsel girdi-edimbilimsel yorumlama-anlambilimsel çıktı. Anlambilimsel girdi aşamasında tanınan göstergelerle ilgili depolanmış iletişim bilgisi dikkate alınır. Anlambilimsel çıktı aşamasında ise özel bağlamlarda ifadelerin son yorumları olarak türetilen bilgi dikkate alınır. Yorum için gösterim bağlamına da ihtiyaç duyan edimbilimsel bakış açısıyla gösterimsel ifadelerin (deictic expressions) ele alınması önemlidir.

Bu çalışmada kullanılan veri büyük ölçüde TUD veri tabanının taranmasıyla elde edilmiştir.

1. Bulgular

Gel- fiili Türkçenin en eski yazılı belgeleri olan Orhun Yazıtları'nda *kel-* şeklinde tespit edilebilmiştir (BK D17). Buna karşılık *két-* fiili ancak eski Uygur sahası metinlerinden itibaren tanıklanabilmektedir. Türk runik harfli metinlerde *két-* fiili yerine *bar-* fiili (>Tüt. *var-*) 'varmak, gitmek, ulaşmak' anlamlarıyla sıklıkla kullanılmıştır (Orkun 1994: 769; Tekin 2015: 50).

Clauson (1972: 701), *bar-* fiilinin *két-* fiilinin eş anlamlısı olduğunu belirtir "*két-* (g-) 'to go', usually specifically 'to go away'; more or less syn. w. *bar-*". *két-* fiili 'gitmek' anlamı yanında 'gözden kaybolmak; hastalık / ağrı / acı kaybolmak' anlamını da taşır ve bu yönüyle *bar-* fiilinin yakın eş anlamlısı olarak görülebilir. *két-* (<*ké:t-* Gülensoy 2018: 372) Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *kit-* şeklinde 'gitmek, zail olmak' (Caferoğlu 1968: 113) anlamında verilmiştir. DLT'de *ket-* şeklinde 'gitmek, çekilmek' anlamında (*yiparlıg käsürgüdin yipar ketsä yiđi kalır* "When the musk goes from its bag its fragrance does not depart [lit. İs left behind].") (Dankoff and Kelly 1985 II: 173) yani 'İçinde amber olan kaptan amber gitse kokusu kalır') tespit edilmiştir. Şinasi Tekin, Willy Bang gibi Türkologlar etimolojik çalışmalarında Türkçe kelime köklerini tek bir ünlü veya ünsüz+ünlü yapısına kadar indirmeye çalışır. Buna göre *kel-* ve *két-* fiilleri için varsayımsal bir **kE-* kökü tasarlanabilir. Söz konusu fiillerin yönelim farkı, fiilden fiil yapan ve fiil çatısını da belirleyici olan *-l-* ve *-t-* ekleriyle sağlanmış, denebilir.

Gel- ve *git-* fiilleri yönle ilgili karşıt anlamlı sözcüklerdir. *Gel-* fiilinin olumsuzu olan *gelme-* ve *git-* fiilinin olumsuzu olan *gitme-* fiillerinde yönlü bir karşıtlık söz konusu değildir. Dilbilgisel karşıt anlamlı sözcükler olarak değerlendirilebilecek bu fiillere eklenmiş olan *-mA-* olumsuzluk eki aynı zamanda *gel-* ve *git-* hareket fiillerini durgun fiiller haline sokar ve fiillerin kılımsı özelliklerini değiştirir. Jackendoff (1987) fiilleri; GİTME fiilleri (GO verbs), OLMA fiilleri (BE verbs) ve KALMA fiilleri (STAY verbs) olarak sınıflandırmıştır. Buna göre *git-* ve *gel-* sözcükleri temel anlamlarıyla GİTME fiilleri, *gitme-* ve *gelme-* sözcükleri ise KALMA fiilleri arasında yer alan eylemleri karşılayan fiillerdir. Uzamsal pozisyon, iyelik ve yükleme anlam alanları içinde *gel-* ve *git-* fiilleri uzamsal pozisyonla ilgili fiillerdir (Steen 1996).

Gel-, *git-* fiilleri gösterimsel bilgiyi kodlar. *Gel-* fiili, *git-* fiiline göre daha gösterimsel bir fiildir. *Gel-* fiilinin *git-* fiilinden farkı hedef-yönlü olmasıdır. Genellikle yön, konuşan kişinin bulunduğu yere doğrudur ama zaman zaman bu yön değişebilir. *Git-* fiili gösterimsel (deictic) merkezden uzaklaşan bir eyleme işaret eder, 'Birisi konuşmacının şu anda bulunmadığı bir yere doğru hareket etti.' anlamı verilebilir.

- 1) *Ayşe bugün bana gelecek.*
- 2) *Ayşe bugün sana gelecek.*
- 3) *Şükran da dört-beş saat uyuyup gelmek üzere gidiyor.*
- 4) *Türkiye'ye bu yıl gelen turist sayısında artış oldu.*

Birinci cümlede Ayşe'nin konuşmacının bulunduğu yere doğru, 2. cümlede ise dinleyicinin olduğu yere doğru hareketi söz konusudur ve her iki cümlede de *gel-* fiili kullanılmıştır. 3. cümlede *gel-* konuşmacının bulunduğu yere doğru, *git-* ise tam tersi

bir yöne doğru hareketi gösterir. 4. cümlede ise eylemin konuşmacıya doğru olma zorunluluğu yoktur. Fakat hareketin hedefi bilinen bir yerdir. Hareketin başlangıç / çıkış noktası ise belirsizdir. Türkiye bu bağlamda öykünün konusudur ve bir gösterimsel merkez olarak iş görür.

Konuşmacı varış zamanında (gönderim zamanı 'reference time' olarak da adlandırılır) varış yerinde olduğunda *gel-* fiilinin kullanılması *git-* fiilinden daha uygundur. Konuşmacı konuşma zamanında varış yerindeyse *gel-* fiili tercih edilir. Ben biriyle konuşuyorken okuldaysam *Ayşe yarın okula geliyor*, derim. Ben yarın okulda olmayacak olsam da konuşma anında okulda olduğum için böyle bir cümle kurabilirim. Hareket konuşma anında konuşmacının bulunduğu yere doğrudur. Farklı gösterimsel (deictic) şartlara bağlı olarak *gel-* fiilinin anlamı değişebilir.

Gösterimsel ifadeler iletişim bağlamının katılımcıları veya bağlamla ilgili yer, zaman gibi belli detayları ortaya koymayı gerekli kılar. *Gel-* ve *git-* gibi hareket fiillerinde bir yer değişikliği söz konusu olup *gel-* ve *git-* fiilleri genellikle konuşmacıya doğru ve konuşmacıdan ayrılan yöne doğru hareketi ifade eden fiiller olmakla birlikte bağlama göre bu durum değişebilmektedir. Gathercole (1977) *gel-* ve *git-* fiillerini Japonca, Türkçe, İspanyolca ve İngilizce'de karşılaştırmalı olarak ele almış ve *gel-* fiilinin 'konuşmacıya doğru hareket', *git-* fiilinin ise 'konuşmacıya doğru olmayan hareket' ifade ettiğini belirtmiştir. Buna karşılık Goddard (1997: 158) *gel-* fiilinin anlamının basitçe 'konuşmacıya doğru hareket'e indirgenemeyeceğini belirtir. Aynı şekilde *git-* fiili için de konuşmacının dayanak noktası olduğu söylenemez. *Ali, Ankara'dan İstanbul'a gitti* cümlesini kurması için konuşmacının Ankara'da bulunma zorunluluğu yoktur. *Gel-* fiilinin yönelimi konuşma anında konuşmacının bulunduğu yer olmak zorunda değildir. *Kuşkusuz sen o eve gelmek zorunda değildin* cümlesinde konuşma anında konuşmacıya doğru bir hareketin söz konusu olmadığı hareketin hedef noktası olan *evden önce gelen o* sıfatından anlaşılmaktadır. Konuşmacının yaşadığı yer dışında bir yerde konuşmacının dinleyiciye *Benim yaşadığım yere gelmek ister misiniz?* Demesi durumunda *gel-* fiilinin hedefi konuşmacının da dinleyicinin de konuşma anında bulunmadığı bir yerdir. Soru cümlelerinde de *gel-* fiilinin yönelimi konuşmacıya doğru olmak zorunda değildir. Söz gelişi Ankara'daki Ayşe, İstanbul'daki Ali'ye *Annen geldi mi?* Diye sorabilir ve böyle bir cümlede *gel-* fiilinin yönelimi konuşmacıya doğru değil, dinleyiciye doğrudur. Burada konuşmacının kendini dinleyici yerine koyması veya dinleyici bakış açısıyla olaya bakması söz konusudur.

Siyasette gelmek kadar gitmek de vardır cümlesinde *gel-* ve *git-* fiillerinin hedef noktası belli bir yer değil, belli bir konum, iktidardır. *Yaşlı bir kültürden gelmek harika bir duygu* cümlesinde ise kaynak herhangi bir yer değil, soyut bir kavramdır.

Gerçek anlam ve anlaşılan anlam birbirinden farklıdır. Gerçek anlam semantik, anlaşılan anlam pragmatik inceleme gerektirir. Anlaşılan anlamı araştırmak için ifade yapısı yanında yorumlamayla da ilgilenmek gerekir. Dilbilimsel anlam ve kavramsal yapı da bir ve aynı şey değildir. Kavramsal yapıda diller arasındaki benzerlikler artar; dilbilimsel anlamda ise dil ve o dilin beslendiği kültürden kaynaklanan farklılıklar olabilir. Anlambilimin ayrı bir mental alanı vardır. Bunun kavramsal yapının alt parçasını oluşturduğu düşünülebilir fakat yalnız kişisel bilgiyi değil paylaşılan bilgiyi

yansıtan sosyo-kültürel bir yanı da vardır. *Gel-* ve *git-* fiilleri bir yerde bulunmayı ifade eden fiillere karşıt bir durum yansıtırlar. Bununla birlikte *başka sıfatların önünde gelmek* gibi bir ifadede *gel-* fiili ‘bulunmak’ anlamı taşır. *Öneri Üçüncü fıkranın sonuna gelmek üzere aşağıdaki cümlelerin ifade edilmesi* ifadesinde de *gel-* fiili belli bir yerde yerleşim anlamı taşımaktadır.

5) *Kuş ağaca doğru uçup gitti*

6) *Kuş elma ağacından armut ağacına doğru uçu*

5. cümlede bir yönelimin yanı sıra bir yerde bulunma anlamı da söz konusu olabilir. Kuş hareketi tamamlamış ve son yerinde bulunduğu “kuş ağaçtır.”

Önce bulunulan yer (konuşanın bulunduğu yer) Hareket (uçmak)   Sonra
bulunulan yer (ağaç)

6. cümlede ise önce bulunulan yerin konuşanın bulunduğu yer olma zorunluluğu kalkar. Dolayısıyla her iki durumda istem durumlarında da farklılık söz konusudur. Altıncı cümlede seçimli istemin cümlede bulunma zorunluluğuna karşın beşinci cümlede böyle bir durum söz konusu değildir.

-a *doğru* gibi yönle ilgili ifadeleri açıklamak için uzamla ilgili *yakın* ve *uzak* ve şartla ilgili *eğer* gibi unsurlardan yararlanmak gerekir.

X, A’ya *doğru* hareket etti.

X hareketi bir süre aynı yönde sürdürürse A’ya yaklaşacaktır. Öte yandan *O konuya gelecek olursak* gibi bir ifadede *gel-* yaklaşma yanında konu değişikliğine de işaret eder.

7) *Annesi bir yerlere gitse çok üzülürdü*

8) *Sen nereye gidiyorsun?*

7. cümledeki *git-* fiili ile 8 numaralı soru cümlesindeki *git-* fiilinin durum bağlamı farklılık gösterir. 7. cümlede *anne* ana cümle eyleminin failinden bilinmeyen bir yere doğru hareket etmektedir. Bu cümlede *git-* eyleminin belirttiği hareket tamamlanmıştır. 8. cümlede ise *git-* eylemiyle belirtilen hareket henüz başlangıç noktasındadır.

Uzamla ilgili hareket bir varlığın yerindeki zaman içindeki değişimdir. *Gel-* ve *git-* fiillerinin açıklanmasında dört bileşen önemlidir: bir yolda hareket eden, kaynak, hedef, çevre.

9) *Ali dün Adana’dan Bursa’ya gitti.*

9. cümlede bir yolda hareket eden: Ali (X)

Önce bulunulan yer: Adana (kaynak)

Sonra bulunulan yer: Bursa (hedef)

Çevre: Bursa ve Adana arasındaki bölgedir.

Önce bulunulan yer: A

Sonra bulunulan yer: B

X dün A'daydı. X bugün A'da değil.

X bugün B'de.

Bazı fiiller kimi zaman *gel-* ve *git-* fiillerinin anlamını verecek şekilde kullanılabilir. Söz gelişi; *Ali eve vardı mı?* cümlesinde *var-* fiili; *Ali buradan geçti mi?* cümlesinde *geç-* fiili; *Ali, Ankara'ya döndü mü* cümlesinde *dön-* fiili; *Uçak, Ankara'ya ulaştı mı?* cümlesinde *ulaş-* fiili, *Bugün şehre ineceğim* cümlesinde *in-* fiili, *Aşağıya doğru yürü* cümlesinde *yürü-* fiili *gel-* ve *git-* fiillerinin anlamını verecek şekilde kullanılmıştır. Bu fiillerin hepsinde bir yer değişikliği, bir seyahat etme eylemi geçerlidir.

Gel- ve *git-* fiilleri temel anlamlarıyla yürümek, uçmak, yüzmek vb. gibi bir hareket gerektirir. Değişik şekillerde gerçekleşebilecek seyahat etme eylemi için araç (kimle; ayakla, atla, arabayla, uçakla, helikopterle, gemiyle, kayıkla, tekneyle vb.) gerekli olabilir de olmayabilir de. Araç kullanımı için önce bulunulan yer ile sonra bulunulan yer arasındaki mesafe ve yer koşulları da önemlidir. Diller sözlüksel anlambilim aşamasında farklılıklar gösterebilir. Goddard (1997: 155-156) Almanca, Lehçe gibi bazı dillerde *git-* eylemi için ayakla veya araç kullanarak gerçekleştirilmesine bağlı olarak farklı fiiller kullanıldığını (Almancada *gehen* 'ayakla gitmek' *fahren* 'araçla gitmek'), İngilizce gibi bazı dillerin böyle bir ayırım yapmadığını belirtir. Türkçe için de böyle bir ayırımın olduğu söylenemez.

Hem *gel-* hem de *git-* fiilinin kullanılabilirdiği bazı bağlamlar da vardır fakat burada çok küçük farklı etkiler söz konusudur.

10) *Ben senin odana geldim fakat sen ayrılmıştın*

11) *Ben senin odana gittim fakat sen ayrılmıştın*

Konuşma anında hitap edilenle konuşan kişi oda dışında bir yerdeyse hem 10 hem de 11. cümlelerin kurulabilmesi mümkündür.

12) *Sinemaya geleceğini annene söyledin mi?*

13) *Sinemaya gideceğini annene söyledin mi?*

12 ve 13. cümlede hedef, konuşmacının da hitap edilenin de konuşma anında bulunmadığı bir yerdir. Bu ortak hedefe karşılık 12. cümlede *gel-* fiilinin seçilmesi konuşan kişinin hitap edilen kişiyle birlikte hareket etmesinden kaynaklanır. 13. cümlede ise konuşan ve hitap edilenin ayrı hareketleri söz konusu olduğu için *git-* fiili tercih edilmiştir.

14) *Mezuniyet törenine gelip geleceğinizi merak ediyorum.*

15) *Mezuniyet törenine gidip gidemeyeceğinizi merak ediyorum.*

14. cümlede *gel-*, 15. cümlede ise *git-* fiili tercih edilmiştir. Bu tercih konuşan kişinin konuşma anında veya gönderim zamanında (törenin yapılacağı zaman) varış noktasında olup olmamasıyla ilgilidir. Konuşan kişi konuşma anında veya gönderim zamanında varış noktasında ise *gelip geleceğinizi*, varış noktası dışında bir yerdeyse *gidip gidemeyeceğinizi* yapısı tercih edilir.

Ben seninle gelebilir miyim? Sen benimle gelmek ister misin? Cümlelerinde *gel-* konuşmacıya doğru bir hareketi anlatmaz. Konuşmacıyla birlikte belli bir yöne doğru bir hareketi, esasen bulunulan yerden başka bir yere doğru bir hareketi ifade ettiği halde *gel-* fiili *git-* fiiline tercih edilebilir.

Ben sana geleceğim cümlesi daha beklendik bir cümle olmakla birlikte *Ben sana gidiyorum* cümlesi de hitap edilenin her zaman bulunduğu ve konuşmacının söz konusu ettiği mekâna doğru bir harekette kabul edilebilir bir cümle olur.

Gel- fiilinin kullanımında konuşmacıya doğru hareket temel (prototipe ait) anlam, diğer kullanımlar bir başkasının yerine kendini koyma, bir başkasının bakış açısıyla olaya bakma yeterliliğinin sonucudur. Gösterimsel tasarım, konuşmacının uzak uzam-zamansal koordinatları öngörme gücü üzerinde açıklanamayan sınırlamalar yaratır. Gösterimsel merkeze bağlı olarak bu fiillerin anlamında metaforik değişiklikler olabilir. 16 ve 17. cümlelerde böyle bir anlamsal değişim söz konusudur. 18. cümlede ise *gel-* fiili inanç sistemiyle ilgili olarak metonimik bir anlam kazanmış ve *öl-* fiilinin anlamını yakalamıştır.

16) *Artık kavga noktasına gelmek bir an meselesiydi.*

17) *Çekileceğiz çekileceğiz ki daha güçlü gelmek için.*

18) *Allahım! Sana geliyorum.*

Gel- ve *git-* fiilleri eşdizimlilerine ve çekim özelliklerine bağlı olarak istem ve anlam değiştirebilir. Bu fiiller anlamsal olarak karmaşık sözcüklerdir. Söz gelişi, *rast gelmek* ‘karşılaşmak’ iken *rast gele* bir kalıp söz olarak özellikle balık tutan insanlara yönelik söylenen ve balık avının bol olmasını temenni eden bir dışavurucu edimsel sözdür.

19) *Öykülerinize, öykücülüğünüze gelmek istiyorum.*

20) *Bahar gelmek üzereydi.*

19. cümlede bir konu değişikliğine gitmek söz konusu iken 20. cümlede zamanda ve mevsimde bir değişime işaret edilmektedir.

Güncel Türkçe Sözlük’te (e-GTS10.09.2021) *gel-* fiilinin 36 anlamı sıralanmıştır. Burada büyük ölçüde eşdizimliliğe bağlı anlamlar söz konusudur. Söz gelişi; *Eski çağlardan birçok anıt günümüze kadar gelmiştir* cümlesinde zamanda harekete bağlı ‘varlığını sürdürmek, sağlam kalmak’; *Saat 9’a geliyor* cümlesinde ‘sürenin dolarak belli bir zaman dilimine ulaşmak’; *Boyu ancak omzuna geliyor* cümlesinde ‘kadar olmak’; *kötülük/fayda gelme-eşdizimlisinde* ‘çıkmaq, yönelmek, dokunmak’ anlamları kazanmıştır. e-GTS’de 15. anlam olarak verilen ‘daha önce üzerinde durulmuş olan bir konuya yeniden dönmek’ anlamı *Şimdi sözü burada kesip asıl konumuza gelelim* örnek cümlesi için doğru olmakla birlikte asıl eşdizimli unsurlar *konuya / sadede / meseleye gel-* şeklinde belirlenebilir ve buradaki konunun daha önce üzerinde durulmuş olması şart değildir. *Bu davranışlardan ne gelir bilinmez* cümlesinde ‘sonuç çıkarma’; *Biraz üşütmeye gelmiyor, hemen hastalanıyor; eleştiriye gelemiyor* gibi ifadelerde ‘dayanmak, tahammül etmek’ anlamları; *Dediğime geldin mi?* cümlesinde ‘doğruluğuna hak vermek’ anlamı; *iyi / kötü / güzel gel-* eşdizimlilerinde ‘etki etmek, hissetmek’ anlamı; *Çiftlikten onlara ayda beş yüz lira gelir* cümlesinde ‘kazanılmak,

sağlanmak' anlamı; *Bu ayakkabı sana küçük gelir* cümlesinde 'uymak' anlamı; *Başta gelen çekilir*; *başta bela gel-* ifadelerinde 'maruz kalmak, uğramak' anlamı; *Böyle söylemeye gelmez* cümlesinde 'uygun düşmek'; *tanesi on liraya gel-* ifadesinde 'mal olmak' anlamı söz konusudur. *Alışageldiğimiz bir anlamı vardı* cümlesindeki *alışagel-* birleşik fiilinin ya da *meydana gelmek* birleşik fiilinin eşdizimlenme düzeyinin deyimleşmeye doğru geliştiği söylenebilir. e-GTS'de *gel-* fiili içeren atasözleri, deyimler, birleşik fiiller sıralanırken bazı kalıp sözler de verilmiştir: *gel keyfim gel*; *gel zaman git zaman* gibi. e-GTS'de söz konusu fiilin temel anlamı dışında verilen anlamlar eşdizimlenmeye bağlı olarak ortaya çıkmış anlamlardır. Türkçe sözlüğün eşdizimlilik özelliklerini dikkate alarak güncellenmesi yerinde olmuştur. Bununla birlikte sözlüğe *gel-* fiili içeren bazı başka eşdizimli yapılar da eklenebilir.

Gel- fiilinin eşdizimlendiği bazı başka dil unsurları eşdizimlilik düzeylerine göre aşağıda sıralanmıştır. Bu eşdizimlilerin sayısı arttırılabilir. Dil canlı kaldığı sürece yeni yeni eşdizimli yapıların oluşacağı da bir gerçektir.

Sınırlı eşdizimliler arasında değerlendirilebilecek *haber/ mesaj/ mektup vb. gelmek* eşdizimlileri öznenin cansız varlık olması gerekliliğiyle sınırlanmıştır.

bir araya/ yan yana/ yüz yüze/ burun buruna/ karşı karşıya vb. gelmek eşdizimlileri farklı öznelerin farklı yönlerden aynı yere hareketini gerektirir.

karşı karşıya gelmek bazı bağlamlarda 'zıtlaşmak' anlamında deyimli eşdizimli olarak da kullanılabilir. *Aileye/ otoriteye/ krala/ başkana/ birinin fikrine, yasaya vb. karşı gelmek* eşdizimlilerinde kişi, kurum veya bunlara ait düşünce veya ilke sınırlaması vardır.

Göreve/ iktidara gelmek; politikada/ işte/ kariyerde belli yerlere gelmek/ belli bir duruma/ seviyeye/ iyi bir konuma/ düzeyine/ haline/ daha iyi yerlere gelmek eşdizimlileri soyut bir yer hedefi, durum değişikliği gerektirir; *adet/ alışkanlık/ huy haline gelmek* de benzer fakat daha soyut bir durum anlatır.

Sonra/ önce/ başta gelmek eşdizimlileri 'üstün durumda olmak, sırada birinci olmak' herhangi bir sırada bulunma gerektirir.

Çişi/ göresi/ yiyesi/ içesi gelmek 'belli bir ihtiyacı duymak, istemek' anlamında olup ihtiyaçlarla sınırlanmıştır.

karşı tarafa sevimsiz/ sevimli/ itici gelmek 'bir duyguyu hissettirmek, bir duyguyu uyandırmak, bir duygu yaratmak' anlamlarına gelen eşdizimli yapılar *git-* fiilinin bazı eşdizimlileriyle benzerlik gösterir. Söz gelişi *git-* fiili *Hoşa gidecek/ gitmeyecek sözler/ davranışlar*; *zoruna git-* gibi bazı eşdizimli yapılarda uzamsal bir hareket veya pozisyonu karşılamaz; 'kişide belli bir duygu yaratmak' anlamını verir. Bu eşdizimli yapılarda hem *gel-* hem de *git-* fiili GELMEK fiilleri (GO verbs) sınıfından çıkıp OLMAK fiilleri (BE verbs) sınıfına geçmektedir.

duymazlıktan/ görmezlikten/ görmezden/ işitmezlikten/ bilmezden/ bilmezlikten gelmek 'farkında değilmiş gibi davranmak' eşdizimlileri duyu fiili tabanında şekillenmiş bir adla sınırlıdır ve +dAn morfolojik istemini gerektirir.

kendine gelmek ‘bilinçsiz durumdan bilinçli hale gelmek’; *uygun gelmek* ‘uymak, yakışmak, elverişli olmak’; *doğal gelmek* ‘doğal bulmak’, *duru gelmek* ‘duru bulmak’; *eceli gelmek* ‘ölümü ya da yok olması kaçınılmaz duruma gelmek’; *oyuna gelmek* ‘kandırılmak’; *kökenden/ iyi bir aileden gelmek* ‘kaynaklanmak, türemek’; *gündeme gelmek* ‘söz konusu edilmek, üzerinde konuşulmak’; *konuya/ sadede gelmek* ‘boş konulardan uzaklaşıp temel meseleyi anlatmak’; *süre gelmek* ‘geçmişte başlayıp şu anda da devam etmek’; *ayağına/ huzuruna gelmek* ‘alçakgönüllülük göstererek birinin yanına gelmek’ anlamlarında sınırlı eşdizimli yapılar iken *ayağına gelmek* ‘emek vermeden elde edilmek’ anlamında deyimli eşdizimlidir.

Anlam/ın/a/ manaya/ manasına gelmek ‘anlam bildirmek’; *galip/ mağlup gelmek* ‘yenmek’; *denk/ rast gelmek* ‘uygun gelmek, karşılaşmak’; *sonu gelmek* ‘yok olmaya yaklaşmak’; *garip/ tuhaf/ acayip gelmek* ‘tuhaf bulmak, garipsemek’ gibi başka sınırlı eşdizimliler de vardır.

Deyimli eşdizimliler; anlam değişiminin birleşim koşullarına bağlı olarak her iki birleşen unsurda da betili bir anlam bulunan fakat birleşenlerin anlamlarından yola çıkılarak birleşim anlamlarına ulaşılabilen eşdizimlilerdir: *burama/sına gel-* ‘tahammülün zorlanması, tepki vermeye az kalmak’; *başına gelmek* ‘uğramak, maruz kalmak’; *dünyaya gelmek* ‘doğmak’; *dile gelmek* ‘konuşmaya başlamak’; *dize gelmek* ‘yenilgiyi kabul etmek, otoriteye boyun eğmek’; *yola gelmek* ‘istendik bir durum almak, bir durumu kabullenmek’; *meydana gelmek* ‘oluşmak’; *nazara/ göze gelmek* ‘maruz kalmak, uğramak’; *gibi/me/sine/ne gelmek* ‘gibi görünmek, ...sanısını uyandırmak’ gibi.

Deyimler: *üstesinden gelmek* ‘başarmak’; *yüreği ağzına gelmek* ‘çok korkmak’ gibi.

Gel- fiili bazı sözcüklerle birleşerek birleşik yapıda isim, zarf ve bağlaç da teşkil etmiştir; *tümdengelim*, *gelip geçici*, *gide gele*, *rastgele*, *söz gelimi*, *gelgelelim* gibi. GTS’de *gel-* fiiliyle teşkil edilen bu birleşik sözcükler yer alırken *gelgit* ‘med-cezir’, *gelberi* ‘yüksek dallardaki meyveleri toplamak için kullanılan çatallı sopa’ gibi bazı birleşik sözcüklere yer verilmemiştir (e-GTS 16.09.2021).

Bunlar dışında *Hoş geldiniz* gibi kalıp sözler içinde de *gel-* fiilini görmek mümkündür.

GTS’de *git-* fiilinin 22 anlamı sıralanmıştır (e-GTS 16.09.2021). *git-* fiili; *Bu renk ona gitmedi* cümlesinde ‘yakışmadı’ anlamında; *Maaşlar ev kirasına gidiyor* cümlesinde ‘harcanmak’ anlamında; *Bu böyle nereye kadar gider* cümlesinde ‘devam etmek’ anlamında; *İki ton kömür üç ay gider* cümlesinde ‘yeter, yetişir’ anlamında, *Bu giysi iki yıl gider* cümlesinde ‘dayanmak’ anlamında; *Yaz gitti, kış geldi* cümlesinde ‘zamanın geçmesi’ anlamındadır. Bu anlam için GTS’deki nesnesiz açıklaması yeterli değildir, anlamı belirleyici olan sözdiziminde özne konumundaki unsurun zamanla ilgili bir sözcük olmasıdır. *Gemiler ve saray hepsi gitti* cümlesinde cansız bir varlık söz konusu olduğu için ‘yok olmak’; *Ben giderim adım kalır* cümlesinde canlı bir varlık söz konusu olduğu için ‘ölmek’ anlamında; *Mahkemeye/ temyize gitmek* ifadesinde metonimik olarak ‘başvurmak’ anlamında; *para ayarlamasına/ düzenlemeye/ kanun değişikliğine gitmek* ifadelerinde ‘yapmak’ anlamında sınırlı eşdizimli yapılar söz konusudur.

GTS'de 19. anlam -den satılmak *Altın kaçtan gidiyor?* örneğiyle verilmiştir (e-GTS 16.09.2021). Bu anlam -den morfolojik istemiyle sınırlanamaz, +(y)A morfolojik istemiyle de bu anlam oluşabilir: *kaçta/ ucuza/ pahalıya/ beş paraya git-* gibi sınırlı eşdizimli yapılarda 'el değiştirmek, verilmek, satılmak' anlamları söz konusudur.

Git- fiili; *gözünün ferî/ duvarın boyası git-* deyimli eşdizimli yapısında 'bir şeyin zarar görmüş olması' anlamındadır. *Git-* fiiliyle oluşan diğer deyimli eşdizimli yapılar şöyle sıralanabilir; *kafasının dikine git-* 'hiçbir öğüde uygun davranmayıp istediğini yapmak' (bu yapıda *kafa* sözcüğü metonimik anlamda bütün bedeni temsil edecek şekilde kullanılmıştır.); *zoruna git-* 'bir söz, bir davranış vb. nedeniyle gücenmek, onuruna dokunmak' anlamında; *garib/ine/ime/ tuhaf/ına/ıma/ acayib/ine/ime git-* 'yadırgamak, tuhaf bulmak, tuhaf saymak, öyle değerlendirmek' anlamında; *boşa gitmek* 'hiçbir işe yaramamak' anlamında; *aklı başından gitmek* 'bilincini yitirmek, ne yapacağını bilemez olmak' anlamındadır. *Ülke elli yıl geriye gitti* cümlesinde mecazi anlamdaki *geri* bir yönelim metaforudur ve bu birleşik içinde *git-* fiili 'durum değişikliği' anlamı vermektedir. *Böyle gelip böyle git-* ifadesi değişimin olmamasına işaret eder. Bu birleşik içinde kazandığı anlamla bir hareket fiili olan *git-* fiili durgun hale gelmiş, GİTME fiilleri sınıfından çıkarak KALMA fiilleri grubuna girmiştir. *Başını alıp gitmek* eşdizimli 'kimseye danışmadan veya haber vermeden bulunduğu yerden ayrılmak' (burada *baş* metonimik) anlamında; *hoşa gitmek* 'iyi, güzel bulunmak, beğenilmek' anlamlarında sınırlı eşdizimli yapılardır. *Git-* fiiliyle kullanımlar iyelik eki kullanımını gerektirirken *gel-* fiiliyle bu gereksinim ortadan kalkar: *Bu durum bana tuhaf geliyor* örneğindeki gibi. Yine *Bu işin sonu nereye gidiyor* cümlesinde eşdizimlenmeye bağlı olarak 'bir sonuca, duruma ulaşmak, varmak' anlamı oluşmuştur.

Git- fiili birleşik yapıda sıfat ve zarflar da teşkil etmiştir: *gitmeli gelmeli bir sürü araç; gide gele, gitgide* gibi.

2. Sonuç

Aynı kökten gelen ve iki üyeli ilişki grubu oluşturan *gel-* ve *git-* fiilleri, temel anlamları dikkate alındığında çift yönlü hareket fiilleri olup yer değişimini betimleyen fiillerdir. *Gel-* fiili *git-* fiiline göre daha gösterimsel bir fiil olup kullanımında konuşmacıya doğru hareket temel (prototipe ait) anlam, diğer kullanımlar genellikle bir başkasının yerine kendini koyma, bir başkasının bakış açısıyla olaya bakma yeterliliğinin sonucudur. Eşdizimlenmeye ve gösterimsel merkeze bağlı olarak *gel-* fiilinin de *git-* fiilinin de anlamında betili (figüratif) değişiklikler olabilmektedir. *Gel-* ve *git-* fiilleri temel anlamlarıyla uzamsal pozisyon gösteren hareket fiilleri olup GİTME fiilleri (GO verbs) olarak adlandırılan bir grup içinde yer alsa da eşdizimlenmeye, aldıkları eklere, çekim özelliklerine bağlı olarak KALMA fiilleri (STAY verbs) ve nadir de olsa OLMA fiilleri (BE verbs) grubuna geçebilmektedir.

Kaynakça

- CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: TDK
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University.
- DANKOFF, Robert; KELLY, James (1982-1985). *Mahmud al-Kaşgari Compendium of the Turkic Dialects 1-3*, Washington: Harvard University.
- DİNAR, Talat (2016). “Türkçede Bir Deyimleşme Örneği: Gibime gelmek”. *Türkbilig*, 2016/31: 145-152.
- e-GTS = TÜRK DİL KURUMU (2021). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 18.09.2021)
- e-TUD = (2021) *Türkçe Ulusal Derlem*. <https://v3.tnc.org.tr> (Erişim Tarihi: 16.08.2021)
- GATHERCOLE, Virginia C. (1977). “A study of the comings and goings of the speakers of four languages: Spanish, Japanese, English, and Turkish.” *Kansas Working Papers in Linguistics*, 2: 61-94.
- GODDARD, Cliff (1997). “The semantics of coming and going”. *Pragmatics*, 7/2: 147-162.
- GÜLENSOY, Tuncer (2018). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- JACKENDOFF, Ray (1987). *Consciousness and the Computational Mind*, Cambridge, MA: MIT.
- ÖNCÜL, Vildan (2020). *6-36 Aylık Çocuklarda Türkçenin Gelişimi*. Doktora Tezi. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi.
- PARLAK, Hüseyin (2016). "Ruşçadaki Hareket Fiillerinin Ana Dili Türkçe Olan Sınıflarda Öğretilmesinin Sorunları, Prensipleri ve Yöntemleri". *İdil*, 5/20: 33-42.
- STEEN, Francis Frode (1996). *Communication Studies*. Los Angeles: University of California.
- TEKİN, Talât (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- TEKİN, Talât (2015). *İrk Bitig*. Ankara: TDK.
- WILKINS, David P. and Deborah HILL (2020) “When “go” means “come”: Questioning the basicness of basic motion verbs”. *Cognitive Linguistics*, 6-2/3: 209-259.

Etnonimlerde “Ew” (> Ewi, Ewli) Bileşeni ve Alkaewli, Karaewli Adlarının Esası Üzerine¹

About the Component of “Ew” (>Ewi, Ewli) in Ethnonym Ctructures and the Ogininals of Alkaewli, Karaewli Tribe Names

İbrahim Şahin

Doç. Dr., Ege Üniversitesi

Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir / Türkiye

e-posta ibrahim.sahin@ege.edu.tr

orcid [0000-0002-0167-2568](https://orcid.org/0000-0002-0167-2568)

doi [10.54316/dilarastirmalari.997926](https://doi.org/10.54316/dilarastirmalari.997926)

Atıf

Citation

Şahin, İbrahim (2021). Etnonimlerde “Ew” (> Ewi, Ewli) Bileşeni ve Alkaewli, Karaewli Adlarının Esası Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 29: 43-53.

Başvuru

Submitted

20.09.2021

Revizyon

Revised

01.11.2021

Kabul

Accepted

03.11.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

Alkaewli ve Karaewli boyları tarihi kaynaklarda çok farklı imlalarla anılmaktadır. Bu boyların tarih sahnesindeki izlerini konu edinen araştırmalarda, söz konusu kökadalrının (etnonimlerin) yapısına ve anlamına yönelik, bu çerçevede “ewli” bileşeninin (component) yapısı üzerine, bazı yüzeysel değerlendirmeler yapılmışsa da bunda başarılı olduğu söylenemez. Bu değerlendirmelerde Karaewli ve Alkaewli etnonimlerindeki bu yapının (“ewli”), ‘ev’ sözcüğüyle ilgili olduğu değerlendirilmiş; Karaewli etnoniminin ‘evi, çadırı kara olan’ anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Bu makalede konu, “ewi” “ewli/ewlü” bileşeniyle kurulu çok sayıda toponim örneğinden hareketle ele alınmış ve Musul’un Telafer ilçesi silikyeradlarından (mikrotoponimleri) elde edilen bulgular temelinde açıklanmıştır. Telafer silikyeradları (mikrotoponimleri) üzerine derlemeye dayalı yaptığımız bir çalışması sırasında, “ewi” yapısının toponimlerde sıkça görüldüğü fark edilmiş ve bölge halkı tarafından bu bileşenin ‘... boyu, ...aşireti’ anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir: Ör. *Aloewi* ‘Alo Aşireti’, *Efendiewi* ‘Efendi Aşireti’. Bu bilgi, “ewi”, “ewli” yapılı etnonimlerin anlam çözümlemesinde anahtar rol oynamıştır. Söz konusu bulgu, bu yapıdaki toponimlerin esasen etnotoponim (kökadiyeradları) olduklarını ortaya çıkarması bakımından da önemli olmuştur. Buna göre, makaleye konu olan kökadalrının esasen *Alka* ve *Kara* oldukları; kalıplaşmış bir görüntü içerisinde bulunan “ewli” bileşeninin ise, ‘... aşiretine/boyuna/topluluğuna mensup olan’ anlamına gelen kökadcıl bir

¹ Bu makale, 22-24 Nisan 2021 tarihlerinde düzenlenen I. Uluslararası Adbilim Sempozyumu’da, Etnonimlerde “Ew” (> Ewi, Ewli) Bileşeni ve Oğuzların Alkaewli, Karaewli Boy Adlarının Esası, adıyla sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

belirteç (ethnoyimic indikator) olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: kökadı, Alkaewli, Karaewli, ew bileşeni, kökacdi belirteç

ABSTRACT

The Alkaewli and Karaewli tribes are mentioned with quite different spellings in historical sources. In the studies on the traces of these tribes on the stage of history, some superficial evaluations have been made on the structure and meaning of the aforementioned ethnonyms and on the structure of the “ewli” component in this context, but it cannot be said that this has been successful. In these evaluations, it has been evaluated that this structure (“ewli”) in the ethnonyms Karaewli and Alkaewli is related to the word “house”; it has been suggested that the ethnonym Karaewli means ‘the one whose house is black, the one whose tent is black’. In this article, the subject is discussed by considering many toponym examples established with the “ewi” “ewli/ewlü” component and explained on the basis of the findings obtained from the microtoponyms of the Tal Afar district of Mosul. During a compilation study on Tal Afar microtoponyms, it was noticed that the “ewi” structure is frequently seen in toponyms and it was determined that this component was used in the sense of “... clan, ... tribe” by the people of the region: Ex. Aloewi ‘Alo Tribe’, Efendiewi ‘Efendi Tribe’. This information has played a key role in the meaning analysis of “ewi”, “ewli” structured ethnonyms. The aforementioned finding was also important in terms of revealing that toponyms in this structure are essentially ethnotoponyms. Accordingly, the ethnotoponyms that are the subject of the article are mainly Alka and Kara; it has been concluded that the “ewli” component in a stereotyped image is an ethnoyimic indicator meaning “members of the tribe/ clan/ community”.

Keywords: ethnonym, Alkaewli, Karaewli, component of “ew”, ethnoyimic indikator

0. Giriş

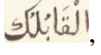

Onimler (özel ad) bir gelenek içerisinde doğarlar. Bu sebeple, onların ortaya çıkışı konusundaki bir bilgiyi tespit etmek, o dilin farklı zamanlarında, farklı coğrafyalarında vücut bulmuş aynı tipteki başka adların da çözümü anlamına gelir. Buna bağlı olarak, günümüzde unutulmuş görünen, ancak hayatın başka bir alanında halen varlığını sürdüren, özel adların (onim) şekillenmesiyle ilgili gelenek bilgilerinin ortaya çıkarılması adbilim sahasının en önde gelen görev ve amaçlarından biridir. Özel adların bir türü olan kökadları (etnonimler)² da bunun dışında değildir.

Bu makalede, bazı kökadı (etnonim) yapılarında geçen, ancak anlam ve görevi araştırmacılarca belirlenememiş olan “ewli, öylü, üylü, oylu, ivli” bileşeni (kompanent) üzerine durulacaktır. Daha önce müstakil bir araştırmaya konu olmamış

² Makalede, adbilim ve onun alt kollarına ait bazı terimler kullanılmaktadır. Bu terimlerin imla ve çerçevesinde, İbrahim Şahin, Adbilim, Pegem Akademi Yayınları, 2015 kitabı esas alınmıştır.

bu meseleye, Irak Türklerinden (özelde Telafer) tespit ettiğimiz bir bulgudan yola çıkılarak açıklama getirilecektir.

Söz konusu bileşen (kompanent), meşhur 24 Oğuz boyundan Alkaewli ve Karaewli adlandırmalarında bulunduğu gibi, esasen daha az ya da hiç meşhur olmayan kökadlarında ve bunlarla kurulu kökadlıyeradlarında (etnotoponimlerde) da görülmektedir: Örneğin, Osmanlı yeradları (toponimleri) arasında geçen Dervişevli k. (Yörükân-ı Naldöken), Karacaevli (Yörükân-ı Vize), Koyunevli (Yörükân-ı Naldöken), Oruçevli (Tataran-ı Aktav), Ağaevli (İshaklı kz., Akşehir l.), Kalınevli (Onikidivan kz., Bolu l.), gibi yerleşim adlarında da bu bileşenin olduğu kanaatindeyiz. (Örnekler için bk. Osmanlı Yer Adları Sözlüğü (OYS) I/II.) Yine 40-50 yıl öncesine kadar göçer hayat yaşayan, şimdilerde Taşeli platosunun çeşitli kısımlarına (Anamur, Bozyazı, Mut) yerleşmiş bulunan ve aşiret bilincini halen belirli ölçüde saklayan Keşevli (halk arasında Keşefli olarak da söylenir) aşiretinin adında da bu bileşenin bulunduğunu düşünüyoruz. Tarihi ve çağdaş yeradları (toponimler) arasından daha fazla örnek bulmak mümkünse de; verilen örneklerin yeterli olduğunu düşünerek meseleyi, söz konusu iki meşhur Oğuz boyunun adı üzerinden tartışmanın uygun olacağı kanaatindeyiz. Öncelikle bu boy adlarının tarihi kaynaklardaki görünümünü ve bu tarihi kaynaklar üzerine çalışan modern tarihçilerin söz konusu boy adlarını ne şekilde okuduklarını ve varsa bu adların yapılarına ilişkin görüşlerini vermek yerinde olacaktır:

Söz konusu boy adları, **Divânü Lügâti't-Türk'te** (DLT), **Alka-bölük** , **Kara-bölük** biçiminde anılır (Kaşgarlı 1990: 21a).

Reşideddin'in Oğuznâmesinde de anılan bu boy adları, Z. V. Togan tarafından **Alkavlı Avul** ve **Kara Avul** biçimlerinde okunmuştur. Eserde birincisi için “vardığı her yerde başarı ve refaha mazhar olan”, ikincisi için “kara yolda iyi giderdi” anlamları verilmiştir (Togan 1982: 51). F. Sümer, Reşideddin'de söz konusu boyların **القراولي** ve **قراولي** biçiminde kaydedildiğini gösterir ve bunları **Alkaravlı** ve **Kara-ivli** (Reşideddin'de geçen yazım esasen “Kara-ivi” şeklinde okumaya müsaittir. Sümer burada, diğer kaynaklardaki genel imlayı ve okuyuşu dikkate aldığı anlaşılıyor.) şeklinde okur. Eserde, **Alkaravlı** adının “Nereye varsa başarı gösterir.”, **Kara-ivli** adının ise, “kara otağlı” anlamıyla geçtiği kayıtlıdır (Sümer 1999: 230).

Tevârîh-i Âl-i Selçuk'ta (A Nüshası) **أَلْكَأُولِي** ve **قَرَأُولُو** biçimlerinde kaydedilmiştir (Yazıcıoğlu 2014: 3a). A nüshasındaki yazımları **Alkaövlü** ve **Karaövlü**; B nüshasındaki yazımları **Alkaevli/Karaevlü** ve T nüshasındaki yazımları **Alkaevli/Karaevli** biçimlerinde okumuş olup söz konusu eserde, birincisinin her yere yararlar, muvafakat iderler”; ikincisinin “evleri kara” anlamına geldiği kayıtlıdır (bk. Bakır 2017: 6n, 20n).

Secere-i Terâkime'de ise, **Alka-ivli** ve **Kara-ivli** (T1,T2,T3'te **Alka-öyli** ve **Kara-öyli**) biçimlerinde anılır. Birincisinin “muvafık”, ikincisinin ise “her kayda oltursa hargâh birlen olturguçu” anlamına geldiği kayıtlıdır (Ebulgazi Bahadır Han 1996: 153, 159).

Buradaki bilgiler topluca değerlendirildiğinde, kökadlarının birleşik yapıya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca ilkinin birinci bileşeninin ‘başaran, muvafık’ anlamına gelen **alka** (ya da **alkar**); sonrakinin ise, ‘siyah’ anlamına gelen **kara** sözcüğü olduğu anlaşılmaktadır. Sorun her iki etnonimin ikinci bileşenindedir.³ Zira eserlerdeki imlaları ve buna bağlı olarak okumaları bir birinden farklıdır. Bu bileşeni, ‘köy’ anlamına gelecek şekilde “avul” biçiminde transkribe eden Togan’ın okumasını ayrı tutarsak (ki kanaatimizce bu bileşen “avul” değildir), söz konusu bileşen anılan kaynaklarda “**bölük**”, “**avlı**”, “**ivli**”, “**ivi**”, “**övlü**”, “**övli**” “**öyli**” gibi farklı şekillerde geçmektedir (diğer bir deyişle okumaya müsaittir).

Bu boyların tarih sahnesindeki izlerini konu edinen tarih araştırmalarında, söz konusu bileşenin anlamıyla ilgili bazı yüzeysel değerlendirmeler yapılmışsa da, bildiğimiz kadarıyla, ayrıntılı bir araştırmaya konu olmamıştır. F. Sümer, yukarıda bahsi geçen metinlerde, Alkaewli ve Karaewli kökadlarının tarihi kaynaklarda ne şekilde yazıldığını göstermiş, DLT’teki biçimlerinden hareketle söz konusu adların ilk kısmının “**Alka**” ve “**Kara**”; farklı şekillerde okunan ikinci kısımların ise, “**evli**” olduğunun açık olduğunu ifade etmiş ve sözcüğü ‘ev/çadır’ anlamına gelen “**ev**” sözcüğü ile ilişkilendirmiştir (Sümer 1999: 254). Sonraki çalışmalarda, bu görüşün tekrar edildiği görülmektedir.

Biz, bu bileşenin Telaar Türkmenlerinden derlediğimiz bir bilgidен hareketle izah edilebileceğini düşünüyoruz. Danışmanlığı tarafımızca yürütölen “Telaar ilçesi Mikrotoponimleri ve Dil İncelemesi” isimli yüksek lisans tez çalışması sırasında, Telaar ve köylerinden derlediğimiz malzemeler arasında **Aloewi**, **Efendiewi** gibi yeradları bulunmaktaydı. *Alo* ve *Efendi*, bölgede günümüzde de bilinen aşiret adları olup söz konusu aşiretlerin yerleştiği yerlere bu isimler verilmişti. Adlandırmaların kuruluşunda görev yapan **ewi** ise Musul’da, Karakoyun ve Telaar Türkleri arasında ‘aşiret’ anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla Alo-ewi ‘Alo Aşireti’; Efendi-ewi ‘Efendi Aşireti’ anlamlarına geliyordu (ayrıntılı bilgi için bk. Barem 2018). Biz, Telaar’de, *Aloewi* ve *Efendiewi* yeradlarının yapısında görev alan **ewi** bileşeni ile yukarıda, tarihî kaynaklarda farklı imlalarla anılan, buna bağlı olarak farklı şekillerde okunan bileşenin aynı sözcük olduğunu değerlendirdik.

Buna göre söz konusu bileşenin kökü “**ew**”dir, ancak bu sözcük “ev, çadır” anlamında bir sözcük değildir. Etnonimlerde **ewli** [< ew+li] ya da **ewi** [< ew +i] yapılarında görölen bu sözcüğün ilk şekli (yani ewli), *falanca aşiretine/boyuna/tayfasına mensup*, *falanca aşiretinden/boyundan/tayfasından olan(lar)* anlamını ifade ederken ikinci biçim (yani ewi), *falanca aşireti/boyu/uşağı, vb.* anlamını ifade etmektedir. Bu çıkarım, bize adı geçen boy adlarının gerçekte, **Alka** ve **Kara** olduklarını söyleme imkânı verdiği gibi, yine bu boyların diğeri tarihi kaynaklardan farklı olarak niçin DLT’te **Alkabölük** ve **Karabölük** şeklinde geçtiğini de anlamamıza yardımcı olmaktadır: Elde edilen bu bilgiler burada ele aldığımız etnonimlerin kuruluşlarında geçen gerek “**ewi/ewli**” ve gerekse “**bölük**” bileşenlerinin kökadcil belirteç (indikator) olduğunu ve aynı işlevde kullanıldığını açıkça ortaya

³ Elbette ilk kökadının birinci bileşeninin *alka* mı yoksa *alkar* mı olduğu da bir sorundur. Ancak bu makalenin odak noktası her iki kökadının ikinci bileşeni üzerine yoğunlaştığından, bu meseleye değinilmeyecektir. Bu daha başka müstakil bir çalışmanın konusu olabilir.

koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, aynı görevde (kökadcıl belirteç) kullanılan bu leksik birimler, yukarıdaki tarihi eserlerde alternans bir kullanım içerisindeyler. Bu tespitten hareketle, “*bölük*” ve “*ewi/ewli*” bileşeni, göreceli olarak daha geç etnonim yapılarında karşılaştığımız “...ulusu, ...uşağı, ...aşireti, ...oğulları, ...obası” gibi kökadcıl belirteçlerden ya da bunların eklerle ifade edildiği {+II}, {+IIcA}, {+cA}, {+cAII} morfemlerinden görev ve anlamca hiç de farklı değildir.

Burada önemli bir hususun altını çizmeliyiz: Söz konusu etnonimlerin DLT’de “*bölük*”, diğerlerinde “*ewi/ewli*” (ve farklı varyantları) bileşeniyle kullanılmış olması, gerek “*bölük*” ve gerekse “*ewi/ewli*” bileşenlerinin **Alka/Alkar** ve **Kara** isimli boy adlarıyla tam olarak kalıplaşmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu durum boyadlarının geçmişte halk arasında, tarihçiler arasında yalın biçimleriyle (Alka/Alkar, Kara) ya da “*bölük*”, “*ewi/ewli*” bileşenleriyle benzer işlevde kullanılan farklı bir kökadcıl belirteçle de (leksik ya da morfolojik) kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir: Burada anlattıklarımıza, Orta Toroslar’da halen aşiret bilincini yitirmemiş bir aşiretin halk arasındaki farklı adlandırma şekillerinden örnek verebiliriz.

Yoğun olarak 60’lı yıllarda yerleşik hayata geçmiş olan ancak halen tek tük de olsa konargöçer mensupları bulunan **Bahşış/Bahşış/Baaşış** aşireti, günümüzde bölge halkının dilinde bazen tek başına “Bahşış/Bahşış/Baaşış/Başış” olarak anılırken bazen de “Bahşış/Baaşış Aşireti”, “Bahşış-obası” ya da kökadcıl ek getirilmek suretiyle; “Bahşışlar/Baaşışlar”, “Bahşışlı/Baaşışlı”, gibi çok farklı şekillerde anılmaktadırlar. Bu durum, **Alkaewli** boy adının farklı kaynaklarda (örneğin toponimler, etnonimler gibi), yukarıda zikredilen bilinen kullanımları dışında *Alka-uşağı*, *Alka-obası*, *Alkali*, *Alkalar*, *Alkaca*, *Alkacalar*, *Alkacalı*, *Alkacalılar*; **Karewli** boy adının da yukarıda zikredilen kullanımları dışında *Kara-ulus(u)*, *Kara-obası*, *Kara-uşağı*, *Kara*, *Karalar*, *Karalılar*, *Karalıca*, *Karacalı*, *Karacalılar*, *Karacı*, *Karacılar* gibi farklı koşutlarla da kullanılmış olabileceğini düşünmeyi gerektirir. Nitekim, Oğuz boy isimleriyle Türkiye yeradlarında, çok sayıda yerleşim adına rastlanırken (94 adet Kayı, 86 adet Afşar, 81 adet Kınık, vs.), “Kara-Evli” boyuna ait 8, “Alka-Evli” boyuna ait ise hiçbir yerleşim adının tespit edilememiş olmasının (Sümer 1999: 408, 427) bir açıklaması olmalıdır. Nitekim, F. Sümer, isabetli bir görüşle, çağdaş Türkiye toponimisinde bugün hâlâ varlığını koruyan *Halka-Evli*, *Halka-Avlu*, *Halka-Havlu* köy adlarının “Alka-Ewli” boyu ile ilgili olduğunu ve hatta *Halkalı* adındaki birçok köy adının da bu boy adıyla ilişkili olabileceğini dile getirmiştir (1999: 255), ki biz de Sümer’le aynı kanaati paylaşıyoruz.

Gerek Sümer’in ileri sürdüğü görüş ve gerekse söz konusu kökadlarının yalın biçimlerinin **Alka** ve **Kara** olduğu fikrinden hareketle, Osmanlı tahrirlerinde geçen aşağıdaki yeradlarını bu boy adlarıyla ilişkilendirmenin mümkün olacağını düşünüyoruz:

1. ALKA Boyu ile İlgili Olması Muhtemel Etnotoponimler (Kökadlıyeradları)

1.1. Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletlerindeki

Halka, (Tarsus kz.'da karye); **Halkaavlu** (Ruha kz.'da mezra); **Halkabükü** (Boyabad kz.'da karye); **Halkabünüş** (Konya kz.'da mescit); **Halkaçayır** (Tokat kz.'da mezra); **Halkaçayırı** (Kırşehir kz.'da mezra); **Halkaçayırı** (Bozok kz.'da mezra); **Halkaevli** (Kedeğra kz.'da karye); **Halkahavlu** (Eskişehir kz.'da karye); **Halkahavlu** (Daday kz.'da karye); **Halkahavlu** (İlgun kz.'da karye); **Halkahavlu** (Kelkid kz.'da karye); **Halkahavlu** (Murtazabad kz.'da karye); **Halkahavlu** (Yenişehir kz.'da karye); **Halkahavlu** (Aksaray kz.'da karye); **Halka-i Has** (Zile kz.'da nahiye); **Halka-i Hass** (Zile kz.'da kale); **Halkakolu** (Çerkeş kz.'da karye); **Halkaköy** (Tarsus kz.'da mezra); **Halkalar** (Karahisar kz.'da mezra); **Halkalar** (Haleb kz.'da nahiye); **Halkalı** (Kürtün kz.'karye); **Halkalukuyu** (Aksaray kz.'da mezra); **Halkalukuyu** (Koçhisar kz.'mezra); **Halkapınar asiyabı**, (İzmir kz.'da çarşı); **Halkapınar** (İzmir kz.'da zaviye); **Halkapınar/Gücbey** (Şuhud kz.'da karye). Örnekler için bk. OYS-II 2013: 595).

1.2. Rumeli Eyaleti'ndekiler

Halka (Yörükan-ı Vize'de karye); **Halka/Halkalı/Halkalar** (Yörükan-ı Naldöken'de karye); **Halkadis** (?) (Narda kz.'da karye); **Halkaköy** (Yörükan-ı Naldöken'de karye); **Halkaköy** (Yörükan-ı Tanrıdağı'da karye); **Halkalar** (Yörükan-ı Selanik'te karye); **Halkalar** (Yörükan-ı Tanrıdağı'da karye); **Halkalı** (Yörükan-ı Tanrıdağı'nda karye); **Halkapınarı** (Filibe kz.'da karye); **Halkapınarı** (Hasha-i İstanbul kz.'da karye). Örnekler için bk. OYS-I 2013: 330).

Naldöken Yörüklerinin yayıldığı sahada bulunan ve defterlerde adı **Halka/Halkalı/Halkalar** gibi farklı şekillerde tespit edilmiş olan karye (köy) adı, yukarıdaki değerlendirmemizi, yani aynı kökadının farklı kökadcıl belirteçlerle kullanılabileceği görüşümüzü, desteklemesi bakımından dikkate değerdir.

Alka-ewli boy adının hem birinci hem de ikinci bileşeninin kelime başı /h/ protezi aldığı görülüyor ki, kelime başı /h/ türemesi olayı genel Türk dilinde ve Anadolu ağzlarında sık rastlanan (ayva > hayva; imdi > hindi; o > ho, ora > hora) bir durumdur: “Alka”nın “halka”ya, “ewli”nin havlu”ya dönüşümünde yaşanan kelime başı /h/ türemesi olayını, kanaatimizce anolojik bir yaklaşım (“alka” ve “ewli” sözcüklerinin anlamlarının unutulmuş olması ve bu sözcüklere ses değeri bakımından çok benzeyen “halka” ve “havlu” sözcüklerinin herkesçe biliniyor oluşu) tetiklemiş olmalıdır. Söz konusu kökadları özelinde, bu ses olayının (Alka > Halka) gerek Anadolu ve gerekse Rumeli yeradlarındaki istikrarlı durumu göz önüne alındığında, kökadındaki bu değişimin, etnonim taşıyıcılarının Anadolu'ya gelmeden önceki bir dönemde yaşandığı; dolayısıyla Osmanlı tarih yazıcılarının bu yeni biçimi tanıdıkları ve kullandıkları söylenebilir.

2. KARA BOYU İLE İLGİLİ OLMASI MUHTEMEL ETNOTOPONİMLER (KÖKADLIYERADLARI)

Yukarıda, Kara-ewli kökadının farklı kökadcıl belirteçlerle de karşımıza çıkabileceğinden söz etmiş (tıpkı DLT'te “Kara-bölük” örneğinde olduğu gibi); farklı kaynaklarda (örneğin toponimlerde) *Kara-ulus(u)*, *Kara-obası*, *Kara-uşağı*, *Karalar*, *Karahılar*, *Karalica*, *Karacalı*, *Karacalılar* gibi koşutlarla da aranması gerektiğinden söz etmiştik. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki, *Kara* etnonimi *Alka* etnonimi kadar

ayırt edici bir niteliğe sahip değildir. Zira “kara” sözcüğü toponimlerde gayet işlek bir kullanıma sahip olup (tıpkı Ak, Kızıl, Sarı gibi) tek bir kaynağı işaret etmezler. Kimi zaman coğrafi bir objenin rengini ifade ederken kimi zaman bir şahsın adında lakap olarak kullanılabilir. Bunlara ek olarak, Kara-Kıtay, Kara-Kıpçak, Kara-Mangıt, Kara-Türgeş, Kara-Yıvalı, vb. örneklerde görüleceği üzere (örnekleri için Bkz. Lezina-Superanskaya 2009: 310-330) çeşitli boy adlarının üzerine gelerek tamladığı boy adının bir şubesini de ifade edebilir. Tüm bunlar, düzenli olarak sıfat tamlaması yapısında kullanılmış olsalardı, bugünün araştırmacıları için bir sorun teşkil etmeyebilirdi; ancak sıfat tamlaması yapısındaki etnonimlerin (ör. Kara-Kıtay, Kara-Kıpçak, vs.), dilde ekonomi prensibi çerçevesinde, tamlanan unsurun düşmesiyle (ör. Kara-Kıpçak > Karalar gibi) *Kara*, *Karalı*, *Karalar*, *Karaca*, *Karacı*, *Karacalar* şeklinde bir adlaşmış sıfat yapısına dönüşebilmesi, araştırmacıyı işin içinden çıkılmaz bir manzara ile karşı karşıya bırakmaktadır. Zira, geçmişte toplumun aşiret, oymak, boy çerçevesinde yapılandığı ve bu çerçevede insanlarda şecere bilgisinin güçlü olduğu çağlarda “Karalar”ın hangi boy olduğu bilinirken (ör. Kara-Kıpçak mı, Kara-Kıtay mı, vs.) günümüz araştırmacılarının bunu, yerleşim adlarından hareketle tespit etmesi çok mümkün değildir. Özetle yerleşim adlarında karşımıza çıkan *Karalı*, *Karalar*, ... gibi adların boy adından geldiğini söylemek mümkün olsa da bunların Kara-Kıpçaklar mı, Kara-Kıtaylar mı; yoksa “kara” sıfatını taşıyan daha başka bir boydan mı kısalarak (adlaşmış sığata dönüşerek) geliştiğini belirlemek oldukça güçtür. Hatta örneğin bir coğrafyada Kara-Kıtay adı, *Karalar*, *Karalı*, vs. şeklinde kısalırken farklı bir zaman ve coğrafyada Kara-Kıpçak adının da aynı dil olgusu çerçevesinde kısalarak *Karalar*, *Karalı*, vs. biçimlerine dönüşmesi; hatta bunların Anadolu’ya göç etmesiyle aynı isim altında yeradları oluşturmaları teorik olarak mümkündür.

Burada demek istediklerimizin daha iyi anlaşılabilmesi için Sarı/Sarı/Sarılar, vs. adındaki boy adını örnek verebiliriz. Türk halklarının etnogenezi üzerine çalışan K. Şaniyazov, R. Kuzeyev, V. V. Bartold, E. N. Necef, B. E. Kumekov, vb. birçok bilim insanı tarihi kaynaklarda *Sarı* /*Şarı*, olarak anılan halkın *Kıpçaklar* olduğunu, Orta Çağ kaynaklarında *Hardeş*, *Koman*, *Plovki*, *Valanı* adlarıyla geçen halkların da aynı halk olup tüm bunların ‘Sarılar’ demek olduğunu, yine Şarı, Kula adlarının da aynı anlama geldiğini dile getirmektedirler (Şaniyazov 1974: 29, 30; Kumekov 2013: 128-135). Şaniyazov, X-XII. Yüzyıl kaynaklarında Kıpçakların Ak-Kıpçaklar, Kara-Kıpçaklar ve Sarı-Kıpçaklar adıyla üç gruba ayrıldığını, *Sarı* etnoniminin *Sarı-Kıpçak* adından kısalma yoluyla meydana geldiğini ifade etmiştir (Şaniyazov 1974: 30). **Sarı** boyu etrafındaki tartışmalar ve bu boyun Türkiye’deki izleri üzerine geniş bilgi için bkz. Şahin 2016.

Bütün bunlara bağlı olarak **Kara (ewli)** etnonimiyle ilgili olabileceğini düşündüğümüz aşağıdaki toponimler bu gözle (ihtiyatla) değerlendirilmelidir.

2.1. Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletlerindeki

Karaevli (Gerede kz.’da karye); **Karaevli** (Kastamonu kz.’da karye); **Karaevli** (Tokat kz.’da karye); **Karaevli** (Onikidivan kz.’da karye); **Karaevli** (Turhal kz.’da karye);

Kara(ewli) boy adından geldiği gayet açık olan bu toponimler dışında aşağıda sıralanan toponimlerin de söz konusu boyla ilişkili olmaları muhtemeldir.

Karalar (Bergama kz.'da karye); **Karalar** (Çimenili kz.'da karye); **Karalar** (Çubuk kz.'da karye); **Karalar** (Kastamonu kz.'da karye); **Karalar** (Homa kz.'da karye); **Karalar** (İnegöl kz.'da karye); **Karalar** (Eskişehir kz.'da karye); **Karalar** (Kerkük kz.'da karye); **Karalar** (Kütahya kz.'da karye); **Karalar** (Murtazabad kz.'da karye); **Karalar** (Sandıklı kz.'da karye); **Karalar** (Canik-i Bayram kz.'da karye); **Karalar** (Selendi kz.'da karye); **Karalar** (Sifrihisar kz.'da karye); **Karalar** (Amasya kz.'da karye); **Karalar** (Kocakayası kz.'da karye); **Karalar** (Karahisar-ı Demürlü kz.'da mezra); **Karalar** (Beyşehir kz.'da mezra); **Karalar** (Koçhisar kz.'da mezra); **Karalar** (Karahisar-ı Şarki kz.'da mezra); **Karalar** (Malatya kz.'da mezra); **Karalar nehri** (Kınık kz.'da); **Karalar yolu** (Şam livasında); **Karalar/Dumanlı** (İlgun kz.'da karye); **Karalar/Eberiler** (Balıkesri kz.'da karye); **Karalarköyü sınırı** (Selendi kz.'da); **Karalı** (Tokat kz.'da karye); **Karalı** (Bozok livasında mezra); **Karaluca** (Kürtün kz.'da mezra); **Karaluderesi** (Sis kz.'da mezra); (Örnekleri için bkz. OYA II, 2013: 765, 777).

2.2. Rumeli Eyaletindekiler

Karaevli (Çorlu kz.'da karye); **Karaevli** (Müselleman-ı Çingane'de karye); **Karaevli** (Müselleman-ı Vize'de karye); **Karaevli** (Tekfurdağı kz.'da karye); **Karaevli** (Yörükân-ı Vize'de karye); **Karalar** (Fenar kz.'da karye); **Karalar** (Paşa livasında karye); **Karalar** (Şumnu kz.'da karye); **Karalar** (Tatarbazarı kz.'da karye); **Karalar** (Yörükân-ı Kocacık'ta karye); **Karalar** (Yörükân-ı Naldöken'de karye); **Karalar** (Yörükân-ı Ofçabolu'da karye); **Karalar** (Yörükân-ı Selanik'te karye); **Karalar/Altunlar** (Yenişehir kz.'da karye); **Karalı-yı Küçük** (Yörükân-ı Vize'de karye); (OYS-I 2013: 432,437, 438,439,440,442)

Yukarıdakiler dışında, “Kara”, “Karaca”, “Karacalı/Karacalu”, “Karacalar”, “Karacı”, Karacılar” şeklindeki mezra ve köy adlarının (bkz. OYA I, 2013: 432, 437, 439; OYA II: 743, 744, 751, 756) da büyük bölümünün **Kara** şeklindeki bir etnonimden geliştiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte onların **Kara(ewli)** boy adından geldiklerini kesin bir dille söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere bunlardan bazılarının “kara” tamlayıcı unsurunu taşıyan başka boy, oymak, aşiret adından (ör. Kara-Kıtay, Kara-Yıvalı, Kara-Bahşili, vs.) kısalarak (adlaşmış sıfat yapısında) aynı adda buluşma ihtimalini göz ardı edemeyiz.

3. Ewi / Ewli Sözcüğünün Anlamı

Anadolu etnotoponimerinde (kökadiyeradlarında) görülen “ewli”, “ewi” sözcüğü, her ne kadar günümüzde Türkiye Türkleri arasında unutulmuş görünse de Irak'taki Telafer Türkmenleri arasında, “ewi” şeklinde bir sözcüğün etnonim yapılarında görev yaptığını ve bunun ‘... aşireti’ anlamına geldiğini yukarıda ifade etmiştik. 3. Tekil iyelik eki olduğu açık olan sondaki eki kaldırdığımızda, yalın biçim olan “ew” ögesinin ‘aşiret, boy, kabile, vs.’ şeklinde etnik birliği ifade eden bir sözcük olduğu ortaya çıkmaktadır. Tarihî kaynaklara bu biçim ve anlamda tek başına kullanılan leksik bir birime (sözcüğe) rastlamıyor olsak da, bunun Dîvânü Lügâti't-Türk'te (DLT) “ay ewi” (‘ay halesi’) tamlamasında geçen (DLT I: 377) “ew” ile ilgili olduğunu düşünüyoruz. *‘Işğın etkisiyle Ay’ın çevresinde oluşan halka; ‘hâle’ anlamına geldiği anlaşılan bu ad*

soylu sözcük, yine DLT’te ‘bir şeyin etrafını çevirmek, kuşatmak’ anlamına gelen *ew*- eylemiyle (DLT I:167) de ilişkili olmalıdır. Bize göre DLT’te ad olan “*ew*” ile eylem olan *ew*- sözcükleri, Türkiye dilçiliğinde “ikili kök”, “eş sesli isim”, “fiil-isim” gibi farklı terimlerle adlandırılan (terim için bk. Turan 1998: 246n) hem ad hem eylem soylu sözcük örneklerinden (Ör. *göç/göç-*, *şiş/şiş-*, *geç/geç-*, *dik/dik-*, *karı/karı-’ihtiyarla-*, *düz/düz-*, *don/don-*, vs.) biridir. Sözcüğün eylem anlamında görülen ‘bir şeyin etrafına koşmak’ (yani halkalamak, çevrelemek) anlamı, sözcüğün ad biçimi olan ‘hâle’ (yani bir şeyi çevreleyen halka, yuvarlak) anlamında ortaya çıkmaktadır.

Kaşgarlı’nın bu sözcükten gelişen *ewlen-* sözcüğü için verdiği ‘1. hâlelenmek; 2. ev sahibi olmak’ anlamları (DLT: 259) söz konusu sözcüğün ‘hâne, konut’ anlamına gelen *ew* sözcüğü ile de etimolojik yakınlık içinde olabileceğini düşündürmektedir. Buradan hareketle, kökeni etimologlar arasında tartışmalı olan (bk Eren 1999: s.141) ‘hane, konak’ anlamındaki “*ev*” sözcüğü ile (Karahanlı Türkçesinde *ew*; Orhun Türkçesinde *eb*) evin aile bireylerini bir araya toplama, onları çevreleyen bir mekân olma özelliği dikkate alınarak söz konusu *ew*- (‘bir şeyin etrafını çevirmek, kuşatmak’) eylemiyle ilişkilendirmek ve ‘hâne’ anlamına gelen “*ev*” sözcüğü ile söz konusu fiil-ismi (*ew/ew-*) aynı köke bağlamak mümkün olabilir. Günümüzde yaygın kullanılan *evril-* (‘bir tarafa yönelmek’), *evirip çevir-* (‘yönetmek, çevirmek; alt üst etmek’) eylemlerinin kökünde bulunan *evir-* eyleminin [(Atabetü’l-Hakayık’ta *ewir-* ‘evirmek, çevirmek’ (Edib Ahmed 1992: 74); DLT’de *ewür-* ‘çevirmek, evirmek’ (DLT I: 178); Orhun Türkçesinde *ebir-* ‘1. ülkeyi yönetmek, çekip çevirmek, 2. çevirmek, dolanmak’(BK D 25)] *ew-* kökünden, bu kökün de *eb-* şeklinde daha eski biçimden geldiği açıktır: *evir-* < *ewir-* < *eb-* ‘çevir-’ + {-ir} ‘faktitif eki’). DLT’te “kişi ewleşdi” (‘halk toplandı, yığıldı’) cümlesinde (DLT I: 240) geçen *ewleş-* sözcüğü de açık biçimde göstermektedir ki, yukarıda bahsi geçen ve ‘hâle’ anlamında kayda geçen *ew* sözcüğünün ‘bir şeyi çevreleyen halka, top’, buradan ‘yığın, grup, topluluk’ anlamı bulunmaktadır. İşte bu anlam, Irak Türklerinin dilinde ‘aşiret, kabile’ anlamında yaşayan “*ew*” sözcüğünü köken ve anlam açısından izah eder niteliktedir. Bu durumda **Halka-ewli** ve **Kara-ewli** boy adlarının kuruluşunda görülen “*ewli/ewlü*”, yukarıda ifade edildiği biçimde, aralarında etimolojik bir yakınlık bulunsa da, ‘hâne, konut’ anlamına gelen *ew* sözcüğüyle değil; ‘topluluk, yığın, grup’ anlamına geldiği anlaşılan “*ew*” sözcüğüyle ilişkilendirmek yerinde olacaktır. Tarihi kaynaklarda söz konusu kökadcıl belirtecin (*ewli*) aynı zamanda niçin “*ewli, öylü, üylü, ivli, vb.*” şekillerde kaydedildiğinin açıklaması da, “*ew*” sözcüğünün Türkçenin tarihi gelişimi içerisinde, lehçe ve ağızlarda aldığı farklı şekillerle (sözcüğün aldığı farklı şekiller için bk. Cevortyan 1974: 513-315) izah edilebilir.

Sonuç

Çağdaş ve tarihî etnonim kuruluşlarında çok farklı fonetik biçimlerle kaydedilen ve buna bağlı olarak “*öylü, üylü, ewli, avlı, avlu, awul, ivi, ivli*”, vb. biçimlerde okunmuş olan bileşen esasen kökadcıl bir belirteçtir (etnonimical indikatör). Bu kökadcıl belirteç, Irak Türkleri arasında halen varlığını koruyan ‘aşiret’ anlamına gelen “*ew*” sözcüğüdür. Etnonim kuruluşlarında, “**ewi**” ve “**ewli**” biçimlerinde rastlanmaktadır. Birincisi (yani *ewi*), ‘**falanca aşireti**’, ikincisi (“*ewli*”) ise, ‘**falanca aşiretine**

mensup anlamını bildirir. Özetle, kökadcıl belirteçlerden biri olduğu anlaşılan bu sözcük, benzer anlam ve görevde kullanılan “aşireti”, “boyu”, “ulusu”, “uşağı”, “obası”, “oğulları”, gibi leksik unsurlar ile yine etnonimlerde aynı işlevde kullanılan “IAr”, “II”, “CA”, “IIcA”, “CAII”, vb. morfeimlerle benzer anlam ve işleve sahiptir. Bu da, adı geçen boy adlarının esasen **Alka** ve **Kara** olduklarını ortaya koymaktadır. “Ewi”, “ewli” bileşeniyle şekillenmiş etnonimleri araştırırken bunların indikatörsüz ya da başka indikatörlerle var olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Tartışma

Seslik bir değişimle “Halka” biçimini alan **Alka** boyunu, Osmanlı yeradlarında “Halkaköy”, “Halkalı”, “Halkalar”, “Halkalu”, “Halkahavlu”, vb. şekillerde tespit edebilmek mümkünse de, **Kara (ewli)** boy adıyla oluşan toponimlerin tespiti o kadar da kolay değildir. Esasen, söz konusu **Kara** boyunun burada konu edilen kökadcıl belirteçle kullanımını (yani Karaewli biçimini), yeradları içerisinde tespitte tereddüt yoktur. Sorun bu kökadının sade (yani Kara) ve başka kökadcıl belirteçlerle olan muhtemel kullanımlarında (ör. Karalı, Karacı, Karacılar, Karalar, Karalılar; Kara Obası, Kara Ulus, vs.) yaşanmaktadır. Zira “kara” sıfatı başka kökadı kuruluşlarında da kullanılan bir öge olduğundan, bu belirsizlik içerisinde Osmanlı toponimlerinde başta “Karalar”, “Karakalı”, “Karacalar” olmak üzere “Kara/Karaköy”, “Karaca/Karacaköy”, “Karacı”, “Karacılar”, “Karacalar”, gibi yeradlarının hangilerinin bu makalede konu edilen **Kara (yani Karaewli)** boyu ile ilgili olduğunu güvenle söyleyebilmek oldukça güçtür ve çözümü de çok mümkün görünmemektedir. Bir diğer çözülmesi gereken önemli konu ise şudur: Tarihi kaynaklarda “bölük” ve “ewli” indikatörü ile karşımıza çıkan ve “Oğuz boyu” olduğu ifade edilen bu **Kara** boyu/aşireti kimdir? “Kara-Oğuzlar” adında bildiğimiz bir kökadı bulunamadığına göre, acaba hangi kökadının (Kara-Kıpçak, Kara-Kıtay, Kara-Tatar veya daha başka...) kısaltmış şeklidir?

Kaynakça

- BAREM, Ghadeer Mohammed Qasım (2018), *Telafer Mikrotoponimleri ve Dil İncelemesi (Danışman: Doç. Dr. İbrahim Şahin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DLT: KÂŞGARLI MAHMUD (2006), *Divanü Lûgat-it-Türk I-IV*. (Çev. Besim Atalay), Ankara: TDK.
- EDİB AHMED B. MAHMUD YÜKNEKİ (1992), *Atebetü'l-Hakayık* (Yay. Hazırlayan Reşid Rahmeti Arat), Ankara: TTK.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro.
- EBULGAZİ BAHADİR HAN (1996), *Şecere-i Terâkime, Türkmenlerin Soykütüğü*, (Yay. Haz: Zuhul Kargı Ölmez), Ankara: Simurg.
- KÂŞGARLI MAHMUD (1990), *Divânü Lûgati't-Türk, (Tıpkıbasım)*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- KUMEKOV, Bolot E. (2013), *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti* (Çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu), Ankara: TTK.
- LEZİNA, L. N. ve SUPERANSKAYA A. V. (2009), *Türk Onomastikası –Bütün Türk Halkları-*, İstanbul: Selenge.
- OYA: *OSMANLI YER ADLARI SÖZLÜĞÜ I/II* (2013), Yay. Haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, vd., Akara: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri.
- SEVORTYAN, E. V. (1974), *Etimologičeskiy Slovar' Tyürkskih Yazıkov*, Moskova: İsdatel'stvo “Nauka”.

- SÜMER, Faruk (1999), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ŞAHİN, İbrahim (2016), “Saruhan ve Saruhanoğulları Adlarının Kökeni Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, 2016/18, ss. 219-233.
- ŞANİYAZOV, K. (1974). *K Etničeskoj İstorii Uzbeksogo Naroda*, Toşkent: İzdatel’ stvo “Fan” Uzbekskey SSR.
- TOGAN, Zeki Velidi (1982), *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TURAN, Fikret (1998), “Modern Türkçede Fiil Tabanlarıyla Sesteş İsim Soylular ve Bir Terim Teklifi: Fiil-İsimler”, *İlmi Araştırmalar*, sayı 6.
- YAZICIZÂDE ALİ (2014), *Selcuk-Nâme İndeksli Tıpkıbasım* (Yay. Haz. Abdullah Bakır), Ankara: TTK.
- YAZICIZÂDE ALİ (2017), *Tevârih-i Âl-i Selçuk -Oğuznâne-Selçuklu Tarihi-* (Yay. Haz: Abdullah Bakır), İstanbul: Çamlıca.

Ağzların Dil-İçi ve Dil-Ötesi İşlevleri

Intra-Linguistic and Extra-Linguistic Functions of Dialects

İsa Sarı

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çorum / Türkiye

e-posta isasari@hitit.edu.tr

orcid 0000-0003-3766-1438

doi 10.54316/dilarastirmalari.968787

Atır

Citation

Sarı, İsa (2021). Ağzların Dil-İçi ve Dil-Ötesi İşlevleri. *Dil Araştırmaları*, 29: 55-66.

Başvuru

Submitted

09.07.2021

Revizyon

Revised

26.07.2021

Kabul

Accepted

28.08.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

ÖZ

Birbirlerinden ses bilgisi, biçim bilgisi, sözcüklüğü ve nadiren sözdizimi düzeylerinde farklılıklar gösteren, kodlanmış standart dile kıyasla etki alanları daha düşük bulunan kodlanmamış yerel veya bölgesel konuşma biçimleri niteliğindeki ağzlar, sadece dil araştırmaları için değil farklı disiplinler için de çok sayıda veri veya tanımlayıcı bilgi (meta veri) niteliğindeki hususları barındırmaktadır. Bunların yanı sıra ağzlar gerek toplumsal gerek kültürel katmanlarda birbirinden çok farklı işlevlere sahiptir. Bu çalışmada samimiyet ve aidiyet kurma, güldürü ve mizah, dil tarihinin yeniden kurulması gibi birbirinden farklı kategorilere ait işlevleri barındıran ağzların hem dile dair işlevlerine hem de dil-ötesi diğer işlevlerine değinilecek ve gerek sosyo-kültürel düzeyde gerek bu düzeylerin gerisinde başkaca ne tür işlevleri yerine getirebileceğine temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: dil varyantları, diyalektoloji, ağzlar, toplumdilbilim

ABSTRACT

Dialects, which are uncodified local or regional forms of speech that differ from each other at different linguistic levels like phonology, morphology and vocabulary, have a lower area of influence compared to the coded standard language, contain a large number of data or meta-informational issues not only for language researches but also for different disciplines. In addition to these, dialects have very different functions in both social and cultural layers. In the present study, both linguistic and extra-linguistic functions of dialects, belonging to different categories such as sincerity or belonging, comedy and humor, will be touched on, and what other functions they can fulfill both at the socio-cultural level and behind these levels will be touched on.

Keywords: language variants, dialectology, dialects, sociolinguistics

0. Giriş

Dilde varyantlaşmanın ve çeşitlenmenin en temel görünümünden biri durumundaki ağızlar, son yıllara kadar düşük sosyal statünün/konumun bir göstergesi ve çağrışımı olarak değerlendirilirken; modern dilbilim ve bu bilim alanının alt disiplinlerinden biri durumundaki diyalektoloji çalışmalarının sonucunda, ayrıca artan dil farkındalığı ile bu durum günümüzde kısmen tam tersi bir hâl almaya başlamıştır. Öte yandan sinema, televizyon, sosyal medya gibi mecralarda yerel konuşma biçimlerine daha fazla yer verilir olmuş, İnternet üzerinde ve çeşitli dijital veya basılı yayın organlarında ağızlara dair sözlükler, ağızlardan örnekler hazırlanır hâle gelmiştir. Ağızlar kullanılarak yazılan eserlerin, diğer bir ifadeyle yerel varyantlarla yazıya geçirilen unsurların sayısında da artış görülmektedir. Antoine De Saint Exupery tarafından yazılan *Küçük Prens* adlı eserin 2020 yılı içerisinde Denizli ağzına uyarlanmış biçimi olan *Güc'cüg Pirens* adlı eser buna bir örnektir. Dolayısıyla ağızlarla ilgili akademik çalışmaların ve faaliyetlerin yanı sıra popüler nitelik arz eden, toplumun genelinin dikkatini çekme amaçlı ortaya çıkarılan çalışmaların sayısında da artış gözlemlenmektedir. Kısacası, konusu ağız olan çalışmaların yanında aracı ağız niteliğinde olan çalışma ve ürünlerde de nicelik yönüyle genel anlamda bir artışın ortaya çıktığını savunmak mümkündür.

Bu tür gelişim ve dönüşümlere ilaveten, diğer yandan derlemeye yardımcı araçlardaki artan çeşitlilik ve çok işlevselliğe bağlı olarak belgelemede kolaylık, ağız verilerinin kayıt altına alınmasını ve bu verilere ulaşımı hayli kolaylaştırmıştır. Geleneksel kayıt yöntemlerinin aksine dijital araçlar vasıtasıyla çok daha kısa bir sürede daha fazla veriyi kayıt altına almak ve ardından yine dijital araçlarla daha hızlı çözümlenmek mümkün hâle gelmiştir. Bunlara paralel olarak dilbilim, özellikle toplumdilbilim alanında da gerek kuramsal/kavramsal gerek uygulamalı/pratiğe dönük ilerlemeler kaydedilmiş ve tüm bu sebeplerle ağızlar ve diğer konuşma biçimleri sadece Türkoloji ve dil araştırmalarında değil farklı disiplinler nezdinde de ilgi çekici, araştırılması gereken unsurlar hâlini almıştır. Öte yandan ağızlar, tipoloji çalışmalarında ve karşılaştırmalı dilbilimde de önemini her geçen gün artırmaktadır. Dolayısıyla ağızların kaba, bozulmuş, prestijden yoksun, cahillere özgü olarak tanımlanagelen konuşma biçimleri (Demir 2009: 183) olmaktan çok gerek eşzamanlı gerek artzamanlı dilbilimsel çalışmalar ve betimlemeler, dilin yeninden kurulması (rekonstrüksiyonu) ayrıca yerleşim ve göç tarihinin aydınlatılması gibi pek çok alanda faydalı veriler sunan varyantlar olarak değerlendirilmesi modern dilbilim çalışmaları ve diğer disiplinler arası çalışmalar kapsamında daha mümkün hâle gelmiştir. Bunun haricinde sosyal bilimler kapsamındaki çeşitli disiplinlere veriler sunması yoluyla ağız araştırmaları ve bu araştırmalar sonucunda ortaya çıkan sonuçlar (bk. Akar 2016) hem çok farklı disiplinler arası çalışmalara zemin hazırlamış hem de başkaca çalışma alanları kapsamında incelenebilecek ve değerlendirilebilecek unsurlar ortaya koyma noktasında son derece önemli bir görünüm sunmaya başlamıştır.

Tüm bunlara rağmen, yirmi birinci yüzyılda hız kazanan dil değişimleri, etkisini en fazla ağızlar üzerinde göstermektedir. Çok farklı etkenlerle ortaya çıkan, çok yönlü ve çok katmanlı karmaşık dilsel dönüşüm ve değişimler, ağızları "olumsuz" yönde etkilemekte ancak ağızların genele yayılması bakımından da bir fırsat sunmaktadır. Öyle ki ağızlar artık standart dilin hâkim olduğu bağlamlarda artan oranlarda ve

çeşitlilik arz eden düzeylerde kullanım alanı bulabilmekte, "ayırt edici olma" durumları sayesinde dikkati çekme ve genelden ziyade özele odaklanma gibi yönleriyle işletilebilmektedir.

1. Ağızların Dile İlişkin (Dil-İçi) İşlevleri

1.1. Eskicil Özellikleri Koruma

Ağızlar, standart dilin aksine, normları belirlenmemiş ve kodlanmamış varyantlardır ve gelişimlerini kendi özerklikleri içerisinde sürdürürler. Bu yönüyle ağızlar dilsel değişim ve dönüşümlere yazı diline kıyasla daha müsaittirler. Diğer taraftan bağlı buldukları üst-dil ve etkilendikleri ölçünlü dil temelinde etkiye de açıktırlar. Ancak tüm bunlara rağmen ağızlar, dil etkileşimleri kapsamında standart dilin kendi etkileşimleri ile karşılaştırıldığında başkaca dillerden teknolojik, kültürel, ekonomik terimler ve kullanımlar bağlamında veya diğer başkaca bağlamlarda sesbilgisel, biçimbilgisel düzeylerde ya da sözvarlığı düzeyinde daha az etkiye maruz kalırlar. Ağızların ve ağız konuşurlarının başka dillerle ve dil topluluklarıyla ilgili gelişmeler kapsamında doğrudan teması olmaması onların bilhassa kemikleşmiş sözvarlığı unsurlarını koruması bakımından kayda değer bir nitelik taşıması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Böylece ağızlar, dış faktörlerden daha az ölçüde etkilenir olagelmışlerdir. Bu ise, bilhassa sözvarlığı düzeyinde ağızların standart dile kıyasla bağlı bulunduğu üst-dilin eskicil sözvarlığı unsurlarını daha iyi korumasına neden olur. Ancak sınır bölgelerinde ağızlar standart dile oranla farklı dillerden daha fazla ölçüde etkilenebilir.¹ Örneğin Güneydoğu Anadolu bölgesindeki ağızların bir kısmı Arapça ile yoğun temastan dolayı daha fazla oranda Arapça özellik barındırabilir. Benzer durumu diğer temas sınırlarında ve noktalarında gözlemlemek mümkündür.

Sadece sözvarlığı unsurlarının değil, oldukça eskicil biçimbilgisi ve sesbilgisi unsurlarının da ağızlarda korunabilmesi mümkündür. Örneğin Ana Türkçe dönemi için tasarlanan aslı uzunluklardan bir kısmı günümüzde Uşak, Kütahya gibi Batı Anadolu ve kısmen de Kars ağızlarında korunmaktadır (Korkmaz 2007: 92). Türkçenin sesbilgisinde yoğun bir çalışma alanı teşkil eden kapalı è sesi için de ağızlar pek çok veri sunmaktadır. Bunun yanı sıra, Altayistiğin temel konularından biri olan *z/r* ve *ş/l* denkliklerinin izlerine dahi ağızlarda rastlamak (Yıldız 2012 ve Yıldız 2014) veya *-DAnA* gibi kalıplaşmış birimleri aynı veya benzer işlevlerle tanıklamak mümkündür (Kuyma 2020: 75). Yine Eski Anadolu Türkçesi döneminde veya çok daha önceki dönemlerde mevcut bazı biçimbilgisi unsurlarının kullanımına Anadolu ağızlarında rastlandığı görülmektedir. Bu hususta *-vAn* veya *-vUz* eklerinin veya ilişkili birtakım şekillerin bazı ağızlarda tanıklandığı bilinmektedir (Korkmaz 1965).² Bu yönüyle ağızlar, sadece eşzamanlı değil artzamanlı dil araştırmaları için de önemli veriler sunar.

¹ Bu durumda, etkileşim bölgeleri esas alındığında iç ağızları ve dış ağızları ayrı ayrı değerlendirmek gerekecektir. Zira dış ağızlar ve ağız grupları farklı dillerle etkileşim bölgelerinin sınırlarında yer alıp etkiye daha açıkken, üst-dil bölgesinin içlerinde kalan iç ağızlar ve ağız grupları sınırlardan ve etkileşim noktalarından uzakta kalacağı için farklı diller ile doğrudan temasta bulunmayacaktır ve daha az etkiye maruz kalacaktır.

² Ağızlardaki eskicil sözvarlığı unsurları için ise Güzel (2021)'e bakılabilir.

Dolayısıyla bağlı buldukların üst-dilin tarihsel süreçte geçirdiği değişimleri ve dönüşümleri belirlemede veya bu konudaki varsayımları temellendirmede etkili birer araç durumundadırlar. Ağızlar yoluyla çeşitli eklerin, hatta seslerin geçirdiği değişimleri ve gelişimleri ağızlar üzerinden takip etmek mümkündür. Tüm bunların yanı sıra dilsel yeniden kurmalarda da (rekonstrüksiyon) ağız verileri önemli ipuçları barındırabilir.

1.2. Farklı Varyantlarla Etkileşimleri Gösterme

Ağızların kendileri her ne kadar bir üst-dile bağlanan ayrı ve özerk birer varyant olma niteliği taşıyalar ve dilbilimsel bakış açısıyla varyantlar (~diyalektler) düzeyinde bir temel sınıflama içerisinde yer alsalar da, dil-lehçe gibi daha geniş veya daha detaylandırılmış bir ayırım söz konusu olduğunda ağızların bir lehçeye bağlı oldukları savunulabilir. Bu durumda üst-dil, lehçeyi tanımlamaktadır. Bu noktada ağızlar, bağlı buldukları lehçenin yanı sıra başka lehçelere ait özellikleri de barındırabilirler. Bu hususta, bazı Anadolu ağızlarının Kıpçak grubu birtakım lehçelerde gözlemlenen ses özelliklerini sergilemesi, araştırmacılarca incelenen konular arasındadır. Örneğin Bartın ve Amasra illeri ağızlarının yanı sıra bazı Sivas ağızlarında ve başkaca birkaç ağızda daha tanıklanan $\tilde{n} > y$ ve $\tilde{n} > g > v$ dönüşümleri ile $s > h$ dönüşümü, Kıpçak grubu varyantların bir etkisi olarak yorumlanır (Korkmaz 2007: 99-100). Ağızların bağlı buldukları üst-dilin alt gruplarının farklı denkleleriyle olan etkileşimleri de yine ağızlar üzerinden takip edilebilir.³ Ağızlar arasındaki eşdeğerlikler de ağızların dil-içi işlevleri kapsamında, anlam farklılıklarını göstermesi bakımından önemlidir (Hirik 2016: 501).

Üst-dilin birbirinden çok uzak coğrafyalarda kullanılan varyantlarında dahi çok ufak ayrıntılarda gizlenen ortaklıklar ve süreklilikler gözlemlenebilir. Örneğin Tuvacada *cirik* şekliyle yer alan sözcük, Türkiye Türkçesi ağızlarında *yirik* olarak kullanım alanı bulabilmekte ve benzer olarak yine Tuvaca *cükle* sözcüğü de ağızlarda *çıkla* ve türevleriyle tanıklanmaktadır (Demir 1997: 385). Bunun yanı sıra yine Tuvaca *-(I)p duru* biçiminin ağızlarda anlam yönüyle olmasa da yapı itibarıyla görülmesi (Demir 1997: 381), birbirinden çok uzak varyantlarda belli yapıların korunduğuna, hatta olası tarihsel veya çağdaş etkileşimlere/sürekliliklere işaret edebilir. Tüm bu bağlantıların ve etkileşimlerin nasıl ortaya çıktığı ve nasıl sağlandığı, detaylıca araştırılmayı bekleyen konular arasındadır.

Bu yönüyle ağızlar, sadece standart dille veya üst-dille etkileşimlerini değil başka üst-dil veya üst-dile denk konumlardaki varyantlarla olan etkileşimin izlerini de barındırabilir. Bu bakımdan, farklı gruplar arasındaki birliktelikler ve ayrılıklar, bunlar arasındaki etkileşimler de dolaylı olarak izlenebilir; bu etkileşimlerin ortaya çıkardığı sonuç ve bulgular farklı alanlarda veriler sunup birtakım teorik zemine hazırlık sağlayabilir. Etkileşim noktalarının, bölgelerinin ve etkileşimlerin tarihinin belirlenmesiyle çeşitli sonuçlar farklı alanlarda faydalı birer araç hâlini alabilir. Böylece ağızlar, daha geniş bir perspektiften sesbilgisi, biçimbilgisi, sözvarlığı gibi dilbilgisinin her düzeyinde ne gibi varyant temelli etkileşimlerin hangi yönde ortaya çıkıp gerçekleşebileceğine dair kilit rolde veriler sunabilir.

³ Anadolu Ağızlarındaki Oğuzca dışı unsurlar için bk. Akar (2011).

1.3. Sözcük ve Kavram Karşılama Kaynağı Olma

Ağızlar; gerek kültürel, teknolojik, ekonomik her türlü gelişmeye bağlı olarak ortaya çıkan yeni kavramları sözlüksel düzeyde karşılamada gerek başka dillerden standart dilin sözcüğüne kopyalanan ancak sesbilgisel vb. sebeplerle Türkçenin dizgesine aykırı olan veya dil planlaması/dilde özleştirme/sadeleştirme gibi nedenlerle yerlerine Türkçelerinin yaygınlaştırılması amacıyla yabancı sözcükleri unsurlarına karşılık bulmada organik ve doğal bir kaynak olma niteliği sunabilir. Bu kapsamda *Güncel Türkçe Sözlük*'te *hık*. kısaltması ile yer alan, ağızlardan yazı diline kazandırılmış, bir kısmı yaygın kullanım alanı bulmuş yaklaşık bin beş yüzden fazla sözcük unsuru bulunmaktadır (Buran 2004). Yemek adları, alet adları veya eylemler gibi çok farklı kategorilerde bulunan *gözleme*, *kete*, *nodulla-*, *sünnetle-* gibi yapılar ya doğrudan ağızların yerel sözcüğünden yazı diline, standart dile kazandırılmıştır ya da ağızların aracılık etmesiyle tanınır hâle gelmiştir. Bu bağlamda araştırmacılarca daha çok "derleme" başlığı altında değerlendirilen ve örneklendirilen söz yapım yöntemi, ağızların kavram karşılamaındaki önemlerine istinaden ortaya çıkarılmıştır.

Ağızlar, yukarıda da belirtildiği üzere genellikle farklı dillerle doğrudan temas hâlinde bulunmadığı, ayrıca ağızları konuşan kimselerin zihinsel sözcüğünde, idealde, çoğunlukla yerli unsurlar hâkim olduğu için ağız konuşurları karşılaştıkları yeni kavramları ve olguları -daha önce farklı bir adla karşı karşıya kalmamış iseler- kendi imkânları ile adlandırır. Dolayısıyla bu adlandırma genellikle salt Türkçe unsurlarla gerçekleşir. Örneğin Farsçadan kopyalanan ve kısmen Türkçenin ses dizgesine uyum sağlayıp standart dile yaygın olarak kullanılan *dürbün*, *merdiven* gibi sözcüklere ağızlarda *bakaç*, *basak* gibi karşılıklar türetilmiştir (Korkmaz 2007: 108). Bu bakımdan, dilin öz sözcüğünün yeni birimlerle genişletilmesi, yabancı dillerde türetilen kavramlara, fikirlere ve bunların sözcüğündeki karşılıklarına muadil türetme noktasında ağızlar üretken ve canlı bir görünüm sunar. Dolayısıyla ağızların kendi iç dinamiklerinde devingen bir söz yapımı ve kavram karşılama sürecinden bahsedilebilir. Bu yönüyle de ağızların kavram karşılama işlevinden bahsetmek mümkündür.

1.4. Dil Betimlemesine Katkıda Bulunma

Standart dillerin/yazı dillerinin aksine ağızlar, bağlı buldukları üst katman dilinin daha net ve verimli olarak betimlenebilmesine dair pek çok özgün sesbilgisel, biçimbilgisel, sözlüksel ve sözdizimsel özellik barındırabilir. Söz gelimi, yazı dilinde kullanılmayan bir ses veya biçimbirim ya da bir sözcük ögesi ağızlarda mevcut olabilir. Böylece, üst katman niteliği taşıyan dilin gerek ses varlığı gerek ek varlığı ve gerekse sözcüğünün daha kapsamlı olarak betimlenebilmesi sağlanır. Dolayısıyla ağızlar, hem eşzamanlı hem de artzamanlı dil betimlemelerinde ve ayrıca gramer yazımında önemli veriler barındırabilir. Örneğin Türk dili araştırmalarında hâlâ tartışılan konulardan biri durumundaki kapalı *è* ünlüsü veya damak n'si gibi sesbilgisine yönelik hususların gerek artzamanlı gerek eşzamanlı olarak aydınlatılması noktasında ağızlara başvurulabilir. Öte yandan standart dile kullanımdan düşmüş ancak tarihsel dönemlerde çeşitli üretkenlik düzeyleriyle kullanılmış olan birtakım biçimbilgisi unsurları veya sözdizimsel özellikler ya da sözcük öğeleri ağızlarda işlek bir şekilde kullanılır hâle gözlemlenebilir. Tüm bunlar sebebiyle ağızlar,

varyantlar üzeri genel Türk dili araştırmaları ve gerek dil tarihinin gerek üst katman dilinin betimlenmesi açısından çok verimli ve önemli bilgiler sunma potansiyeline sahiptir. Böylece hem artzamanlı hem de eşzamanlı bir şekilde gerçekleştirilecek betimlemelerde, bunun haricinde karşılaştırmalı çalışmalarda ağızlar önemli birer veri kaynağı olma niteliği taşımaktadırlar.

2. Ağızların Dil-Ötesi İşlevleri

Bölgesel ve sosyal varyantlar, bölgeler içi ve bölgeler ötesi, ayrıca topluluk içi ve topluluk dışı çeşitli işlevleri barındırabilir veya birtakım işlevleri dolaylı yoldan yerine getirmede tercih edilip kullanılabilir. Bu tür kullanımlarda kullanım malzemesi ve ilgili işlevin ortaya çıkmasını sağlayan tercihi bir ağız malzemesi olmamasına rağmen yine de ağız özelliklerinin kendisidir. Bu işlevlerin bir kısmı seçimlik olabileceği gibi bir kısmı duruma göre zorunluluk arz edebilir.

2.1. Samimiyet Kurma, Aidiyet ve Toplumsal Kimlik Oluşturma

Ağızların en belirgin özelliklerinden biri, yöreye özgü olmalarıdır. Onların bu özelliği, ağız özellikleri ile konuşan ve bu özellikleri aktif olarak işleten bir konuşurun nereli olduğu veya en azından olabileceği ile ilgili ipuçları verebilir. Bilhassa büyük şehirlerde ve metropol olarak tabir edilen daha kalabalık şehirlerde aynı ağız konuşan ve birbirlerini tanımayan kimseler, yabancılık çekilen mecralarda içten gelen bir duygusal tepki ile aynı yöreye ve aynı sosyal gruba ait olduklarını anlarlar. Türkiye gibi aynı yöreden veya daha küçük aynı bölgelerden olmanın çoğunlukla bir avantaj olarak değerlendirildiği ve bu durumdaki bireylerin birbirlerini sahiplenme ve koruma dürtülerinin açığa çıktığı ülkelerde bu durum "hemşehricilik" kavramı ile de yakından ilgilidir. Dolayısıyla ortak ağız özellikleri, ilgili kişilerin yakınlaşmasıyla ve samimiyet bağlarının kurulmasıyla sonuçlanır. Ancak sosyal bağların zayıf olduğu ortamlarda veya bu tür yakınlık ilişkilerinin kurulmasından kaçınıldığı durumlarda ağızlar aksi yönde bir görevi üstlenebilir. Bu da, negatif kutuplaşmayı beraberinde getirebilir.

Ağız konuşurları duruma göre daha arkadaş canlısı, daha sempatik, daha rahat, eğlenceli veya daha içten algılanabilir (Boberg vd. 2018: 3) ve esasında bu durum doğrudan konuşurlarla bağlantılı olmayıp ağızların ikincil işlevleriyle ilgilidir. Standart dil ile ağızlar arasındaki kullanım alanı farkına (Demir 2002: 113) ek olarak *kullanım amacı* farkı da bu noktada belirgin hâle gelir. Bu hususta ağızların samimiyeti sağlama amacıyla kullanıldıkları belirtilebilir. Ağızların samimiyet kurmanın yanı sıra yakınlık ve dostluk gösterme işlevleri de ön plandadır (Demir 2009). Bu noktada Demir şu hususu vurgular:

"Aile ve tanıdık çevresinde, samimi ortamlarda ağızların kullanılması 'tanıdık olmanın', 'dost olmanın', samimiyetin göstergesi olarak algılanmaktadır. Gerçekten de ağızlar dil içinde yakınlık, dostluk, samimiyet, sevgi, şefkat vb. gibi olumlu duyguların taşıyıcısıdır." (2011: 2205).

Bazı konuşurlar aksanlarını ve ağız özelliklerini gereken ortamlarda gizleme eğiliminde olsalar da, ufak bir ayrıntı sayesinde dahi yetiştikleri yöreye, dolayısıyla ağız bölgelerine dair açık verebilirler. Bu da yine karşı tarafın (dinleyenin) zihninde gerek olumlu gerek olumsuz bir düşünce oluşmasına yol açabilir. Yukarıda da

belirtildiği üzere, yakınlık kurulmasından kaçınılan bazı durumlarda ağızların bu özelliği tam tersi bir etkiyi de beraberinde getirebilir.

Artan şehirleşme, diğer bir deyişle köyden kentlere doğru olan iç göçler gerek köylerdeki gerek şehirlerdeki demografik yapının ve dengenin değişmesini beraberinde getirmiştir ve bu süreç çok hızlı bir şekilde ilerlemektedir. Bunun yanı sıra köylerden ilçe merkezlerine ilçelerden ise il merkezlerine yapılan, aynı il sınırları içerisinde gerçekleşen daha küçük ve daha yerel ölçekteki iç göçler de mevcuttur. Bu tür iç göçlerde ağız özelliklerinde ve dağılımlarında çok fazla oranlarda değişimler gözlemlenmeyebilir. Köy veya kasaba veya ilçe gibi küçük ölçekli yerleşim yerlerine kıyasla şehirlerde çok farklı yörelerden çok farklı toplumsal kimlikler barındıran kişiler, ağız konuşurları bir arada yaşamak durumundadır. Bu noktada ağızlar, özellikle büyük şehirlerde yöresel kimliğin korunması ve taşınması gibi bir işleve sahip olurlar. Bu noktada, aynı ağzın eğitim seviyesi düşük konuşurları veya ilgili ağzın özelliklerini koruyan kişiler tesadüfen bir araya geldiğinde bireyler arasındaki temas artabilir ve samimiyetin, buna bağlı olarak da sosyal gruplaşmanın tesisi sağlanabilir.

Saha araştırmalarında ve derleme faaliyetlerinde karşılaşılan önemli sorunlardan biri de, potansiyel kaynak kişilerin, diğer bir ifadeyle veri kaynağı durumundaki ağız konuşurlarının, karşılarında standart dili kullanan kişilerle muhatap kalması ve buna bağlı olarak çekingen davranması durumudur. Ancak bu olumsuz durum, kaynak kişilerle iletişim kurulurken onların konuştuğu ağızlarla onlara hitap edilmesi ve ilk temasın ağız üzerinden sağlanması yoluyla aşılabilmektedir. Bu noktada, derlemecilerin ve saha araştırmacılarının ilgili yörenin ağzını konuşan kişilerden oluşması, bu çalışmaların daha verimli bir şekilde gerçekleştirilmesi, iletişim daha etkili sağlanması gibi olumlu bir sonucu ortaya çıkarabilmektedir. Bu da yine ağızların samimiyet kurma ve aidiyet oluşturma işlevlerinin doğrudan bir göstergesidir. Bu işleviyle ağızlar, derlemecilerin ve saha araştırmacılarının arkaplanda "Ben de sizdenim, benden çekinmenize gerek yok." içerikli bir mesaj vermesine aracılık etmektedir. Bu ise dolaylı olarak ilgili araştırma ve derlemelerde kısmen daha nitelikli verilerin elde edilmesinde etkilidir.

Benzer ve ilişkili olarak, siyasî kaygılarla oy toplama veya halk tabiriyle "iş halletme" gibi durumlarda da ağızların samimiyet kurma veya başlatma işlevi ön planda yer alabilir. Dolayısıyla ağızların bu işlevleri başkaca işlevleri ortaya çıkarmaktadır.

Bir dil konuşurunun "falan yerli olması" durumu (Gemalmaz 1989: 149) ağız özelliklerinin korunması ile ortaya çıkabilir. Telaffuz, ses dizgesi, tercih edilen sözcükler vs. yoluyla ağızlar, bir kişinin yetiştiği çevre, sosyal kimliği, eğitim seviyesi, entelektüel birkimi gibi hususiyetleriyle ilişkili bilgiler barındırabilir. Daha çok toplumdilbilimin konusu olarak değerlendirilen sosyolektlerin aksine ağızlar, daha fazla oranda varyantlaşma gösterir ancak zaman zaman ağızlar ile sosyolektler karşılıklı etkileşimde bulunup birbirlerini besleyebilirler. Ağızların sosyolektleri etkilemesi ise çeşitli sonuçları ve işlevleri beraberinde getirir. Sosyal diyalektoloji (Chambers ve Trudgill 2004: 45) ile bölgesel diyalektoloji ayrımı da bu noktada başlar. Ağızların bu işlevi ise daha çok sosyal diyalektolojinin inceleme alanına dahil edilmelidir.

2.2. Mizah ve Alay

Farklı ağızlar ve bu ağızların konuşurları, çoğunlukla belirli siyasi, sosyolojik veya etno-kültürel önyargılara bağlı olarak gerek standart dili kullananlar gerek uzak yöre ağızlarını konuşanlar tarafından kaba olarak algılanmaları veya nitelendirilmelerinin yanı sıra "komik" olarak da algılanabilir. Ağızlar, bilhassa çok yönlü kitle iletişim araçlarının yaygınlık kazandığı son yıllarda, televizyon ve sinemanın da daha özgür ve çok sesli bir yayın organı hâline dönüşmesiyle beraber çeşitli yapılarda, sahne sanatlarında veya ilgili farklı mecralarda güldürü işleviyle kullanılabilir. Örneğin güldürü programlarında veya şovlarda oyuncular belirli bir bölgenin ağız konuşurunu taklit edip o yörenin ağızıyla konuşmaya başladığında arkaplanda gülme sesi efekti uygulanabilmektedir. Burada gülünen veya gülünmesi istenen ise çoğunlukla kişinin ne söylediği değil nasıl söylediği, diğer bir ifadeyle içerikten ziyade şekildir. Bu da, ağızların, daha dar olarsa ağızların söyleyiş yönelti iç özelliklerinin veya aksanın "komik" veya "gülünmesi" olarak algılanıp değerlendirilebileceğine en açık delildir. Bunun yanı sıra çeşitli karikatürlerde veya çizimlerde de yine mizah işleviyle ağızların gerek söyleyiş biçimlerinin yazıya yansıtılması gerek sözvarlığı unsurlarının verilmesi yoluyla mizah işlevi yerine getirilmektedir.

Kullanıcılarının kendi düşüncelerini, fotoğraflarını, videolarını, ses kayıtlarını ve dahası her türlü kişisel içeriklerini yayımlayabilmelerine ve farklı kullanıcılarla etkileşime geçebilmelerine olanak tanıyan sosyal medya platformları üzerinde veya Youtube gibi video paylaşım mecralarında popüler filmlerin veya dizilerin ağız özellikleri taklit edilerek seslendirilmiş sürümleri veya kesitleri de bulunmaktadır. Bunlar da yine gerek ilgili ağızın kendi konuşurları gerek başka ağız konuşurları ya da standart dili kullanan kişilerce komik bulunmakta ve eğlence amacıyla izlenmektedir. Tüm bunlar dolayısıyla ağızların gerek söyleyiş gerek sözvarlığı yönüyle güldürü ve mizah işlevini yerine getirdiğini belirtmek mümkündür. Bu noktada elektronik sosyal medya, yazı dilinde gayriresmi (informal) iletişim imkânı tanır ve bunun yanı sıra araştırmacılara diyalekt verisi belgeleme fırsatı sunar (Eisenstein 2018: 368). Böylece güldürü amacıyla kullanılır olsa da, bu tür içerikler dolaylı yoldan ağızlara dair veriler barındırabilir.

Bunların yanı sıra ağız özelliklerinin bilhassa sesbilgisi düzeyinde taklit edilmesiyle de mizahın yanı sıra alay işlevi ortaya çıkmaktadır. Bu yolla kişiler zihinsel arkaplanlarında karşısındaki küçümseme amacı/içgüdüğü ile veya başkaca amaçlar etrafında şekillenen düşüncelerle, doğal konuşurları olmadıkları ağızları taklit etmektedirler. Elbette bu tür durumlarda mizah sınırını aşan çok farklı arkaplan işlevleri ortaya çıkmaktadır. Bunlar da, yine ayrı bir çalışmanın konusu kapsamına girecek derecede detaylı ve dahası psikoloji gibi farklı disiplinlerle bir arada değerlendirilmesi gereken konular arasında yer almaktadır.

2.3. Çeşitli Konularda Farkındalık ve Bilinç Oluşturma

Ağız kullanımı, standart dilin süregelen kullanıma sahip olduğu mecralarda dikkat çekme amacıyla da kullanılabilir. Örneğin sınıf ortamında anlatılan bir derste dersi anlatan kişi öğrencilerin dikkatini çekmek amacıyla ilgili yörenin ağızını taklit etmek yoluyla dersi anlatmaya devam etmesi durumunda dinleyicilerin dikkatini çekmeyi başarabilecektir. Bu yönüyle etkili bir iletişim başlatma ve bu etkinin devamlılığını

tesis etme ya da bunu kuvvetlendirme yolunda da ağızlar bir süre etkili bir araç olarak işlev görebilir.

Ağızların bu işlevinin en iyi kullanım örnekleri, Koronavirüs küresel salgının süregeldiği ve yetkili makamlarca evlerde kalınması tavsiye edilen süreçte verilmiştir. Belediyeler veya diğer yerel yönetimler/resmî makamlarca ilgili bölgelerin ağızlarında hazırlanan bağlama uygun hitapların yazıya geçirilmesiyle oluşturulmuş çeşitli ası ve levhaların insan yoğunluğunun en fazla olduğu alanlara yerleştirilmesiyle evde kalınması yönünde telkinlerde bulunulmuştur. Bu asılar ve levhalar ulusal medyada ve çeşitli sosyal medya platformlarında da çokça paylaşılmış ve gündemde hayli yer tutmuştur. Böylece Koronavirüs salgınına ağız kullanılmak yoluyla dikkat çekilmek ve hastalıkla ilgili uyarılar noktasında farkındalık ve bilinç oluşturmak amaçlanmıştır.

2.4. Sözlü Geleneği Yaşatma ve Aktarma

Ağızlar, söyleyiş-özellik temelli olduğu için, daha çok konuşmaya dayalı sözlü halk yaratılarını koruma eğilindedir. Öyle ki sözlü geleneğin korunduğu bölgelerde ninni, masal, hikâye, destan, efsane gibi yazılı olmalarından ziyade söyleyişe ve anlatıma esas kültür ürünleri ağızlar üzerinden kuşaktan kuşağa aktarılabilir. Bu bakımdan ağızlar, her ne kadar kısmen kalıplaşmış olsalar da, bu sözlü gelenek ürünlerini nesiller arasında aktarma işlevine sahiptir. Dolayısıyla ağızlar, daha geniş ölçekte her türlü kültürel unsurun aktarılmasının ve bununla bağlantılı olarak ilgili kültürel unsurların eğitim-öğretim süreçleriyle bütünleştirilmesinin de bir parçası olabilir (Ünveren 2020: 262).

Bunların yanı sıra ağız konuşurları standart dil konuşurlarının aksine daha fazla oranda atasözü, deyim gibi kalıplaşmış sözvarlığı unsurlarını kullanma eğiliminde bulunabilir. Bu bakımdan da ağızlar bu tür kalıplaşmış sözvarlığı unsurlarını daha fazla oranda barındırabilir ve standart dilde bulunmayan atasözlerine, deyimlere hatta argo kullanımlarına sahip olabilir. Yapılan/yapılacak derlemeler sonucunda yüzlerce yıllık sözlü kültür ürünleri yazıya geçirilebilir ve böylece dilin kalıplaşmış sözvarlığı unsurlarının ortaya çıkarılması sağlanabilir. Öte yandan sözlü anlatım ürünleri, "kalıplaşmış" olduklarından dolayı dilin eskicil unsurlarını daha iyi korurlar. Dolayısıyla "türkülerin de aralarında olduğu folklor ürünlerin ağızlardaki eski dil özelliklerini iyi koruduğu düşünülür." (Demir 2017: 91).

Her türlü sözlü kültür ürününün aktarımı ağızlar üzerinden de gerçekleşebileceği gibi geleneksel bilginin, halk hekimliği gibi yine geleneksel bilgi ve tecrübeye, beceriye dayanan hususların sonraki nesillere aktarımı da ağızlar üzerinden gerçekleşebilir. Bunların yanı sıra yaşamın pek çok kategorisinde pek çok unsura ait

veriler de ağızlarla kodlanmış durumdadır. Yine tüm bunların kodlayanı olan ağızlar ve ağız konuşurları, aynı zamanda tüm bu unsurların aktarıcısı durumunda bulunabilir.

Masal, fıkra, hikâye, destan, türkü, bilmece, şiir, atasözü, deyim gibi sözlü anlatı ürünlerinin ve kalıplaşmış dil birliklerinin bir kısmı, ilgili ürünün ortaya çıktığı veya yaygınlaştığı yörenin, diğer bir ifadeyle ilgili ürünü icat eden/ihraç eden özgün ağzın özellikleri ile veya bu özellikler katılarak ya da bu ürünlere konu kişilerin kendi ağız özellikleri üzerinden anlatıldığında değerlidir ve ancak bu sayede kendi işlevlerini yerine getirirler. Yazılı edebiyat ürünlerinde de her ne kadar standart dil kullanıyor olsa da, bu ürünler belli bir yöreyi konu alıyor ve bu yörenin sözlü konuşmalarına veya sözlü anlatım ürünlerine yer veriyorsa, bunlar o yörenin ağız özelliklerini aktaracak şekilde yazıya aktarılır.

2.5. Yerleşim ve Göç Tarihiyle İlgili Veriler Barındırma

Ağızların oluşumları ve ağız sınırları, genel olarak yerleşim tarihi ile ilişkilendirilir. Ancak tarihsel süreçte meydana gelen olaylar sonucunda birtakım göç ve iskan politikaları belirlenmiş olabilir. Bu politikaların yanı sıra tercihe dayalı olarak boyların veya daha farklı sosyal grupların yer değiştirimlerine bağlı olarak da ağızların dağılımında ve ağız sınırlarında farklılıklar gözlemlendiği görülmektedir. Ağızların öz nitelikleri bu noktada çok faydalı veriler ve ipuçları barındırabilir. Yerleşim tarihinin aydınlatılmasında ve artzamanlı süreçte tespitlerin yapılmasında ağızların özellikleri belirleyici bir rol oynayabilir. "Dil özellikleri tarihi belgeler kadar önemli ip uçları taşıyabilir; yazılı kaynağın bittiği yerde halen korunmuş olan ağız özellikleri de pekala önemli deliller olabilirler." (Demir 2007: 384). Bundan hareketle, yazılı vesikalarla takip edilemeyen birtakım tarihsel durumların ağızların karşılaştırmalı analizleriyle ortaya çıkarılması mümkündür.

Birbirine yakın bölgelerde konuşulan veya birbirine sınır olan ağızların dilbilgisel özellikler yönüyle de birbirlerine yakın olduğu bilinen ve gözlemlenen bir durumdur. Ağızlar arasındaki mesafe arttıkça dilbilgisel farklılıklar da artmaktadır. Ancak Türkiye Türkçesi ağızları özelinde, fiili durumun her zaman böyle bir görünüm sunmadığı hâller de bulunmaktadır. Bu hususta Demir (2001: 442) şunları belirtir:

"Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde aynı boyun kollarının değişik bölgelere yerleşmesi ve değişik sebeplere bağlı göçler veya iskan teşebbüsleri dil coğrafyasının bu kuralının ilgi çekici istisnalarının ortaya çıkması neticesini doğurmuş, aynı ağız özelliğini taşıyan boyların farklı bölgelere yerleşmeleri ağız adacıklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur."

Bu durumdan dolayı, ağızların detaylıca belgelenmesi ve analiz edilmesiyle Anadolu'nun göç ve yerleşim tarihinin aydınlatılmasında çok değerli veriler ortaya çıkarılabilir. Dolayısıyla ağızlar gerek iç/dış göçlerin tarihi seyri ve yönü, gerek yerleştirme ve iskân politikaları gibi bir bölgenin ve hatta ülkenin yerleşim ve göç tarihiyle ilişkin sayısız ipucu ve değerli veri barındırabilir.⁴

⁴ Konuyla ilgili olarak Korkmaz 1971, Korkmaz 2007 ve Korkmaz 2008'e bakılabilir.

3. Sonuç

Günümüzde ağızlar bilhassa kitle iletişim araçları ve mecraları yoluyla konuşuldukları bölgenin dışına taşarak başka bölgelerde de çeşitli yollarla ve işlevlerle kullanım alanı bulabilmektedir. Diğer bir ifadeyle ağızların artık yerelden çok ulusal, hatta bazı durumlarda uluslararası bir statü kazandığı savunulabilir. Örneğin televizyon dizilerinde, tiyatrodan, sinemada veya güldürü programlara çeşitli işlevler yüklenmek suretiyle ağızlar yer verildiği gözlemlenmektedir. Bunlar yoluyla ağızlar ait gerek seslik gerek sözlüksel gerek başka dilbilgisel ve kullanımsal düzeylerdeki unsurlar çok daha geniş bir kitleye, farklı coğrafyalara yayılmakta ve buralarda başkalarınca tanınır, bilinir ve kullanılır hâle gelmektedir. Bilhassa bazı güldürü programlarında ağız taklidi yoluyla ağız konuşulmasının ardından gülme efekti verilerek ağızların mizah veya alay/güldürme işlevine bilinçli olarak dikkat çekildiği de gözlemlenmektedir. Ağızların dikkat çekme ve farkındalık oluşturma gibi işlevleri de çeşitli süreçlerde şekillenmiştir. Dolayısıyla ağızlar, geçmişten süregelen gündelik ve temel iletişimi sağlama, samimiyet kurma, toplumsal kimlik oluşturma gibi doğal işlevlerinin yanı sıra yeni birtakım yeni işlevleri de ortaya çıkarmıştır.

Ağızların gelecekte başkaca işlevler yüklenmesi de ihtimaller dâhilindedir. Bu kapsamda, mevcut durumun iyi bir şekilde analiz edilmesiyle ağızların gelecekte ne gibi değişim ve dönüşümler geçireceği ve gerek toplumsal grupların gerek bireylerin algılarında nasıl bir yer edineceği konusunda öngörülerde bulunulabilir. Ancak her ne şekilde olursa olsun, baskın standart dilin kullanım sahasının genişlemesi, ağızlar üzerindeki etkisini artırması ve iç göçler neticesinde ağızların yayılma ve kullanılma alanlarının her geçen gün artar görünmesine rağmen gerilediği ve azaldığı bilinen bir gerçektir. Bu durum, yukarıda da vurgulandığı üzere kısa veya uzun vadede ağızlarla ilgili çeşitli diğer işlevleri geliştirebilir veya ağızların mevcut işlevlerinde azalmaya sebebiyet verebilir. Örneğin küçük çapta da olsa ağızlar, standart dil kullanıcılarının argo dağarcıklarını besleyebilir. Bu yönüyle, ağızların en azından sözcük düzeyinde genele yayılması, ilgili ağızların argoya ait sözcüklerinin standart dile etki etmesiyle ağızlar standart dil konuşurlarının argoya dayalı sözcük düzeyinde genişletici bir etkiye sahip olabilir. Öte yandan, son yıllarda gelişen ve yaygınlaşan bir alan olarak yabancılara Türkçe öğretimi konusunda da ağız verileri ve ağız araştırmaları çeşitli işlevler üstlenebilir (bk. Alyılmaz ve Alyılmaz 2018). Ulusal/genel kültüre yöresel katkı bağlamında ağızlar gerek sözcük unsurları gerek söyleyiş ve telaffuz biçimleri yoluyla yine çeşitli düzeylerde katkı sunabilir. Örneğin Karadeniz ağızlarında çok farklı işlevlerle bir söylem belirleyici olarak kullanılan /da:/ unsuru belirli bağlamlarda vurgulama, dikkat çekme, güldürme, özenme vb. amaçlarla kullanılabilir. Bunların her biri yine farklı bir araştırmanın konusu niteliğindedir.

Son olarak, bu çalışmada bahsi geçen işlevlerin tamamı Türkiye Türkçesi ağızları için tasarlanmıştır ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde geçerlidir. Başka varyantlar veya başka diller dâhilindeki ağızlar için çok daha farklı işlevler söz konusu veya geçerli olabilir. Bu da yine araştırılmayı bekleyen diğer konular arasındadır.

Kaynakça

- AKAR, Ali (2011). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Unsurları." 38. *ICANAS, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007) Bildirileri; Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi*, I. Cilt. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 23-38.
- AKAR, Ali (2016). "Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar". *Akademik Bakış*, 10/19: 169-182.
- ALYILMAZ, Semra; Alyılmaz, Cengiz (2018). "Ağız Bilimi Çalışmalarının Türkçe Öğretimi Açısından Önemi". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 45: 7-38.
- BURAN, Ahmet (2004). "Konuşma Dili-Yazı Dili İlişkileri ve Cumhuriyet Devrinde Yazı Dilinin Ağızlardan Aldığı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme". *Zeynep Korkmaz Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 80-102.
- CHAMBERS, Jack; TRUDGILL, Peter (2004). *Dialectology* (2. baskı). Cambridge: Cambridge University.
- BOBERG, Charles; NERBONNE John; WATT, Dominic (ed.) (2018). *The Handbook of Dialectology*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- DEMİR, Nurettin (1997). "Bir Tuva Masalının Türkiye Türkçesine Aktarılması". *Sibirya Araştırmaları* (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul: Simurg, 379-389.
- DEMİR, Nurettin (2001). "Araştırma Konusu Olarak Bursa'da Türkçe". *Türk Dili*, 592: 440-446.
- DEMİR, Nurettin (2002). "Ağız Terimi Üzerine". *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 4: 105-116.
- DEMİR, Nurettin. (2007). "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki -(y)Xk". *Edebiyat ve Dil Yazıları: Mustafa İsen'e Armağan* (Edt. Ayşenur Külahlıoğlu İslam - Süer Eker). Ankara: Grafiker, 371-385.
- DEMİR, Nurettin (2009). "Ağız Dokümantasyonu Niçin Gereklidir?". *Türkiye Türkçesi Ağızları Çalıştayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 183-191.
- DEMİR, Nurettin (2011). "Ağızlar Nerelerde Kullanılır". 38. *ICANAS, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007) Bildirileri; Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi*, I. Cilt. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2204-2211.
- DEMİR, Nurettin (2017). "Ankara Türküleri ve Ankara Ağızları". *Anadolu'nun Sırlı Sesi, Müziğiyle Ankara*. Ankara: SFN, 90-101.
- EISENSTEIN, Jacob (2018). "Identifying Regional Dialects in Online Social Media". *Handbook of Dialectology* (Edt. Charles Boberg - John Nerbonne - Dominic Watt). Oxford: Wiley-Blackwell, 368-383.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1989). "Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler". *Türk Kültürü Araştırmaları-Halil Fikret Alasya'ya Armağan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 149-159.
- GÜZEL, Ferdi (2021). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskiçil (Arkaik) Kelimeler*. Erzurum: Fenomen.
- HIRİK, Erkan (2016). "Ağızlarda Kelime Eşdeğerliği: Nevşehir Ağızı Örneği". *II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiri Metinleri*, (Edt. Filiz Kılıç - Tuncay Bülbül). Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 497-515.
- KORKMAZ, Zeynep (1965). "Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 12: 43-65.
- KORKMAZ, Zeynep (1971). "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 19; 21-32.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 55: 87-110.
- KORKMAZ, Zeynep (2008). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Dil Özellikleri-Etnik Yapı Bağlantısı ve Beklentilerimiz". *Türk Dili*, 679; 6-10.
- KUYMA, Erol (2020). "-CA/-CANa, -DAn/-DAnA Eklerinin Zarflarda Pekiştirme İşlevi Üzerine". *Mana'ya Dair* (Edt. Erol Kuyma). İstanbul: Kesit, 65-79.
- ÜNVEREN, Dilek (2020). "Türkçe Öğretiminde Türkiye Türkçesi Ağızları ile Buna Yönelik Öğretmen Tutum ve Görüşleri". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/1; 260-278.
- YILDIZ, Hüseyin (2012). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Zetasizm/Rotasizm Meselesinin İzleri". *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 10: 263-323.
- YILDIZ, Hüseyin (2014). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Lambdasizm Sigmatizm Meselesinin İzleri". *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 15: 105-134.

Tarihî Bakımdan Cürçence-Mançuca İlişkisi ve Cürçencedeki Bazı Türkçe Kökenli Kelimeler Üzerine

Historical Relation of Jurchen-Manchu and on Some Words of Turkic Origin in Jurchen

Uluhan Özalan

Dr. Helsinki Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Altayistik Çalışmaları Bölümü, Helsinki / Finlandiya

e-posta uluhan.ozalan@helsinki.fi

orcid 0000-0002-9865-6010

doi 10.54316/dilarastirmalari.1014250

Atıf

Citation

Özalan, Uluhan (2021).

Tarihî Bakımdan Cürçence-

Mançuca İlişkisi ve

Cürçencedeki Bazı Türkçe

Kökenli Kelimeler Üzerine.

Dil Araştır-maları, 29: 67-77.

Başvuru

Submitted

25.10.2021

Revizyon

Revised

09.11.2021

Kabul

Accepted

10.11.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

Liao devletine (916-1125) son vererek Çin'in kuzeyinde Cin hanedanını (1115-1234) kuran Tunguz topluluğunun dili olan Cürçence bugünkü verilere göre yazıya geçirilen ilk Tunguz dilidir. Cin ve Ming (1368-1644) dönemlerinden kalan metinlerle takip edilebilmektedir. Tunguz dil ailesi içinde Cürçence, Mançuca ve Sibecenin tarihsel olarak birbirinin devamı olduğu genellikle kabul edilir. Çing döneminde (1644-1911) Cürçen toplulukları kendilerine Mançu demeye başlamıştır. Mançucayla Cürçence arasında sesbilgisi ve şekilbilgisi bakımından bazı küçük farklar olmakla birlikte iki dilin tarihi olarak birbirinin devamı olamayacağı da bazı araştırmacılar tarafından belirtilir. Bu yazıda, Cürçenlerin tarihinden bahsedilerek Cürçencenin kaynaklarına değinilmiştir. Ayrıca Cin ve Ming dönemi Cürçencesi ile Mançuca arasındaki dilbilgisi bakımından benzerlikler ve farklar gösterilmiştir. Bundan başka, Cürçenceye Moğolca aracılığıyla geçen Türkçe kelimeler tespit edilerek bunların diğer Tunguz dillerindeki yayılımı gösterilmiş ve Türk-Tunguz dil ilişkileri bağlamında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cürçence, Mançuca, Tunguz dilleri, Türkçe, dil ilişkileri

ABSTRACT

Jurchen is the language of the Tungusic people who supplanted the Liao State (916-1125) and formed the Jin Dynasty (1115-1234) in northern China. On the basis of the available data, Jurchen is known to be the first Tungusic language ever recorded in writing. It can be traced through written materials during Jin and Ming (1368-1644) periods. Besides, Jurchen, Manchu and Sibe are regarded to be the historical continuation of the same language. As an ethnonym Jurchen was replaced by Manchu in the Qing period (1644-1911). Since there are some slight phonological

and morphological differences between Jurchen and Manchu, some researchers state that Manchu is not a direct descendant of Jurchen. In the present paper, the sources of the Jurchen language are introduced with reference to Jurchen history. As for the linguistic history of Jurchen, the linguistic divergences among Jin and Ming Jurchen, and Manchu are presented. Additionally, the words with Turkic origin borrowed through Mongolic mediation in Jurchen are determined and their spread in the Tungusic language family is discussed within the framework of Turkic-Tungusic contact.

Keywords: Jurchen, Manchu, Tungusic, Turkic, language contacts

0. Giriş

Cürçenler Kitan hâkimiyetine son vererek Çin'in kuzeyinde 1115-1234 yılları arasında hüküm süren Cin Hanedanını kuran Tunguz topluluğudur. Mançuların atası olarak kabul edilen Cürçenlerin dili olan Cürçence bugün eldeki verilere göre yazıya geçirilen ilk Tunguz dilidir. Bilindiği gibi, bazı araştırmacılar tarafından aynı dilin art zamanlı kolları olarak değerlendirilen Cürçence, Mançuca ve Sibece Tunguz dilleri arasında, grubun diğer üyelerinden özellikle ses bilgisi bakımından önemli bazı farklılıklar gösterir. Şekil bilgisi bakımından da Çince ve Moğolcanın etkisiyle diğer Tunguz dillerine göre daha “basitleşmiş” bir yapı dikkat çeker. Bu yüzden Tunguz dilleri içinde bu üç dil Cürçen grubu diller (*Jurchenic*) olarak kabul edilir (Janhunen 2015: 576). Cürçen-Mançu kolunun proto-Tunguzcadan yaklaşık olarak 2000-2500 yıl önce ayrıldığı tahmin edilmektedir (Pevnov 1997: 260-261). Moğolca, para-Moğolca¹, Çince ve Korecenin etkisinde kalması nedeniyle Cürçence ve Mançuca diğer Tunguz dillerinden önemli bazı farklar göstermektedir (Vovin 2006: 262)². Bütün bu farklılardan dolayı Cürçence, Mançuca ve Sibece Tunguz dilleri sınıflandırmalarında ayrı bir konumda değerlendirilir. Bununla birlikte, erken dönem sınıflandırmalarında bu ayrımın yapılmadığı da dikkat çeker. Yapılan sınıflandırmalar daha çok eş zamanlı dilleri kapsadığı için bazı sınıflandırma denemelerinde Cürçenceye yer verilmediği görülür. Ancak, Cürçence ve Mançucanın sesbilgisi ve şekilbilgisi bakımından oldukça yakın oldukları dikkate alınınca, art zamanlı olarak Cürçencenin Mançuca kolunda yer alması beklenir. Nitekim İkegami ve Janhunen aşağıda verilen sınıflandırmalarına Cürçenceyi de dâhil etmişlerdir. Tunguz dillerine dair bir sınıflandırma teklif eden araştırmacılardan bazıları ve yaptıkları sınıflandırmalar şu şekildedir;

¹ Cürçence ve Mançuca diğer Tunguz dillerinde görülmeyen bazı Moğolca unsurlara sahiptir. Özellikle Moğol imparatorluğundan önceki döneme ait Moğolca alıntılarının kaynağı para-Moğolca bir dil olan Kitan dilidir (Janhunen 2015: 579). Ayrıca, bu dilin dönemin bölgedeki en güçlü devleti olan Liao devletinin (907-1125) dili olduğu göz önünde bulundurulunca Cürçencedeki para-Moğolca unsurların varlığı anlaşılabilir bir durumdur. Eğitilmiş Cürçenlerin kendi dillerinden başka Kitan dilini de bildiği ifade edilir (Janhunen 2015: 577).

² Bilindiği gibi, iyelik ve kişi ekleri diğer Tunguz dillerinde korunurken Mançuca ekleşme dizisinde bu unsurlar kullanımdan düşmüştür. Alonso de la Fuente (2011) Mançucanın morfolojik yapısının diğer Tunguz dillerine göre daha basit olmasını, Mançucada arkaik bazı özelliklerin korunmasıyla açıklar.

Cincius (1949: 12-13) Tunguz dillerini Kuzey ve Güney Tunguz dilleri olarak ayırdıktan sonra Kuzey dillerini “Evenki, Even, Negidal, Solon” Güney dillerini ise “Mançu, Nanay, Udege, Ulçi, Orok ve Oroç” dilleri olarak verir. Benzin (1956: 9-10) de hemen hemen aynı sınıflandırmayı benimser fakat sınıflandırmasına bu dillerin ağızlarını da dâhil eder.

Menges (1968: 28) bu dil ailesini üç grup altında ele almıştır. Kuzey grubunda Evenki ve Even dilleri, Güney grubunda Nanay, Orok, Ulçi, Mançu dilleri vardır. Geçiş (transitional) grubu olarak adlandırdığı üçüncü grupta ise Solon, Negidal, Oroç ve Udege dillerini verir.

İkegami (1974: 271) Tunguz dillerini Evenki, Udege, Nanay ve Mançu grubu olmak üzere dört başlıkta değerlendirir. Evenki grubunda Evence, Arman Evencesi, Sibiry Evenkicesi, Negidalca, Oroçence, Hamnigan Evenkicesi, Mançurya Soloncası ve Ongkor Soloncası bulunur. Udege grubunda Udege ve Oroç dilleri, Nanay grubunda Nanay, Kili, Kilen, Ulça, Orok dilleri vardır. Mançu grubuna ise Mançuca, Sibece ve bunların tarihî kolu olan Cürçence girer.

Doerfer (1978: 5) ise sınıflandırmasında Mançucayı ayrı bir grupta değerlendirir. Tunguz dillerini Güney, Merkez ve Kuzey grubu olarak ayıran Doerfer, Güney grubunda Mançucaya, Merkez grubunda Udege ve Nanay dillerine, Kuzey grubunda da Evenki ve Even dillerine yer verir.

Janhunen (2012: 6) Tunguz dillerini önce Kuzey ve Güney grubu olarak ayırır. Kuzey grubunu kendi içinde 1. Evenki-Even, 2. Udege-Oroç, Güney grubunu da 1. Nanai-Ulça-Orok ve 2. Cürçen-Mançu alt grupları olarak verir.

Mançu adının bir etnonim olarak kullanımı oldukça yenidir. Ancak Cürçen adı Cin hanedanı döneminde (1115-1234) de bir etnonim olarak kullanılmaktaydı (Janhunen 2004: 67). Bilindiği üzere Nurhaci'nin oğlu Hong Taici (1529-1643) yönetiminde siyasi ve askeri bakımdan güçlenmeye devam eden bu Cürçen topluluklarına 1635 yılından itibaren Mançu denmeye başlanmıştır. Çing hanedanının kurucu imparatoru olan Hong Taici'nin yönettiği topluluğun adını Mançu olarak değiştirmesinin bazı sebepleri vardır. Cürçen adının Ming hanedanının tebaası oldukları dönemleri çağrıştırması ve olumsuz çağrışımı ortadan kaldırma isteği bu sebeplerden biridir. Başka bir sebep ise, hâkimiyet altına aldıkları Cürçen olmayan tebaanın sayısının gün geçtikçe artması dolayısıyla Cürçen adının bütün bu toplulukları temsil etmemesidir. Bu bakımdan, bütün etnik grupları kapsayacak yeni bir isime ihtiyaç duyulmuştu (Huang 1990: 280). Batı literatüründe *Jurchen* olarak geçen bu etnonomin Moğolca kökenli olduğu ifade edilir; (*)*jürcin* ~ (*)*jörçin* çokluk biçimiyle (*)*jürçi-d* ~ (*)*jörçi-d*. Kelime Moğolların Gizli Tarihinde de *jürced* olarak geçmektedir. Kelimenin batı dillerine Moğolcadan alıntılanmış olmasının sebebi ortada bulunan (*)*r* sesidir, çünkü kelimenin Cürçence ve Mançuca biçimlerinde bu ses yoktur. Mançucada *juşen* olarak geçen kelime Çing döneminde köle anlamında da kullanılmıştır. Mançuca /ş/ sesinin Moğolcada /c/'ye denk geldiğini gösteren örnekler de vardır; Man. *şanggiyan* Mo. *çagaxan* “beyaz”. Mançuca *juşen* biçiminin daha eski olan ve doğrudan veya dolaylı olarak Çince (女真)*ruzen* veya *nüzhen*'e kaynaklık eden **jučen* kelimesinden geldiği düşünülebilir. Mançuca /u/ sesinin proto-Tunguzca /ö/ veya /ü/ sesinden geldiği dikkate alınınca kelimenin aslı şeklinin **jöčen* ya da **jüčen* olması beklenir. Kelime

bugün bazı Moğol dillerinde /ö/’lü biçimiyle kaydedildiği ve ö>ü değişimi ters istikametteki değişime göre daha yaygın olduğu için kelimenin Moğolcadaki biçiminin *jörcin olması gerekir, bunun da ses denkliği bakımından Tunguzca karşılığı *jöcen olur. Dolayısıyla, Moğolca kelimenin Tunguzcadan alıntılandığına dair pek kuşku yoktur. Cürçence ve Mançucada hece sonundaki /t/ seslerinin düşme eğilimi vardır. Mançuca *juwe* “iki” < proto-Tunguzca *jöör. Bu sebeple Mançuca kelime, Moğolcadaki biçime de kaynaklık eden daha eski bir *jörcen biçimine götürülebilir (Janhunen 2004: 67-68).

Kane, Kitan diliyle yazılmış olan bir yazıtta geçen <n.i.gu g.ür:en> ifadesindeki n.i.gu kelimesinin Kitan dilinde Cürçen anlamına geldiğini belirtir. Pelliot ise Çince *nüzhen* kelimesinin Liao döneminden önce Çince görülmeyeceğini ve Çince bu kelimenin Kitan dilindeki kelimedenden geldiğini söyler. Cürçenler kendi devletlerine *alçun* “altın” diyorlardı. Çince *jin* 金 ve Kitan dilindeki *n.i.gu* kelimeleri de altın anlamındadır. *nigü olarak okunabilecek bu kelime Kitan dilinde hem altın hem de Cürçen anlamlarına sahiptir. Dolayısıyla kelimenin Çincesi olan *nüzhen* Kitan dilinde altın ve Cürçen anlamlarına gelen *nigü kelimesiyle ilgilidir (Kane 2009: 165).

Tang hanedanının (618-907) dağılmasından sonra Çin’in kuzeyini hâkimiyetleri altına alan Kitanlar bu bölgede Liao devletini (916-1125) kurdular. Liao devletine son veren Cürçenler ise 1115 yılında Cin Hanedanını kurdular. Ancak daha sonra Moğollar Cin hanedanını ortadan kaldırarak yerine Yuan hanedanını (1271-1368) kurdu. Bu dönemde Cürçenler Moğollara bağlı olarak yaşadılar (Janhunen 1996: 131-134). Ayrıca Yuan hanedanı döneminde Cürçenlerin Mançurya’ya çekildiği de bilinmektedir (Rachewilts ve Rybatzki 2010: 262). Ming hanedanı (1368-1644) döneminde de Cürçenler bağlı oldukları hanedana vergi ödeyen bir halk olarak karşımıza çıkar. 16. yüzyıl ortalarından itibaren siyasi bakımdan tekrar güçlenmeye başlayan Cürçenler, 17. yüzyılda Mançu adıyla yeniden tarih sahnesine çıktılar ve Çin’i yöneten son hanedan olan Çing hanedanını (1644-1911) kurdular (Pevnov 1997: 260). Cürçenceye ait dil yadigârları Cin döneminden itibaren takip edilebilmektedir. Çing döneminde ise Cürçence yerini artık Mançucaya bırakmıştır.

1. Cürçencenin Kaynakları ve Dilbilgisi Özellikleri

Cürçence yukarıda da ifade edildiği gibi bugünkü bilgilere göre yazıyla kaydedilen ilk Tunguz dilidir. Cürçenlerin dili ve bu dili yazmak için kullandıkları yazı sistemleri Ming dönemine (1368-1644) kadar varlığını sürdürmüştür.

Cürçence iki farklı Sinitik yazı sistemi ile yazılmıştır. “Büyük yazı” olarak adlandırılan alfabe 1119’da, “küçük yazı” denen alfabe ise 1138 yılında geliştirilmiştir. Eldeki Cürçence eserlerin önemli bir bölümü “büyük yazı” ile kaydedilmiştir. Her iki yazı da Kitanların büyük ve küçük yazıları ile bir şekilde ilgilidir. Aslında Cürçenlerin eğitilmiş olanları Kitan dili ve Çince biliyorlardı, bu bakımdan kendi dillerini yazıya geçirmek için Kitan ve Çin karakterlerinden etkilenmeleri beklenmeyen bir durum olarak değerlendirilemez. Cürçenlerin Cin hanedanının ilk dönemlerinde kendilerine ait bir yazıları yoktur. Bu nedenle diğer devletlerle ilişkilerinde Kitan yazısını kullandılar. Daha sonra İmparator Taizu, Xiyin adlı bir saray memurunu Cürçence

yazmak için kullanılacak bir yazı geliştirmesi için görevlendirdi. Xiyin 1119 yılında, Kitan ve Çin yazılarının bazı özelliklerini birleştirerek Cürçence “büyük yazı” sistemini geliştirdi. Küçük yazı olarak adlandırılan ikinci yazı sistemi ise İmparator Xizong döneminde geliştirilmiş ve önceki yazı sistemi ile birlikte Cürçenceyi kaydetmek için kullanılmıştır (Kane 1989:10). Birçok bakımdan Cürçencenin devamı sayılan Mançuca ise Moğollardan alınan alfabe ile yazıya geçirilmiştir.

Ortaçağda Çin’in kuzey bölgesinde Kitanlar *Liao*, Cürçenler *Cin* ve Tangutlar *Xia* devletlerini kurmuşlardır. Üç siyasi yapı da merkez Çin’den bağımsız olduklarını göstermek için kendi yazı sistemlerini geliştirmiştir. Kitanlar 920 yılında büyük yazıyı, 925 yılında da küçük yazıyı geliştirmiş, Tangutlar da kendi yazı sistemlerini 1036 yılında kullanmaya başlamışlardır Cürçenler, Kitanlar gibi büyük ve küçük olarak adlandırılan iki yazı sistemi geliştirmişlerdi. Özellikle Cürçence büyük yazı Kitan dilinin kaydedildiği büyük yazıyla oldukça benzer özelliklere sahiptir (Janhunen 1994: 107-110). Bu yazıların çözülmesinde önemli mesafeler alınmış olmakla birlikte hâlâ problemleri birçok mesele bir sonuca bağlanamamıştır.

Cin döneminden kalan dil malzemeleri üç kaynaktan oluşur; Bir kısmı Çince iki dilli olan Cürçence on kadar yazıt, iki el yazması belge, Cürçence kelimelerin Çince karakterlerle yazıya geçirildiği bir sözlük. Ming dönemi Cürçencesine ait eserler ise 1413 yılında dikilen bir anıt ve Hau-i i-yü başlıklı sözlüğün Cürçence bölümüdür. Özellikle bu son kaynak Cürçencenin çözülmesi ve anlaşılması için son derece önemlidir. Bu sözlüğün Cürçen yazısı ile kaydedilmiş bölümü ve sadece Çince transkripsiyonu içeren bölüm Ming döneminin mütercim ve tercüman odaları tarafından derlenmiştir (Kiyose 2000: 177). Bunlardan tercüman odasının derlediği kelimeler üzerinde Grube (1896) ve Kiyose (1977) tarafından yapılan iki önemli çalışma vardır. Mütercim odasının derlediği kelimeler ise Kane (1989) tarafından yayımlanmıştır.

Cin dönemi Cürçencesi ile Ming dönemi Cürçencesi arasında dilbilgisi bakımından bazı farklar vardır;

Proto-Tunguzca */p-/ sesi Cin dönemi Cürçencesinde korunmuştur, ancak Ming dönemi Cürçencesinde aynı ses */f-/ olmuştur; Proto-Tunguzca *pokaran* “küçük” > Cin Cürçencesi *poçoli*, Ming Cürçencesi *foçolo*, Mançuca *foholon*.

Aynı şekilde ŋ- sesi de Cin döneminde korunmuş, Ming döneminde g-‘ye dönüşmüştür;

Cin Cürçencesi *ŋun* “değerli taş” > Ming Cürçencesi *gun*

Proto-Tunguzcada /a/, /o/, /u/, /ɨ/, /e/, /ö/, /ü/, /i/ olmak üzere sekiz ünlü tasarlanmaktadır. Cin dönemi Cürçencesinde /ɨ/ ve /i/ seslerinin birleştiğini görülür. Dolayısıyla bu dönemin dilinde /i/ sesi ünlü uyumu bakımından tarafsız hâle gelmiştir. Ming dönemi Cürçencesinde /a/, /o/, /e/, /u/ ve /i/ ünlüleri vardır, bunlardan /u/ ve /i/ ünlü uyumu bakımından tarafsızdır. Cin dönemi eklerin alt şekilleri (allomorph) bakımından Ming dönemine göre daha zengindir;

Yönelme-bulunma hâli; -do/-dö>-do

Edilgen-ettirgen çatı eki; -bu,-bü>-bu

Belirtme hâli eki; -ba/-be>-be (Kiyose 2000: 179-182)

Cürçencede /i/ sesinden önce gelen diş ünsüzleri de Mançuçada değişime uğramıştır. Bu yüzden Cürçence çıkma hâli eki *-ti* ve *dondi-* “duymak” fiili Mançuçada *-ci* ve *donji-* biçimlerinde görülür (Miyake 2017: 479).

Ming dönemi Cürçencesinin ses bilgisi bakımından Mançuçaya oldukça yakın olduğu söylenebilir.

Şekil bilgisi ve söz dizimi bakımından Cürçence ve Mançuca arasında büyük bir fark olduğu söylenemez. Ancak, Cürçencedeki bazı eklerin işlevleri hâlâ tam olarak anlaşılamamıştır (Rachewilts ve Rybatzki 2010:268).

Cürçencede ilgi hâli eki *-i*, vasıta hâli eki de *-gi* biçimindedir. Ancak Mançuçada bu eklerin ayrıştığı ve iki işlev içinde *-i* ekinin kullanıldığı görülür (Miyake 2017: 480)

Temel kelime kadrosu bakımından da iki dil arasında düzenli ses değişiklikleri dışında önemli bir fark yoktur; Cürçence *şəun* “güneş” > Mançuca *şun* (Miyake 2017: 480). Ayrıca Cürçenceye Kitan dilinden alıntılanan birçok unsurun Mançuçada da kullanıldığı görülür (Janhunen 2013: 52-57).

Cürçence ve Mançuca bazı araştırmacılar tarafından aynı dilin birbirinin devamı olan kolları olarak değerlendirilirken, bu ikisinin aslında farklı diller olduğu da ifade edilmektedir. Poppe, Cürçencenin Mançuçaya çok yakın olduğunu, bu bakımdan bu dilin eski Mançuca olarak kabul edilebileceğini veya eski Mançuçayla beraber aynı dilin farklı diyalektleri olarak değerlendirilebileceğini belirtir (1965: 28).

Kiyose, Cürçence ve Mançucanın tarihsel süreçte birbirinin devamı olmadığına gerekçe olarak iki dilin şu özelliklerini gösterir;

Cürçencede, proto-Tunguzca /u/ ve /ü/ sesleri /u/ sesinde birleşmiştir. Bu bakımdan Cürçencede ünlü uyumu kısmen bozulmuştur. Mançuçada ise art damak ve ön damak ünsüzlerinden sonra bu iki ses ayrı edilebilir.

On birden yirmiye kadar olan sayılar iki dilde farklıdır;

Cürçence	Mançuca
<i>amşo</i>	<i>juwan emu</i> “on bir”
<i>jirxon</i>	<i>juwan juwe</i> “on iki”
<i>yorxon</i>	<i>juwan ilan</i> “on üç”
<i>durxon</i>	<i>juwan duin</i> “on dört”
<i>toboşon</i>	<i>tofohon</i> “on beş”
<i>nilxun</i>	<i>juwan niggun</i> “on altı”
<i>darxon</i>	<i>juwan nadan</i> “on yedi”
<i>nıyuxun</i>	<i>juwan jakün</i> “on sekiz”
<i>onioşon</i>	<i>juwan uyun</i> “on dokuz”

Mançuçada, yansıma sesler hariç, kelime sonunda bulunabilen tek ünsüz /n/ sesidir. Cürçencede ise /r/ sesi son ses konumunda bulunabilir;

Cürçence	Mançuca
<i>mudur</i>	<i>muduri</i> “ejderha”
<i>xutur</i>	<i>hüturi</i> “kut”
<i>gemur</i>	<i>gemuri</i> “hepsi, tamamı”
<i>mar</i> “ihmal”	<i>mara-</i> “ihmal etmek”

Ayrıca, aşağıda verilen ses değişimleri de, araştırmacıya göre Cürçenceden Mançucaya art zamanlı değişimler olarak değerlendirilemez;

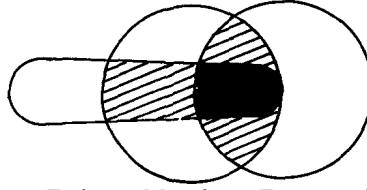
Cürçence	Mançuca
<i>jaçili</i>	<i>çaçari</i> “çadır”
<i>niyarma</i>	<i>niyalma</i> “kişi”
<i>ukçin</i>	<i>uksin</i> “zırh”
<i>nuşin</i>	<i>nusin</i> “barış”
<i>meterin</i>	<i>mederi</i> “deniz” (Kiyose 2000: 184-185)

Bu farklara rağmen Cürçence, Mançuca ve Sibecenin aynı dilin tarihi süreçteki kolları olduğu bu alandaki önemli bazı araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir (Kiyose 1998: 123).

Cürçencenin yukarıda ana hatlarıyla verilen dilbilgisi özellikleri bakımından Mançucayla büyük oranda ortaklık göstermesinden dolayı, bugün elde bulunan Mançuca dilbilgisi çalışmalarını ihtiyatlı bir şekilde Cürçenceyi anlamak için de kullanmak mümkündür.

2. Cürçencede Türkçe Kökenli Kelimeler

Tunguz dillerinde erken dönemde görülen Türkçe kelimelerin bu dillere Moğolca aracılığıyla geçtiği araştırmacılar tarafından ifade edilir. Bunun sebebi, bu iki dilin erken dönemlerde doğrudan temas hâlinde olmamasıdır. Doerfer, Tunguzcada görülen Türkçe kelimelerin Moğolca aracılığıyla alıntılandığını şu şekilde gösterir;

Türkçe Moğolca Tunguzca (Doerfer 1985: 139)

Buna göre, sadece Türkçe ve Tunguzca için, Moğolcayı dışarda bırakacak şekilde, bir kesişim alanı ön görülmez. Türk ve Tunguz dillerinin doğrudan birbirlerine temas etmeleri sonraki süreçlerde ve sadece belirli Türk (Yakut, Dolgan) ve Tunguz (Even, Evenki) dili için gerçekleşmiştir (Janhunen 2013: 32). Jankowski eski Türkçe dönemi öncesinde Türkçenin temas ettiği dilleri Samoyed, İran dilleri, Moğolca, Toharca ve Çince olarak verir. Tunguz dillerini bu dönem için Türkçe ile temas eden diller arasında göstermez (Jankowski 2013: 537). Dolayısıyla, Cürçencede görülen Türkçe kelimelerin bu dile Moğolca ya da para-Moğolca dillerden alıntılandığı ifade edilebilir³.

³ Mançucada görülen Türkçe kelimeler de bu dile Moğolca aracılığıyla girmiştir. Konuyla ilgili son yapılan çalışma için bk. Özalan 2021

Cürçencede tespit edilen Türkçe kökenli kelimeler şunlardır⁴;

a-çi-rh mu-lin †*ajir* morin “aygır at”, Man. *ajirgan* ~ *ajirhan* “aygır” (Nor. 11); Evk. *ažirga*, Sol. *adigga* ~ *adirga*, Nan. *ažirga* “aygır” (SSTM I 17); Mo. *azirg-a(n)* “aygır” (Les. 62) ←Tü *adgır* (MT 75, TMEN II 185-187)

an-č'un †*ančun* “altın”; Man. *aisin*, Neg. *ajsin*, Orç. *aisi(n)*, Udg. *aisi*, Ulç. *aisi(n)*, Ork. *ajsi(n)*, Nan. *ajsi* (SSTM I 22-23); Mo. *alta(n)* (Les. 33) ←Tü altın (MT 64, TMEN I 142-143, Khabtagaeva 2019: 32)

dol-lo-wen †*doron* “resmî mühür”, Man. *doro* “töre, öğreti, yöntem, yol, ritüel, armağan” (Nor. 63); Orç. *doro(n)*, Ulç. *doro(n)*, Ork., *doro(n)*, Nan. *dorō* (SSTM I 216-217). Mo. *törü* “yasa, güç, düzen, nizam, kural, idare” (Les. 835) ←Tü. *törü* (TMEN I 264-267)

hüh-t'üh-rh †*hutur* “kut”, Man. *hüturi* “kut” (Nor. 141), Evk. *kutu* (SSTM I 440); Mo. *kutug* (Les. 992) ←Tü. *kut* (MT 136, TMEN III 551-554)

huh-tih-lah †*hudila* “kuskun”, Man. *kūdargan* “kuskun” (Nor. 182); Evk. *kudurga* (SSTM I 421); Mo. *kudurgan* (Les. 980) ←Tü. *kudurgun* (MT 100, TMEN III 477-478)

huo-ni †*honi* “koyun”, Man. *honin* “koyun” (Nor. 135); Evk. *konin*, Sol. *xoni*, Udg. *xuani*, Ulç. *xoni(n)*, Ork. *xoni(n)*, Nan. *xoni* (SSTM I 409-410); Mo. *koni(n)* (Les. 963) ←Tü. *qon* (MT 37, TMEN I 442)

hüh-čao-kih †*hučaugi* (Grube 1896: 93, SSTM II 924) “ün, şöret”; para-Moğolca?⁵ ←Tü. *kü çav* (Pevnov 1997: 266)

ming-kān †*mingkān* “bin”, Man. *minggan* “bin” (Nor. 198); Evk. *miñan*, Sol. *miñā*, Neg. *miñgan*, *miñga(n)*, Udg. *miñga(n)*, Orç. *miñga(n)*, Nan. *miñgā*, (SSTM I 537); Mo. *miñga(n)* (Les. 539) ←Tü. *biñ* (TMEN IV 31-34)

oh-hen †*eihen* “eşek”, Man. *eihen* “eşek” (Nor. 71); Sol. *eljig*, Neg. *eyxe*, Ulç. *eyxe*, Nan. *eyxe*, (SSTM II 447); Mo. *eljige(n)* (Les. 311.) ←Tü *eşgek* (Rozycki 1994: 67)

oh-lu-t'eh †*erte* “erken”, Man. *erde* “erken, sabahın ilk saatleri” (Nor. 76) Evk. *erde*, Sol. *egd* ~ *edde~erde*, Evn. *erde*, Nan. *erde* (SSTM II 463); Mo. *erte(n)* (Les. 331) ←Tü. *erte* (MT 76)

pih-t'eh-hei †*bit[h]e'e* “belge”, Man. *bithe* “mektup, kitap” (Nor. 31); Evk. *bit'ik*, *biçik*, Sol. *bitig*, *biteg*, Neg. *bitexe*, Orç. *bitige*, *bitxe*, Ulç. *bitxe*, Ork. *biçixe*, Nan. *biçxe*, (SSTM I 86); Mo. *biçig* (Les. 101) ←Tü. *bitig* (MT 76)

⁴ Çalışmada Cürçence kelimelerin önce Cincius'un karşılaştırmalı Tunguz-Mançu dilleri sözlüğünde verdiği transliterasyonlu biçimleri gösterilmiş, arkasından bunların Rozycki 1994'e göre muhtemel okunuşları † işaretiyle verilmiştir. Cürçence kelimelere dair yapılacak yeni okuma tekliflerine bağlı olarak burada verilen listeye başka kelimelerin eklenmesi mümkündür.

⁵ Tunguz dilleri içinde sadece Cürçencede görülmesinden dolayı kelimenin bu dile para-Moğolca bir dil üzerinden alındığı düşünülebilir. Ancak, Kane 2009, Janhunen 2013 ve 2015'te bu kelime tanıklanmamıştır. Bununla birlikte, Janhunen Kitan diline ait belgelerde tanıklanmayan bazı para-Moğolca unsurların Cürçence ve Mançucada korunduğunu belirtmektedir (2015: 584).

poh-yang †*bayan* “zengin”, Man. *bayan* “varlıklı” (Nor. 26); Evk. *bayan*, Neg. *bayan*, Orç. *baya(n)*, Udg. *baya(n)*, Ulç. *baya(n)*, Ork. *baya(n)*, Nan. *baya* (SSTM, s. 65); Sib. *bayi*” (Zikmundova, 2013: 206); Mo. *bayan* (Les. 76) ←Tü. *bay* (MT 37, TMEN II 259-260)

puh-su †*bosu* “bez”, Man. *boso* “bez, kumaş” (Nor. 35); Neg. *boso*, Orç. *busu*, Ulç. *busu*, Nan. *boso*, Sol. *baş’u* (SSTM I 78); Mo. *bös* (Les. 128) ←Tü. *bōz* < *bēz* (MT 115)

t’eh-‘oh †*temge* “deve”, Man. *temen* “deve” (Nor. 276); Evk. *temegēn*, dial. *tobo*, Orç. *teme*, Nan. *teme*, Sol. *temegē*, (SSTM II 235), Mo. *temege(n)* (Les. 800) ←Tü. *tebe* (MT 77-78, TMEN II 669-671)

t’u-man †*tuman* “on bin”, Man. *tumen* “tümen, on bin” (Nor. 284); Evk. *tuman*, Sol. *tumū*, Orç. *tume*, Neg. *tume*, Udg. *tume*, Ulç. *tume(n)*, Nan. *tumē*, (SSTM II 212-213); Mo. *tüme(n)* (Les. 853) ←Tü. *tümen* (MT 78)

t’üh-lah †*tura* “direk”, Man. *tura* “direk, sütun, çadır direği”; Evk. *туру*, Sol. *törö*, Neg. *toyo*, Orç. *tū*, Ulç. *tura*, *туру*, Ork. *toro*, *torro*, *туру*, Nan. *tora* (SSTM II 221); Mo. *tura* “kale, şehir, kasaba” (Les. 843) ←Tü. *tura* “arkasına saklanılan şey, kalkan; kale, tahkim edilmiş yer; şehir, kasaba (EDPT 531), (MT 38, Khabtagaeva 2019: 118)

3. Sonuç

Tunguz dilleri tarihi bakımından oldukça önemli bir konumda olan Cürçence gösterdiği şekil ve ses bilgisi özelliklerinden dolayı Tunguz dilleri içinde ayrı bir konumda değerlendirilir. Birçok niteliklerinin benzer olmasından dolayı Cürçen, Mançu ve Sibe dilleri aynı dilin tarihsel kolları olarak ele alınır. Cin ve Ming dönemlerinde yazılı kaynaklarla takip edilebilen Cürçenceye Moğol dilleri aracılığıyla bazı Türkçe kelimeler girmiştir. Türkçe kökenli bu kelimelere bakılınca bunların temel kelimeler olmaktan çok belirli kültür alanlarına (hayvan yetiştiriciliği, devlet yönetimi gibi) ait kelimeler olduğu görülür. Sinitik yazı sistemleriyle kaydedilen Kitan veya Tangut dillerinde olduğu gibi, Cürçence metinlerin de bu dilin fonolojik yapısını kesin bir biçimde yansıttığı söylenemez (Burykin 1999: 30). Bu nedenle Cürçencedeki Türkçe kökenli unsurların fonolojik yapısına bakarak bunların tarihî süreçleriyle ilgili sonuç çıkarmak kolay değildir. Bunlardan **huh-tih-lah** †*hudila* “kuskun” kelimesinin Cürçenceden Mançucaya aktarılmadığını söyleyebiliriz. Mançucadaki *kūdargan* şekli daha sonraki bir dönemde Moğolcadan alıntılanmış olmalıdır. Erken dönem Moğolcadan Mançucaya alıntılarda /rg/ ünsüz grubu /c/ olarak gelişmiş, geç dönem alıntılarında ise korunmuştur (Rozycki 1994: 227-228). Mançuca kelimeye /rg/ ses grubunun korunması, *kūdargan* kelimesinin Mançucaya Cürçenceden intikal etmediğini, daha sonra Moğolcadan alındığını gösterir. Ayrıca, Cürçencedeki Türkçe kökenli kelimelerin Tunguz dillerindeki yayılım oranı da bu kelimelerin çok erken dönemlerde alındığını ortaya koyan başka bir göstergedir. *†huçaugi* “ün, şöhret” < *kū çav* Tunguz dilleri içinde sadece Cürçencede görülen Türkçe kökenli bir kelimedir. Kelimenin sadece Cürçencede görülmesi bunun para-Moğolca bir dil üzerinden Cürçenceye alınmış olması ihtimalini akla getirmektedir.

Dil Adı Kısaltmaları

Cür. : Cürçen	Mo. : Moğol	Ork. : Orok	Udg. : Udege
Evk. : Evenki	Nan. : Nanay	Sib. : Sibe	Ulç. : Ulça
Evn. : Even	Neg. : Negidal	Sol. : Solon	
Man. : Mançu	Orç. : Oroç	Tü. : Türk	

Kısaltmalar ve Kaynakça

- ALONSO DE LA FUENTE, José Andrés (2011) *Tense, Voice and Aktionsart in Tungusic: Another Case of «Analysis to Synthesis»?* Tunguso-Sibirica 32. Wiesbaden: Harrassowitz.
- BENZING, Johannes (1956). *Die tungusischen Sprachen : Versuch einer vergleichenden Grammatik*. Wiesbaden: Steiner.
- BURYKIN, Alexey Alexeyevich (1999). “Morphological aspects of the language of the Jurchen script”. *Writing in the altaic World*. (Edt. Juha Janhunen-Volker Rybatzki). Helsinki: Finish Oriental Society, 29-39.
- CINCIUS, V. I. (1949). *Sravnitel'naâ fonetika tunguso-man'čurskih jazykov*. Leningrad: Učpedgiz; Leningradskoe otd.
- DOERFER, Gerard (1978). “Classification problems of Tungus”. *Beiträge zur nordasiatischen Kulturgeschichte*. (Edt. M Weiers), Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1-26.
- DOERFER, Gerard (1985). “The Mongol Tungus-Connections”. *Language Research*, 21: 135-144.
- EDPT = CLAUSON, Sir Gerard. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- GRUBE, Wilhelm (1896). *Die Sprache und Schrift der Jučen*. Leipzig: Harrassowitz.
- HUANG, Pei (1990). “New Light on The Origins of The Manchus”. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 50: 239-282.
- İKEGAMI, Jiro (1974). “Versuch einer Klassifikation der Tungusischen Sprachen”. *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker*, (Edt. G. Hazai), Berlin: Akademie Verlag, 271-272.
- JANHUNEN, Juha (1994) “On the formation of Sinitic Scripts in Medieval Nothern China”. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 85: 107-124.
- JANHUNEN, Juha (1996). *Manchuria: an Ethnic History*. Helsinki: Finno-Ugrian Society.
- JANHUNEN, Juha (2004). “From Choson to Jucher: On the Possibilities of Ethnonymic Continuity in Greater Manchuria”. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 9: 67-76.
- JANHUNEN, Juha (2012). “The expansion of Tungusic as an ethnic and linguistic process”. *Recent Advances in Tungusic Linguistics. Turcologica 89* (Edt. A. L. Malchukov-L. J. Whaley), Wiesbaden: Harrassowitz, 5-16.
- JANHUNEN, Juha (2013). “On Para-Mongolic vs. Pre-Proto-Mongolic loanwords in Jurchen-Manchu. *Mongolic languages*”, *History and present: Extended abstracts for the Conference St. Petersburg, Kasım 21-23, Rossijskaia Akademija Nauk, Institut Lingvističeskikh Issledovanij*, 52-57.
- JANHUNEN, Juha (2015). “Observations on the Para-Mongolic elements in Jurchenic”. *Acta Linguistica Petropolitana*, 11(3): 575-592.
- JANKOWSKI, Henryk (2013). “Altaic Languages and Historical Contact”, *Current Trends in Altaic Linguistics: A Festschrift for Professor Emeritus Seong Baeg-in on his 80th Birthday*. (Edt. J. Kim - D. Ko). Seoul: Altaic Society of Korea, 523-545.
- KANE, Daniel (1989). *The Sino-Jurchen Vocabulary of the Bureau of Interpreters*. Bloomington: Indiana University.
- KANE, Daniel (2009). *The Kitan Language and Script*. Leiden: Brill.
- KHABTAGAEVA, Bayarma. (2019). *Language Contact in Siberia: Turkic, Mongolic, and Tungusic Loanwords in Yeniseian*. Boston: Brill.
- KIYOSE, Gisaburō Norikura (1977). *A Study of the Jurchen Language and Script: Reconstruction and Decipherment*. Kyoto: Hōritsubunka-sha.
- KIYOSE, Gisaburō Norikura (1998). “Dialectal Lineage from Jurchen to Manchu”. *Central Asiatic Journal*, 42: 123-127.

- KIYOSE, Gisaburō Norikura (2000). “Genealogical Relationship of Jurchen Dialects and Literary Manchu”. *Central Asiatic Journal*, 44: 177-189.
- MENGES, Karl H. (1968). *Die tungusischen Sprachen*. Leiden: Brill.
- MİYAKE, Marc (2017). “Jurchen language”. *Encyclopedia of Chinese language and linguistics*. (Edt. Rint Sybesma), Leiden: Brill. 478–480.
- MT = DOERFER, Gerard (1985). *Mongolo-Tungusica*. Weisbaden: Harrassowitz.
- Nor = NORMAN, Jerry (1978). *A concise Manchu-English lexicon*. Seattle, University of Washington Press.
- ÖZALAN, Uluhan (2021). “Mançucada Türkçe Kökenli Kelimeler”. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. 26-30 Eylül 2021*. Ankara-Türkiye.
- PEVNOV, Alexandr M. (1997). Chzhurchzhen'skij yazık”. *Yazyki mira. Mongol'skie yazyki, tunguso-man'chzhurskie yazyki, yaponskij yazık, koreiskij yazık*. (Edt. Vladimir A. Alpatov), Moskova: Indrik. 260-267.
- POPPE, Nikolaj Nikolaeviç (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- RACHEWILTZ, I. de; RYBATZKI, V. (2010). *Introduction to Altaic Philology: Turkic, Mongolian, Manchu*. Leiden: Brill.
- ROZYCKI, William (1994). *Mongol Elements in Manchu*. Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies.
- SSTM = CINCIUS, V. I. (1975, 1977). *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'čžurskix jazykov 1-2*. Leningrad: Nauka.
- TMEN = DOERFER, Gerard. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen 1-4*. Wiesbaden: F. Steiner.
- VOVIN, Alexander (2006). “Why Manchu and Jurchen look so non-Tungusic”. *Tumen jalafun Jecen akū: Manchu Studies in Honor of Giovanni Stary*, (Edt. A. Pozzi-J.A. Janhunen-M. Weiers), Tunguso-Sibirica 20, Wiesbaden: Harrassowitz, 255-266.
- ZIKMUNDOVA, Veronika (2013). *Spoken Sibe: Morphology of the Inflected Parts of Speech*. Prague: Karolinum Press.

Dil-Düşünce Sistemlerinde Farklı Bir Kavramsal İlişki: Eski Türkçe Örneğinde Yönlülük İlkesi

A Different Conceptual Relationship in the Language - Sense Systems: The Principle of Directionality in the Case of Old Turkic

Kenan Azılı

Öğr. Gör. Dr., Bayburt Üniversitesi

Bayburt / Türkiye

e-posta kenanazili@hotmail.com

orcid 0000-0002-9055-3842

doi 10.54316/dilarastirmalari.987089

Atrf

Citation

Azılı, Kenan (2021). Dil-Düşünce Sistemlerinde Farklı Bir Kavramsal İlişki: Eski Türkçe Örneğinde Yönlülük İlkesi. *Dil Araştırmaları*, 29: 79-98.

Başvuru

Submitted

25.08.2021

Revizyon

Revised

15.09.2021

Kabul

Accepted

15.09.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

İnsanoğlunun varlığının ve düşünce sistemlerinin temeline yerleştirilen "mekânda var olma" gerçeği, dil sistemlerini oluşturan çeşitli formlarda etkisini göstermektedir. Mekânın içinde bulunma, aynı zamanda mekânın çeşitli öz niteliklerinin de düşünce sistemlerinde kullanılmasını gerektirmekte; buna bağlı olarak ifade biçimlerinin mekânsal özelliklere göre meydana gelmesine ve doğrudan mekâna bağlı olmasına sebep olmaktadır. Bir nevi fizik ve metafor sistemlerini bir araya getiren bu sonucun diller üzerinde oldukça fazla izleri bulunmaktadır. Mekâna ait yatay, dikey ve yan eksenlerdeki ileri/geri, aşağı/yukarı ve sağ/sol gibi altı yön, kimi dil birimlerinde gramerleşme ve kelime türetimlerinden farklı morfolojik ve sentaktik stratejilere kadar birçok dillik sahada mantıksal ilişkileri düzenlemektedir. Modern ve tarihsel dil dönemlerinde tespit edilen dil formlarının büyük bir kısmının yukarıdaki yönlere bağlı kök formlardan türetilerek kimi metaforik ve kavramsal gelişimler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bunlar, literatürde "yönlülük ilkesi" olarak nitelendirilebilecek bazı ilkeler çerçevesinde meydana gelmektedir. Bu çalışmada, Türkçenin çeşitli açılardan gelişimlerinin takip edildiği ilk yazılı dönemi olan Eski Türkçedeki yönlülüğe bağlı olarak gelişen çeşitli formlar ve bunların kavramsal ilişkileri değerlendirilecektir. Daha önce yapılan çeşitli çalışmalardan hareketle ortaya konulmuş yönlülük ilkelerinin doğrduğu sonuçlar ele alınacak ve Türkçenin yönlülük ilkesine bağlı stratejileri teorik açıdan irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Kavramsal İlişkiler, Metafor, Mekân, Yönlülük

ABSTRACT

The fact of "existing in space", which is placed on the basis of human existence and sense systems, shows its effect in various forms that

compose language systems. Being in the space also requires the use of various attributes of the space in thought systems; accordingly, it causes the forms of expression to occur according to spatial characteristics and to be directly dependent on the space. This result, which brings together some kind of physics and metaphor systems, has many traces on languages. Six directions such as forward/backward, down/up and right/left in the horizontal, vertical and lateral dimensions of the space organize logical relations in many linguistic fields, from grammar and word derivations to different morphological and syntactic strategies in some language units. It is understood that most of the language forms identified in the modern and historical language periods are derived from the root forms related to the above directions and it shows some metaphorical and conceptual developments. These occur within the framework of some principles that can be described as the “the principle of directionality” in the literature.

In this study, various forms that developed depending on the directionality and their conceptual relations in Old Turkic, the first written period in which the development of Turkic was followed from various aspects, will be evaluated. The results of the principle of directionality, which have been put forward based on various previous studies, will be discussed and the strategies of Turkic based on the principle of directionality will be examined theoretically.

Keywords: Old Turkic, Conceptual Relations, Metaphor, Space, Directionality

1. Giriş

İnsanlar bütün düşünme pratiklerinde, içinde bulunduğu mekâna bağlı olarak mantıksal ilişkiler kurmuştur. Çevresindeki varlıkları, tanıma ve algılama aşamalarında yine mekânın öz niteliğinden faydalanmıştır. Öyle ki, ilkel toplumlarda görülen doğüstü “şey”lerin tamamı, yine içinde bulunduğu mekândaki çeşitli nesne ve mekânsal figürlerin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Bu gerçek, insan olgusunu bizzat mekânın kaçınılmaz parçası hâline getirirken, insanı mekândan bağımsız tahayyül edilemez bir gerçekliğe sürüklemektedir. Böylece, insanın var olma şartı mekâna bağlanmıştır. Heidegger, bu yönde “dasein” olarak tanımladığı insanı düşünürken, mekân fikrinden uzaklaşmamıştır:

Ontolojik olarak daseinin en büyük sorusu ‘dünya içinde var olma’dır. Fakat bu soru da kendi içerisinde yeni bir varlık problemini getirir: İçinde olma. Yani dünyanın varlık problemi. Ve içinde (dünya için) olma sürekli bir mekâna atfı içerir. Dolayısıyla ‘var olma’ mekâna bağlı bir durum olarak görülür. Öyleyse varlığın ‘var olma’ şartı ‘içinelik’ ile karşılanabilir.” (2008: 18-55).

İnsanın bu mekân gerçekliği içerisinde gerçekleştirdiği bütün düşünme faaliyetleri, mekânın basit boyutsal niteliklerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Çevresini ve çevresindekileri anlamak için mekânın temel özelliklerini kullanmış, bu yönde kavramlar geliştirmiştir. Mekân algısı, aynı zamanda, düşüncenin ürünü olan dilde kendini göstermekte ve her türlü ifadenin meydana çıkmasında rol oynamaktadır. Dildeki çeşitli dil birimlerinin yapılarında bu meselenin izlerini bulmak mümkündür. Öte yandan, insanın mekân ile bağlantısı, öncelikle kendi varlığı olan vücudu ile gerçekleşmiş olmalıdır. Vücudunu tanıyan insan, vücudundaki her organın fiziksel

durumu ve konumunu mekân ile bağlantı kurmakta bir aşama gibi işlemiştir. Bu noktada, basit önerme biçimleriyle beraber kendi vücudu ile mekân arasında, ardından ise mekân ve diğer kavramlar arasında sayısız “benzetme”ler kurmuştur. Böyle bir düşünce sistemi, temelde ilkel düşünce formlarından karmaşık metafor sistemlerine doğru ilerlemiştir. Mesela, kendinde ve kendi türündekilerde gördüğü *baş* organının, mekânsal boyuta göre dikey ekseninde yukarıda oluşu, ilk önce mekândaki diğer yukarıda olan “şey”lerin benzetilmesine yol açmıştır. Fiziksel olarak kendisinden çok daha yüksek olan dağ için *dağ başı*¹ ifadesiyle basit bir benzetme kurmuştur. Mekânsal boyuttaki dikey ekseninde (yukarı) bire bir benzetme yoluyla kurulan bu düşünme sistemi, daha sonra yatay eksene taşınarak farklı bir kavramsal alana taşınır. Bu kez vücudun ilk veya başlangıç parçası olarak düşünülen baş organı, yatay eksenindeki mekânsal figürleri karşılar: *yolun başı*... Düşünme sistemi burada sonlanmaz. Daha karmaşık bir hale gelir. Yatay ekseninde görülen bu benzetme şekli, zaman gibi sadece yatay eksene sahip bir düzleme taşınarak zamansal sıralama için kullanılır. Geçmiş veya olaylar/olgular sıralamasında “ilk” olanı işaretleyecek şekilde kullanılabilir: *yılbaşı, işin başı*... vb. Metaforik geçiş daha da ilerleyerek soyut alana taşınabilir. *Baş* organının dikey ekseninde yukarıyı işaretlemesi, diğer taraftan, toplumsal açıdan üst konumlarda olan bireyler veya kurumlar için kullanılacak bir metaforlaşmaya uğrar: *devletin başı, başkan*... vb. Yine vücudun en temel birimi olan baş, bu kavramsal alanını “temel, esas” kavram alanıyla sürdürerek başka bir benzetmenin yolunu açar. Burada verilen örneklerin bazıları veya tamamı modern dillerde tespit edilebilirken, aynı zamanda daha eskicil dil dönemlerinde de bulunabilir. Metaforik transfer sistemi, dillerin işlenmişliğine ve toplumsal düşünme biçimlerine bağlıdır. Ancak görülüyor ki, düşünme sistemlerinin temel düzeylerinden en karmaşık metafor biçimlerine kadar mekânsal gerçekliğin izlerini bulmak mümkündür.

İnsanoğlunun ontolojik bir gerçeği olan mekân, bütün düşünme sistemleri ve dilsel yapılarında kendini gösterirken, mekâna ait bazı özelliklerden yararlanmaktadır. Bu özellikler, genellikle boyutsal düzeyde gözlemlenebilir. Mekâna ait üç boyut ve bu boyutlara bağlı altı yön, düşünce ve dil merkezinde odak noktası haline gelmiştir. *Yatay, dikey ve yan eksen* ve bu eksenlere ait *ileri/geri, aşağı/yukarı ve sağ/sol* gibi yönler, çeşitli dil yapılarının ortaya çıkışında, kavramların oluşturulmasında ve metaforik değişimlerin gerçekleşmesinde rol oynamaktadır. Mekânın “içinde” var olan insan, çoğu kez, mekânın merkezinde kendisinin var olduğunu düşünerek birçok kavram ve ifadeyi kendi konumsal durumuna göre nitelendirmiş ve mekâna ait yönleri, ifadelerinin kökenine yerleştirmiştir. Bu durum, *yönlülük ilkesi* “the principle of directionality” olarak nitelendirilebilir. Bugüne kadar dünya dilleri üzerinde yapılan çeşitli çalışmalarda, yönlülüğün sadece mekândan zamana doğru gerçekleşen metaforik transferlerdeki önemine değinilmiştir (bkz. Haspellmath 1997; Tenbrik 2007; Azılı 2021a). Ancak birçok dilde gözlemlenebilir durumda olan yönlülük ilkesi, çeşitli dil yapılarındaki her türlü kavramsal geçişte rol oynayabilecek *nörolingüistik* bir meseledir. Bu açıdan hem mekânın üç boyutu, hem de zamanın tek boyutu, birçok dil biriminin ortaya çıkışında rol oynayan önemli bir etken olarak kabul edilir. Yönlülük ilkesi için **TT**.’ye ait aşağıdaki basit örnekler meseleyi gözler önüne sermektedir:

¹ Burada verilen örnek, çeşitli benzetme türleri ile artırılabilceği gibi, aynı şekilde diğer birçok dilde de tanımlanabilir. Bu durum evrensel bir düşünme sisteminin sonucu olarak kabul edilebilir.

- (a) *Masanın önündeki dolapta kitaplar vardı.*
- (b) *Zor günler geçiriyoruz, önümü göremiyorum.*
- (c) *Yetkili bizden önce odaya girdi.*
- (d) *Rafin sonunda kitabı bulabilirsiniz.*
- (e) *Böyle giderse sonunuz ne olacak, kim bilir?*
- (f) *Dersten sonra sinemaya gittiler.*

Ön ve *son* gibi Genel Türkçede yaygın olarak kullanılan karşıt kavram alanına sahip iki formun yukarıdaki bütün kullanımları farklı yönlülüğe sahiptir. Temel kavram alanına göre, mekânsal boyutta *ön*, *ileri* ($\rightarrow$); *son* ise *geri* ($\leftarrow$) yönü işaretlemektedir. Tabii olarak bu yönlülük ifadeyi dile getiren konuşucunun mekânsal konumuna bağlıdır. Konum değiştiğinde kastedilen diğer nesne konumunun yönü de değişebilir. Bu açıdan (a) ve (d) örneklerinde formlar, temel mekânsal yönlülüğe göre kullanılmıştır. (c) ve (f) örneklerinde ise mekânsal yönlülük, zaman çizgisine taşınarak olgu veya olayların zamansal sıralamasındaki yönlülüğe işaret edecek şekilde kullanılmıştır. Ancak burada *ön* ve *son* formları zaman çizgisinde yön değiştirmiştir. Zaman çizgisinin yatay ekseninde sahip olduğu iki yön (*ileri* ve *geri*), bu örneklerde ana olayların yönünü tayin etmektedir. (c) örneğine göre “yetkilinin odaya girme” eylemi biz eyleyicisinden önce olduğu için, *ön*, geçmişini işaretleyen bir *geri* ($\leftarrow$) yönlülüğüne sahipken; (f) örneğinde “sinemaya gitme” eylemi zamansal açıdan dersten sonra, yani geleceği işaretlediği için, *son*, *ileri* ($\rightarrow$) yönlülüğe sahiptir. Öte yandan, (b) ve (e) örnekleri ise tamamen farklı bir duruma sahiptir. Bu örneklerde kullanılan *ön* ve *son* formlarının her ikisinin de kavramsal alanı “gelecek zaman”dır. Bu yüzden iki form da *ileri* ($\rightarrow$) yönlülüğe sahiptir. Oysa düşünme sistemlerinde, genellikle gelecek zaman önde, geçmiş zaman da arkadadır² ve insanın yaşadığı hayat ise zaman çizgisinde daima *ileri* yönde gerçekleşen bir sürece sahiptir (Greene 2010: 157). Üstelik bu *son* örnekler, insanın zamanı doğrusal bir çizgide algıladığını ve geleceğe doğru yöneldiğini göstermektedir. Örneklerdeki farklı yönlülüklere rağmen, dil kullanıcısının kullandığı formların kesinlikle konumsal açıdan yönler bağlandığı ve bu yönlerle birlikte farklı ifade yapıları oluşturduğu gözlemlenebilir. Bu açıdan yönlülük ilkesi, dillerdeki düşünme ve ifade etme kabiliyetiyle doğrudan ilişkilidir. Üstelik bu yönlülüğün mekânsal boyuttan zamana aktarılması bile, başlı başına farklı bir çalışma alanına sebep olur. Bu yüzden birçok araştırmacı mekânsal ve zamansal ifadelerin birbirinden ayrılmayacağını düşünür (Haspelmath 1997: 20).

Yukarıda verilen örneklerdeki basit formların sahip olduğu yönlülük, kelime türetimi ve çeşitli gramerleşme ve sözcükselleşme stratejilerinde de gözlemlenebilir. Örneğin, bu formlardan türetilen *öncül*, *öncü*, *önder*, *önle-* ve *sonsuz* gibi formlar, kök yapıların yönlülüğüne bağlı olarak türetilmiştir. Bu çerçevede, kavramsal alanı belirleyen temel etmenlerden birinin yönlülük olduğu söylenebilir. Dolayısıyla etimolojik ve semantik çalışmalarda yönlülük ilkesi kaçınılmaz bir ölçüt olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışmada, yönlülüğün kaynaklanan çeşitli dil birimleriyle

² Toplumların zaman algısında bazen farklılıklar gözlemlenebilmektedir. Özellikle geçmiş ve gelecek zaman kavramları, toplumların algılarına bağlı olarak farklı yönlülüklere sahip olabilir. Bazı dillerdeki ifadelerden anlaşılacağı üzere, geleceğin yarattığı bilinmezlikten kaynaklanan “geleceği görememe” düşüncesi, zaman çizgisinde geleceğin tam tersi istikamette yani arkada olduğu sonucunu doğurmuştur.

birlikte, Azılı (2021a) tarafından Eski Türkçe metinlerindeki çeşitli formlar üzerinden ulaşılan yönlülük ilkesinin sonuçları hem art zamanlı hem de eş zamanlı yaklaşımla incelenecektir.

2. Doğal Yönlülük Değeri

Birçok dünya dilinde olduğu gibi, Türkçede kimi isim ve fiil kökleri mekânsal yönlere sahiptir. Bu yönlülük, formların doğası gereği kavram alanlarının dâhil olduğu değerlerdir. Fiziksel gerçekliğin düşünme sistemleri üzerindeki yansımaları, yön algılamasının dil formlarında ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Mekânın *yatay*, *dikey* ve *yan* eksenine bağlı hareketler veya nesnelerin bu eksenlerdeki konumsal değerleri; ifade biçimlerini şekillendiren, hatta bazen gramerleşmenin temel sebebi veya kelime türetiminin ana etkeni olarak gösterilebilecek yönlülüğü taşımaktadır. Bu çerçevede, Türkçede özellikle mekânsal hareketleri işaretleyen fiillerin doğal bir yönlülüğe sahip olduğu görülmektedir. Sözelimi, Eski Türkçe metinlerde görülen aşağıdaki fiiller doğal bir yönlülüğe sahiptir:

EKSENLER	YÖNLER	FİİLLER
<i>Yatay Eksen</i>	ileri (→)	<i>aş-, ak-, oz-, öt-, keç-, teg-...</i>
	geri (←)	<i>kel-, yak-, yagu-...</i>
<i>Dikey Eksen</i>	yukarı (↑)	<i>ag-, ör-, uç-, tik-, tüt-...</i>
	aşağı (↓)	<i>in-, bas-, bat-, çök-, tök-...</i>
<i>Yan Eksen</i>	sağ (↷)	<i>evir-, tevir-, tön-, tür-, yan-...</i>
	sol (↶)	

Tablo 1. Doğal yönlülüğe sahip bazı fiiller

Yukarıdaki tabloda göreceli olabileceği düşünülen yönlülük sınıflandırması, temelde, konuşurun konumsal kullanımına bağlı olarak meydana çıkan eylemlerin hareket yönünü esas almaktadır. Mekâna ait üç eksenin altı yönü için kullanılan bu hareket fiilleri, çeşitli türetim ve gramerleşme aşamalarında, ya sahip oldukları yönlülüğe bağlı olarak yeni formlar üretmekte ya da yönlülüklerini yeni türetilen birimlerde sürdürmektedir. Mesela, *teg-* “varmak, ulaşmak” fiili, *-I* zarf-fiili ile çekimlenmesi sonucu ortaya çıkan geçici zarf kategorisinden sonra, gramerleşerek çekim edatı kategorisine geçiş yapmıştır (Clouston 1972: 522; Gabain 2007: 94; Erdal 2004: 334). Bu aşamalarda kök fiilin sahip olduğu ileri yönlülük, gramerleşmiş son şekil olan *tegi* edatının işlevsel ve söz dizimsel açıdan yönlülüğünü belirlemiştir. Ortaya çıkan nihaî biçim, “hedefe doğru” ileri yönü işaretleyen *limitatif* işlevli bir kullanıma sahip olmuştur (Azılı 2019: 1298):

KT K 3'te *bunça yirke tegi yorittım* “Bunca yere kadar asker sevk ettim.”

Tablo 1'de verilen fiillerin bir başka tarafı ise, zorunlu yönlülüğe sahip oluşlarıdır. Bu zorunluluk, fiillerin yer işaretleyen diğer niteleyiciler ile uyumlu bir yöne sahip olmasını gerektirmektedir. Mesela, **TT III 35**'te *kaluktın kudı intijiz* “Gökten aşağı indiriz.” ifadesinde *kudı* “aşağı” ve *in-* “inmek” formları dikey eksenle aynı yönlere sahipken, herhangi bir metinde *in-* fiilini zıt yönü işaretleyen bir yön niteleyicisi ile tanımlamak mümkün değildir. Veya ileri yönlü *ert-* ve *keç-* gibi ileri (→) yönlü fiillerle

geri/arka yönlerini işaretleyecek bir niteleyici kullanılmamaktadır. Bu durum fiilin doğasına aykırı bir kavramsal ilişkidir. Ancak burada yan eksene ait yönlerde değişkenlik veya belirsizlik görülebilir. Çünkü Eski Türkçede, *evir-, tön-, tür-, yan-* gibi fiillerin kullanıldığı ifadelerde, yan ekseninde hangi yönün işaret edildiği çoğu kez belirtilmemiştir. Bu yüzden sağ/sol gibi zıt yönlerin değeri belirlenememektedir.

Öte yandan, Eski Türkçe metinlerinde geçen bazı isim kök veya gövdelerinin de yönlülük barındırdığı tespit edilmiştir. *Ön-/soñ, ön-ked, ilgerü-kerü, alt-üst/üşk/üze, yokaru/kudı, oñ/sol/yan* gibi isim teşkillerinin mevcut doğal yönlülükleri dışında çeşitli dil birimlerini oluşturan formların da doğal bir yönlülük taşıdığı gözlemlenebilir. Özellikle organ adlarının sahip olduğu yönlülük dikkat çekicidir: *Alın* ve *burun* gibi yatay ekseninde ileri (→) yönlülüğe sahip formlar, *baş* gibi dikey ekseninde yukarı (↑) yönlülüğe sahip formlar ve *yanak* gibi yan (↵ ↶) eksene sahip formlar bunlardan bazılarıdır³. Organ adlarının konumsal değerine bağlı olarak ortaya çıkan yönlülük değerleri dışında bazı formların doğal yönlülüğe sahip olduğu görülebilir. Dikey eksene ait *kat* “katman, tabaka” ve *ediz* “yüksek”, yatay eksene ait *türk* “uzunluk” formları harekete bağlı olmayan ve eksen merkezli yönlülüğe sahip biçimlerdir. Üstelik bu formlardan türetilen *turkaru* “daima” ve *kata* “defa, kez” şekilleri de zaman çizgisine taşınmış yönlülüğe bağlı zamansal ifadelerdir. Sonuç olarak, Türkçenin isim ve fiil kök/gövde formları doğal yönlülüğe sahiptir ve bu formlar, kavramsal açıdan çeşitli gramerleşme ve türetim evrelerini yönlülüğe bağlı olarak gerçekleştirmektedir. Doğal yönlülüğe sahip formların oluşturduğu yeni biçimler ise, yönlülük açısından çeşitli kavramsal ilişkileri beraberinde getirmiştir. Bu kavramsal ilişkilere göre bazı tipolojik sonuçlar çıkarmak mümkündür.

3. Yönlülük İlkesine Bağlı Olarak Gramerleşmeyle Ortaya Çıkan Bazı Prensipler

3.1. Mekânsal İleri Yönlülüğün Değeri

Mekânsal boyutta ileri yönü işaretleyen çeşitli dil formları, gramerleşme sonucunda farklı yönlülüklerle sahip olabilir. Çoğu kez sahip olduğu yön özelliğini koruyan kök formların çeşitli kavramsal ilişkilerle ters yöne geçiş yaptığı gözlemlenebilir. Mesela, Eski Türkçeden beri tanıklanan ve *alın* kelimesiyle ortak köke sahip olan *Özb. aldı* “ön, ileri” formu, kök formun sahip olduğu yönlülüğü koruyarak mekânsal bir kavram alanına sahipken, yine *Özb. öldin* “önce” formu kök formun yönünü değiştirmiş ve geçmişi işaretleyecek biçimde geri (←) yönlülüğüne taşınmıştır. Yukarıda verilen örneklerden birinde (f) de aynı durum gözlemlenmiştir.

Öte yandan Eski Türkçe metinlerdeki zamansal ifadeleri oluşturan bazı yapılarda sistemli bir değişimin varlığı tespit edilmiştir. Kök formların mekânsal ileri (→) yönlülüğü, çeşitli gramerleşme ve sözcükselleşme aşamalarından sonra geri (←) yönlülük kazanarak zaman çizgisinde geçmişi işaretleyen zamansal ifadelere dönüşmüştür. Bu durum “mekânsal ilerleme zamanda geçmişe işaret eder” şeklinde sistemleştirilir (Azılı 2021a). Mekândaki yatay ekseninde ilerlemeyi işaretleyen bazı

³ Tarihsel ve modern Türk yazı dillerindeki organ adlarına bağlı yönlülük değerleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan, 2019.

formlar ile oluşturulan zaman ifadelerinin kavramsal alanları geri (←) yönlüdür. Çünkü mekânda gerçekleşen ilerleme zamansal süreci gerektirirken, bu süreç daima eyleyicinin bulunduğu konuma göre geride, yani geçmişte kalır. Mesela; *aş-* “aşmak, geçmek”, *burun* “ön” ve **il* “ön, doğu” gibi ileri yöne sahip tarihsel Türk dilinde tespit edilen bazı formların gramerleşmesi ile oluşan *aşnu*, *burun* ve *ilki* zamansal ifadeleri geçmişte işaretleyecek şekilde geri yönlüdür. **KB**'de yer alan şu örnekler aynı formun farklı kavram alanları ve yönlülüğü için dikkat çekmektedir:

KB 263'te *kalı bilgeke tegse ilde orun ol il boldı törde takı ked burun* “Eğer bir bilgeye ülkede bir yer rastlarsa; o ülke baş köşeden daha iyi ve **ileri** olur.”,

KB 3083'te *nerek bu karanıku tünerig orun süzük meñü ilke aşungıl burun* “Bu karanlık zulmet yeri neye gerek; ölümsüz ülke için **önceden** hazırlan.”.

Örnekleri artırabilecek bu durumun en dikkat çekici örneğinden biri de doğrudan geçmiş zaman periyodunun adıdır. **ET.** *ertmiş ür/üd*, **TT.** *geçmiş zaman*, **Özb.** *o'tgan zamon*, **Kaz.** *ötken şaq*, **Kır.** *ötkön şaq*, **Trkm.** *öten zaman* şeklinde adlandırılan zaman dilimi için kullanılan adlandırmayı oluşturan **ET.** *öt-*, *ert-* ve *keç-* ileri yönlülüğe sahip fiiller, partisip morfemleri ile son aşamada geçmişte işaretleyen formlara dönüşmüştür. Genel Türkçe için genellenebilecek bu sonucun istisnalarını bulmak mümkündür. Ancak çoğu zaman mekân-zaman transferinde ileri yönlülüğün ters yöne değiştiği gözlemlenir. Zamansal ifadeler dışında türetilen formlarda ise genellikle ileri yönlülüğün korunduğu ve elde edilen yeni formun bu yöne bağlı kavramsal alana sahip olduğu görülür. Mesela, yatay eksendeki her iki yöne sahip *ıra-* “uzaklaşmak” fiilinden türetilen *ırak* “uzak” formu (Clauson 1972: 198, 214; Erdal 1991: 233), bağlamdaki mekânsal kavram alanında yönlülüğünü korumuştur:

AY 290'da *ulug bilge biligdin yme irayur yatıkayur* “Büyük bilge bilgiden de **uzaklaşır**.”,

DLT 47'de *yırak yir sawın arkış keldürür* “**Uzak** yerin haberini kervan getirir.”.

Böylece, Türkçedeki ileri yönlülük, mekânsal kavram alanına bağlı olarak ortaya çıkan yeni dil formlarında korunmuş, ancak zamansal ifadelerle dönüşen yeni dil birimlerinde kök formun sahip olduğu yönlülük ters yönde değişmiştir.

3.2. Mekânsal Yan Eksenin Değeri

Türkçedeki *sağ* ve *sol* yönleri sahip yan eksenli hareketi işaretleyen bazı formların, ortaya çıkan yeni leksik değerlerinde mekânsal kavram alanlarını sürdürürken, zaman boyutuna transfer edildiğinde ise oldukça farklı bir kavramsal alana taşındıkları görülür. Bu aşamada, yönlülüğün fiziksel bir değeri ortaya çıkar: *Dönmek=tekrar etmek/yinelemek*. Mekânsal alanda dairesel hareket, zaman çizgisinde tekrar etmeyi karşılamaktadır. Mesela, **ET.** *yan-* ve *tön-* gibi yan eksene ait fiillerin gramerleşmeleri ile oluşan *yana* “yine, tekrar”, *yanturu* “yine, tekrar” ve *töni* “süresince” formları bu sonucun tipik örnekleridir. Oysa bu fiillerden türetilen *tönit-*, *yanınçsız* gibi formlar temel mekânsal yönlülüklerini korumaktadır. Dolayısıyla bu yineleme değeri zamansal transferde görülen bir yönlülük durumdur:

MI 8'de *kişi anı körser yana yarsıyor* “Kişi onu görse **yine** öğrenir.”

BT I B164'te *igsizke otug yanturu kitermiş kergek* “Sağlıklı kişiden ateşi **tekrar** uzaklaştırmış olmalı.”,

AY 17'de *künçin atlıg begniñ kisisi bir yıl tönü uzun iglep aş kitip saw söz kodtı* “Künçin adlı beyin karısı bir yıl **boyunca** uzun süre hastalanarak yemekten kesilip konuşmadı.”

3.3. Mekânsal Dikey Eksenin Değeri

Dikey ekseninde aşağı ve yukarı yönleri işaretleyen çeşitli formlar, sahip oldukları yönlülükleri mekânsal boyutta devam ettirmekte iken, zaman çizgisine taşınan kavramsal alanlarda eksen değişimine uğrayarak yatay ekseninde yönlülük kazanmaktadır. Eksen değişikliğinin temel sebebi ise, zaman boyutunun tek eksenli oluşudur. Bu prensibin en tipik örneği ise **basa** formudur. Formu oluşturan kök fiilin ilk tarihsel tanıkları aşağı (↓) yönlülüğe sahiptir:

KT D 22'de *üze teñri basmasar asra yir telinmeser* “Üstte gök **çökmese**, altta yer delinmese”.

Ancak bu kavramsal alan zaman çizgisine taşındığında, yatay ekseninde ileri (→) yönlülük kazanır:

AY 615'te *men una basa yettim* “Ben ona (bir süre) **sonra** yetiştim.”,

KB 5562'de *bularda basası kör ortu kişi/bu ortu kılumaz bu baylar işi* “Bunlardan sonrası orta halli insanlardır; orta halliler zenginlerin yaptıklarını yapamazlar.”.

Öte yandan, kök formların dikey eksenindeki mekânsal yönlülüğü koruduğu yeni mekânsal kavram alanına sahip formlara da tesadüf edilmektedir. Bu formlar, tıpkı kök formlar gibi dikey eksenli yönlülüğe sahiptir. Mesela, “yükselmek” kavram alanına sahip **ag-** fiili ile türetilen **agış** “yokuş” ismi, dikey eksenindeki mekânsal yönlülüğü korumaktadır:

KB 903'te *bu edgü agış teg ağır agguka yawuz neñ iniş ol uçuz bulguka* “İyi, yokuş tırmanmak gibidir, güçtür; kötü şey ise iniş gibidir, kolayca elde edilebilir.”.

Benzer şekilde **ag-** fiili gibi dikey ekseninde olan fakat aşağı (↓) yönlülüğe sahip **bat-** “batmak” fiilinden türetilen **batıg** “dipsiz kuyu, bataklık” (Erdal 1991: 183; Gabain 2007: 267), mekânsal boyuta ait kavram alanında bu eksen ve yönü korumaktadır.

3.4. Mekânsal Alanın Değeri

Türkçede belirli bir mekânsal alanı karşılayan formların, çeşitli kavramsal ilişkilere sahip olduğu görülmektedir. Bu ilişkiler, Lakoff ve Johnson tarafından öne sürülen *TIME IS LOCATION* (1980: 266) metaforu yani *zaman mekândır* metaforunun Türk dilindeki en tipik örnekleri arasındadır. Tarihsel Türk yazı dillerinin ilk örneklerinde tespit edilen ve ***ār-** “arasından geçmek, içinden geçmek” fiilinden türetildiği düşünülen (Tekin, 2003: 149) **ara** “boşluk, iki konum arasındaki alan”, ilk örneklerinden anlaşıldığına göre mekânsal alanları işaretlemektedir:

KT D 1'de *üze kök teñri asra yağız yir kıluntukda ikin ara kişi oğlı kılınmış* “Yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin **arasında** insanoğlu yaratılmış.”.

Tarihsel metinlerde, bu mekânsal işaretleyicinin zaman çizgisine taşınan kavramsal alanı, artık zamansal periyotlara karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır (Ağca 2019):

HT VIII 18 b'de *birkiye adrılmışdın berü anıy ara on yıl bolu* “Ayrılmamızın üzerinden on yıl geçti.”

U III 23'te *anıy arasın̄ta gariçantri ilig begniñ iki adakınıñ uuli süñükiñ tegi turğınça örtenti* “O esnada Gariçantri beyinin iki ayağının dipi kemiğine kadar hemen yandı.”

Formun yönlülüğü aşamalı bir vaziyette ortaya çıkmaktadır. Belirli bir alanı işaretleyen formun, kavramsal alan itibariyle herhangi bir yönlülüğü bulunmadığı anlaşılrsa da, varsayımsal kök şekli olan **ār-* ileri (→) yönlülüğe sahiptir. Bu kökten ortaya çıkan ve yönlülüğü ortadan kalkan formun, zaman çizgisine taşınmasının ardından geçirdiği gramerleşme ve kategorik değişimlerle geleceğe atıf yapan, ileri yönlü bir kavramsal alana taşındığı tespit edilmiştir:

KB 400'de *ara kulı kız teg kılınçı silig sevitür sunup tutsa birmez elig* “**Bazen** edası kız gibidir, tavrı güzeldir, kendisini sevdirir; fakat tutmak istedin mi elini vermez.”

KB 3595'te *mini muñka tegrür etöz emgetür ara küldürür kör ara yıglatur* “Bana vücudum ızdırıp ve zahmet çektirir; **bazen** güldürür, fakat **bazen de** ağlatır.”

Benzer bir gelişimi *yin* “deri” isminden türetilen *yintem* “sürekli” formunda da görmek mümkündür. Bu çerçevede, mekânsal bir bölgeyi işaretleyen formların, zaman çizgisine taşındıklarında sahip oldukları kavramsal alan ile birlikte farklı yönlülükleri kazandıkları görülmektedir. Bu durumda ise yönlülüğün mekân-zaman arasında boyutsal bir değeri olduğu anlaşılmaktadır.

4. Eş Zamanlı Yönlülük

Eski Türkçe metinlerde görülen bazı formların mekânsal ve zamansal kavram alanlarında farklı yönlülüklerle sahip olarak bir arada kullanıldığı, dolayısıyla kavramsal alanlarının eş zamanlı yaşadığı bilinmektedir. Bu formlardan *burun* ve *ilki* gibi “sıfır morfem”li gramerleşme evresi geçirenler olduğu gibi, *basa* gibi zarf-fiil ile gramerleşen şekiller de mevcuttur. Formların mekânsal kavram alanındaki yönlülükleri ile zamansal kavram alanlarındaki yönlülükleri farklıdır. Ancak yukarıda sözü edilen kök formun yön ve eksen değiştirilmesi ile nitelendirilemeyen bir eş zamanlılık söz konusudur. Mesela, dikey eksene ait *bas-* fiilinden türetilen *basa* formunun mekânsal işaretleyici olarak kullanıldığı örnekler geri (←) yönlü iken, zamansal ifadelerde ileri (→) yönlüdür ve senkronik biçimde kullanıldıkları tespit edilebilir:

AY 600'deki *ötrü olarınıñ basasın̄ta iderü bartı* “Sonra onların **arkasından** takip ederek gitti.”

BT II 1330'da *olar burhan kutın bulup ertmiş̄te basa* “Onlar Buda saadetini eriş̄tikten **sonra**”.

“Ön taraf, doğu” kavram alanına sahip **il* formundan (Gabain 2007: 274; Tekin 2014: 212; Erdal 2004: 190) türetildiği düşünülen *ilki*, mekânsal işaretleyici (özellikle sıralamada) olarak kullanıldığında kök formun ileri (→) yönlülüğünü korumakta iken,

zamansal ifade olarak kullanıldığında geri (←) yönlülüğü barındırmaktadır. Bu durum eş zamanlı metinlerin yanında aynı metinlerde dahi tanıklanabilmektedir:

Maitr. 41'de *ilki ultag söğüt önmiş erür*. “İlk (Birinci, öndeki) sebep: Ağaç ortaya çıkmıştır.”,

Maitr. 65'te *yime ilkiideki yavaz öğretigleriye inçe sakınç sakınurlar* “Yine başlangıçtaki kötü öğretilerinden dolayı şöyle düşünürler.”.

5. Yönlülüğe Bağlı Ortaya Çıkan Miktar Niteleyicileri

Eski Türkçe çevrelerinde kullanılan bazı fiil kökenli miktar niteleyicilerinin türetilmesinde yönlülük ilkesinin etki gösterdiği anlaşılmaktadır. Miktarı çokluğun ifadesi olan *erte*, *ertijü*, *artuk* ve *üküş* formları, türetildikleri kök fiilin yönlülüğüne bağlı olarak meydana gelmiş ve gramerleşmiş birimlerdir. Dikey eksende yukarı yönlü (↑) *art-* “artmak, büyüme, çoğalmak” ve *ük-* “yığmak, biriktirmek” fiillerinden türetilen (Röhrborn 2015: 210; Clauson 1972: 118) *artuk* ve *üküş* fiilleri bu yönlülüklerine bağlı olarak *miktari yüksekliği* işaretlemektedir. Bu kavramsal ilişkide, kök fiilin dikey eksendeki yukarı yönlülüğü, “yükselmek” ve “çoğalmak” kavram alanının denkleştirilmesine sebep olmuş, böylece yukarı (↑) yönlülük, *miktari yüksekliği* karşılayacak zemine yerleştirilmiştir:

Maitr. 96'da *ajunta buyansız bolmak adası artar* “Dünyada iyi amelsiz olma tehlikesi artar.”,

KP 98'de *kamağ tınlıglarka artuk asıg tusu klu umagay men* “Bütün canlılara çok fayda sağlayabileyim.”

Öte yandan, yatay eksene ait ileri (→) yönlülüğe sahip *ert-* “geçmek, aşmak” fiilinden türetilen *erte* “çok, fazla” ve *ertijü* “pek çok, fevkalade” formları da miktarı çokluğu ifade eden niteleyicilerden birkaçıdır. Bu formlarda görülen kavramsal ilişki ise, *ert-* fiilinin, sahip olduğu “geçmek, aşmak” kavram alanını, zarf-fiille çekimlenerek “aşılmış olan, geçilmiş olan” metaforik ilişkisiyle önce geçici zarf, sonra da kalıcı kategoriye taşınmıştır. Bu kategoride nitelenen birimi “çokluk, peklik” yönünden niteleyen ve bu anlamda miktar niteleyicisi olarak kabul edilebilecek bir görevli birime dönüşmüştür (Azılı 2021b: 101). Kavramsal geçişte “geçmek, aşmak” gibi yatay eksendeki ileri yönlülüğün, dikey eksene doğru kaymasıyla “çokluk” veya niceliksel aşım gerçekleşmiştir:

BT V 39'da *köprügi kiñ bolzun men anta sizinçsiz erteyin* “Köprüsü uzak olsun, şüphesiz ki ben oradan geçeceğim.”,

AY 92'de *öz ergüsinge tegdükde ötrü ol tünle ök tülinte bir erte bedük altun küvrüg körür tüşedi* “Kendi evine ulaştıktan sonra, o gece rüyasında, çok büyük bir altın davul gördü.”

TT II 416'da *ol ödün kaltı teñri ilig böğü kan inçä ayduktu ötrü biz dindarlar kamağ ilteki bodun ertijü öğrünçülüg boltumuz* “O zaman, Tanrı hükümdar Böğü Han böyle buyurduğundan dolayı biz seçkinler ve ülkedeki tüm halk çok fazla sevinçli olduk.”

Böylelikle, miktar niteleyicilerinin kimi örneklerinden hareketle, yönlülük ilkesinin yatay ve dikey eksene bağlı olarak “çokluk” işaretleyen niteleyicilerin türetilmesinde önemli bir faktör olduğunu söylemek mümkündür.

6. Durum Kategorisinin Yönlülüğü

Dünya dillerinde yönlülüğün tespit edildiği en belirgin dilsel formlar, durum kategorisinde yer alan formlardır. Genellikle konumsal, sebepsel veya zamansal ifadeler gibi kavramlarla durum işaretlemesine atıfta bulunmak için “anlamsal durum” (semantic case) kavramı (Butt 2008: 67) üzerinden yapılan sınıflandırmalarda, konumsal açıdan bazı durum formları *lokal durumlar* adı altında gruplandırmıştır. Bu gruptaki formların, özellikle mekânsal (ikincil olarak zamansal) açıdan sahip oldukları yönlülükleri dikkat çekicidir. Türkçe, durum kategorisini genellikle morfeplerle işaretlediği için, bu yönlülükler durum morfeplerinde tespit edilebilmektedir.

Lokal durumlar içerisinde değerlendirilen *datif*, *lokatif* ve *ablatif* formları çekimlendikleri isimlere çeşitli yönlülük kazandırmaktadır. Bu açıdan üç kategori için temel kavramlar önerilmiştir: *Datif* için “hedef”, *lokatif* için “konum” ve *ablatif* için ise “kaynak”. Hedef, konum ve kaynak kavramları, söz diziminde eyleyicinin gerçekleştirdiği eylemin yöneldiği yönü işaretlemektedir. Bu doğrultuda, eylemin hedefi başlangıç noktasına göre ileri (→) yönlü, eylemin başlangıç noktasını veya çıkış noktasını gösteren kaynak ise geri (←) yönlüdür. Lokatifi karşılayan konumun herhangi bir yönlülüğü bulunmasa da noktasal bir konum değeri yani “içinde bulunma” söz konusudur. Ayrıca, üç kavramın (eyleyicinin yöneldiği yöne göre) yatay eksende görülüyor oluşu, zamansal transfere imkân vermiştir (Azılı 2021a). Böylece lokal durumlar sahip oldukları yönlülüklerini değiştirmeksizin zaman çizgisinde de işlevsel bir görev yüklenmiştir. Bu şartlar altında lokal durum işaretleyicileri ve yönlülükleri şu şekilde gösterilebilir:

DURUM	MORFEM	KAVRAM	YÖNLÜLÜK	
			MEKÂN	ZAMAN
Datif	+KA, +GA, +A	Hedef	ileri (→)	ileri (→)
Lokatif	+DA	Konum	“içinde”	“içinde”
Ablatif	+DA, +DIn, +DAn	Kaynak	geri (←)	geri (←)

Tablo 2. Lokal Durumların Yönlülükleri

Aşağıda, lokal durumların hem mekânsal hem de zamansal yönlülüklerini gösteren bazı örnekler mevcuttur. Bu yönlülüklere sahip morfepler, tarihsel Türk yazı dillerinden modern Türk yazı dillerine kadar her dönemde tanıklanabilir:

İleri (→) yönlülük:

T 19'da *şantun balıkka taluy ögüzke tegürtüm* “Şantun şehrine ve okyanusa ulaştırdım.”,

tegür- eyleminin “hedef”i → *şantun balık ve taluy ögüz* (mekânsal hedef)

DLT 306'da *kazgan olıç tüzünlük kalsun çawıñ yarınka* “Ey oğul, yumuşak huy edin ki namın yarına kalsın.”,

çaw kal- eyleminin “hedef”i → yarın (zamansal hedef)

Geri (←) yönlülük:

KP 158'de *yüksek ediz orunlukTIN kodı öz kemişti* “Yüksek tahtından kendini aşağı attı.”,

(mekânsal kaynak) orunluk “başlangıç veya çıkış noktası” ← kemiş- eylemi

Üİ 124a'da *ertmiş kelmedük üdkisinDİN bululur bilip öçmek* “Geçmiş ve gelecek zamana ait olandan bilip sönme bulunur.”,

(zamansal kaynak) ertmiş kelmedük üdkisi “başlangıç veya çıkış noktası” ← bulul- eylemi

Konum “içinde olma”:

KB 164'te *til arslanturur kör eşikte yatur* “Dil aslandır, bak, eşikte yatıyor.”,

konum: eşik (mekânda konumsal nokta)

IB 15'te *yana teğri kutunta üçünç yılda kop esen tükel körüşmiş* “Yine tanrının lütfuyla üçüncü yılda hepsi sağ salim görüşmüşler.”.

konum: üçünç yıl (zamanda konumsal nokta)

Durum kategorisinin söz dizimi içerisinde kazandığı çeşitli işlevlerden biri de amaç-sonuç ve sebep-sonuç ilişkileridir. Bu ilişkileri işaretleyen durum morfemleri, aynı zamanda sahip oldukları yönlülüğe bağlı ilişkileri karşılamaktadır. Hedef gibi ileri yönlülüğe sahip datif formları, aynı zamanda eylemlerin amacını işaretleme işlevinde kullanılır. Diğer yandan, geri yönlülüğü işaretleyen kaynak kavramına sahip ablatif ise sebepsellik işlevini yüklenmiştir. Bu hâlde, amaç ileri yönlülüğe bağlı, sebep ise geri yönlülüğe bağlı mantıksal bir sıralamaya sahiptir. Yönlülük ilkesi bu şekliyle, Türkçenin söz dizimine de tesir etmiştir⁴. Tarihsel metinlerden alınan şu örnekler amaç-sebeup ve yönlülük ilişkisini göstermektedir:

İleri (→) yönlülük:

KT D 9'da *kimke ilig kazganur men tir ermiş* “Kim için ülke kazanıyorum, dermiş.”,

kazgan- eyleminin “amaç”ı → kim

KP 1'de *taşgaru ilinçüke atlanturdu* “Dışarıda gezmek için ata bindi.”,

atlantur- eyleminin “amaç”ı → ilinçü

Geri (←) yönlülük:

Üİ 113a'da *ol bahşı sudur abipirayinta kulmuş ol muntag ukmakıg* “Bu hoca, sutranın açıklamasından dolayı şöyle bir anlayışı ortaya koymuştur.”,

⁴ Türkçenin söz diziminde amaç-sebeup cümleleri, zamansal alt cümleler ve diğer yan birimlerin tamamı yönlülük ilkesine göre şekillenmektedir. Üstelik Türkçenin *Özne-Nesne-Yüklem* düzeninin de bu yönlülüğe sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca devrik (düzensiz) yapılarda bu yönlülük ilkesinin ögeler üzerindeki etkisi tartışılmaz bir gerçektir. Çalışmanın sınırlarını aşacağı ve başka bir çalışmanın konusu olacağı için burada meseleye değinmekle yetinilecektir. Ancak burada, yönlülük ilkesinin söz dizimsel boyutuyla ele alınması gerektiğinin üzerinde ısrarla durmakta fayda vardır.

ukmakıg kıl- eyleminin “sebeb”i ← abipiray

DLT 485'te *yagı begdin udıkladı* “Düşman beyden dolayı uyudu.”,

udıkla- eyleminin “sebeb”i ← beg.

6.1. Sentetik Yönlülüğü İşaretleyen Özel Morfemler

Lokal durumlardan bir diğeri de direktif kategorisidir. Bu kategori, söz diziminde dolaylı olmayan eylem yönlerini işaretlemektedir. Bu kategorideki formların temel işlevi yönlülüktür. Bu açıdan, diğer durum kategorilerinden ayrılmaktadır. Direktif kategorisinin diğer formlardan başka bir farkı ise, formların sabit bir yönlülüğünün bulunmayışı, diğer bir deyişle, çekimlendikleri isimlerin konumlarına göre yön tayin etmesidir. Bu açıdan direktif formları, mekânsal boyuttaki üç eksene ait altı yönü de işaretleyebilir.

Eski Türkçede kullanıldığı görülen +GARU, +rU, +rA, +DXn formları, özel yönlülük taşıyan morfemlerdir. Bu morfemler çekimlendikleri isimlerin konumuna göre yönlülük değeri taşımaktadır. Bu minvalde, direktif morfemlerinin “sentetik” bir yönlülüğe sahip olduğu söylenebilir. Erdal tarafından *konumsal biçimlendirici* “orientational formative” olarak adlandırılan (2004: 376) +DXn morfeminin şu örneklerine bakılabilir:

M III 48'de *öñtün kün tugsug kidin kün batsıgıya tegi meni atasar men anta tegeyin* “Önde (doğuda) güneşin doğduğu yerden geride (batıda) battığı yere kadar kim beni çağırırsa, ben oraya varayım.”

kün batsıgı / kidin (geri) ←..... men ..... → (ileri) kün tugsug / öñtün

TT VI 94'te *solTUN kök luu oñDUN ak bars künTÜN kızıl sagızgan kiDİN kara yılan* “Solda mavi ejder, sağda beyaz pars, güneyde kızıl saksığan ve kuzeyde kara yılan”

İki eksende dört yön: Yatay eksende ileri (kızıl sagızgan), geri (kara yılan); yan eksende sol (kök luu) ve sağ (ak bars).

Morfemle çekimlenen *oñdin* ve *kidin* gibi bazı kalıplaşmış formların, zamansal transfer sonrası, kök formlarına bağlı olarak yönlülüklerini yukarıdaki prensiplere göre şekillendirdiği tespit edilmiştir:

DLT 219'da *oñdün nelük yalwarmadıñ kaç kata birdiñ tawar* “Önceden kaç defa vergi verirken niçin yalvarmadın?”,

oñdün (geçmiş / önce) ← geri yönlülük

KurT. 460'ta *nime yawuz halife bolduñuzlar maña mende kidin* “Benden sonra bana ne kadar kötü halife oldunuz.”,

ileri yönlülük → kidin (gelecek / sonra)

+GARU direktif formu, bazı kalıplaşmış örnekler dışında zamansal çizgiye taşınmayan ve Eski Türkçede en yaygın kullanıma ve mekânsal yönlülüğe sahip morfemlerden biridir:

T 9'da *tabgaçgaru kuni seňügüg idmiş kıtanygaru toňra eşimig idmiş* “Çin’e General Ku’yu göndermiş, Kitan’a Toňra Eşim’i göndermiş.”

yön: Tabgaç ve Kıtany konumlarına göre belirlenmiştir.

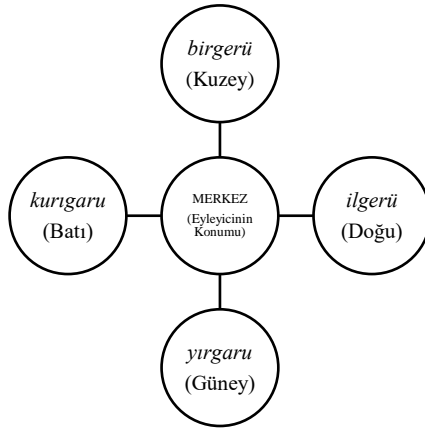
KP 1'de *taşgaru ilinçüke atlanturdu* “Dışarıda gezmek için ata bindi.”

yön: içeriden dışarıya doğru belirlenmiştir.

AY 634'te *yakın kelip begkerü ötündi ol buyruki* “Yakına gelip o emri beye (doğru) arz etti.”

yön: eyleyicinin başlangıcından beye doğru belirlenmiştir.

İlk tanıklarından itibaren, morfemin ana yönleri karşılayan özel yön adlarının türetilmesi için de kullanılan bir form olduğu anlaşılmaktadır. Morfem çekimiyle ortaya çıkan yeni formlar; doğu, batı, kuzey ve güney gibi coğrafi yönleri karşılarken, aynı zamanda, sahip oldukları yönlülükler bu yön adlarının merkezindeki konumuna göre belirlenmiştir. Bu yüzden, söz konusu morfemle çekimlenen yön adlarının sentetik bir yönlülüğe sahip olduğu görülebilir. Bu yön adları şu şekilde gösterilebilir (Arat, 1965):

Şekil 1: Yön Adları

Ayrıca bu yön adları, mekânsal boyuta göre yatay ve yan eksenlere sahip ileri/geri ve sağ/sol yönlerini temsil etmektedir. Bu şeklin merkezinde bulunan kişinin yüzünün doğuya dönmüş olduğu kabul edilirse; *ilgerü* (ileri →), *kurıgaru* (geri ←), *yirgaru* (sağ ↷) ve *birgerü* (sol ↶) yönlerine sahip olacaktır. Ancak bu yönlülük kişinin konumuna göre sürekli değişim içindedir.

Direktif formları arasında parçasallık ve zamansallığı ile diğer morfemlerden ayrılan *+rA*, bu yönüyle direktif/partitif-lokatif olarak adlandırılır (Erdal, 2004: 178-373; Azılı, 2020: 123). Özel bir zamansal yönlülüğü işaretlemek için kullanılan morfem, diğerleri gibi sentetik bir şekilde çekimlendiği isimlere göre yönlülük kazanır ve bu yönlülüğü zaman çizgisine taşır:

Mekânsal üç eksende:

BK G 13'te *öyre tölis begler apa tarkan başlayuy ulayı şadapıt begler* “Doğuda Apa Tarkan ile birlikte Tölis beyleri, diğer şadlar (ve) beyler”,

KT D 11'de *taşra yoriyur tiyin kü işidip balıkdaki taşıkımış* “Dışarı ilerliyor (isyan ediyor) diye ses işitince şehirdeki dağa çıkmış.”,

AY 509'da *asrakı orunta tuşıt teñri yirinte neçe bar erser* “Aşağıdaki yerde, Tanrı yerinde ne kadar var ise”,

Zamansal yatay ekseninde:

ŞU G 7'de *ebi on kün öyre ürküp barmış* “Karargâhı on gün önceden ürküp kaçmış.”

Huast 210'da *antada kisre ne bolgay* “Ondan sonra ne olacak?”

KurT. 627'de *yarlıkamak için saña tañrı ol kim öñdin keçti yazukuñdın ol kim soñra yoriyur* “Tanrı seni başışlamak için sonra olacak günahından önce vazgeçti.”

Dikkat edilirse, +rA morfemiyle çekimlenmiş zamansal ifadelerin kök formlarının mekânsal yatay ekseninde yönlülüğe sahip olduğu görülür. Bu durum, zaman çizgisinin yatay eksene uygun oluşu ile açıklanabilir.

6.2. Senkretik Yönlülük

Senkretizm, birden fazla farklı durum değerinin tek bir formda kombinasyon oluşturmasıdır. Durumların birleştirilmesi, etki alanını genişleten ve başka bir kategorinin işlevini üstlenen bir kategori senkretizme neden olmaktadır (Johanson, 2008: 501). Durum kategorisindeki simetrik değerlerin bir morfem ile işaretlenmesi, yönlülüğün değeri açısından da değerlendirilebilir. Çünkü dünya dillerinde birbirinin durum değerlerini üstlenen veya birbirlerinin yerine kullanılan durum formları bulunmaktadır. Altay dillerinden başlayarak Türkçenin tarihsel ve modern yazı dillerindeki *akuzatif-datif*, *datif-lokatif*, *lokatif-ablatif* gibi senkretik biçimler, aynı zamanda, yönlülüğün değişmesi veya simetrik oluşuyla açıklanabilecek formlardır.

Yazıtlardan itibaren görülen senkretik durum değerlerini işaretleyen durum morfemleri, işaretledikleri yönlülüklerle bağlı olarak “eş yönlülüğü” taşımaktadır. Mesela, **T 27**'de *kırgızık uka basdımız* “Kırgızları uykuda bastırdık.” ifadesinde yer alan *uka* formundaki datif morfemi temelde hedef işaretleyen bir yönlülüğe sahipken, söz dizimsel açıdan konum işaretleyen bir yönlülük işlevini üstlenmiştir. Bu yüzden datif-lokatif senkretiği yanında konumsal nokta ve ileri (→) yönlülüğe sahip olduğu görülmektedir. Diğer yandan, **KT K 11**'de *közde yaş kelser tıda köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntum* “Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıt gelse bastırarak düşündüm.” ifadesindeki *közde* ve *köñülte* formlarını oluşturan lokatif çekimleri, konumsal nokta ve geri (←) yönlülüğe sahiptir. Sayısız örnekte tespit edilebilecek olan bu durumda, senkretik biçimlerinin formların temel yönlülüğüne bağlı şekilde ikili yönlülüğe sahip olduğu görülür. Ancak senkretik şekillerde, -özellikle lokal durumlar için- bir hiyerarşiden söz edilebilir⁵. Bu hiyerarşiye göre senkretik durumlar *datif-*

⁵ Dünya dillerindeki durum kategorileri, işlevleri ve söz dizimsel görevleri bakımından çeşitli hiyerarşik sıralamalara tabi tutulmuştur. Durum kategorisindeki en yaygın hiyerarşiler için bkz. Blake 2004: 156; Caha 2009: 32).

lokatif-ablatif ($\rightarrow \downarrow \leftarrow$) sıralamasını yansıtmaktadır. Böylelikle yönlülüğe sahip lokal durumlardan oluşan senkretik şekillerde *lokatif* merkezinde *datif-lokatif*, *lokatif-ablatif* gibi durumlar daha yaygındır. Zaten Creissels (2006: 19), lokatifin konumlaştırma, hareketin kaynağı ve hareketin hedefi arasındaki farka duyarlı olmadığını dile getirerek bir nevi yönlülüğün denkliğini savunmuştur.

7. Türkçede Tipolojik Bir Yönlülük Karakteri: Çekim Edatları ve İkili Yönlülük

Durum kategorileri ile birlikte kullanılan çekim edatları, hem durum kategorisinden kaynaklanan hem de çekim edatlarından kaynaklanan iki ayrı yönlülüğün bir arada kullanıldığı bir sentaktik kullanıma sahiptir. Çeşitli gramerleşme evreleriyle ortaya çıkan çekim edatları, türetildiği kök formun yönlülüğüyle eylemlerin yönünü tayin ederken, birlikte kullanıldığı durum istemleri de çekimlendikleri isimlere kazandırdıkları yönlülük ile uyum göstermektedir. Bu ikili yönlülük, mekânsal veya zamansal boyutta, genellikle yatay ekseninde görülen ileri/geri yönlere bağlı bir mesafe veya periyot işaretlemektedir. Mesela;

Üİ 118a'da *munda basa yörgey biz* “Bundan sonra izah edeceğiz.” örneğinde konuşma anını işaretleyen *mu* zamiri ile birlikte ablatif işlevli *+DA* morfemi başlangıcı, yani geri ($\leftarrow$) yönlülüğü; *basa* ile ileri ($\rightarrow$) yönlülüğü kazanarak ifadeye konuşma anından (*mu*) geleceğe doğru bir zamansal periyot ikili yönlülük ile sağlanmıştır. Bu şekilde, ileri ve geri yönlülük arasında kalan mesafe zamansal bir periyodu karşılamıştır. Burada, yönlülük ilkesinin bir prensibi daha ortaya çıkmaktadır. İki zıt yönün birlikte kullanımının mesafe veya periyodu işaretlediği düşüncesi ileri sürülebilir. Aşağıdaki diğer örneklerde bu prensibi görmek mümkündür:

BT I D76'da *tözi belgüsi södin berü çın kirtü titir* “Tabiatı ve alameti eskiden beri gerçektir.”,

sö +DIN← “zaman periyodu” berü→”şimdi”

AY 601'de *bo bayagut oğlın körtükde ötrü ol umunçlug köñülün titrü körüp közlerin ancak(a)ya yme öngi kitermedin titrü körüp yatdılar* “Bu varlıklı oğlunu gördükten sonra o umutlu gönlüne dikkatle bakıp gözlerini de o zaman başka yere çevirmeden bakıp yattılar.”,

kör- eyleminin gerçekleşme zamanı +DA← “zaman periyodu” ötrü→”sonra”.

Yatay ekseninde özellikle zamansal ifadelerde görülen bu durum, mekânsal bazı dikey eksenli formlarda da aynı şekilde görülebilir. Ablatif işlevli morfemler, dikey eksene ait çekim edatlarının sahip olduğu yönlülüğün tersini işaretleyerek yine mekânsal mesafeyi işaretleyen ifadeler meydana getirir:

AY 34'te *ötrü olurmuş orununtın yokaru turup ayasın kavşurup* “Sonra oturduğu yerden ayağa kalkıp avuçlarını kavuşturup”

orumi +DIN ↓ “mesafe” yokaru ↑

AY 97'de *ol kök tonlug beg atdın kudı tüşüp meni okıdı* “O mavi elbiseli bey attan aşağı inip beni çağırdı”

at +DIN ↑ “mesafe” kudi ↓

Bazı çekim edatları ileri yöne sahip datif formları ile birlikte kullanıldığı için eş yönlülüğe sahiptir. Bu tip formlarda ikili yönlülük genellikle ileri yönlü düzene sahiptir. Bu şekilde görülen formların tek işlevi, mevcut ileri yöne sahip datif formunun yönlülüğünü pekiştirmektir:

KT G 3'te *ilgerü şantunı yazıka tegi süledim* “Doğuda Şantunı Ovası’na kadar ordu sevk ettim.”

+KA → tegi → (ileri) “yazı”

AY 620'de *ögümüz kañımız biziñe utru körüp ayıtsar* “Annemiz babamız bize doğru bakıp sorarsa.”

+KA → utru → (ileri) “biz”

Diğer yandan kaynak, yani geri (←) yön işaretleyici ablatif ile beraber kullanılan geri yönlü edatlar, yine yönlülüğü pekiştirerek daha geriye taşımaktadır:

Toten. 34a'da *anı üçün bu belgüberte oza kayısı bolur* “Onun için bu işaretlerden önce hangisi olur”,

“belgüler” ← +DA ← oza (geri)

TT V 58'de *ed tavarıg başda aşnu işletürler* “Serveti baştan önce işletirler.”

“baş” ← +DA ← aşnu (geri)

Verilerden hareketle, durum morfemleri ile birlikte kullanılan kimi çekim edatlarında görülen ikili yönlülük durumunun, bazı genellemelere imkân verdiği söylenebilir. Özellikle durum morfemi ve çekim edatının sahip olduğu eş yönlülük, ifadede meydana gelen yeni yönlülük özelliğini pekiştirici veya kuvvetlendirici bir etkiye sahiptir. Diğer yandan, her iki yönlülüğün zıt olması durumunda ise, konumsal değerleri bakımından iki nokta arasındaki mesafe veya periyodun işaretlendiği anlaşılmaktadır.

8. Sonuç

İnsanoğlunun mekân gerçeği ile ontolojik ilişkisi, kullandığı dilde bulunan kimi ifadeleri, doğrudan fiziksel dünyadaki niteliklerle ilişkilendirmesine sebep olmuştur. Bu ilişki, kavramsal ve metaforik bağıntılarla mekâna ait yönlerin dil içi sistemlerdeki izlerini taşımaktadır. “Yönlülük ilkesi” çerçevesinde açıklanabilecek bu durum, çoğu kez morfolojik, leksik ve sentaktik düzeyde tespit edilebilen bir meseledir. Yönlülük ilkesinin doğurduğu bazı prensipler, dilde açıklanamayan bazı formların yeniden değerlendirilmesine de olanak verebilir. Mesela *ara*, *yügerü* gibi köken açısından izahında tereddütlerin bulunduğu bazı formlar, yönlülüğe bağlı olarak tutarlı bir çözüme kavuşturulabilir (bkz. Azılı 2021a). Öte yandan, yönlülük ilkesi mekânsal ve zamansal boyutta farklı prensipler doğurabilir. Tarihsel Türk dili metinlerinde mekânsal kavram alanında çeşitli yönler sahip kök formların gramerleşme ile kazandıkları zamansal boyuttaki yönlülükler, genelleştirilebilen bazı prensipleri ortaya çıkarır: “Mekânda ileri yönlülük zamanda geriyi/geçmiş işaretle”, “mekânsal dikey

eksen zamanda ileriye/geleceği işaretler”, “*mekânda dönmek zamanda tekrar etmektir*”, “*mekânsal bölge zamansal periyodu (zaman aralığını) işaretler*” ve “*dil formları eş zamanlı olarak hem zamansal hem mekânsal alanda farklı yönlülüğe sahip olabilir*”... vb.

Eski Türkçede yönlülük ilkesinin zamansal kavram alanı dışında koruduğu mekânsallığın bazı gramer sonuçları vardır. Özellikle kök formların sahip olduğu yönlülük, çeşitli miktar zarflarının türetilmesi için önemli bir araçtır. Ayrıca durum kategorisi içinde “lokal durum” olarak adlandırılan ve mekânsallığa sahip bazı durum formlarının kategorik değerleri sahip oldukları yönlülüklerden kaynaklanmaktadır. Bu formların yönlülükleri aynı zamanda amaç-sebeup gibi çeşitli anlamsal ilişkilerin kurulmasında da önemli rol oynamaktadır. Eski Türkçede lokal durumlardan biri olan direktif kategorisine ait bazı morfeplerin, çekimlendikleri isimlere bağlı yönlülük kazandıkları görülmektedir. “Sentetik yönlülük” olarak adlandırılması gereken bu duruma sahip morfepler; doğu, batı, kuzey ve güney gibi özel yön adlarının türetilmesi için de kullanılmaktadır. Son olarak, durum kategorisine ait çeşitli morfeplerle kullanılan çekim edatlarının “ikili yönlülüğe” sahip olduğu görülmektedir. Edatların kök formlarındaki yönlülüğün yanında durum morfeplerinin işaretledikleri yönlülük, ifadeleri çeşitli kavramsal ilişkilere bağlamaktadır. Dikkat edilirse, edat ve durum morfeplerinin aynı yönü işaretlemesi yönlülüğü kuvvetlendirirken, farklı yönlülüklerle sahip olmaları ise mekânda mesafe, zamanda ise belirli bir periyodu işaretlemektedir. Sonuç olarak yönlülük ilkesi, Eski Türkçe sınırlarında morfolojik, leksik ve sentaktik düzeyde çeşitli dil formlarının türetilmesinde ve gramerleşmesinde öncü bir rol oynamaktadır. Bu çerçevede, bilhassa gramerleşme üzerine yapılan çalışmalarda, dikkat edilmesi gereken bir ölçüt olarak yönlülük ilkesinin ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, yönlülük ilkesi açısından diğer tarihsel ve modern yazı dilleri ayrıntılı bir şekilde incelenerek Genel Türkçe için geçerli prensipler belirlenmelidir. Kök veya gövde formları ile çeşitli morfeplerin yönlülük değerleri belirlenerek müstakil bir “yönlülük kategorisi” ortaya konularak özellikle gramerleşmiş formlar için farklı sınıflandırmalar yapılmalıdır. Böylelikle Türkçenin kavramsal gelişiminde yönlülüğün konumu tayin edilerek çeşitli dil araştırma sahalarında yeni yaklaşımların önü açılacaktır. Belki diğer dillerle karşılaştırmalı çalışmalar yapılırsa yönlülük ilkesinin tipolojik ve evrensel görünümü ortaya konabilecektir.

Kısaltmalar

AY	: Altun Yaruk Sudur	KB	: Kutadgu Bilig
BK	: Bilge Kağan Yazıtı	Kır.	: Kırgız Türkçesi
BT I	: Berliner Turfantexte I	KP	: Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi
BT II	: Berliner Turfantexte II	KT	: Köl Tigin Yazıtı
BT V	: Berliner Turfantexte V	KurT.	: Satıraltı Kur'an Tercümesi Rylands Nüşası
DLT	: Divânu Lugâti't-Türk	M I	: Türkische Manichaica aus Chotscho I
ET.	: Eski Türkçe	M III	: Türkische Manichaica aus Chotscho III
HT VIII	: Hsüan Tsang Biyografisi VIII. Bölüm	Maitr.	: Maitrisimit Nom Bitig
Huast.	: Huastuanift	Özb.	: Özbek Türkçesi
IB	: İrk Bitig	ŞU	: Şine Usu Yazıtı
Kaz.	: Kazak Türkçesi	T	: Tonyukuk Yazıtı

Toten. : Einuigurisches Totenbuch
 Trkm. : Türkmen Türkçesi
 TT. : Türkiye Türkçesi
 TT II : Türkische Turfan-texte II

TT V : Türkische Turfan-texte V
 TT VI : Türkische Turfan-texte VI
 U III : Uigurica III
 Üİ : Üç İtişizler

Kaynakça

- AĞCA, Ferruh (2020). “Kutadgu Bilig’de ara ... ara(la) Bağlacı Üzerine”. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı, 26-28 Eylül 2019, Bildiriler*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 59-70.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1965). “Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bunun İle İlgili Tabirler”. *Türkiyat Mecmuası*, 14(0): 1-24.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabcacı.
- ATA, Aysu (2013). *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYDIN, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen.
- AYDIN, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AZILI, Kenan (2019). “Eski Türkçede Yeni Bir Durum Kategorisi: Limitatif”. *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1(1): 1292-1301.
- AZILI, Kenan (2020). *Ana-Oğuzca Durum Morfemleri -İç Rekonstrüksiyon Bağlamında Bir İnceleme-*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- AZILI, Kenan (2021a). *Mekandan Zamana Metaforik Transferler -Eski Türkçe Üzerine Teorik Bir İnceleme-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AZILI, Kenan (2021b). “Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: ärtä”. *Dil Araştırmaları*, 15 (28): 93-104.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1929). *Türkische Turfan Texte II*. Berlin: ABAW.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1931). *Türkische Turfan Texte V*. Berlin: ABAW.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von; ARAT, Reşit Rahmeti (1929). *Türkische Turfan Texte VI*. Berlin: ABAW.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998). *Abidarim Kunlig Koşavarti Şastirtaki Çinkürtü Yörüglerning Kingürüsinden Üç İtişizler, Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BLAKE, Barry J. (2004). *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BUTT, Miriam (2008). “Case In Lexical-functional Grammar”. *The Oxford Handbook of Case*. (Edt.: Andrej Malchukov - Andrew Spencer). New York: Oxford University Press, 59-71.
- CAHA, Pavel (2009). *The nanosyntax of case CASTL*. Tromso: University of Tromso Dissertation.
- CLAUSON, Sir Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- CREISSELS, Denis (2006). “Encoding the distinction between location, source and destination: A typological study”. *Space in Languages: Linguistic Systems and Cognitive Categories*. (Edt.: Maya Hickmann - Stéphane Robert). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 19-29.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti’t-Türk -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin-*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- GABAIN, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* [Çev. M. Akalın]. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GREENE, Brian (2010). *Evrenin Dokusu, Uzay, Zaman ve Gerçekliğin Dokusu*. Ankara: Tübitak Yayınları.
- HASPELMATH, Martin (1997). *From Space to Time: Temporal Adverbials in the World’s Languages*. München: Lincom.
- HAZAI, George; ZIEME Peter (1971). *Fragmente der uigurischen Version des “Jin’gangjing mit den Gâtâs des Meister Fu”*. *Berliner Turfantexte I*. Berlin: Akademie Verlag.
- HEIDEGGER, Martin (2008). *Varlık ve Zaman* [Çev. Kaan H. Ökten]. İstanbul: Agora.

- İLHAN, Metin (2019). *Türkçe Organ Adlarının Yönelim Metaforları Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- JOHANSON, Lars (2008). "Case and contact linguistics". *The Oxford Handbook of Case*. (Edt.: Andrej Malchukov - Andrew Spencer). New York: Oxford University Press, 494-505.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (1980). *Metaphors We Live by*. Chicago: Chicago University.
- LE COQ, A. von (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Berlin.
- LE COQ, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Berlin.
- MÜLLER, F. W. Karl (1922). *Uigurica III, Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII)*. Berlin.
- ÖZBAY, Betül (2014). *Huastuanift (Manihaist Uygurların Tövbe Duası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- RÖHRBORN, Klaus (1971). Eine uigurische Totenmesse. *Berliner Turfantexte II*. Berlin: Akademie Verlag.
- RÖHRBORN, Klaus (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- RÖHRBORN, Klaus (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorİslamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung II: Nomina – Pronomina – Partikeln*. Band 1: a – asvık. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- TEKİN, Şinasi (1976). *Maytrisimit-Burkancıların Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TEKİN, Şinasi (2014). *İstikakçının Köşesi*. İstanbul: Dergâh.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırma Dizisi 9. İstanbul: Simurg.
- TEKİN, Talat (2013). *İrk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TENBRIK, Thora (2007). *Space, Time and The Usage of Language: An Investigation of Relationships* (Edt. Ronald W. Langacker, Dirk Geeraerts, Rene' Dirven, John R. Taylor). Berlin-Newyork: Walter de Gruyter Pub.
- TULUM, M. Mahur; AZILI, Kenan (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin Burkancı Seyirlik Eser*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- ZIEME, Peter (1975). *Manichäisch-türkische Texte. Berliner Turfantexte V*. Berlin: Akademie Verlag.
- ZIEME, Peter; KARA, G. (1979). *Ein uigurisches Totenbuch: Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)*. Wiesbaden: Harrassowitz.

The Comparison of Evaluative That Clauses in Turkish L2 Novice and Expert Writers' Abstracts

Türkçe Anadilli Deneyimsiz ve Uzman Yazarların Makale Özetlerinde Tutum Belirleyici Ki-Cümleciklerinin Karşılaştırılması

Hatice Altun

Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi

Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Anabilim Dalı, Denizli / Türkiye

e-posta haticealtun@gmail.com

orcid 0000-0003-4096-4018

doi 10.54316/dilarastirmalari.1012755

Atıf

Citation

Altun, Hatice (2021). The Comparison of Evaluative That Clauses in Turkish L2 Novice and Expert Writers' Abstracts.

Dil Araştırmaları, 29: 99-114.

Başvuru

Submitted

20.10.2021

Revizyon

Revised

15.11.2021

Kabul

Accepted

16.11.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

Yazarların nasıl bir yazarlık tutumu benimsedikleri ve okuyucularıyla nasıl bağlantı kurdukları literatürde ilgi görmüştür ve artık birçok ESP müfredatının da önemli bir parçasıdır. Hyland ve Tse'nin (2005b) 'değerlendirici that' olarak adlandırdıkları yapı, literatürde kişilerarası bir özellik olarak yeterince çalışılmamıştır. Bu form, bir üst cümlenin içine tamamlayıcı bir alt cümle yerleştirerek, yazarların bir duruş takınmasına ve kendilerinin veya başkalarının çalışmalarını açıkça değerlendirmelerine olanak tanır. Uygulamalı dilbilim alanında öğrenci ve uzman yazarların hazırladığı özetlerde bu yapının kullanımını, yazara ait geri bildirim ve değerlendirme vermenin önemli bir yolu olarak görülür. Bu çalışmada, ABD'de L2 Türk yüksek lisans ve doktora öğrencileri tarafından yazılan tezlerden ve uygulamalı bir dilbilim dergisinde yayımlanmış araştırma çalışmalarından elde edilen 110 özet kısmından oluşan iki derlem incelenmiştir. Bu özetlerde değerlendirici that ifadesinin yetkin akademisyenlere göre deneyimsiz Türk yazarlar tarafından daha az kullanıldığı gözlemlenmiştir. Sonuçlar, iki grubun yapıyı çoğunlukla benzer olarak kullandığını ama deneyimsiz yazarların yapıyı nasıl farklılaşarak kullandığını göstermiştir. Çalışmanın sonuçları, yazarların neyi değerlendirmeye karar verdiklerine, benimsedikleri bakış açılarına, duruşu yükledikleri kaynağa ve yargılarını nasıl sunduklarına bakarak, uzman ve deneyimsiz yazarların yazarlık tutumu hakkında ipuçları vermektedir.

Anahtar Kelimeler: değerlendirici bu 'that', İngilizce yazan deneyimsiz Türk yazarlar, yazar duruşu, gömülü ki-cümleler

ABSTRACT

How authors adopt a stance and connect with their readers has gotten a lot of attention in the literature and is now a significant part of many ESP

courses. What Hyland and Tse (2005b) call ‘evaluative that’ is a primarily underappreciated interpersonal trait. By placing a complement clause within a superordinate sentence, this form allows authors to build authorial stance and explicitly evaluate their own or others' work. It is an important way of giving authorial feedback and assessment when comparing the use of the structure in student and expert abstracts in applied linguistics. The current work explores two corpora comprising 40 abstracts from masters' theses and dissertations by Turkish L2 graduate students in the U.S., and 70 abstracts by published research studies in two applied linguistics journals. It was discovered that evaluative that is less commonly used in these abstracts by the novice Turkish L2 graduate students than the published scholars. Although both groups used the structure similarly to a large extent, novice writers presented some peculiar traits concerning the specific uses of the structure. The results of the study give hints about the authorial voice of the expert and L2 novice writers by looking at what writers decided to assess, the viewpoints they adopted, the source they ascribed the stance to, and how they presented their judgments.

Keywords: evaluative that, novice L2 Turkish writers, authorial stance, Turkish paratactic assertions through embedded *ki*-clauses

0. Introduction

The significance of authorial stance and metadiscourse in academic writing is now well recognized, and it has sparked ample research in recent years (Biber 2006; Hunston 2000; Hunston - Thompson, 2001; Hyland 2005; Hyland - Jiang, 2018). Biber and Finegan (1988) describe authorial stance as the grammatical and lexical articulation of attitudes, sentiments, judgments, or commitment to a message's propositional content. Stance is pivotal in negotiating the arguments while allowing authors to establish voice and convince their readers (Hyland - Jiang 2018). Biber and Finegan (1989) report that linguistic expression of stance has been studied mainly under two titles: evidentiality and affect. Evidentiality is the indication of the reliability of the information and evidence for the given information, and thus it is the verificational sign of knowledge (Chafe 1986). On the other hand, the latter refers to the personal dispositions and feelings of the author with regard to the shared information (Ochs - Schieffelin 1989). Evidentiality and affect have been studied in English and many western and non-western languages such as Turkish and Japanese (Aikhenvald 2018; Arslan - De Kok - Bastiaanse 2017; Diewald - Smirnova 2010; Gençer Baloğlu 2020; Yang - Narrog 2018).

Under these two main titles, evidentiality and affect, various linguistic features of the texts have been explored to show the authors' voice choices, such as reporting verbs, directives, and tense (Tarone 1998; Thompson 1991). From among the many adverbial, adjectival, verbal, and modal stance markers investigated by Biber (2006) and Biber and Finegan (1989), Hyland and Tse (2005a, 2005b) focus on *verb+that* constructions as less studied markers of stance. These ‘*evaluative that-clauses*’ have received the slightest notice to explore the interpersonal features of the written texts and the influence of L1 transfer. Biber and Reppen (1998) found out that the use of *that-clauses* changes depending on the L1 background of the learners. The novice

corpus that will be analyzed in the current paper comprises the abstracts written by Turkish L1 authors. In that sense, the article may contribute to exploring the influence of 'use transfer' (Wu 1995), that is, the transfer of favored patterns of use in an L1 to an L2. Turkish has a similar evaluative construction to English, that is, '*embedded ki-clauses*,' which are less used in the academic genre but often used in spoken registers and some literary genres (Göksel - Kerslake 2005; Kesici 2013). In scholarly texts, in Turkish, however, an almost invisible tone of authorial stance is expressed through passive constructions and some evidential suffixes such as *-mİş/-(y)mİş* (Gençer Baloğlu, 2020), or the neutral past tense marker *-DI*, and additionally, the epistemic suffix *-DIr* is used exuberantly for the empirical evidence (Aksu-Koç 2016).

In English, '*evaluative that-clauses*' regulated by verbs are commonly exploited to project authors' thoughts, feelings, attitudes (Hyland - Tse 2005a, 2005b). *Evaluative that-clauses* are "grammatical structures in which a complement clause is embedded in a host super-ordinate clause to complete its construction and to project the writer's attitudes or ideas" (Hyland - Tse 2005b: 124); e.g., '*We argue that academic writing should be more flexible.*' is a complement clause embedded in the super-ordinate clause '*we argue.*' In that sense, '*evaluative that-clauses*' are powerful expressions that reveal subjective evaluations in academic texts because they allow the writer to add attitudinal meaning and stance to the discussion. *Evaluative clauses* provide authors with more options to show their stance than using a lexical item or modal verb.

Research has increased to find out how academic writers have embedded their voice in their texts to evaluate their findings and build a relationship with their readers (Matsuda - Tardy 2006). Due to the subtle balance between neutrality and visibility, researchers use voice and stance in various ways. However, EAP (English for academic purposes) materials strictly guide the students to adopt an objective and impersonal but informational tone (Hyland 2002; Hyland - Tse 2012). The student writers are expected to disguise their authorial identity and deal with facts only (Hyland - Tse 2005b). Yet, expert writers are considered to contribute to the literature, and they have the liberty to present subjective interpretations and persuade the reader on their claims (Swales 2002). Additionally, several other studies have demonstrated that expert academic writers construct an authorial stance that reflects the epistemology and ideology in their disciplines and thus have signified the extent to which authorial stance is contained in disciplinarity (Charles 2006; Hyland - Tse 2005b). Student writers, on the other hand, may not be able to reflect the disciplinary ideology.

In the current paper, I likewise employ the model of *evaluative that-clauses* by Hyland and Tse (2005b) to conduct a contrastive study of *evaluative-that clauses* and their stance functions between the abstracts of (master-doctoral) theses and the abstracts of two journal articles (TESOL Quarterly and Applied Linguistics). In two corpora comprising 40 and 70 abstracts from dissertations-theses and published research papers, respectively, the frequencies, evaluative entities, stance, stance resources, and expressions were investigated. First, I describe the characteristics of *evaluative that-clauses*, then explain the method and compare the various uses of *evaluative that-clauses* in the two corpora. I will also discuss a possible negative transfer that might affect Turkish learners' expected lack of authorial voice based on the syntactical features of Turkish.

1. Review of Literature

Evaluative that-clause refers to the phrases contained in the main clause that acts as a subordinate, describing the writers' own opinions and perspectives. *Evaluative-that clause* is considered evaluative in the sense that it is used with a range of different verbs such as *suggest*, *believe*, *think*, *prove*, and *state*, which all show personal judgment (Biber et al. 1999). For example,

- We *prove* that the method used was ...
- It was *found out* that the results of this study are in consistency with the...
- This analysis *demonstrates* that...

Or a noun such as *reason*, *assumption*, *fact* (Charles 2007; Jiang - Hyland 2015) and or an adjective like *apparent*, *noteworthy* (Biber 2006) can follow the clause, for example:

- The study was based on the *assumption* that ...
- ... there is no *proof* that the participants were...
- We are quite *confident* that the findings will be ...
- It is a well-known *fact* that languages have been evolving ...
- ...it is noteworthy that the increase in the use of the lexical structure...

Extraposition is a sort of evaluative structure in which the subject is shifted (extraposed) to a position following the original predicate and substituted by it as subject (Biber et al. 1999). Extraposition is often used in scholarly prose (Biber et al. 1999; Herriman 2000). It enables writers to express their comments at the end of the sentence by shifting complicated chunks to the end (Biber et al.1999). Hewings and Hewings (2002) also observed that '*anticipatory it*' is another often exploited structure in academic writing. For example:

- It will ensure that the project results that remain accessible and used by others will be shared.
- ... it is vital that the results are visible and accessible...

However, these studies are limited to clauses with *it* in the subject position and neglect clauses with alternative subject possibilities. According to Hyland and Tse (2005b), the usage of *evaluative that-clauses* is fairly common in the abstracts of Hong Kong master's and Ph.D. theses, and authorial attitudes are more apparent in technical articles than in scientific, humanities texts. Charles (2006) also states that the key linguistic ways to denote writers' viewpoints are *that-clauses* followed by reporting verbs. According to Charles (2006) unless they are ascribed elsewhere, a writer is presumed to aver all of the propositions in the text and so assumes responsibility for their validity. When an attribution is made, a statement is credited to a source other than the writer, and accountability is taken by that entity or person.

Hyland and Tse (2005a, b) see *that-clauses* as a single unit to express evaluative stance. These seemingly disparate patterns should be viewed as a unified and coherent rhetorical strategy, which allows the different uses to cohere around a fundamental meaning of attitude and judgment. The stances that can be taken by a writer are identified by Hyland and Tse (2005b) into four categories: the thing to be evaluated (*evaluation object*), the stance that will be taken towards the thing evaluated (*evaluation stance*), who will take charge of the evaluation (*source of stance*), and how is it going to be expressed (*syntactic features*). The theoretical basis for this study is Hyland and Tse's (2005b) categorization technique of *evaluative that-clause*. The categorization of *that clause* can be further explored through a detailed table prepared by Hyland and Tse (2005b, p.130).

1.1.1. The evaluation object

Hyland and Tse (2005b) observe that writers make four types of evaluations: assessments of their own results, evaluations of prior studies, statements of research study aim, and reviews of the theories utilized in the study. The study's research objective is more implicitly evaluative, and they state what they want to explore, provide a strategy for doing so, and assess something for relevance and worth.

1.1.2. The evaluative stance

The second type is the writers' attitude, which is expressed by a predicate (an adjective or a reporting verb) and an epistemic or attitudinal viewpoint. An attitudinal stance might transmit sentiments (likes and dislikes, hope, etc.) or obligations (what should be done); but an epistemic stance discloses a judgment of the proposition's correctness.

1.1.3. The source of the evaluation

Hyland and Tse (2005b) state that writers attribute the evaluation to three sources: it could either be a human source, like the authors themselves or the other researchers, second to an abstract entity, like the results or data, as the third one, to an unspecified formulator, obscuring the source of the evaluation by assigning it to a generic subject similar to '*it*.'

1.1.4. The evaluative expression

The appraisal might be vocal or nonverbal, depending on the writer's preference. Nouns and adjectives are used in nonverbal forms. Hyland and Tse (2005b) divided the verbal forms under the following categories:

- Research acts, which reflect real-world experimental activities or actions (e.g., demonstrates, exhibit, expose)
- Discourse acts aimed at expressing research activities (e.g., investigate, observe, report)
- Cognitive acts are those that describe the mental processes of a researcher (e.g., hope, believe, advocate, assume)

The interaction of these elements determines how authors want their studies to be perceived and guide the reception of readers about their arguments. These four usages are significant rhetorical choices at the intersection of grammar and lexis, indicating not just the authorial viewpoints of authors, as demonstrated by Charles (2007), but also the content they remark on and the voice they use to do so.

Despite rising academic interest in evaluation and stance in various disciplines (Charles 2006, 2007; Hyland - Tse, 2005b), few studies have looked at how these are influenced by the L1 background (Biber - Reppen 1998) and a specific discipline epistemology and ideology, i.e., applied linguistics. Taking my cue from Hyland and Tse's (2005a, b), I attempt to compare L2 Turkish novice writers' evaluative clauses with the expert writers in applied linguistics in two corpora. In order to make safe assumptions about the L1 influence on the use of *evaluative that-clauses*, we need to inform ourselves with the Turkish evaluative and stance-making lexical and syntactic linguistic devices. The following section will give a brief survey of Turkish embedded *ki-* clauses and other evidential markers.

1.2. Turkish Embedded *ki-* Clauses and Other Evidential Markers for Evaluation and Stance

Similar to *that clauses* in English, Turkish *ki-clauses* are embedded clauses that begin with the complementizer *ki*. Since the particle *ki* was adopted into Turkish from Persian, *ki-clauses* have typically been thought to be subordinate clauses of the Indo-European style (Göksel - Kerslake 2005). Unlike native nominalized subordinate clauses, *ki-clauses* have SVO word order and certain other irregular surface qualities. For example:

Bu alışmada *belirtilmektedir ki* [okdillilik Türkiye'de yaygınlaşmıştır].
It is stated in this study that [multilingualism has become widespread in Turkey].

In Turkish, the *ki-clause* is not the most common kind of clause embedding. The nominalized subordinate clause is the most prevalent sort of embedded clause. Nominalized subordinate clauses are case marked. They occur with a genitive subject, show nominal agreement, and come before the matrix verb – in their default place – following the typical Turkish SOV pattern:

Bu alışma, okdilliliğ-*in* (-GEN) Türkiye'de yaygınlaştığı-*nu*(-ACC) belirtmektedir.
 This study states that multilingualism has become widespread in Turkey.

Kesici (2013) argues that subordination analysis of *ki-clauses* are not tenable and further argues that there is evidence that *ki-clauses* are assertions and, as such, autonomous statements with their own illocutionary power. The predicates that are non-assertive cannot precede a *ki-clause*. For example,

Bu uygulamayla *anlaşılmıştır ki* [dil ğretimi artık eskisi gibi olmayacak].
 With this application, *it has been understood that* [language teaching will no longer be the same as before].

Despite their assertive nature, *ki-clauses* are considered somewhat archaic expressions, and it is pretty rare to encounter *ki-clauses* in academic texts in Turkish.

However, it is a prevalent usage in colloquial language. Therefore, it can be assumed that Turkish L2 novice writers are familiar with the structure so that they can quickly transfer it in English. Other evidential makers and neutral or epistemic suffixes are frequently used to show the source of information and present evaluation and stance. Usually, *-mİş/-(y)mİş*, the neutral past tense marker *-DI*, and additionally the epistemic suffix *-Dir* are used to report empirical evidence. Yıldız and Aksan (2013) observed that the most frequently used verbs in Turkish are as follows: *görül-mekte-dir*, *göster-mekte-dir*, *bulun-muştur*, *gerek-mekte-dir*, *bulun-makta-dır*, *görül-müş-tür*, *belirlen-miş-tir*, *söylen-ebilir*, *gerek-ir*. It can be observed that most of the verbs are written in progressive modalities followed by evidentials. Turkish authors adopt a low stance in academic prose (Çakır 2016; Can - Yuvayapan 2018; Çandarlı 2012; Çandarlı - Bayyurt - Martı 2015; Işık-Taş 2018) and often use a passive language to attribute the source of evaluation, concealing their agentive role. In that sense, Turkish L2 authors' implicit way of writing reflects the high-context communication society they come from, and they differ from the native English speakers' explicit and agentive argumentative way.

The current study aims to provide answers to the following questions:

- 1) Is the frequency of *that sentence* in the Corpus of English Abstracts of Theses compatible with the Corpus of Applied Linguistics Journal Abstracts?
- 2) How do novice Turkish L2 writers construct their authorial voice using *evaluative that-clause*?

2. Methodology

Two corpora were compiled for this study. In total, 40 abstracts of masters' and doctoral theses written in L2 by Turkish students and submitted to various universities in the US were extracted from the ProQuest database, and they were used to form the Corpus of English Abstracts of Theses and Dissertations (from now on referred to as CEAT or novice corpus). The abstracts were chosen from the applied linguistics department only in order to study a specific major. Meanwhile, 70 abstracts in applied linguistics journals were extracted from *TESOL Quarterly* and *Applied Linguistics Journals*. These journals are considered to be some of the most prestigious ones in the field. The corpus was named the Corpus of Applied Linguistics Journal Abstracts (hereinafter referred to CALJA or expert corpus). Because of their reasonable length and concise presentation of reasoning, I opted to explore abstracts, and Hyland and Tse (2005b) regard abstracts as a critical genre as well as a potentially rich source of *evaluative that-clauses*. However, I needed to keep in mind that article and dissertation abstracts are at different lengths, with the latter being lengthier. To attain the number of words in the journal article corpus, I picked a smaller number of theses and dissertation abstracts.

Sources in both corpora were chosen from among unpublished theses and dissertations written by Turkish L2 writers and articles published in journals between 2012 and 2020 to assure the efficacy of the two corpora. The data was retrieved using

Hyland and Tse's (2005b) concept of *evaluative that-clause*. After collecting the abstracts in a word document, I pasted them as a nano file. In order to get rid of the spaces in the nano file, I used a *Perl* code, which ensured proper lining without unnecessary breaks.

To find all *that-clauses*, E-grep was utilized initially. I went over the concordance lines many times on my own, looking at *that-clauses* in their textual settings to observe how authors employed the structure and infer a classification pattern for the roles *that-clauses* performed. I then manually filtered out those that didn't have the features of an *evaluative that-clause*, such as relative clauses like *that*, *so that*, and demonstrative adjectives like *that*. Following the screening, I observed that a significant percentage of *'that's* in the novice corpus were relative clause pronouns. However, this aspect of the novice corpus is beyond the scope of this study, it is not going to be studied in the current paper. I also excluded the omitted *that* cases. Finally, I grouped all the instances of *evaluative-that* clause into four categories mentioned in the literature review section. Since the corpus data is not large enough, only descriptive statistics is used.

3. Results and Discussion

After the necessary extractions were made, all the texts were uploaded to produce an electronic corpus of 26, 037 words, and Table 1 summarizes the two corpora.

CEAT		CALJA	
Novice writers		Experienced writers	
Number of texts	Number of words	Number of texts	Number of words
40	12 825	70	13 212

Table 1. Details of the two abstract corpora

Table 2 shows that the total frequencies of *evaluative that-clauses* in the two corpora are about the same, with 125 in CEAT and 135 in CALJA and a frequency of 1.0 in each abstract. The current study's findings are in good consistency with those of Hyland and Tse (2005b) since *the evaluative that-clause* is extensively employed in scholarly prose to express the writer's opinions. It is observed that not only expert authors use the structure extensively in academic writing, but also graduate novice writers use it to convey their own views and viewpoints in academic writing.

CEAT		CALJA	
Novice writers		Experienced writers	
Frequency	Frequency /article	Frequency	Frequency /article
125	1.02	135	1.97

Table 2. Frequency Distribution of *Evaluative That* Frequency

After calculating the overall frequencies, I checked the frequencies of *that-clauses* for four categories mentioned in the literature review section.

3.1. The evaluated entity

The evaluation objectives of *that-clause* were examined, and it was determined that the *evaluative that-clause* is mainly employed to describe the authors' findings. In this sense, both established scholars and graduate student authors employed the evaluation. Only a few writers from both groups used *evaluative that* to remark on other researchers' work, and even fewer to define the study goals and methodology. As is seen in table 3, 20% clauses in novice corpus are used to describe authors' discoveries, while 25.71% in experienced group corpus. It is more likely that the novice authors were more hesitant to convey their arguments in such an assertive attitude, perhaps understanding the possible risks of accentuating their evaluations so overtly in a genre that bears such a high assessment load.

Furthermore, such an attitude is one of the defining characteristics of Turkish L2 student writers. They are reluctant to foreground their own evaluations as expert writers do. This hesitance to commit to the interactive features of academic writing has also been observed in other studies of first-person pronoun use, stance adverbs, directives, and the like (Çakır 2016; Can - Yuvayapan 2018; Çandarlı et al. 2015).

Although writers in both corpora mostly alluded to their own results, over 5% of the entities getting remark in *evaluative that-clauses* were about the work of others. Hyland and Jiang (2018) note that almost four quarters of all references to the others' work appear in applied linguistics as the discipline adopts an ideology that emphasizes the discursive and negotiable characteristics of argumentation.

Examples:

"The overarching finding is that context, task, and text play a significant role in language acquisition." (Novice- Evaluation of the author's own findings)

"A major challenge to implementing DA in second language (L2) classrooms is that these contexts typically do not permit ..." (Expert- Evaluation of the research methods, models, and theories)

"Previous research indicates that former schooling is an important factor in shaping teachers' beliefs about teaching..." (Novice- Evaluation of the findings of previous studies)

CEAT				CALJA			
Novice writers				Experienced writers			
Author's findings	Other scholars' findings	Objectives	Methods	Author's findings	Other scholars' findings	Objectives	Methods
20%	5%	2.5%	0	25.71%	5.71%	4.28%	0

Table 3. Evaluative object of *evaluative that-clauses*

3.2. The evaluative stance

The primary purpose of using *evaluative that-clauses* is to thematize the writer's evaluation to make it textually conspicuous by taking a stance towards the following

proposition. Hyland and Tse (2005a, b) found that writers express their attitude by their choice of predicate while using *that-clauses*, which represent either attitudinal or epistemic knowledge. Attitudinal stance can be defined as either affect (dislike, expectation) or obligation (what needs to be done). After analyzing stance markers in *that-clauses*, it was found that, of all the *that-clauses* used in both corpora, the rate of *that-clauses* that show stance of epistemic knowledge expression is 83.4% and 81.25 % in novice and expert corpora, respectively. This is understandable because stance, in abstracts, is nearly always an epistemic evaluation, indicating the author's judgment of the plausibility. It was primarily employed to communicate the author's conviction in the trustworthiness of their discoveries (Swales 1990).

Examples:

“It is hoped that the PHRASE List will provide a basis for the systematic integration of multiword lexical items into teaching materials...” (Expert- Affect)

“It was hoped that the study would contribute to the current body of knowledge by increasing the understanding of adjustment problems faced by international dual diploma students in the United States.” (Novice- Affect)

“I have demonstrated that the prevailing metaphor of transfer of skills is misleading, and that what happens is access to ...” (Expert- epistemic)

“We show that adequately organized pedagogical activity can help learners to develop their understanding of ...” (Novice- epistemic)

Although the epistemic knowledge stance marker is the most frequent marker in academic discourse, attitudinal expressions of affect and obligation are uncommon in these abstracts (Hyland - Tse, 2012). In line with the literature, expert writers used knowledge stance to express their attitudes and views in the current study. However, in the novice corpus, the *evaluative that* used for epistemic stance was less frequent than in the expert corpus (12.5% and 18.5%, respectively. See Table 4). Although students are usually observed to be less hesitant to use attitudinal stance in the literature, in the current study, Turkish L2 students are even less willing to employ these structures, as can be observed in Table 4. Their choice could be influenced by cultural or social discourse community in the Turkish context.

CEAT			CALJA		
Novice writers			Experienced writers		
Epistemic	Attitudinal		Epistemic	Attitudinal	
	Affect	Obligation		Affect	Obligation
12.5%	5%	2.5%	18.5%	5.7%	1.42%

Table 4. Type of stance expressed in *that-clauses*

3.3. The source of the evaluation

Table 5 examines the occurrences of *evaluative that-clauses* in relation to the sources to which experienced authors and novice graduate students attribute their evaluations. Hyland - Tse (2005b) stated that writers attribute the source of evaluation

to various sources such as human sources (writer and the other researchers), or an abstract entity like data, or the results. The current study showed that both groups frequently attributed their sources of evaluation to abstract entities such as results, findings, and the like. There were 13 and 15 propositions (see table 5) in beginner and expert corpora, respectively, with abstract sources of evaluations accounting for most of the occurrences in both corpora. In that sense, the results are consistent with the previous research in the literature (Kim - Crosthwaite 2019; Lou 2014). It can thus be noted that abstract entities operate as a source of evaluation because it is considered that it can improve the objectivity and credibility of the researchers (Swales 1990). The writers also give reference to the concealed source by either using a passive construction or an available source. The writers in both groups were less likely to hide their sources than to express them explicitly, with the hits of 1 occurrence in both corpora (see table 5).

CEAT			CALJA		
Novice writers			Experienced writers		
Human	Abstract	Concealed	Human	Abstract	Concealed
5%	32.5%	2.5%	18.5%	21.5%	1.42%

Table 5. Evaluative source

Examples:

“It is suggested that the capacity of humour to 'unsettle' requires careful handling.” (Expert- concealed)

“The results of the study indicated that (a) Turkish students studying in... U.S.A. experience a moderate level of adjustment.” (Novice- Abstract entity)

“It is suggested that the schools and educators must pay attention to this tendency, which will affect...” (Novice- concealed)

Novice writers are taught to use more abstract entities as a stance source (Hyland - Tse, 2012). The relatively higher percentage of the novice groups' attribution to the abstract source of evaluation (32.5%) than the expert groups' (21.5%) (see table 5) exemplifies this nuance of academic writing. Furthermore, there are evident disparities in the interpersonal stance source ratios between the two corpora, with occurrences 1 in CEAT and 11 in CALJA, and with the rate of 13.75% disparity.

For example,

“I argue that the U.S. criminal justice system should accommodate NNSs of English at all proficiency levels...” (Expert- Human)

“We argue that teachers' prior assessment experience will affect their current practices ...” (Expert- Human)

Upon further exploration on the that-clauses subordinated by human sources, it was observed that the use of first-person singular 'I,' as the source of the findings was quite different, with the rate of 2.5% and 10%, in novice and expert corpora, respectively. Of particular interest is the number of first-person plural 'we' occurrences, none in CEAT and 6 in CALJA. However, in the literature, the use of 'we' demonstrates the

trustworthiness of the researchers' results by the strength of the whole discourse community (Kubota - Lehner 2004; Matsuda - Tardy 2006). It was thus preferred by novice authors, particularly first-person singular 'I' (Hyland 2002). Novice writers also used the plural pronoun 'they' as the human source of information. Turkish L2 novice authors' avoidance of self-mentions or other human sources for their evaluations is well documented in the literature. Can and Cangır (2019) reported that Turkish graduate students used significantly fewer self-mention markers than their British counterparts, rendering their authorial voice. Işık-Taş (2018) investigated the role of context in establishing an authorial stance through self-mentions and concluded that while Turkish authors avoided first person singular in national journals, they presented a similar tendency to use the pronoun like other scholars while publishing in international journals. Therefore, the limited use of self-mention markers in this study can also be attributed to the prevalent writing conventions in Turkey.

3.4. The evaluative expression

Hyland and Tse (2005b) argued that, in their corpora, evaluative *that-clauses* were either verbal or non-verbal were used overwhelmingly to introduce the writer's own research or express epistemic judgments. The current study yielded similar results for the extensive use of evaluative *that-clauses* in verbal and non-verbal predicates. In both corpora, *evaluative that-clauses* headed by verb predicates account for 81.6 percent and 86.5 percent, respectively, in CEAT and CALJA. In contrast, those led by non-verb predicates account for only 19.6 percent and 14.5 percent. Hyland and Jiang (2018) suggested that published scholars in humanities increased their use of research forms within the structures of *evaluative that-clauses* in recent years, which is also supported by the current data.

For example,

"The research results also showed that proficiency level has a significant effect on strategy choice and use." (Expert- verbal predicate)

"-, the more important it is that they are proficient in engineering language." (Novice- Adjectival predicate)

The key finding is that all of these students accounted for the significance of their experiences studying abroad (Expert- Noun predicate)

The most frequent verbs in the expert corpus are '*suggest, indicate, show, argue, find, demonstrate.*' This list of verbs overlaps with the collocates of *evaluative that-clauses* in applied linguistics in Hyland and Jiang's (2018) study (*suggest, show, find, argue, demonstrate*, p.158). According to Hyland and Jiang (2018), applied linguistics as a discipline evolving towards using items displaying greater certainty in the expressed evaluations. In the novice data, however, the list of most frequent verbs that collocate with *that-clauses* overlaps to some extent: *suggest, advocate, indicate, show, reveal*. Taşçı and Öztürk (2021) found that *reveal* was frequently overused by Turkish L2 writers in a study which they compared the use of verb+*that* constructions in novice and expert authors' texts. This tendency may stem from the novice authors' first language, as Biber and Reppen (1998) suggested. The most frequent academic verbs in Turkish, which are *görül-mekte -dir, göster-mekte-dir, bulun-muştur, görül-müş-tür,*

belirlen-miş-tir (Yıldız - Aksan 2013), may be perceived as unveiling the facts through study, so novice Turkish authors might tend to use *reveal* overwhelmingly.

CEAT					CALJA				
Novice writers					Experienced writers				
Non-verbal		Verbal			Non-verbal		Verbal		
<i>Noun</i>	<i>Adj</i>	<i>Research acts</i>	<i>Discourse acts</i>	<i>Cognitive acts</i>	<i>Noun</i>	<i>Adj</i>	<i>Research acts</i>	<i>Discourse acts</i>	<i>Cognitive acts</i>
10%	5%	102.5%	2.5%	52.5%	8.5%	5.7%	88.5%	15.7%	40%

Table 6. predicate forms in that-clauses

Although the majority of verb predicates are research verbs (reporting verbs) that express the research procedures and authors' stance, both graduate novice, and experienced writers were likely to utilize mental verb predicates leading *that-clauses* to convey their opinions (cognitive actions) (see table 6). Biber et al. (1999) state that cognitive verbs are essential devices to express stance since they offer some possibility like the verbs *feel* or *assume*, or a sense of certainty like *find* or *know*. In addition, the frequency of discourse verbs should also be taken into account. Discourse verbs are not utilized nearly as much in CEAT (2.5%) as in CALJA (15.7%). This finding overlaps with that of Wang and Chen (2012), in which the Chinese master's students did not use discourse verbs as frequently as published scholars. Novice authors may be trying to mitigate the assertiveness of their message by avoiding the discourse verbs since they advocate authors' arguments.

For example,

“They opine that the long-term goal of language learning should be ...” (Novice-Cognitive act)

“I also argue that common legal terms, concepts, and texts need to find a place in the adult E.S.L. curriculum”. (Expert- Cognitive act)

4. Conclusion

The current study used a corpus-based approach to analyze *evaluative that-clauses* in the abstracts of theses and dissertations of Turkish L2 graduate students writers, and also research articles' abstract by the expert authors within the discipline of applied linguistics, exploring the frequencies and various forms and functions of the structure through which authors make evaluations and built stance. In tandem with the findings of previous studies (Hyland - Tse 2005a, 2005b; Lou 2014; Wang - Chen 2012), the paper found that beginner writers fulfill the standards of academic writing while using *evaluative that-clauses* in their abstracts. There have been some noticeable similarities and differences between the novice and expert scholars' use of the clause. Novice authors used this feature of academic writing less frequently and hesitantly than expert authors. Published authors tend to blueprint their own and previous research findings through evaluative clauses by mainly attributing their judgments to human sources, while novice authors use abstract sources. Both groups extensively referred to verbal predicates followed by *evaluative that-clauses*; however, the novice authors avoided

using discourse acts, which might be assumed another mitigation tactic to be assertive. It's conceivable that the inexperienced writers were more hesitant to express their assertions in such an evaluative manner because they were aware of the dangers of clearly stating their judgments.

Turkish graduate students showed a good command over this feature of academic writing. However, it is not clear the extent to which the students transferred the parallel structure in Turkish, *ki- clauses* to English. We could just speculate that *ki- clauses* are used with assertive verbs or nouns, yet the students in this study avoided being assertive. There is not enough data to investigate the positive or negative influence of transfer of *ki- clauses* on the use of *evaluative that-clauses*. We can also infer that the overwhelming tendency of Turkish students to draw a low authorial profile can be rooted in their first language writing conventions. In line with the Turkish academic writing conventions, Turkish novice writers avoided self-mention markers.

There are, on the other hand, some limitations of the study that need to be acknowledged. It would be rather daring to draw broad generalizations from the study presented due to relatively small corpus entries and time constraints that limited the in-depth analysis. Therefore, the results should be regarded with caution. It is necessary to conduct a more longitudinal study based on a larger corpus to explore the extensive use of *evaluative that-clauses*. A longitudinal study could reveal more rare uses and specific attitudinal tendencies in the use of *evaluative that-clauses*.

References

- AIKHENVALD, A. I. U. (2018). *The Oxford handbook of evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
- AKSU-KOÇ, A. (2016). "The interface of evidentials and epistemics in Turkish". *Exploring the Turkish Landscape: Essays in honor of Eser Erguvanli-Taylan* (Edt.: M. Güven, D. Akar., B. Öztürk, M. Keleşir). Amsterdam: John Benjamins, 143-156
- ARSLAN, S.; DE KOK, D.; BASTIAANSE, R. (2017). "Processing grammatical evidentiality and time reference in Turkish heritage and monolingual speakers". *Bilingualism (Cambridge, England)*, 20(3), 457-472.
- BIBER, D. (2006). *University language: A corpus-based study of spoken and written registers*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- BIBER, D.; FINEGAN, E. (1988). "Adverbial stance types in English". *Discourse Processes*, 11:1-34.
- BIBER, D.; FINEGAN, E. (1989). "Styles of stance in English: Lexical and grammatical marking of evidentiality and affect". *Text - Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse*, 9/1: 93-124.
- BIBER, D. et al. (1999). *Longman grammar of spoken and written English*. Harlow: Longman.
- BIBER, D.; REPPEN, R. (1998). "Comparing native and learner perspectives on English grammar: A study of complement clauses". *Learner English on computer* (Edt.: S. Granger). Harlow: Longman.
- ÇAKIR, H. (2016). "Native and non-native writers' use of stance adverbs in English research article abstracts". *Open Journal of Modern Linguistics*, 6/2: 85-96.
- CAN, C.; YUVAYAPAN, F. (2018). "Stance-taking through metadiscourse in doctoral dissertations 1. International Journal of Languages' Education and Teaching". *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 6/1: 128-142.
- CAN, T.; CANGIR, H. (2019). "A corpus-assisted comparative analysis of self-mention markers in doctoral dissertations of literary studies written in Turkey and the UK". *Journal of English for academic purposes*, 42: 1-14.

- ÇANDARLI, D. (2012). "A Cross-Cultural Investigation of English and Turkish Research Article Abstracts in Educational Sciences". *Kalby studios*, 20/20: 12-17.
- ÇANDARLI, D.; BAYYURT, Y.; MARTI, L. (2015). "Authorial presence in L1 and L2 novice academic writing: Cross-linguistic and cross-cultural perspectives". *Journal of English for academic purposes*, 20: 192-202.
- CHAFE, W. L. (1986). "Evidentiality in English conversation and academic writing". *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology* (Edt.: W.L. Chafe; J. Nichols). N.J.: Ablex: Norwood, 261-272.
- CHARLES, M. (2006). "The Construction of Stance in Reporting Clauses: A Cross-disciplinary Study of Theses". *Applied Linguistics*, 27/3: 492-518.
- CHARLES, M. (2007). "Argument or evidence? disciplinary variation in the use of the noun that pattern in stance construction". *English for Specific Purposes*, 26/2: 203-218.
- DIEWALD, G.; SMIRNOVA, E. (2010). *Linguistic realization of evidentiality in European languages*. Berlin-New York: De Gruyter Mouton.
- GENÇER BALOĞLU, Z. (2020). *Japonca ve Türkçede Görünüş (Aspekt): Eski Türkçe ve Hakasça ile Mukayeseli*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÖKSEL, A.; KERSLAKE, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. Germany: Routledge.
- HERRIMAN, J. (2000). "The functions of extraposition in English texts". *Functions of Language*, 7/2: 203-230.
- HEWINGS, M.; HEWINGS, A. (2002). "'It is interesting to note that...': a comparative study of anticipatory 'it' in student and published writing". *English for specific purposes (New York, N.Y.)*, 21/4: 367-383.
- HUNSTON, S. (2000). "Evaluation and the planes of discourse: Status and value in persuasive texts". *Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse* (Edt.: S. Hunston; G. Thompson). Oxford: Oxford University Press.
- HUNSTON, S., - THOMPSON, G. (2001). *Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse* (New Edition ed.). Place of publication not identified: Oxford University Press Incorporated.
- HYLAND, K. (2002). "Authority and invisibility: authorial identity in academic writing. *Journal of Pragmatics*, 34: 1091-1112.
- HYLAND, K. (2005). "Stance and engagement: a model of interaction in academic discourse". *Discourse Studies*, 7/2: 173-192.
- HYLAND, K., - JIANG, F. K. (2018). "We Believe That ...': Changes in an Academic Stance Marker" *Australian Journal of Linguistics*, 38/2: 139-161.
- HYLAND, K., - TSE, P. (2005a). "Evaluative that constructions: signalling stance in research abstracts". *Functions of Language*, 12/1: 39-63.
- HYLAND, K., - TSE, P. (2005b). "Hooking the reader: a corpus study of evaluative that in abstracts". *English for specific purposes (New York, N.Y.)*, 24/2: 123-139.
- HYLAND, K., - TSE, P. (2012). "'She has received many honours': Identity construction in article bio statements". *Journal of English for academic purposes*, 11/2: 155-165.
- IŞIK-TAŞ, E. E. (2018). "Authorial identity in Turkish language and English language research articles in Sociology: The role of publication context in academic writers' discourse choices". *English for specific purposes (New York, N.Y.)*, 49: 26-38.
- JIANG, F.; HYLAND, K. (2015). "'The fact that': Stance nouns in disciplinary writing". *Discourse Studies*, 17/5: 529-550.
- KESICI, E. (2013). "Ki- Clauses in Turkish" *Coyote Papers, University of Arizona Linguistics Circle (Tucson, Arizona)*, 21.
- KIM, C.; CROSTHWAITE, P. (2019). "Disciplinary differences in the use of evaluative that: Expression of stance via that-clauses in business and medicine". *Journal of English for academic purposes*, 41: 1-14.
- KUBOTAA, R.; LEHNER, A. (2004). "Toward critical contrastive rhetoric". *Journal of Second Language Writing*, 13: 7-27.

- LOU, B. (2014). "A Corpus-Based Study of Evaluative That-Clause in Abstracts of Chinese Learners' Doctoral Dissertations". *International journal of computer-assisted language learning and teaching*, 4/3: 68-79.
- MATSUDA, P. K.; TARDY, C. M. (2006). "Voice in academic writing: The rhetorical construction of author identity in blind manuscript review". *English for Specific Purposes*, 26/3: 235-249.
- OCHS, E.; SCHIEFFELIN, B. (1989). Language has a heart. *Text - Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse*, 9/1: 7-26.
- SWALES, J. (1990). *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SWALES, J. (2002). "Integrated and fragmented worlds: EAP materials and corpus linguistics". *Academic discourse* (Edt.: J. Flowerdew). Harlow: Pearson, 150-164.
- TARONE, E. et al. (1998). "On the use of the passive and active voice in astrophysics journal papers: With extensions to other languages and other fields". *English for Specific Purposes*, 17: 113-132.
- TAŐCI, S.; ÖZTÜRK, Y. (2021). "Post-predicate that-clauses controlled by verbs in native and non-native academic writing: A corpus-based study". *Australian Journal of Linguistics*, 4/1: 18-33.
- THOMPSON, G.; YE, Y. (1991). "Evaluation in the reporting verbs used in academic papers". *Applied Linguistics*, 12/4: 365-382.
- WANG, Y.; CHEN, H. (2012). "The stance study of evaluative that clauses in English abstracts of Chinese master theses" *International Journal of English Linguistics*, 2/5: 11-17.
- WU, S. (1995). *Transfer in Chinese students' academic English writing*. ProQuest Dissertations.
- YANG, W.; NARROG, H. (2018). *Evidentiality in Japanese*. Oxford: Oxford University Press.
- YILDIZ, İ.; AKSAN, M. (2014). "Türkçe bilimsel metinlerde eylemler: Derlem temelli bir inceleme". *27. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 247-253.

Türk Romanlarında, Öykülerinde ve Tiyatro Oyunlarında Hitaplar Bağlamında Alay ve İğneleme Gönderimleri¹

Ridicule and Irony Discourses in the Context of Address Forms in Turkish Novels, Stories and Theatre Plays

Hanife Alkan Ataman

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun / Türkiye

e-posta hanifealkan_24@hotmail.com, hanife.alkan@omu.edu.tr

orcid 0000-0003-4030-1142

doi 10.54316/dilarastirmalari.984134

Atrf

Citation

Alkan Ataman, Hanife (2021). Türk Romanlarında, Öykülerinde ve Tiyatro Oyunlarında Hitaplar Bağlamında Alay ve İğneleme Gönderimleri. *Dil Araştırmaları*, 29: 115-131

Başvuru

Submitted

18.08.2021

Revizyon

Revised

15.09.2021

Kabul

Accepted

17.09.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

Hitaplar; konuşan tarafından söze başlamak, muhatabın dikkatini çekmek, konuşmaya ilgisini sürdürmek gibi gayelerle sözlü iletişimde tonlamalarla, yazıda dilbilgisel işaretleyicilerle ayırt edilebilen genellikle cümle başı vurgulu sözlerdir. Hitaplarla başlamayan konuşmalarda bir eksiklik varmış gibi hissedilir. Bireyler kimi zaman birbirleriyle eğlenmek, böylece daha hoş vakit geçirmek isterler. Bu amaçla özellikle samimi görülen kişilerle onlarda eksik ya da fazla olduğu düşünülen hususlar üzerinden alay edip onları iğnelenler. İlgili edimleri gerçekleştirmek için de söz boyutunda alaylı ve iğneleyici dil kullanır, bu kullanımları hitaplarla vurgulu kılarlar. Bu çalışmada, dil kullanıcılarının muhataplarıyla alay etmek veya onları iğnelemek amacıyla seçtikleri hakaret ve küfür içeriği taşımayan ve her ortamda genel bir kullanıma tabi olan hitap biçimleri ele alınmıştır. İlgili hitaplar, Türklerin toplumsal ve kültürel yaşamının izlerini ve konuşma dilini ağırlıklı olarak yansıttığı düşünülen bazı romanlardan, öykülerden ve tiyatro oyunlarından derlenmiştir. Derlenen hitaplar, çalışmanın “Bulgular” bölümünde olumlu ve olumsuz çağrışım uyandırmalarına göre sınıflandırmaya tabi tutulmuş, diğer hitaplar ise ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Buna göre *ağa*, *bayan*, *bey*, *beyefendi*, *hanım* gibi özellikle toplumda saygı duyulan kişilere yönelik sarf edilmesi beklenen hitapların aslında konuşanlarca muhataplarına layık görülmediği hâlde tercih edildiği, böylece ters köşe yapılarak alay ve iğneleme ediminin daha vurgulu kılınmak istendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Türk kültüründe kötü niyetli söylemler olarak düşünülen *domuz* ve *köpek* gibi gönderimlerin çalışmaya dâhil edilen

¹ Bu çalışma, 2018 yılında tamamlanan Türkiye Türkçesinde Hitaplar başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

örneklerin bağlamından hakaret niyetiyle kullanılmadığı görülmektedir. *Çocuk, bebek, süt kuzusu* gibi hitapların ise muhatapların yaşları ve konumları dikkate alındığında toplumda alışık olunmasa da özellikle alay etme ve iğneleme niyetiyle oldukça fazla rastlanan gönderimler olduğu söylenebilir. Çalışmada seslenme niyetinin bağlamdan anlaşılması amacıyla derlenen hitaplar, içinde geçtiği cümleyle birlikte ele alınmış ve hitapların kimler arasında kullanıldığı belirtilmiştir. Oluşturulması esnasında dilin birçok imkânının devreye girdiği; dilbilim, toplumdilbilim ve kültür tarihi açısından önemli bir yere sahip olan bu tür kullanımların gün yüzüne çıkarılması, kültürün devamlılığını sağlamak ve dilin ifade gücünü yansıtmak bakımından büyük değer taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hitaplar, alay, iğneleme, kültür tarihi, toplumdilbilim

ABSTRACT

Address forms that are distinguished by addresser through intonations or various grammatical markers are parts of speech which are usually stressed sentence-headed are used to attract attention, to maintain his interest in conversation are involved prejudice of addressee. It is felt as if there is a deficiency in speeches that do not start with addresses. People sometimes need to have fun with each other, thus having a more pleasant time. For this purpose, they ridicule and ironize people who are seen as sincere, over the things that are thought to be missing or extra in them. They also use a ridiculous and ironical language and they emphasize these discourses with addresses. In this study, the forms of addressing, which do not contain insults and swearing, which language users choose in order to ridicule to their addressees or to ironize them, and which are subject to general use in every environment, are discussed. These addresses were compiled from some novels, stories and theatre plays that are thought to reflect the traces of the social and cultural life of the Turks and their spoken language. The collected addresses were classified according to their positive and negative connotations in the "Findings" section of the study, while other addresses were evaluated under a separate heading. Accordingly, it is understood that addresses that are expected to be addressed to people who are especially respected in the society, such as *asha, lady, miss, gentleman, mister* are actually preferred by the speakers even though they are not deemed worthy of their addressees, thus it is understood that the act of ridicule and irony is wanted to be emphasized more by making the opposite corner. In addition, it is seen that references such as *pig* and *dog*, which are considered as gloating discourses in Turkish culture, are not used with the intention of insulting from the context of the examples included in the study. Considering the ages and positions of the addressees, it can be said that the addresses such as *child, baby* and *suckling* are quite common references, especially with the intention of ridicule and irony, although they are not used in the society. In this study, addresses compiled in order to understand the intention of addressing from the context were handled together with the sentence in which it was used, and it was stated among whom the addresses were used. Uncovering such uses, which many possibilities of the language came into play during their creation, have an important place in linguistics, sociolinguistics and cultural history, is of great value in terms of ensuring the continuity of the culture and reflecting the expressive capacity of the language.

Keywords: Address forms, ridicule, irony, cultural history, sociolinguistics

0. Giriş

En eski çağlardan itibaren bazı filozoflarca alay ve gülme konularında görüşler belirtilmiştir (Platon 2007, 2010; Aristoteles 2013). Sözlüklerde *alay* (Bir kimsenin, şeyin, durumun gülünç, kusurlu, eksik vb. yönlerini küçümseyerek eğlence konusu yapma), *tariz* (*iğneleme*) (Kapalı bir biçimde, dolaylı olarak söz söyleme, taşlama) ve *gülmek* (3. Biriyle alay etmek.) (e-GTS) gibi sözcüklerin tanımlarından bunların kavram alanı bakımından benzer şekillerde sınırlarının çizildiği anlaşılmaktadır. Buna göre alay etmenin temelinde muhataba aşağılama ve ona gülme isteği vardır. Bireyler, kendilerinde değil de muhataplarında bulunduğunu düşündükleri kusurlar ve eksikler üzerinden kendi şahsiyetlerindeki olumlu meziyetleri vurgulayarak onların karşısında üstünlük kurmak isterler. Freud'a göre insanların gülmek istemesinin asıl nedeni, toplumsal baskılar sonucunda gerilen sınırları serbest bırakıp rahatlamak istemeleridir. Freud, toplumda tabulaştırılmış dinî, ahlaki ve cinsel konular üzerinden yapılan şakalara insanların daha fazla gülmesini de buna bağlamıştır (1998).

Birbirleriyle iletişim hâlinde olan bireylerin en önemli isteklerinden biri, o toplumda saygı / itibar görmektir. Saygı duyulmak isteyen birey, kendisini de diğer insanlara saygı duymak zorunda hisseder. Böylece içinde yaşadığı toplumun beklentilerine uygun olarak davranış ve konuşma biçimini şekillendirir. Ancak iletişim, her zaman nezaket kuralları çerçevesinde ve tek düze gerçekleşmez. İnsanlar, eğlenmek ve gülmek ihtiyacı da hissedebilir. Toplumsal etkileşim konusu içinde değerlendirilmesi gereken alay etme ve iğneleme edimlerine, biri(leri)ni küçük düşürmek ya da birlikte eğlenmek, gülmek ve hoş vakit geçirmek amacıyla başvurulur. Alay ve iğneleme ediminin dışavurumu, çoğunlukla hareketlerden ziyade sözlerle gerçekleşir. Bu sözlü gönderimler, halk kültüründe argo dili içinde değerlendirilebilecek örtülü ya da açıktan hakaret içerikli ifadeler olabilir.

Alay edimi ile ilgili çalışmalara daha ziyade sosyoloji alanında rastlanmakla birlikte alaycı dil kullanımı üzerinde duran çalışma sayısı azdır (İmer ve Doğan 1997; Turan 1998; Tannen 1987; Jorgenson 1996). Sosyoloji alanında yapılan çalışmalarda gülmek eylemi ile bir arada ele alınan alay ediminin aslında muhatap üzerinde üstünlük kurmaya ve onun o andaki davranış biçimini değiştirmeye yönelik bir nevi uyarı anlamında uygar bir şiddet biçimi olduğu vurgulanmaktadır (Freud 2018; Morreall 1997; Le Breton 2018; Kılıç 2019; Kılıç ve Özen, 2020).

Bu çalışma kapsamında dilbilim, toplumdilbilim ve kültür tarihi açısından önemli bir yere sahip olan hitap gönderimleri, alay ve iğneleme edimi çerçevesinde ele alınmıştır. Seçilen hitapların ne şekilde, hangi bağlamlarda kullanıldıkları tespit edilerek alana farklı bir bakış açısı kazandırmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak "hitap" kavramı tanıtılmış ve konunun iletişim içindeki önemi saptanmıştır. Daha sonra birtakım romanlardan, öykülerden ve tiyatro oyunlarından dil kullanıcılarının muhataplarıyla alay etmek veya onları iğnelemek amacıyla seçtikleri, genel bir kullanıma tabi olan hitap biçimlerine yer verilmiştir. Taranacak kitapların seçiminde, eserlerin halk kültürünün izlerini diğer eserlere göre daha yoğun bir şekilde yansıtmaları, dolayısıyla yazı dilinin sınırlı söz varlığının dışına çıkılıp günlük konuşma dilinin imkânlarından faydalanmaları, diyaloglara ve buna koşut olarak hitaplara daha fazla yer vermeleri gibi hususlar göz önünde bulundurulmuş ve

eserlerde sınırlamaya gidilmiştir. Derlenen hitapların iletişim esnasında yerine getirdikleri işlevler, edimbilimsel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Hitaplar tespit edilirken ilgili gönderimlerin hakaret ve küfür içeriği taşımayıp her bireyce, her zaman ve her ortamda kullanılabilmeleri gz önünde bulundurulmuştur. Kişilerin hangi niyetler doğrultusunda seçim yaptıklarının bağlamdan anlaşılabilmesi maksadıyla hitaplar, içinde geçtikleri cümle ile birlikte ele alınmış ve hitapların kimler arasında sarf edildiği belirtilmiştir.

1. İletişimde Hitaplar Bağlamında Alay ve İğneleme Gönderimleri

Birçok araştırmacı tarafından farklı biçimlerde tanımlanmış iletişim becerisinin mantıksal, edimsel olarak iki; dilsel, söylemsel, göndergesel, sosyokültürel olarak dört; dilsel, söylemsel, stratejik, etkileşimsel, ansiklopedik olarak beş (Moirand 1982; Berthoud ve Bernard 1993; Kerbrat Orecchioni 1990; Onursal Ayırır 2020'den) olmak üzere farklı sayıda bileşenlerden oluştuğu ileri srlmştir. Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni'nde (2013) ise dilsel, edimbilimsel ve sosyodilbilimsel bileşenlerden oluşan iletişimsel dil becerisi kavramı ortaya konmuştur. Buna göre bu çalışmada elde edilen hitapların biçim ve anlam özellikleri dilsel, bunların hangi söz edimini gerçekleştirmek üzere kullanıldığı edimbilimsel, iletişim esnasında uygun hangi hitapların tercih edilmesi gerektiği ise sosyodilbilimsel bileşen içinde değerlendirilebilir.

Hitaplar, çoğunlukla dikkati başka yerde olduğu düşünülen muhatapların ilgisini konuşmaya çekmek maksadıyla kullanılan, dolayısıyla iletişimin ilk basamağını oluşturan önemli dil unsurlarındandır. Sözlü iletişimde tonlamalarla, yazıda çeşitli dilbilgisel işaretleycilerle yerinin belirlendiği hitaplara, günlük hayatta birçok defa başvurulur. Öyle ki hitapsız bir cümlenin konuşanda ve muhatapta bir eksiklik hissi uyandırdığını söylemek mümkündür.

Hitaplar oluşturulurken özellikle metaforlardan yararlanıldığı görülmektedir. Aralarında herhangi bir şekilde ilgi bulunan iki şey arasında çoğu kez benzetme ilişkisi kurarak bunlardan birinin adını, kendisine benzetilen diğer şeyin adı ile karşılama olayı olan metaforlar, geçmişten günümüze kadar birçok toplumda ifadeye canlılık ve hareket katmak maksadıyla kullanılmıştır (Korkmaz 2003: 66; Vardar 1998; Aksan 2007: 183; Lakoff ve Johnson 2010: 28).

Hitaplar, Searle'in "Söz Edimleri" kuramında "etkisz edimleri" içinde değerlendirilebilir. Buna göre konuşurlar; muhataplarını ikna etmek, bir konu hakkında bilgilendirmek, onlara ricada bulunmak gibi birçok amaç doğrultusunda muhataplarının eylemlerini etkilemeye, değiştirmeye; onlarla olan ilişkilerini pekiştirmeye ve sürdürmeye yönelik seçtikleri dilsel ögeleri kullanırlar (Searle 2000: 94). Bu noktada, içinde yaşadıkları toplum tarafından yazılı olmayan kurallar uyarınca kabul gören uygun hitapları seçmekle yükümlüdürler (Borrs Comes ve Sichel 2015). Nezaket kurallarının toplumdan topluma değiştiği dşnldğnde kişiler arasındaki doğru etkileşim için davranış biçimleri kadar tercih edilen sözcüklerin de önemi yadsınamaz.

Bir kültürde doğru karşılanan bir hitabın başka bir kültürde uygun bulunmadığı ya da muhatapları küçümsemek, onlarla alay etmek maksadıyla kullanıldığı bilinmektedir. Söz gelimi Amerika Birleşik Devletleri'nde beyazları siyahlardan üstün görme gayesiyle siyahilere yönelik *boy* “çocuk, delikanlı” şeklinde seslendirildiği, beyazların beyazlara ad ve soyadlarıyla, siyahlara ise sadece adlarıyla hitap ettikleri bilinmektedir (Wardhaugh, 2006: 246-247; Ervin Tripps 1969: 225-240). Yine Türk toplumunda da kullanılan bazı hitapların kabul edilebilirliği, bölgeden bölgeye değişmektedir.

2. Alaya Alma ve İğneleme Amacıyla Kullanılan Hitap Gönderimleri

Çalışmanın “Bulgular” bölümünde alay ve iğneleme amacı taşıyan hitaplar, olumlu ve olumsuz çağrışım uyandırmalarına göre bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Olumlu ve olumsuz anlamda çağrışım uyandırmayanlar ise ayrı bir başlık altında sıralanmıştır. Bazı hitaplarla ilgili çok sayıda örnek tespit edilmiştir; ancak makalenin sınırlarını geçme kaygısıyla en fazla iki örneğe yer verilmiştir.

2.1. Bulgular

2.1.1. Olumlu Çağrışım Uyandıran Alaya Alma ve İğneleme Amaçlı Hitap Gönderimleri

abla

Ee anlat bakalım *Filiz Abla!* [Bey > Kızına] (Orhan Kemal 1995: 236)

akıllı

Onlar şeker yer mi *akıllı?* [Erkek çocuk > Anneannesine] (Ağaoğlu 2004: 119)

Tabanca *akıllı*, sen hiç tabanca görmedin mi? [Erkek çocuk > Küçük kıza] (Ağaoğlu 1996: 31, 36; Uzuner 2007: 167)

akıllım

Baban oraya senin için gitmiyor ki *akıllım*. [Kadın > Küçük oğluna] (Mungan 1999: 327)

evladım

Gönül kimi severse güzel o *evladım*. [Genç kız > Arkadaşı beye] (Orhan Kemal 1995: 185)

(Kişi Adı) Ağa

Sen bunları bilmez misin *Uzunca Alicik Ağa?* [Yaşlı kadın > Oğluna] (Yaşar Kemal 2015: 103)

a(r)slanım

Rüya görmüşsün sen *aslanım*. [Delikanlı > Kız arkadaşına] (Orhan Kemal 1995: 43)

Arslanım, elin oğlu yarın bozar fiyakanı. [Delikanlı > Kız kardeşine] (Orhan Kemal 2004: 68)

babam

Yok *babam*, yok, odanda işim yok senin ... [Genç kız > Ustasına] (Orhan Kemal 2004: 111)

(Kişi Adı) Bayan

... kafamı bozma *Kamile Bayan!* [Ağa > Eşine] (Baykurt 1985: 39)

Aşk olsun *Dürü Bayan!* [Yaşlı kadın > Köylüsü genç kıza] (Baykurt 1985: 135, 164)

(Kişi Adı) Bey

Behlül Bey! [Evin küçük hanımı > Kuzenine] (Uşaklıgil 1963: 49)

beyim

Git kendi dergini çıkar *beyim*. (Öğretmen Bey > Öğrencisine] (Ağaoğlu 1998: 66)

beybaba

Vay *beybaba*, buyurun! [Bey > Arkadaşına] (Orhan Kemal 1995: 111)

(Kişi Adı) Beyefendi

... gerekiyor *beyefendi*. [Kadın > Eşiine] (Abasıyanık 2013: 89; Adıvar 2006: 160)
Yusuf beyefendi, acaba halanız ... [Öğretmen Bey > Öğrencisine] (Ağaoğlu 1998: 39)

beyzade

Beyzade, kitabı yazarken düşünseydin bunları. [Şair beyler > Tanıdıkları yazara] (İlgaz 2011b: 60)

beyzadem

Merhaba *beyzadem*! [Bey > İşçisine] (İlgaz 1989: 160, 187)

efe

Şişt, *efe*! [Delikanlı > Kız kardeşiine] (Orhan Kemal 2004: 52)

(Kişi Adı) Efendi

Efendi, sözümü dinleyiniz. [Bey > Kızına] (Mehmet Rauf 2004: 23)
 Pekey bakalım *Cennet Efendi*! [Yaşlı adam > Eşiine] (Baykurt 2006: 354)

hanım

İyi dinle beni *Cennet Hanım*! [Yaşlı adam > Eşiine] (Baykurt 2006: 112)
 Yetişmemeniz normaldir *Belgin Hanım*. [Kadın > Kızına] (Ağaoğlu 2013b: 224)

hanımefendi

İltifatınıza teşekkürler ederim, *hanımefendi*! [Bey > Eşiine] (Adıvar 2006: 160)
 Maşallah *hanımefendi*, feneri nerde söndürdün? [Usta > İşçisine] (Orhan Kemal 2004: 52)

imanım

Para istiyorsun *imanım*, sen buraya nur indirmişsin. [Bey > Oğluna] (Tansel 1973: 325)

kahveci / şoför güzeli

Heey *kahveci güzeli*! [Arabacı kadın > Kahveciye] (Orhan Kemal 2015: 38)
 Haydi *şoför güzeli*, künyen okundu. [İşi > şoföre] (Orhan Kemal 1972: 124)

küçük bey / küçük beyim

Ey *küçük bey*, birkaç dakika sonra zabıt gidiyor. [Bey > Çocuğa] (Güntekin 2002: 147)
Küçük beyim, türünüze özgü olan... [Kadın > Oğluna] (Gürpınar 2005: 126)

küçük hanım / küçük hanımefendi

... söyle bakalım *küçük hanım*... [Bey > Eşiine] (Ağaoğlu 2007: 61; Adıvar 2009: 365; Gürpınar 2012: 202)
Küçük hanımefendi, bugün iyi midirler? [Genç bey > Kuzenine] (Uşaklıgil 1963: 70)

mübarek

A *mübarek*, üç haftadır İstanbul'dasın... [Bey > Damadına] (Tansel 1973: 375)

Müslüman

Bir gün be *Müslüman*, bir gün ağız tadı ile ... [Bey > Eşiine] (Beşe 1992: 272)
 Yemin ediyorum a *Müslüman*! [Bey > Arkadaşi beye] (Ahmet Rasim 1969: 107)

oğlum

Pasta mı görmedin *oğlum*? [Kadın > Eşiine] (Ağaoğlu 2013a: 429)

Neye yarar senin vızvızlanman adamların kulaklarının dibinde hey *oğlum*? [Gümrük memuru kadın > Türkiye sınırından girmek isteyen beye] (Ağaoğlu 1977: 43)

öğretmen teyze

Yürüüüü öğretmen² teyze! [Delikanlı > Tanımadığı kadına] (Ağaoğlu 1991: 117)

(Kişi Adı) Paşa / Paşa Bey

Hoş geldin *Bayram Paşa*! [Kadın > Eşine] (Baykurt 2010: 25)

Paşa Bey, hanımefendi, bugün bir telgrafını aldım. [Bey > Damadına] (Tansel 1986: 279)

paşam / paşaların paşası

Ben romancıyım *paşam*. [Genç bey > Arkadaşına] (Cumalı 1992: 10)

... size kim gelebilir *paşaların paşası*! [Saat işçisi > Şef muavinine] (Altan 2002: 350)

(Bay) Profesör

Ne duruyorsun *bay profesör*, kımıldasana! [Kadın > Eniştesi üniversite hocasına] (Ağaoğlu 2013a: 153)

Yaz bakalım *profesör*, yaz ... [Kadın > Eniştesi üniversite hocasına] (Ağaoğlu 2013a: 277)

Profesör (Hanım)

Seninle övünüyorum *Prof. Hanım*. [Bey > Eşi üniversite hocasına] (Ağaoğlu 1991: 106)

(Kişi Adı) Sultan

Ekrem Sultan, mektubun geldi. [Bey > Oğluna] (Tansel 1973: 325)

Tyrone Power (e-Tyrone, 04.02.2021)

Neyse *Tayron Pover*, biz alıyoruz voltamızı. [Delikanlı > Arkadaşına] (Orhan Kemal 2002: 257)

yavrum

Allah mübarek etsin *yavrum*! [Kadın > Eşine] (Adıvar 2006: 159)

... *yavrum*, Allah nazardan saklasın seni! [Genç kız > Tanıdığı yaşlı beye] (Altan 2002: 633)

yavrucuğum

Ne zamandan beri *yavrucuğum*? [Genç kız > Arkadaşı genç kıza] (Tahsin Nahit ve Şahabettin Süleyman 2004: 31)

2.1.2. Olumsuz Çağrışım Uyandıran Alaya Alma ve İğneleme Amaçlı Hitap Gönderimleri

Andavallı

Yörüüü *Andavallı*, lan yörüüüü!! [Bey > Bekçiye] (Orhan Kemal 2000: 135)

aval

Kim görecek seni burada *aval*? [Erkek çocuk > Arkadaşı erkek çocuğa] (Taner 2015: 26)

avalım

Haydi oradan *avalım*, sus be. [Külhanbeyi > Külhanbeyine] (Gürpınar 1972: 57)

bacaksız

Nasıl istersen *bacaksız*! [Bey > Erkek kardeşi delikanlıya] (Sümer 2006: 27)

² Bu hitap sonucunda kadın "Ne acı, ne acı! 'Öğretmen' de küfür yerine kullanılıyor artık." şeklinde düşünmüştür.

Vay *bacaksız!* [Delikanlı > Köylüsü erkek çocuğa] (Ilgaz 2011a: 55)

bastıbacak³

Ulan *bastıbacak*, Caponca söylüyorum... [Bey > Oğlu gibi olan robota] (Özakman 2011: 92)

başımın püsküllü belası

Başımın püsküllü belası! [Kadın > Hizmetçisi kıza] (Çamlıbel 2012: 104)

budala

Budala, mutluluktan söz açan kim? [Genç bey > Eniştesi beye] (Ağaoğlu 1996: 487)

cadaloz

Cadaloz! [Delikanlı > Nişanlısına] (Karaosmanoğlu 1980: 70)

(koca) çapkın

Çapkın, ninem, beni dinle! [Yaşlı bey > Arkadaşı genç kıza] (Gündüz 1930: 210; Yıldırım 1999: 242)

Eyy seni gidi *koca çapkın* seni! [Genç kız > Kendisine ilgi duyan beye] (Dikbaş 1936: 15)

çaylak

Her türlü emanetle kapışırım, hazır mısın *çaylak?* [Berber > Mahallelisi beye] (Kaçan 2002: 43)

deli

Şans işi bu *deli*, sımayacağız. [Bey > Eşine] (Orhan Kemal 1972: 145; Baykurt 1985: 151)

Bulamam sözü olur mu, *deli?* [Genç bey > Kardeşi delikanlıya] (Çamlıbel 2012: 292; Güntekin 1991: 22)

deli cenabet / deli soyka⁴

Delicenabet! [Genç kız > Kız kardeşine] (Orhan Kemal 1972: 334)

Ne parası mı, anayı kızından ayıran, *deli soyka!* [Arabacı delikanlı > Eşine] (Orhan Kemal 1982: 48)

dertli sultan

Sen de habire üzüntü düşün bakalım *dertli sultan*. [Kadın > Komşusu kadına] (Ağaoğlu 1996: 190)

(diili)düdük⁵

Demin uykunda ne konuşuyordun *düdük?* [Genç bey > Kardeşi erkek çocuğa] (Ağaoğlu 2004: 6, 96)

Sana ne oluyor gıı *dillidüdük?* [Kadın > Küçük kız torununa] (Baykurt 2006: 345)

düdüğüm

Ya ne zannettin *düdüğüm*... [Çingene kadın > Tanıdığı yaşlı kahveciye] (Gürpınar 2012: 19; Güntekin 1985: 140)

Anladın mı *düdüğüm?* [Bey > Oğlu delikanlıya] (Ilgaz 1989: 108)

³ Kısa boylu (DS II 1993: 548).

⁴ (I) Ölünün üzerinden çıkan giysi. (II) Tüylere almalı bir tür küçük karga (e-GTS, 02.02.2021).

⁵ Söğüt, kavak vb. ağaçların ince dallarından veya kamıştan yapılan bir düdük türü. 2. Çok konuşan kimse (TS 2011: 667).

divane

Divane, deminden beri çektiği azabı görmedin mi? [Hükümdar > Arkadaşı komutana] (Namık Kemal 2005: 106; Altan 2002: 290)

domuz

Cevap versene kız, *domuz!* [Genç kız > Arkadaşı genç kıza] (Orhan Kemal 2004: 105; Anday 2014: 231)

edepsiz

Edepsiz, babana söyleyim mi? [Genç kız > Arkadaşı genç kıza] (Orhan Kemal 2004: 65)

eş(ş)ek sıpası

Eşşek sıpası, kimse bana... [Kadın > Kardeşi delikanlıya] (Ağaoğlu 2013b: 139)

eşkıya

Merhaba *eşkıya!* [Bey > Arkadaşı beye] (Orhan Kemal 2004: 76)

gavır (gavur) / gavurcuk

Gavır, tilki gibi gülersin. [Genç bey > Arkadaşı genç beye] (Orhan Kemal 1972: 302, 125) ... gene bir işin düştü herhalde *gavurcuk*. [Bey > Köy muhtarına] (Yaşar Kemal 2015: 273)

gidi

... neş'e lazım neş'e, hey *gidi!* [Bey > Tanıdığı beye] (Kaygılı 2003: 75)

hacı vak vak

Bırak kolumu lan *hacı vak vak!* [Genç adam > Tanımadığı yaşlı adama] (Orhan Kemal 2000:182)

hain

Ah *hain!* [Genç kız > Sevgilisine] (Özakman 2008: 93)

haspa

Gidi *haspa* seni! [Bey > Yeğeni genç kıza] (Adıvar 2009: 291)

haspam

Ah aman *haspam!* [Kadın > Eşinin yeğeni genç kıza] (Gürpınar 1996: 33)

hayırsız

Asıl sen nerelerdesin *hayırsız...* [Delikanlı > Arkadaşı delikanlıya] (Ümit 2010: 15)

herif

Kızın yanında heç piyasan yoğmuş bre *herif*. [Bey > Kendisinden büyük arkadaşına] (Orhan Kemal 2004: 52)

hımbıl

Sus ol *hımbıl!* [Delikanlı > Arkadaşı delikanlıya] (Gürpınar 1966: 38)

hınzır⁶

Buldun da niye söylemiyorsun, *hınzır* sen de! [Kadın > Eşine] (Ağaoğlu 1996: 100, 89) Sen onlardan daha ziyankardın, *hınzır* seni! [Bey > Kızına] (Orhan Kemal 2004: 64; Ağaoğlu 2013a: 418)

⁶ 1. Domuz. 2. Genellikle hoşla giden bir davranış veya durum için şaka yollu söylenen bir söz (e-GTS, 02.02.2021)

horozibiği

Sen ne gülüyorsun *horozibiği*? [Öğretmen Bey > Erkek öğrenciye] (Ağaoğlu 1998: 48)

hoşafçı

Hoşafçı, duvar ustası oldum diye... [Genç bey > Arkadaşı beye] (Orhan Kemal 1972: 322)

inek

Sen daha uyu *inek*! [Öğrenci > Arkadaşına] (Ağaoğlu 1998: 13)

kaçak

Beni yalnız kodun *kaçak* ... [Bey > Tanıdığı kadına] (Ağaoğlu 1996: 262)

kaçık

Kaçık, ben nerden bulacağım zehiri? [Kadın > İlgi duyduğu delikanlıya] (Altan 2002: 290)

kâfir

Ah *kâfir*, ah, şu inadı etmesen olmaz mıydı? [Bey > Eşine] (Ahmet Mithat 2000: 312)

Kâfir, senin var galiba öyle yakın arkadaşın! [Kadın > Arkadaşı kadına] (Altan 2002: 111)

kahpecik (Kişi Adı)

Kahpecik, daha almadın, satmadın. [Bey > Arkadaşı beye] (Baykurt 1975b: 247)

Kahpecik Gülşen, böyle bir fırsatı buldun da... [Kadın > Köylüsü genç kadına] (Baykurt 1975b: 276)

kakomiri (e-Girit, 03.02.2021)

Nasıl konuşulur ya *kakomiri*? [Bekçi > Tanıdığı yaşlı adama] (Orhan Kemal 2000: 76, 296)

kaşık düşmanı

Ne o *kaşık düşmanı*, yoruldun mu? [Kadın > Hamilik yaptığı delikanlıya] (Orhan Kemal 1996: 187)

kocakarı

Ne o *kocakarı*? [Delikanlı > Babaannesine] (Orhan Kemal 1982: 194)

Ne o *kocakarı*? [Kadın > Kayınvalidesine] (Orhan Kemal 1982: 220)

kocaoęlan⁷

Kocaoğlan, hazır mısın? [Delikanlı > Kendisinden küçük arkadaşına] (Orhan Kemal 2004: 97)

köpek

Ulan *köpek*, oldun usta he? [Usta > İşçi delikanlıya] (Orhan Kemal 1972:137)

maskara

Tuh *maskara*, hadi sıva paçalarını, çabuk! [Bey > Kardeşi delikanlıya] (İlgaz 1989: 9)

maymun

Maymun, neren güzel senin? [Kadın > Kızına] (Orhan Kemal 1995: 54, 10; Ağaoğlu 2004: 117)

O ne surat *maymun*? [Kadın > Evin çalışanı genç kıza] (Adivar 2009: 139)

namussuz

Ulan *namussuz*, nerden aklına gelir? [Muhtar > Köylü kadına] (Baykurt 1975b: 161)

⁷ Ayı (e-GTS, 02.02.2021).

orman kibarı⁸

Orman kibarı, bedene hele bedene... [Kızlar > Tanımadıkları genç beye] (Orhan Kemal 1972: 329)

Kişi Adı + olacak

Ben olmasam yavrun haşıl haşıl pişiyordu heey *Senem olacak!* [Yaşlı kadın > Geline] (Baykurt 2006: 11)

pasaklı

Gidi *pasaklı!* [Bey > Eşine] (Rıfat 1988: 285)

soğan erkeği

Seni elimizden Hazreti Allah bile kurtaramaz *soğan erkeği!* [Berber > Arkadaşına] (Orhan Kemal 2002: 106; 2004: 187)

sümüklü

Amma öttün be *sümüklü!* [Bey > Kardeşi erkek çocuğa] (Ağaoğlu 2004: 8)

şaşkın

Sana varan kim a *şaşkın?* [Kadın > Tanıdığı beye] (Gürpınar 1997: 225; Tahsin Nahit ve Şahabettin Süleyman 2004: 30)

şeytan

Seni *şeytan* seni, neden küçük olayım? [Genç kız > Manevi kızına] (Güntekin 1991: 60; Baykurt 1985: 162)

şımarık

Aaaa aaa *şımarık!* [Köy öğretmeni genç kız > Sevgilisine] (Baykurt 1975a: 258)

terbiyesiz

Terbiyesiz, dert ye e mi? [Genç kız > Ağabeyine] (Orhan Kemal 2004: 70)

tüysüz

Ne o *tüysüz*, yoksa karı seni dehledi mi? [Delikanlılar > Arkadaşlarına] (Ağaoğlu 2013b: 94)

uyuz

Ulan *uyuz*, seni piyasaya alan kim? [Genç kız > Ağabeyine] (Orhan Kemal 2004: 67)

yaramaz

Söyle bakalım *yaramaz*, senin burda ne işin var? [Doktor Bey > Tanıdığı genç kıza] (Güntekin 1991: 93)

zalim / Allah'ın zalimi

Zalim! [Bey > Sevgilisine] (Musahipzade Celal 1970: 162)

Allah'ın zalimi, seninkileri çıkardılar mı delikanlılıkta? [Belediye başkanı > Kaptana] (Güntekin 1985: 158)

zıpçıktı

Seni *zıpçıktı*, mirasyedi! [Kadın > Eşine] (Adivar 2009: 365)

⁸ Kaba, görgüsüz, bayağı kimse için alay yollu kullanılan bir söz (e-GTS, 02.02.2021).

zilli⁹

Ne geldin gene kız, *zilli?* [Bey > Eşine] (Orhan Kemal 1972: 119)

2.1.3. Diğer Alaya Alma ve İğneleme Amaçlı Hitap Gönderimleri**Allah'ın kulu**

Sana onu deyiveriyordum ya *Allah'ın kulu!* [Bekçi > Bekçiye] (Orhan Kemal 2000: 291)

bebecik

Aha *bebecik*, süt kuzusu, koskoca bir adamın ağzından... [Genç kadın > Eşine] (Gürpınar 2006: 337)

çocuk

... neden yataktan kalkıyorsun a *çocuk?* [Bey > Eşine] (Adıvar 2009: 314; 2006: 170)

Vah safderun *çocuk*, vah, sen hâlâ kadınlar hakkında... [Genç bey > Arkadaşı genç beye] (Ahmet Mithat 2001: 568; 1992: 114; Müftüoğlu 2007: 95)

çocuğum

Değmez *çocuğum*, değmez! [Kadın > Eski sevgilisine] (Çamlıbel 2012: 519)

dünün çocuğu

Dünün çocuğu, şaka maka kıvırdın gitti bu işi. [Genç bey > Kardeşi erkek çocuğa] (Ağaoğlu 2004: 4)

deli fişek

Ne o *deli fişek?* [Kadın > Kızına] (Orhan Kemal 1995: 235)

eski sefirin oğlu

Hadi Ömer, *eski sefirin oğlu*, göster incelmışliğini artık. [Kadın > Eniştesine] (Ağaoğlu 2013a: 120)

feleksiz¹⁰

... Allah'ına kurban olurum senin kız, *feleksiz!* [Bey > İlgı duyduğu kadına] (Orhan Kemal 1972: 182; 2000: 259)

gemi aslanı

Ee anlat bakalım *gemi aslanı!* [Kadın > Eşine] (Orhan Kemal 1982: 221, 92)

hanım evladı

Nesin ya, *hanım evladı?* [Şoför > Yolcu beye] (Orhan Kemal 2015: 94)

ispinoz (kuşu)

Ne haber lan *ispinoz?* [Delikanlı > Arkadaşı delikanlıya] (Orhan Kemal 2002: 256)

Ne düşünürsün *ispinoz kuşu?* [Bey > Eşine] (Orhan Kemal 2002: 200, 107)

İstanbul kibarı

İstanbul kibarı, he nerden annen oluyormuşum ben senin? [Kadın > Geline] (Orhan Kemal 2002: 96)

kerata

Dön başını *kerata!* [Denizciler > Arkadaşları delikanlıya] (Kabağaçalı 2008: 240; Nazım Hikmet 1965: 12)

⁹ Gürültücü, edepsiz, şirret (Aktunç 1998: 317).

¹⁰ Bahtsız (Tietze II 2009: 41).

kınalı kafa

Gülecek ne var *kınalı kafa*? [Öğretmen Bey > Erkek öğrenciye] (Ağaoğlu 1998: 39)

kız

Cevap versene *kız*, domuz! [Genç kız > Arkadaşı genç kıza] (Orhan Kemal 2004: 105)

köftehor

Seni *köftehor* seni! [Bey > Çalışanı beye] (Musahipzade Celal 1970: 373)

külhani

Vay *külhani*, vay aslanım! [Bey > Tanıdığı delikanlıya] (Özakman 2009: 145, 64)

mektepli

Mektepli, anlat bakalım. [Genç kız > İlkokullu kıza] (Orhan Kemal 2004: 83, 84)

süt kuzusu

Aha bebecik, *süt kuzusu*, koskoca bir adamın ağzından... [Kadın > Eşine] (Gürpınar 2006: 337)

ana(sının) kuzusu

Polislerden öğüt dinleyen *ana kuzusu*! [Genç bey > Arkadaşına] (Altan 2002: 431)

Anasının kuzusu, acıdım... [Delikanlı > Babasına] (Başkut 2005: 154)

tatlı su kurnazı

Seni gidi *tatlı su kurnazı* seni, elinizden gelse ... [Doktor bey > Hastası beye] (Orhan Kemal 2004: 119)

toy

Ne o *toy*, barıştın mı ne? [Delikanlı > Kendisinden büyük arkadaşı delikanlıya] (Orhan Kemal 2004: 69, 50)

yere bakan

Hay seni *yere bakan*, hay! [Komşu kadın > Komşusu kadına] (Ağaoğlu 1996: 193)

3. Sonuç

Bireyler, sosyalleşmenin gereğince çeşitli niyetler doğrultusunda dil kullanım biçimlerinden herhangi birini seçerek birbirleriyle iletişim kurarlar. Bu noktada seçilen her ögenin akla gelen ilk anlamı taşımadığı, konuşanın niyetine göre dolaylı anlamlar yüklenebileceği söylenebilir. Yüklenen bu dolaylı anlamlar, toplumdan topluma ya da toplumun farklı katmanlarında değişkenlik arz etmektedir. Kişiler arasındaki sorunsuz iletişimin anahtarı; zamana, muhataba, yere ve koşula uygun dilsel unsurların seçilmesidir. Bu dilsel unsurların en önemlilerinden biri, genellikle konuşmayı başlatmak üzere kullanılan hitaplardır. Bireyin özellikle eğlenmek ve gülmek amacıyla muhatabı ile alay etmek ve onu iğnelemek üzere seçtiği hitaplar, alaylı ve iğneleyici dil kullanımına örnek teşkil eder. Yapılan bu çalışmada, söz konusu amaç doğrultusunda sarf edilen 126 hitap derlenmiştir. Bunlardan olumsuz çağrışım uyandıran alay etme ve iğneleme amaçlı hitap gönderimleri, diğerleri ile kıyaslandığında çoğunluktadır. Gündelik hayatta da birileriyle alay etmek veya birilerini iğnelemek istendiğinde olumsuz anlama sahip sözcükler üzerinden gönderimler yapıldığı düşünüldüğünde bu sonuç, şaşırtıcı değildir.

Türk kültüründe saygı duyulan kişilere yönelik bazı unvan ve meslek adı kaynaklı hitaplar kullanıldığı bilinmektedir. Bu çalışmada ise konuşanlarca aslında muhataplarına layık görülmeyen ve normal şartlarda onlara sarf edilmesi düşünülmeyen ilgili unvanlar üzerinden seslenilerek ters köşe yapıp alay ve iğneleme edimini vurgulu kılmak amaçlanmıştır. Söz gelimi *Uzunca Alicik Ağa* hitabı, yaşlı bir köylü kadınca kendisi gibi yoksul genç oğluna yönelik kullanılmıştır. Ayrıca *efe* hitabının Türk kültüründe erkeklere yönelik söz edimleri içinde değerlendirildiği düşünüldüğünde metinde bir delikanlının kız kardeşine bu hitabı kullanmasının sebebinin onunla alay etmek olduğu açıktır. Metindeki statüsü göz önünde bulundurulduğunda işçisine saygı duymadığı anlaşılan bir beyin iğneleme maksadıyla çalışanı genç kıza yönelik *hanımefendi* gibi bir gönderimde bulunduğuna da rastlanmıştır. *Profesör* hitabının neden alay ve iğneleme edimini gerçekleştirmek üzere kullanılabilceği sorusu akla gelmektedir. Burada muhataplar, gerçekten profesördür. Ancak seslenenler sıradan bir ortamda, normal şartlarda muhataplarının isimleri ile seslenebileceklerken onlara belli konularda iğnelemede bulunmak maksadıyla bu unvanı kullanmışlardır. Döpiyes giyinmiş üniversite hocası bir kadına tanımadığı delikanlı, onunla alay ettiğini sezdirircesine *Öğretmen teyze!* şeklinde seslenmiştir. Bunu duyan kadın, *öğretmen* hitabının alay maksatlı kullanılmasına duyduğu üzüntüyü ifade etmiştir. Ayrıca bir metinde Çingene delikanlı, ünlü bir Amerikalı aktör olan Tayrone Power üzerinden gönderme yaparak arkadaşını iğnelemek istemiştir.

Türk kültüründe olumlu meziyetleri ile bilinen hayvanlardan sevilen, sayılan muhataplara; olumsuz meziyetleri ile bilinen hayvanlardan ise sevilmeyen, hor görülen muhataplara yönelik aktarmalar yapılagelmiştir. Bu durum, hayvanlarla iç içe bir hayat tarzı benimseyen Türklerin bu yaşam biçimini, sözcükler aracılığıyla dile aksettirdiğinin göstergesidir. Bu çalışmada muhataplara hayvanlar üzerinden yapılan gönderimlerden *hunzir*, *maymun* ve *tatlı su kurnazı* hitaplarının Türk kültüründe de muhatapla tatlı tatlı alay etmek için kullanıldığına şahit olunmaktadır. Ancak *domuz* ve *köpek* hitaplarının çoğunlukla iyi niyetli bir dil kullanımı olmadığı söylenebilir. Yine Türk kültüründe *ar(s)lanım* hitabının daha çok erkeklere yönelik bir gönderim olduğu bilinmektedir. Ancak burada delikanlılardan biri kız kardeşine, biri de kız arkadaşına bu şekilde seslenmiştir. Söz konusu kullanımlar, dil sapmaları içinde değerlendirilebilecek ilginç örneklerdendir. *İspinoz kuşu* hitabı ise günümüzde birilerine seslenmek üzere çok fazla tercih edilmemektedir.

Kaşık düşmanı hitabı, Türk kültüründe genellikle beylerce eşlerine yönelik sarf edilir. Alıntı yapılan metinde ise bir kadının hamisi olduğu delikanlıya yönelttiği ilginç seslenmelerden biridir. *Yosmam* hitabının da çoğunlukla kadınlara yönelik gönderimlerden olduğu düşünüldüğünde burada, bir kadın tarafından bir beye gönderimde bulunmak üzere kullanılmış olması dikkate değerdir. Bir argo sözlüğünde *Andaval* hitabının saf, kolayca kanan kimselere dendiği belirtilirken ayrıç içinde Andaval'ın Niğde köylerinden birinin adı olduğu yönünde açıklama yapılmıştır (Aktunç 1998: 40). Muhataba doğrudan adının söylenmeyip *Senem olacak* şeklinde dolaylı yoldan seslenilmesi, günümüzde de sık başvuru muhataplığı iğneleme yollarından biridir. *Çocuk*, *bebecik*, *yavru(m)*, *ana kuzusu*, *süt kuzusu* gibi hitaplar, muhatapların yaşları göz önünde bulundurulduğunda normal dışı kullanımlardır. Ancak günümüzde de olduğu üzere biriyle alay etmek söz konusu olduğunda bu tür hitapların

seslenenlerce tercih edildikleri bilinmektedir. *Hain*, *zalim* gibi hitaplar ise toplumun her kesiminde muhatabı iğnelemek üzere kullanılan gönderimlendendir. *Gavur*, *kahpe* gibi hitapların altında daha ziyade kötü niyet sezilmekle birlikte metindeki *gavurcuk*, *kahpecik* hitabında sözcüğe eklenen {+cIk / +cUk} ekinin sözün yumuşamasına katkıda bulunduğu görülmektedir.

Derlenen alay ve iğneleme maksatlı hitapların tümü, Türk toplumunun ve kültürünün, gelenek ve göreneklerinin, yaşama biçiminin ve kişiler arasındaki ilişkilerin dile yansımış şekilleridir. Aralarında mesafe bulunan kişilerin unvanlar dışındaki ilgili kullanımları tercih etmelerinin mümkün görünmediği düşünüldüğünde bunların özellikle de kişiler arasındaki samimiyetin derecesine göre dilin birçok imkânının devreye sokulduğuna ve çeşitli kurallara itibar etmeden esnek kullanımına işaret ettiğini söylemek mümkündür. Böylece alay ve iğneleme edimini gerçekleştirmek üzere kullanılan hitap sözleri, kültürün dil aracılığıyla yansıtılması noktasında Türkiye Türkçesi söz varlığının önemli bir parçası olma rolünü üstlenmektedir.

Kaynakça

Taranan Kaynaklar

- ABASIYANIK, Sait Faik (2013). *Kayıp Aranıyor*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- ADIVAR, Halide Edip (2006). *Zeyno'nun Oğlu*. İstanbul: Özgür.
- ADIVAR, Halide Edip (2009). *Sinekli Bakkal*. İstanbul: Can.
- AĞAOĞLU, Adalet (1977). *Fikrimin İnce Güllü*. İstanbul: Remzi.
- AĞAOĞLU, Adalet (1991). *Hayır*. İstanbul: Yapı Kredi.
- AĞAOĞLU, Adalet (1996). *Toplu Oyunlar*. İstanbul: Yapı Kredi.
- AĞAOĞLU, Adalet (1998). *Romantik Bir Viyana Yazı*. İstanbul: Yapı Kredi.
- AĞAOĞLU, Adalet (2004). *Yüksek Gerilim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- AĞAOĞLU, Adalet (2007). *Ruh Üşümesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- AĞAOĞLU, Adalet (2013a). *Bir Düşün Gecesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- AĞAOĞLU, Adalet (2013b). *Üç Beş Kişi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- AHMET MİTHAT EFENDİ (1992). *Felâhın Bey ile Rakım Efendi*. İstanbul: Gözlem.
- AHMET MİTHAT EFENDİ (2000). *Hasan Mellah yahut Sır İçinde Esrar*. (Haz. Ali Şükrü Çolak). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AHMET MİTHAT EFENDİ (2001). *Letaif-i Rivayat*. (Haz. Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- AHMET Rasim (1969). *Eşkâl-i Zaman*. (Haz. Orhan Şaik Gökyay). Ankara: M.E.B..
- ALTAN, Çetin (2002). *Bütün Tiyatro Eserleri*. İstanbul: İnkılâp.
- ANDAY, Melih Cevdet (2014). *Toplu Oyunlar II*. İstanbul: Everest.
- BAŞKUT, Cevat Fehmi (2005). *Bütün Tiyatro Eserleri*. İstanbul: İnkılâp.
- BAYKURT, Fakir (1975a). *Amerikan Sargısı*. Ankara: Bilgi.
- BAYKURT, Fakir (1975b). *Onuncu Köy*. İstanbul: Adam.
- BAYKURT, Fakir (1985). *Tırpan*. İstanbul: Adam.
- BAYKURT, Fakir (2006). *Kaplumbağalar*. İstanbul: Literatür.
- BAYKURT, Fakir (2010). *Irazca'nın Dirliği*. İstanbul: Literatür.
- BEŞE, Hakkı Kamil (1992). İki Hazır Yiyici. *Türk Edebiyatından Seçme Hikayeler 1*. İstanbul: M.E.B.: 263-273.
- CUMALI, Necati (1992). *Devetabanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÇAMLİBEL, Faruk Nafiz (2012). *Toplu Oyunlar*. İstanbul: Yapı Kredi.
- DİKBAŞ, Mehmet Latif (1936). *Kendi Düşen Ağlamaz*. İstanbul: Semih Lütfi.
- GÜNDÜZ, Aka (1930). *Çapkın Kız*. İstanbul: Burhan Cahit.

- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1985). *Yaprak Dökümü / Eski şarkı*. İstanbul: Milli Eğitim.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1991). *Çalkuşu*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (2002). *Bir Kadın Düşmanı*. İstanbul: İnkilâp.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (1966). *Efsuncu Baba / Gönül Bir Yel Değirmenidir Sevda Öğütür*. İstanbul: Everest.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (1972). *Aşk Batağı / Hazan Bülbülü*. İstanbul: Atlas.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (1996). *Cadı*. İstanbul: Özgür.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (1997). *Tesadüf / Şeytan İşi*. İstanbul: Özgür.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2005). *Cehennemlik*. İstanbul: Özgür.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2006). *Kadın Erkekleşince*. İstanbul: Özgür.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2012). *Mutallaka*. İstanbul: Everest.
- ILGAZ, Rifat (1989). *Karadenizin Kıyıcığında*. İstanbul: Çınar.
- ILGAZ, Rifat (2011a). *Yıldız Karayel*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- ILGAZ, Rifat (2011b). *Yokuş Yukarı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- KABAAĞAÇLI, Cevat Şakir (2008). *Deniz Gurbetçileri*. Ankara: Bilgi.
- KAÇAN, Metin (2002). *Ağır Roman*. İstanbul: Gendaş.
- KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri (1980). *Sodom ve Gomore*. İstanbul: İletişim.
- KAYGILI, Osman Cemal (2003). *Köşe Bucak İstanbul*. İstanbul: Selis Kitaplar.
- MEHMET RAUF (2004). *Genç Kız Kalbi*. İzmir: İlya Türk Klasikleri.
- MUNGAN, Murathan (1999). *Üç Aynalı Kırk Oda*. İstanbul: Metis.
- MUSAHİPZADE CELAL (1970). *Bütün Oyunları*. İstanbul: Milliyet.
- MÜFTÜOĞLU, Ahmet Hikmet (2007). *Gönül Hanım*. İstanbul: Akvaryum.
- NAMIK KEMAL (2005). *Celaleddin Harzemşah*. Ankara: Akçağ.
- ORHAN KEMAL (1972). *Bereketli Topraklar Üzerinde*. İstanbul: Remzi.
- ORHAN KEMAL (1982). *Müfettişler Müfettişi*. İstanbul: Tekin.
- ORHAN KEMAL (1995). *Bir Filiz Vardı*. İstanbul: Tekin.
- ORHAN KEMAL (1996). *Grev*. İstanbul: Tekin.
- ORHAN KEMAL (2000). *Murtaza*. İstanbul: Tekin.
- ORHAN KEMAL (2002). *Bütün Oyunlar 2*. İstanbul: Tekin.
- ORHAN KEMAL (2004). *Cemile*. İstanbul: Epsilon.
- ORHAN KEMAL (2015). *Önce Ekmek*. İstanbul: Everest.
- ÖZAKMAN, Turgut (2008). *Bütün Oyunları 2*. Ankara: Bilgi.
- ÖZAKMAN, Turgut (2009). *Bütün Oyunları 5*. Ankara: Bilgi.
- ÖZAKMAN, Turgut (2011). *Bütün Oyunları 7*. Ankara: Bilgi.
- RIFAT, Oktay (1988). *Toplu Oyunlar*. İstanbul: Adam.
- SÜMER, Güner (2006). *Bütün Oyunları 2*. İstanbul: Mitos Boyut.
- TAHŞİN NAHİT; ŞAHABETTİN SÜLEYMAN (2004). *Ben... Başka!*. İstanbul: Bordo-Siyah.
- TANER, Haldun (2015). *Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım*. İstanbul: Yapı Kredi.
- TANSEL, Fevziye A. (1973). *Namık Kemal'in Hususi Mektupları III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TANSEL, Fevziye A. (1986). *Namık Kemal'in Hususi Mektupları IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (DS) (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya (1963). *Aşk-ı Memnu*. İstanbul: Hamle Matbaası.
- UZUNER, Buket (2007). *Kunral Ada Mavi Tuna*. İstanbul: Everest.
- ÜMIT, Ahmet (2010). *Çıplak Ayaklıydı Gece*. İstanbul: Everest.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit (2012). *Hayal İçinde*. Ankara: Orion.
- YAŞAR KEMAL (2015). *Ortadirek*. İstanbul: Yapı Kredi.
- YILDIRIM, Dursun (1999). *Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları*. Ankara: Akçağ.
- Yararlanılan Kaynaklar**
- AKSAN, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AKTUNÇ, Hulki (1998). *Büyük Argo Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Kredi.
- ALKAN ATAMAN, Hanife (2018). *Türkiye Türkçesinde Hitaplar*. Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- ARİSTOTELES (2013). *Poetika: Şiir Sanatı Üstüne* (Çev.: S. Rifat). İstanbul.

- AVRUPA KONSEYİ (2013). *Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni: Öğrenim, Öğretim ve Değerlendirme*. Frankfurt: Telc.
- BERTHOUD, Anne Claude; BERNARD, Py. (1993). *Des Linguistes et des Enseignants. Maitrise et Acquisition des Langues Secondes*. Bern: Peter Lang.
- BORRÁS COMES, Joan; SICHEL, Rafeu (2015). "Vocative Intonation Preferences are Sensitive to Politeness Factors". *Language and Speech*, LVIII/I: 68-83.
- e-Girit = "Kakomiri". <https://giritturkterikultur.wordpress.com/2014/01/12/giritce-sozcuklerin-duzeltilmesi> (Erişim Tarihi: 02.02.2021).
- e-GTS = *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 01.02.2021)
- ERVİN TRIPPS, S. M. (1969). "Sociolinguistic Rules of Address. Sociolinguistics". (Edt. J. B. Pride - J. Holmes). *Penguin*, 225-240.
- e-Tyrone = Wikipedia (2021). "Tyrone Power". https://en.wikipedia.org/wiki/Tyrone_Power Erişim Tarihi: 04.02.2021)
- FREUD, Sigmund (1998). *Espriler ve Bilinçdışı ile İlişkileri* (Çev.: Emre Kapkın). İstanbul.
- İMER, Kamile; DOĞAN, Gürkan (1997). "Söylemde Alaycı Dil Kullanımının Yorumlanması". *XI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Şafak, 213-230.
- JORGENSEN, Julia (1996). "The Functions of Sarcastic Irony in Speech". *Journal of Pragmatics*, 26: 613-634.
- KERBRAT ORECCHIONI, Catherine (1990). *Les Interactions Verbales I*. Paris: Armand Colin.
- KILIÇ, Gamze (2019). *Alay Etmenin Farklı Toplumsal Bağlamlardaki Değişen Anlamları Üzerine Fenomenolojik Bir Çalışma*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- KILIÇ, Gamze; ÖZEN, Yelda (2020). "Alay Etmenin Sosyolojik Yönü: Toplumsal Denetim, Damga ve Simgesel Şiddet Bağlamında Alay Etme". *Mediterranean Journal of Humanities*, 10: 301-318.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (2010). *Metaforlar / Hayat, Anlam ve Dil* (Çev.: Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: Paradigma.
- LE BRETON, David (2018). *Yüz Üzerine Antropolojik Bir Deneme* (Çev.: O. Türkay). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- MOIRAND, Sophie (1982). *Enseigner à Communiquer en Langue Étrangère*. Paris: Hachette.
- MORREALL, John (1997). *Gülmeyi Ciddiye Almak* (Çev.: Kubilay Aysever). İstanbul: İris.
- ONURSAL AYIRIR, İrem (2020). "Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözcükler: Nezaket Kuramı Açısından Edimbilimsel Bir Değerlendirme". *Millî Folklor*, 32, 16 (126): 86-98.
- PLATON (2007). *Yasalar* (Çev.: Candan Şentuna-Saffet Babür). İstanbul.
- PLATON (2010). *Devlet*. (Çev.: S. Eyüboğlu-M. A. Cingöz). İstanbul.
- SEARLE, John R. (2000). *Söz Edimleri* (Çev.: R. Levent Aysever). Ankara: Ayraç.
- TANNEN, Deborah (1987). *That's not What I'm Meant! How Conversational Style Makes or Breaks Your Relations With Others*. London: J. M. Dent and Sons Ltd.
- TİETZE, Andreas (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. C. II. Wien.
- TS = *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TURAN, Feraye (1998). *Alaycı Dil Kullanımının Kadının Söyleminde Algılanması*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- VARDAR, Berke (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- WARDHAUGH, Ronald (2006). *An Introduction to Sociolinguistics*. Blackwell Textbooks in Linguistics. UK: Blackwell Publishing.

A73 (Möndür-Sokkon VI) ve A74 (Sakıyla-Kobı I) Yazıtları Üzerine Anlamlandırma Denemesi

An Attempt at Interpretation on A73 (Mendur-Sokkon VI) and A74 (Sakyila-Koby I) Inscriptions

Muhammed Mustafa Bakır

Yüksek Lisans Mezunu, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bursa / Türkiye

e-posta trkyt2014@gmail.com

orcid 0000-0002-0010-3566

doi 10.54316/dilarastirmalari.994447

Atıf

Citation

Bakır, Muhammed Mustafa (2021). A73 (Möndür-Sokkon VI) ve A74 (Sakıyla-Kobı I) Yazıtları Üzerine Anlamlandırma Denemesi. *Dil Araştırmaları*, 29: 133-142

Başvuru

Submitted

12.09.2021

Revizyon

Revised

01.10.2021

Kabul

Accepted

18.10.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

Eski Türklerin en fazla önem verdikleri yerlerden biri olan Altay Dağları, onlar için hem maddi hem de manevi özelliğe sahiptir. Bölgede çeşitli su kaynakları ve ormanlık alanlar mevcuttur. Ayrıca dağ kültürünün etkisiyle birlikte bölge kutsal kabul edilmiştir. Çok eski dönemlere dek uzanan Dağlık Altay'daki yaşamın izlerinin en somut örneklerinden biri bölgede tespit edilen yazıtlardır. Bölgede bulunan yazıtların sayısının fazlalığı burasının önemli kültür merkezlerinden biri olduğunu ve bu bölgede insanların okuma-yazma oranlarının yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Yazıtların yanı sıra bölgede pek çok kaya üstü tasvir de mevcuttur. Bütün bunlar dönemin şartları çerçevesinde bölge insanının önemli bir kültür birikimine sahip olduğunu göstermiştir. Dağlık Altay'da bulunan yazıtların okuma ve anlamlandırılma çalışmaları bilimsel olarak bölgenin ve bölge insanının anlaşılması hususunda oldukça önemlidir. Dağlık Altay'da bulunan yazıtların tamamı tasnif edilmiş olsa da tamamı okunmamıştır. Bu çalışmada bölge insanını ve onların ilişkilerini yansıtan yazıtlar arasında yer alan A73 Möndür-Sokkon VI ve A74 Sakıyla-Kobı I yazıtları üzerinde yapılan okuma önerisi sunulmaktadır yazıtlar içerik özelliklerine göre ele alınmış ve toplum-siyaset ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, kaya yazıtları, Altay, Möndür-Sokkon, Sakıyla-Kobı

ABSTRACT

The Altai Mountains, one of the most important places for the ancient Turks, have both material and spiritual characteristics for them. There are various water resources and forest areas in the region. In addition, with the influence of the mountain cult, the region was considered sacred. One of the most concrete examples of the traces of life in Mountainous Altai,

which dates back to ancient times, is the inscriptions found in the region. The high number of inscriptions found in the region revealed that this place is one of the important cultural centers and the literacy rate of the people is high. In addition to the inscriptions, there are also many rock-top depictions in the region. All these showed that the people of the region had an important cultural accumulation within the framework of the conditions of the period. The studies on reading and interpreting the inscriptions in Mountainous Altai are very important for the scientific understanding of the region and the people of the region. Although all of the inscriptions found in Mountainous Altai have been classified, not all of them have been read. In this study, a reading suggestion made on the A73 Mendur-Sokkon VI and A74 Sakyila-Koby I inscriptions, which are among the inscriptions reflecting the people of the region and their relations, was presented and the inscriptions were discussed according to their content characteristics and the society-politics relationship was tried to be revealed.

Keywords: Old Turkic, rock inscriptions, Altai, Mendur-Sokkon, Sakyila-Koby

0. Giriş

Eski Türkler için kutsal olarak kabul edilen mekânlardan biri olan Altay Dağları ve Altay bölgesi, manevi değerinin yanında eski Türklerden kalan yazıt mirasının bir kısmına da ev sahipliği yapmaktadır. Orta Asya'dan Çin'e dek uzanan sıra dağlar, göçebe Türk topluluklarının dağ kültürü ile olan ilişkisini gözler önüne sermektedir. Öyle ki Kazaklar ve Kırgızlar arasında Altay (dağı) kavramının hâlâ yaşadığı görülmektedir. Örneğin Kırgızistan'ın başkenti olan Bişkek'in hükümet ve meclis binasının bulunduğu meydan "Ala-Too Ayantı (Altay Meydanı)" şeklinde adlandırılmaktadır. Altay dağları ve Altay bölgesi hem çeşitli kaynaklara sahip olması hem de kült unsuru olarak kabul edilmesi nedeniyle eski Türkler için önemli bir mekân olagelmıştır.

Bilim çevreleri Dağlık Altay'da bulunan yazıtlarla ilk olarak 1818 yılında Spasskiy'in keşfettiği "A1 Çarış" yazıtını duyurmasıyla tanışmıştır. Dağlık Altay'da çeşitli keşif gezileri düzenlenmiş ve eski Türklerden kalan pek çok yazıt gün yüzüne çıkarılmıştır. Son olarak K. Konkobayev, B. Kindikov, N. Useev ve N. Şabdanaliyev'in keşfettikleri 11 yeni yazıtı yayımlamalarıyla bölgede bilinen yazıt sayısı 101 olmuştur. Yazıtların çoğunluğu kayalara kazınmıştır. Bölgedeki yazıtların tam olarak 85 tanesi kaya yazıttır (Bakır, 2021: 10-16). Ayrıca bunun yanı sıra iki gümüş kap ve bir adet gümüş toka gibi çeşitli nesnelere üzerinde bulunan yazılar da mevcuttur. Bölgedeki kaya yazıtlarının sayısı oldukça dikkat çekicidir. Kaya yazıtları daha çok halktan insanlar tarafından oluşturulmuştur. Bu nedenle kaya yazıtlarının her biri dikkatle ele alınmalı ve incelenmelidir. Bölgede bulunan yazıtların bazıları okunamamış ve bazıları da hatalı okunmuştur. Bu çalışmada ise gözden kaçan iki önemli yazıt ele alınmış ve bu yazıtların önemi ortaya konmuştur.

1. A73 Mëndür-Sokkon VI Yazıtı Üzerine Yapılan Çalışmalar

A73 kodlu Mëndür-Sokkon VI kaya yazıtını Ust-Kansk bölgesine bağlı Kara-Suu adlı bir arazide 1997 yılında E. N. Şaldurov keşfetmiştir. Tek satırdan oluşan yazıtın

Gorno-Altaysk şehrindeki Altay Cumhuriyeti A. V. Anohin Millî Müzesinde olduğu kaydedilmiştir (Konkobayev vd. 2015: 233).

Yazıt korunmuş ve iyi bir durumdadır. Yazıtta ilgi çekici noktalardan birisi “Ω” karakterinin kullanılmış olmasıdır. Bunun yanı sıra sıkça gözlemlendiği üzere metnin sonunda “a/e” karakteri noktalama işareti görevinde ve standart karakterin tam tersi şeklinde verilerek kullanılmıştır.

Yazıt üzerinde bugüne dek Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal (2012); Konkobayev, Useev ve Şabdanaliyev (2015) gibi kişiler çalışmıştır.

1.1. Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal’ın Okuma Önerisi

2012 yılında yayımlanan “Katalog Drevnetyurkskih Runičeskix Pamyatnikov Gornogo Altaya” adlı çalışmada ilgili yazıt Tıbıkova ve ekibi tarafından incelenmiş ve okunmaya çalışılmıştır. Aşağıda kendilerinin okuma ve anlamlandırma denemeleri verilmiştir.

1.1.1. Yazıtın Aslı

1λ/Ɔ(?)ŋŋ#X

1.1.2. Transliterasyon

d² z I y² (?) ^up/č p

1.1.3. Transkripsiyon

(ä)d(i)z(i) ....

1.1.4. Tercüme

Его высота .... (Yüksekliği ....) (Tıbıkova vd. 2012: 136-137).

1.2. Konkobaev, Useev ve Şabdanaliyev’in Okuma Önerisi

Konkobaev, Useev ve Şabdanaliyev’in oluşturduğu bir ekip tarafından 2015 yılında “*Altay Cumhuriyeti’ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü*” adıyla yayımlanan eserde “Möndür-Sokkon VI” yazıtı da ele alınmış ve okuma – anlamlandırma denemesi verilmiştir.

1.2.1. Yazıtın Aslı

1εŋε#ŋ#X

1.2.2. Transliterasyon

e/a g ş g ŋ s z d

1.2.3. Transkripsiyon

(e)d(i)z .....

1.2.4. Tercüme

Yüksek..... (Konkobayev vd. 2015: 233-234)

2. Okuma – Anlamlandırma Önerisi

2.1. Yazıtın Aslı

𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿𐰸

2.2. Transliterasyon

d² z s² ŋ g² ŝ g² a/e

2.3. Transkripsiyon

(e)d(i)z (e)s, (e)ŋ(i)g (e)ŝ(i)g a/e

2.4. Tercüme

Ediz (boyu) dost(tur) (ama) kötü(dür)/suçlu(dur)/günahkâr(dır) hanımı.

A73 Mөндür-Sokkon VI yazıtı açık bir biçimde yazılmıştır; ancak tam olarak anlamlandırılmamıştır. Yazıt üzerinde ilk olarak çalışmış olan Tıbıkova ve ekibi ilk iki karakter olan “d² ve z” karakterlerini “(e)d(i)z(i)” şeklinde okuyarak “yüksekliği” şeklinde yorumlamıştır.

Yazıt üzerine çalışan bir diğer bilim grubu olan Konkobayev ve ekibi yazıtı okumuş; ancak yeni bir anlamlandırma önerisi sunmamıştır. Yazıtın ilk iki karakteri olan “d² ve z” karakterleri Tıbıkova ve ekibi gibi okunmuş, “yükseklik” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bu okumalar yazıtın ana fikrini ortaya çıkarmakta yetersiz kalmıştır.

Öncelikle açık bir biçimde “(e)d(i)z” şeklinde okunan sözcük üzerinde durulmalıdır. Bu sözcük metnin bütünüyle birlikte ele alındığında diğer bilim insanlarının kabul ettiği gibi yükseklik anlamında kullanılmamış, Orhon Yazıtları’nda da görüldüğü gibi boy olan Edizleri ifade etmek için kullanılmıştır. Çin kaynaklarında “A-tie” şeklinde geçen Ediz adı Orhun yazıtlarında A73 yazıtındaki gibi “(e)d(i)z” şeklinde kullanılmıştır.

... (e)k(i)nti : koş(u)lg(a)kda : (e)d(i)z : birle : sünüşd(ü)m(i)z ... (KT K5) (Tekin, 2014: 37).

... (e)d(i)z : bod(u)n : (a)nta ölti ... (KT K6) (Tekin, 2014: 37).

Sözcüğün devamında gelen “(e)s” sözcüğü “eş, dost” anlamlarındadır. Metindeki üçüncü sözcük olan “(e)ŋ(i)g” (kötü) sözcüğü de açık bir biçimde yazılmıştır. Bu nedenle iki sözcük arasında kalan “s²” karakterinin ayrı bir sözcük olarak ele alınması anlamsal olarak metnin devamıyla bütünlük sağlamıştır.

“(e)ŋ(i)g” sözcüğü ise A15 Biçikti-Boom II/2 yazıtında geçmiştir. Yazıtı Konkobayev ve ekibi, “kişi oğ(lı) (e)ŋ(i)g” şeklinde okumuşlar ve insan oğlu eğik (günahlı) şeklinde anlamlandırmışlardır (Konkobayev vd. 2015: 47-48). “(e)ŋ(i)g” sözcüğünün “eŋ-” fiilinden türediğini “eğik” anlamına geldiğini ve mecazen suçlu, günahlı anlamlarına gelebileceğini öne sürmüşlerdir. Sözcüğün etimolojisi tartışmaya açık olsa da metinde verilen anlam ile birlikte onların okuma ve anlamlandırmaları

doğru görünmektedir. Böylelikle “(e)η(i)g” sözcüğü gerçekten de “kötü, suçlu, günahkâr” gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Son olarak metnin sonunda “(e)ş(i)g” sözcüğü okunmuştur. Caferoğlu “(e)ş(i)” sözcüğünü 1. kadın, hanım, zevce, eş, hatun; 2. prenses, tanınmış yüksek tabakaya mensup kadın, hanım şeklinde kaydetmiştir (2015: 99). Buna göre yalın haldeki sözcüğe “+(X)g” yükleme hali eki getirilmiş ve *hanımı* demek istenmiştir. Orhun yazıtlarında da “(e)ş(i)” sözcüğü mevcuttur.

... b(e)gl(i)k : ırı ogl(u)η : kul : boltı : (e)ş(i)l(i)k kız ogl(u)η : küη boltı ... (KT D24) (Tekin, 2014: 30).

... t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : ırı og(i)lın : kul kıltı : (e)ş(i)l(i)k kız og(i)lın : küη kıltı ... (BK D7) (Tekin, 2014: 52).

Taşagül, Edizlerin 603 yılından önce Sır Derya taraflarında yani Batı Köktürk Kağanlığı içerisinde yaşadıklarını ama daha sonra Baykal Gölü çevrelerinde Tola Irmağı yakınlarında yaşadıklarını kaydetmiş ve ayrıca Kemçik Irmağı'nın Cırgak mevkisinde bulunmuş bir yazıtta da Ediz Boyu'nun adının geçtiğinden bahsetmiştir (2011: 84-85). Bütün bunların ışığında A73 yazıtının bulunduğu Ust-Kansk Bölgesi Edizlere uzak sayılamayacak bir yerdedir. Edizlerin yazıtın bulunduğu Dağlık Altay civarındaki topluluklarla temasının olduğunu göstermiştir.

Yazıt sahibi genel olarak Edizlerin dost olarak görülebileceğini ama Edizlerin başlarında bulunan hanımın kötü, suçlu veya günahkâr olduğundan bahsetmiştir. Bu hanım Edizlerin beyinin eşi veya annesi gibi bir mevkide etkili biri olmalıdır. Ayrıca Çin ile Edizlerin ilişkileri göz önüne alındığında bahsi geçen hanımın Çinli olması da muhtemeldir. Ancak bu dönemde Edizlerin ilgili bölgeye yakın yaşadıkları bilinmekle birlikte haklarında detaylı bilgi mevcut değildir.

A73 yazıtı içerik özelliği bakımından Useev'in ortaya koyduğu (2020: 487-499) ve Bakır'ın tanımladığı (2021: 43) siyasal-propaganda içerikli yazıtlar kategorisinde değerlendirilmelidir. Yazıt sahibi kişi siyasi bir düşünceyi kayaya kazımış ve bunu insanlara duyurmak istemiştir. Eldeki bilgiler ışığında Edizlerin I. Köktürk Kağanlığı döneminde Sır Derya civarlarında yaşadıkları düşünülmektedir. Baykal Gölü civarlarına bir şekilde II. Köktürkler döneminde gelmişlerdir. Buna göre yazıt yedinci yüzyılın son çeyreğinden sonra MS. 675-840 tarihleri arasında yazılmış olmalıdır.

3. A74 Sakıyla-Kobı I Yazıtı Üzerine Yapılan Çalışmalar

1999 ila 2000 yılları arasında bölgede yaşayan V. Apaçov tarafından fark edilen yazıt, Ak-Bööm Köyünün 1,5 km kadar ilerisindeki Sakıyla-Kobı isimli bir alandaki kaya üzerindedir. Açık alanda korunmasız bulunan yazıt zaman içerisinde tahrip olmuş ve 15 karakter olduğu anlaşılrsa da okumak güçtür. Konkobayev vd. resim üzerinden 12 karakterin okunmasının mümkün olduğunu kaydetmişlerdir (2015: 235).

Yazıt tahribata uğramıştır; ancak yazıtın okunup anlamlandırılması mümkündür. Yazıtın okunabilen kısmı gayet açıktır. Paleografik açıdan diğer yazıtlardan ayırt edici bir farklılık söz konusu değildir.

Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal (2012); Konkobayev, Useev ve Şabdaneliyev (2015) gibi bilim insanları tarafından yazıt ele alınmış ve yazıtla ilgili yayımda bulunulmuştur.

3.1. Tıbıkova ve Ekibinin Okuması

Yazıtla ilgili ilk okuma – anlamlandırma çalışması Tıbıkova ve ekibi tarafından yapılmıştır. Kendilerinin okuma denemeleri aşağıda verildiği gibidir.

3.1.1. Yazıtın Aslı

...↑)▷...X↑ #/↓ ↑€&↓↑Y↓↑?N

3.1.2. Transliterasyon

Ü ? Uq Iq I² p U I¹ b² g² r² A/n² r² d² ... U s² n¹ Uq ...

3.1.3. Transkripsiyon

(a)lp ol b(ä)g (ä)r(ä)n (ä)rd(ä)[m...] U s(i)nok ...

3.1.4. Tercüme

.....он – богатырь. О, господин! Добродетель ... (..... o kahraman, alp. Bey! Erdem .....) (Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal, 2012: 98).

3.2. Konkobaev ve Ekibinin Okuması

Yazıt üzerine ikinci ve son okuma anlamlandırma çalışması Konkobayev ve ekibine aittir. Kendilerinin önerileri de aşağıda sunulmuştur.

3.2.1. Yazıtın Aslı

X#↑↑€&↓↑Y↓↑N

3.2.2. Transliterasyon

d²n² s r² g² b² I¹ o/u p I² kO/Ok ö/ü

3.2.3. Transkripsiyon

..... ol b(e)g (e)r s(e)n ...

3.2.4. Tercüme

O bey er. Sen... (Konkobayev vd. 2015: 235).

4. Okuma – Anlamlandırma Önerisi

4.1. Yazıtın Aslı

#↑↑€&↓↑Y↓↑N

4.2. Transliterasyon

ö/ü Ok/kO I² p o/u I¹ b² g² r² s² n²

4.3. Transkripsiyon

Ö, uk! (a)lp ol b(e)g (e)r s(e)n

4.4. Tercüme

Düşün (ve) anla! Kahramandır bey! (sen) ersin/askersin.

A74 Sakıyla-Kobı I yazıtı üzerinde iki farklı bilim grubu çalışmıştır. Öncelikle 2012 yılında Tıbıkova ve ekibi metin üzerinde okuma denemesinde bulunmuştur; fakat metnin tamamı okunamamış ve okunan kısımlar da tam olarak anlamlandırılmamıştır.

Yazıtın kopyaları üzerinde yürütülen çalışma esnasında Konkobayev ve ekibinin transliterasyon ve transkripsiyon çalışmaları başarılı olsa da metnin tam anlamı ortaya çıkarılmamıştır.

Buna göre ilk sözcük olan “ö/ü” karakteri “ö-” (düşünmek) fiili, “Ok/kO” işareti “uk-” (anlamak, idrak etmek) fiilidir. Ok/kO işareti Dağlık Altay yazıtlarındaki çeşitli yazıtlarda tanıklanmıştır. Konkobayev ve ekibinin aktardığına göre; A6 yazıtının 4.satırında iki kere “lg↑ (ukgıl)” ve “ilg↑ (ukgalı)” (2015: 294), A72 yazıtında “lg↑ (ukgıl)” (2015: 231), A95 yazıtının 1.metin parçasındaki ilk satırda “↑ (uk)” (2015: 312) şeklinde geçmiştir. Caferoğlu’na göre “uk-” fiili “anlamak, öğrenmek ve kavramak” anlamlarındadır (2015 :266).

Bu çalışmadaki okumaya göre yazıt sahibi bölgedeki bir beyin kahraman olduğuna değinmiş ve okuyanlara asker olduklarını hatırlatarak bunun bilincinde hareket etmelerini istemiştir. Yazıt, bölgesel otoriteyle ilgili politik bir mesaj taşımaktadır. Bu nedenle yazıt siyasal-propaganda içerikli yazıtlar kategorisindedir.

Zira açıkça bölgedeki bir beyin adına propaganda yapılmıştır. Yazıtta bölgede bulunan ve muhtemelen gücünü kaybetmekte olan bir beyin kahramanlığına değinilmiş ve metni okuması istenen kişilere onun askeri olduğu hatırlatılmıştır. Daha sonra okuyanlardan bu bilinçle hareket etmeleri beklenmiştir. Bu bey bölgesel bir idareci olabileceği gibi bölgede ikamet eden bir komutan olması da muhtemeldir. Metin, bahsi geçen beyin insanların güvenini kaybetmekte olduğu izlenimini oluşturmaktadır. Bunun dışında yazıtın tarihlendirilmesi için herhangi bir veri mevcut değildir.

5. Sonuç

Kızlasov, Yenisey’deki Köktürk harfli metinleri içerik özelliklerine göre 12 kategoriye ayırmıştır (1994: 180-203). Daha sonra Bakır tarafından Moğolistan, Dağlık Altay, Yenisey, Kırgızistan ve Kazakistan’da bulunan kaya üzerindeki Köktürk harfli yazıtlar içerik özelliklerine göre 17 kategoride değerlendirilmiştir (2021: 34-46). Bu çalışmada en dikkat çekici noktalardan biri siyasal-propaganda içerikli yazıtlardır. Siyasal-propaganda içerikli yazıtlar göçebe bir topluluk içerisinde siyaset kültürünün oluşmaya başladığına işaret etmekle birlikte kağanın veya bölgedeki güç sahibi kişinin halkın desteğine ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Ayrıca kayaların ve yazıtın önemli bir iletişim aracı olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır.

Şimdiye dek siyasal-propaganda içerikli yazıtlar kategorisine giren iki yazıt tespit edilmiştir. Bunlar Moğolistan’daki Baga Hayrhan I ve II yazıtlarıdır. Ancak Köktürk harfli yazıtların bulunduğu diğer bölgelerde bu kategoriye girebilecek başka bir kaya

yazıtı tespit edilememiştir. Dağlık Altay bölgesi önemli sayıda Köktürk harfli yazıt mevcuttur. Bu yazıtların pek çoğu okunup anlamlandırılmış ve tasnifi yapılmıştır. Ancak tam olarak anlam verilemeyen yazıtlar da mevcuttur. Anlam verilmemiş yazıtlardan olan A73 ve A74 kodlu kaya yazıtları bu çalışmada mevcut görüntüler ve çalışmalar üzerinden tekrar ele alınmış ve okunmuştur. Buna göre A73 ve A74 yazıtlarının bölgesel siyasetle ilgili ifadeler içerdiği gösterilmiş ve ilgili yazıtlar siyasal-propaganda içerikli kaya yazıtları kategorisine dahil edilmişlerdir.

Kaya yazıtları göçebe hayatta insanlar arasında iletişim kurmaya yarayan araçlardandır. Çalışmanın konusu olan yazıtlar halktan insanlara seslenmesi nedeniyle okuma-yazma oranlarının yüksek olduğu izlenimini kuvvetlendirmiştir. Yapılan okuma ve anlamlandırma sayesinde kağıtlığın merkezinden ötede de boy içi (A74) veya boylar arası (A73) bölgesel siyasetin yürütüldüğü tanıklanmıştır. Halk bu siyasi faaliyetin bir unsurudur. Çünkü hedef kitle kendileridir. Yeni yazıtlar bulunup okundukça ve mevcut okunmamış yazıtlar doğru okunup anlamlandırıldıkça eski Türklerin kimlikleri, hayatları ve tarihleri daha da aydınlanacaktır.

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- BAKIR, Muhammed Mustafa (2021). *Kaya Üzerindeki Köktürk Harfli Yazıtlar: İçerik Özellikleri ve Tematik Analiz*. Yüksek Lisans Tezi. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- KIZLASOV, İ. L. (1994). *Drevnaya pismennost' Sayano-Altayskih tyurkov*. Moskva. / КЫЗЛАСОВ, И. Л. (1994). *Древняя письменность Саяно-Алтайских тюрков*. Москва.
- KONKOBAYEV, Kadıralı; USEEV, Nurdin; ŞABDANALİYEV, Negizbek (2015). *Altay Cumhuriyeti'ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü*. Astana: Gilm.
- SÖNMEZ, Seniha (2008). *Türklerde Dağ Kültü İnancı ve Altay, Tiva ve Şor Destanlarında Dağ*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2011). "Göktürk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 59(1), 81-104.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2017). *Gökbörü'nün İzinde Kadim Türklerin Topraklarında*. İstanbul: Kronik.
- TEKİN, Tekin (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TİBİKOVA, L. N.; NEVSKAYA, İ. A.; ERDAL, M. (2012). *Katalog drevnetyurkskih runičeskix pamyatnikov Gornogo Altaıa*. Gorno-Altaysk. / ТЫБЫКОВА, Л. Н.; НЕВСКАЯ, И. А.; ЭРДАЛ, М. (2012). *Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая*, Горно-Алтайск.
- USEEV, Nurdin (2020). "Moğolistan'daki Tengri Kagan (Khoiyor Khavçig Uul/Baga Kharkhan) Yazıtları Üzerine". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 9/2: 487-499.

Ekler

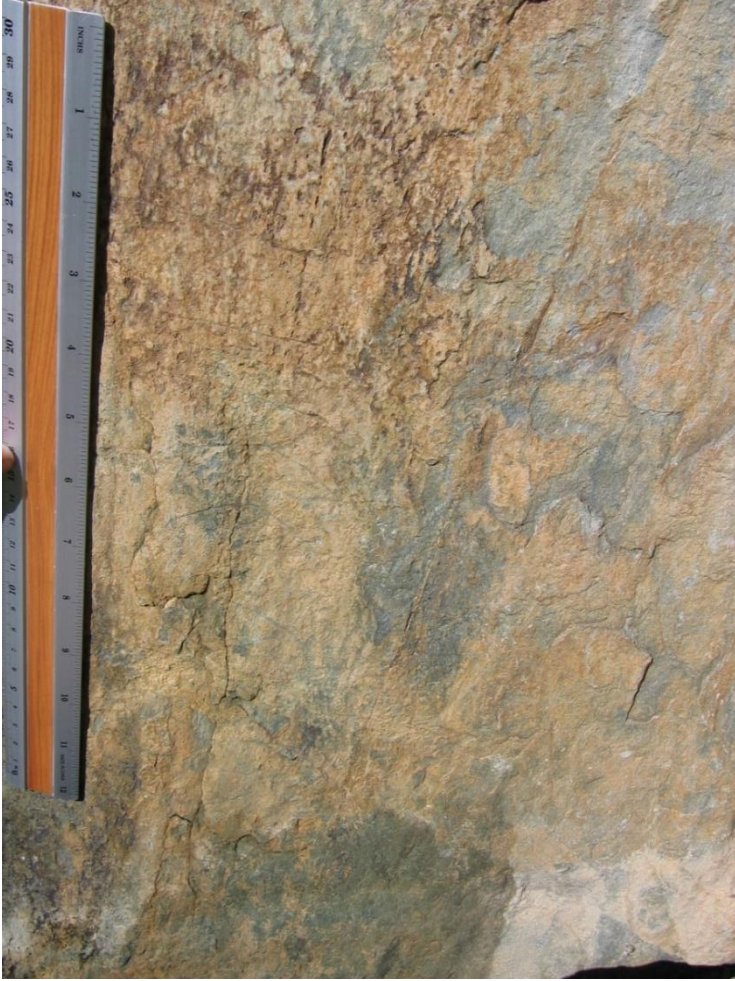
Görsel 1: A73 yazıtı (Konkobayev vd. 2015: 234).

Görsel 2: A73 yazıtının fotoğrafı (Konkobayev vd. 2015: 234).

Görsel 3: A74 yazıtı (Konkobayev vd. 2015: 236).

Görsel 4: A74 yazıtının fotoğrafı (<https://www.altay.uni-frankfurt.de/A74/BELBOM1> F.JPG).

Gagauz Türkçesi Söz Diziminin Ölçünlü Türkiye Türkçesi Söz Dizimi ile Mukayesesi Üzerine Bir Deneme¹

Comparison of Gagauz Turkish Syntax with Standard Turkey Turkish Syntax

Selda Sandalyeci

Arş. Gör., Trakya Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne / Türkiye

e-posta seldatabak@trakya.edu.tr

orcid 0000-0002-5443-3245

doi 10.54316/dilarastirmalari.881366

Atıf

Citation

Sandalyeci, Selda (2021).
Gagauz Türkçesi Söz
Diziminin Ölçünlü Türkiye
Türkçesi Söz Dizimi ile
Mukayesesi Üzerine Bir
Deneme.
Dil Araştırmaları, 29: 143-163

Başvuru

Submitted
16.02.2021

Revizyon

Revised
12.03.2021

Kabul

Accepted
26.07.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online
30.11.2021

Öz

Gagauz Türkleri bugün önemli bir çoğunluğu Moldova olmak üzere Ukrayna, Kazakistan, Azerbaycan, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye’de dağınık olarak yaşamaktadırlar. 1979 ve 1989 nüfus sayımlarında Beyaz Rusya ile Özbekistan’da da Gagauzların yaşadığı tespit edilmiştir. Yoğunluklu olarak yaşadıkları bölge ise Moldova’ya bağlı Gagauz Yeri Özerk Bölgesi’dir. Gagauz Türkçesi yönere göre Güney Batı grubuna, kavimlere göre ise Oğuz grubuna dâhil olup Türkiye Türkçesi’nin Rumeli ağızlarına en yakın olan Türk lehçesidir.

Kelime dağarcığı, cümle yapısı ve öge diziliminde Gagauz Türkçesine en yakın yazı dili Türkiye Türkçesidir. Türkiye Türkçesi ile ortak yanları olduğu gibi farklı özellikleri de bulunmakta olup bu farklılıkların başında devrik cümle yapılarının gözle görülür bir şekilde fazlalığı dikkat çekmektedir. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde de kimi zaman heyecan veya onarım gibi sebeplerle devrik cümle kuruluşlarına rastlanmaktadır. Bu durumun Gagauz Türkçesinin en önemli ayırt edici özelliklerinden olan devrik cümle kuruluşlarıyla paralel olup olmadığı veya –varsa- kuruluş sebebinin farklılıkları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada Gagauz Türkçesi söz diziminin en tipik özelliği olan “devrik cümle” yapısı, Gagauz edebiyatından seçilmiş metinler üzerinde ayrıntılı olarak incelenecek ve tamlamalar, birleşik cümleler, heyecan cümleleri gibi farklı yapılar ele alınarak Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinin öge dizilişiyle mukayese edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Gagauz Türkçesi, Gagavuzlar / Gagauzlar, söz dizimi, sentaks, devrik cümle, ölçünlü dil

¹ Bu makale, 9-12 Eylül 2018 tarihlerinde Nevşehir’de düzenlenmiş olan ‘3. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (UBAK)’nde sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

ABSTRACT

Gagauz live dispersedly in Ukraine, Kazakhstan, Azerbaijan, Greece, Bulgaria, Romania, Turkey and mainly in Moldova. At the 1979 and 1989 censuses, it was recorded that Gagauzian inhabit Belarus and Uzbekistan, too. The region where they predominantly live is the “Gagauz Yeri Autonomous Region” of Moldova. Gagauz Turkish is classified within the southwestern branch of Turkic languages on the basis of the directions and within the Oghuz branch on the basis of tribes while it is closest Turkish dialect to the Rumelian dialects of Turkey Turkish.

Turkey Turkish is the closest written language to Gagauz Turkish in terms of vocabulary, sentence structure and syntax. It bears common features with Turkey Turkish as well as different features, and as a prominent difference, the abundance of inverted sentence structures draws attention. Inverted sentences also exist in Turkey Turkish and are employed for rendering excitement or repair. It is questioned if this usage is parallel with the formation of inverted sentence structures, which are deemed as the most distinctive features of Gagauz Turkish. It is aimed at determining the reasons for the differences in such formations.

In this study, the “inverted sentence” structure, which is the most typical feature of Gagauz Turkish syntax, will be examined in detail on selected texts from Gagauz literature, and different structures such as phrases, compound sentences, excitement sentences will compared with the syntax of Turkey Turkish.

Keywords: Gagauz Turkish, inverted sentences, syntax, Gagauz / Gagavuz, formal language

Giriş

Az bir nüfusları olmasına rağmen dillerine sahip çıkan ve Batı Türkçesinin sınırı olan Gagauzlar, dillerini 1950’lerde resmî dil hâline getirme başarısı gösteren Türklerdir. Dünya üzerindeki toplam nüfuslarının üç yüz bin kadar olduğu, bunların iki yüz elli bin kadarının eski SSCB içerisinde yaşadıkları belirtilmektedir.

Yaşadıkları bölgelere bakıldığında Moldova, Bulgaristan, Ukrayna, Kazakistan, Özbekistan, Rusya, Kırgızistan gibi çeşitli coğrafyalar görülmektedir (Güngör ve Argunşah 1998). En yoğun olarak Moldova’daki “Gagauz Yeri” ve Ukrayna’nın komşu bölgelerinde (Odessa ve Zaporozje) yaşamlarını sürdürmektedirler. Fakat yaşadıkları bölgelerde nüfus sayımlarında “Gagauz” olarak değil, örneğin Bulgaristan’da “Bulgar”, Yunanistan’da “Yunan” sayılmaları gibi nedenlerden dolayı diğer bölgelerde nüfuslarının ne kadar olduğunu tespit edebilmek oldukça güçtür.

Gagauzlar, yıllarca başka devletlerin çatısı altında yaşadıkdan sonra Sovyetler Birliği’ni etkileyen glasnost (açıklık) ve perestrojka (yeniden yapılandırma) hareketlerinden faydalanarak 1987 yılında *Gagauz Halkı* isimli bir örgüt kurmuş, bu örgüt Gagauzların millî bilinçlerinin uyandırılması ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların da etkisiyle 1989’da özerkliklerini ilan etmişlerdir. Kişinev’in bu hareketi tanımamasına rağmen 1990’da Gagauz Parlamentosu *Bağımsız Gagauz Cumhuriyeti*’ni ilan etmiş, 1994 yılında ise Moldova Cumhuriyeti Gagauz Yeri’nin idari yetkisini Gagauz halkına devretmiştir.

Gagauzların kökenleri hakkındaki araştırmalara bakıldığında çok fazla görüşle karşı karşıya kalınmaktadır. Fakat bu görüşlerin arasından Peçenek, Oğuz, Kıpçaklar ve Anadolu Selçuklularından oluşan, onların sentezi olan bir Türk topluluğu oldukları kabul edilebilir.

Gagauzların kökenleri hakkındaki bilgiler gibi adlarının *Gagavuz / Gagauz* şekillerinden hangisinin asli olduğu konusu da muğlaktır. Gagauz adının yazımıyla birlikte etimolojisi hakkında da yirmiden fazla görüş ileri sürülmüştür. Örneğin; Radloff ve Moşkov, *Gagauz* adını *Ağuz* veya *Oğuz / Uz* kelimelerine *Ga* veya *Gaga* kelimelerinin getirilerek *Uzlardan bir kabile* manasına gelen bir kelime şeklinde açıklamışlar, Atanos Manov ise *Gagauzlar* kitabında bu görüşü redderek bu kelimenin bir unvan olduğunu, Rus steplerini bekledikleri için sınır bekçisi anlamındaki *Kalauz* ismiyle anıldıklarını, Oğuzlardan ve diğer Türklerden Hristiyan olanların da bu isimle anıldıklarını söylemiştir (2001: 36). Bu çalışmada terim karmaşasını önlemek adına alıntılar hariç “Gagauz” terimi kullanılmıştır.

Gagauz Türkçesi yaşayan Türk lehçelerinden biridir. Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi ile birlikte Türkçenin Oğuz grubuna dâhildir ve Türkiye Türkçesine en yakın lehçe olarak nitelendirilebilir. Oğuz lehçesinin en batısında konuşulan Gagauz Türkçesinde Kuzey Kıpçak Türkçesine ait unsurlar da bulunur². Hristiyan bir Türk topluluğu olmalarına rağmen Argunşah’ın ‘eklektik bir yapı’ olarak tanımladığı Gagauz Türklerinin dinî içerikli kitapları Anadolu’nun diğer Hristiyan Türk unsurları olan Karaman Türkleri’nden satın almaları ile dilleri bol miktarda Anadolu Müslüman terminolojisi ile donanmış sözcüklerle karşı karşıya kalmıştır. Pokrovskaya’ya göre bu terimler anlam olarak Hristiyan inancına göre yeniden kavramsallaştırılmıştır (2017: 422). Gagauz Türkçesinde söz konusu şekilde Arapça, Farsça kelimeler görüldüğü gibi farklı zamanlarda farklı milletlerle birlikte yaşamalarının tesiri ile Yunan, Bulgar, Moldovan ve Rus dillerinden de kelimeler bulunmaktadır. Özellikle teknik ve ilmî kelimelerde Slav dili etkin bir şekilde kendini göstermektedir.

Yakın zamana kadar alfabeleri bile olmayan Gagauzlar -çağımızda aynı durumdaki birçok dil yok olma tehlikesi altındayken- 1957’de bir atılım yaparak dillerini resmileştirmeyi başarmışlardır. Gagauzların tarih boyunca farklı devlet çatısı altında yaşamalarının sonucu olarak farklı dillerle temas halinde olmaları, dillerini fonetik ve morfolojik olarak etkilediği gibi cümle yapıları da bundan fazlasıyla etkilenmiştir. Cümleler konuşma dilinin serbestliğinin etkisiyle büyük ölçüde devriktir. Tadeusz Kowalski, Gagauz Türkçesindeki cümlelerin genellikle, Türkçe cümle yapısından farklı yapıdaki bir yabancı dilden yapılmış tercüme görünümünde olduğunu ifade etmektedir (1949: 496). Dimitriyev de Gagauz Türkçesi söz dizimini Rusçanın söz dizimiyle karşılaştırmaktadır (Pokrovskaya 2019: 243). Gagauz Türkçesi’nin söz dizimini bütünüyle herhangi bir yabancı dile bağlamak zor görünmektedir. Gagauzlar, içinde buldukları sosyal şartlar sebebiyle direnmek zorunda kaldıkları Slav dillerinin ifade mantığıyla ana dilleri Türkçenin ifade mantığını birbirine karıştırmışlardır (Özkan 1996: 209; 2017: 32, 263).

² Ayrıntılı bilgi için bkz: Hakan Aydemir, “Gagauzcada Kıpçakça Etkisi Üzerine”, *Studia Turcologica Cracoviensia*, 10, 2005.

Gagauz Türkçesinin Slav Dilleri ile İlişkisi

14. yüzyıldan itibaren Balkanlara ve Trakya'ya gelmiş olan Türk unsurları, kendi dil özelliklerini korumalarına karşın yerleştikleri coğrafyanın yerel unsuru olan Slavlarla etkileşimde bulunmuşlardır. İki veya çok dilli ortamda ortaya çıkan bu etkileşim sonucunda bu dillere Türkçeden unsurlar geçtiği gibi Slav özellikleri de söz varlığından ses ve şekil bilgisine, hatta söz dizimine varan boyutlarda Türk dilini etkilemiştir (Günşen 2010: 462). Gagauz Türkçesi bunun en belirgin örneklerinden birisidir. Başta Ruslar olmak üzere diğer Slav milletlerle birlikte yaşam sürdüren Türk kollarının dillerinde görölen yabancı dil etkisi, aynı sınırlar içinde birlikte yaşadıkları, ekonomik ve siyasi bakımdan güçlü olan tarafın kendilerine tâbi olan milletleri kültürel manada etkilemeleriyle aşıklanabilir.

İki veya çok dillilik kavramları, iki ayrı toplumun veya değişik toplumların bir arada yaşadıkları ve kendi ana dilinden başka bir dili ana diline yakın derecede kullanabilen toplumlarda görölmektedir. Gagauz Türkleri de uzun zaman Slav kavimleriyle ilişki içinde olduklarından etkileşim kaçınılmaz olmuştur. İkinci dilleri Rusça olmak üzere Eski SSCB topraklarında yaşayan Gagauzların %80'i çift dillidir. Moldova'da ikinci dil olarak Rusça konuşan Gagauzlar, bir yandan da resmi dil olan Rumencenin de etkisi altında kalmışlardır. "Dilbilimde iki dilliliğin söz konusu olduğu durumlarda ikidilli kimselerin konuşmalarında, dillerden birinde ötekinin etkisiyle değişmeler olmasına *dil karışması* adı verilmektedir" (Aksan 2015: 27). "Kişi bu iki dili kullanırken ister istemez bir dilin özelliğini öbür dili konuşurken ya da yazarken kullanır" (Stamova 2002: 188). Gagauzlar arasında -özellikle Komrat'ta- yetişkin insanlar arasında Rusça birinci dil konumunda görölmektedir. Konuşma sırasında fark etmeden bir dilden diğerine geçmeleri çok sık görölen bir durumdur ve en samimi Gagauz milliyetçileri dahi Gagauzlarla iletişim halindeyken ya ana dilleriyle düşüncelerini tam anlamıyla ifade edemeyeceklerini düşünerek ya da konuştukları herkes tarafından anlaşılсын diye Rusçayı tercih etmektedirler (Gökdağ 2014: 25). Bu dil karışmasının neticesi olarak Gagauz Türkçesi Rusçanın etkisini fazlasıyla hissetmiştir. N. K. Dmitriyev de bu durumu destekleyecek nitelikte olan Gagauz Türkçesi söz dizimi incelemesinde, temel özellik olarak Slav dillerine benzeyen cümledeki serbest kelime düzenini tespit etmiştir. Dmitriyev'e göre Gagauzca bir cümledeki kelimeler Türk dilinde görölmeyecek şekilde yerleşmiştir (Pokrovskaya 2019: 243).

Gagauz Türkçesinin bugünkü cümle dizilimi her türlü ilgiyi hak edecek bir farklılık göstermektedir. Bu nedenle çalışmanın konusu günümüz Gagauz Türkçesi ölçünlü dilindeki söz dizimi olarak tespit edilmiştir.

Gagauz Türkçesi Söz Diziminde Devrik Cümle Yapısının İncelenme Yöntemi

Dil bilgisi çalışmalarında önem arz eden konulardan biri söz dizimidir. Yıllardır yapılan çalışmalar neticesinde cümlelerin analizleri bakımından yüzey yapı ve derin yapı olarak iki yapıdan oluştuğu kabul edilmiştir. Derin yapı, cümlelerin mantıksal yapısı iken yüzey yapı, derin yapıdaki anlamların sözcüklere dökölmüş somut

biçimidir. Geleneksel gramer sadece yüzey yapıyı esas alarak biçimsel bir inceleme yaparken çağdaş yaklaşımlar, anlamı ve derin yapıyı bu incelemelere eklemiştir. Bir grup araştırmacı iç yapıyı esas alırken bir grup araştırmacı dış yapıyı esas almaktadır.

Duygu ve düşünceler öncelikle zihinde kalıplar olarak meydana gelir. Bu kalıplar bazen aynen, bazen de farklı şekillerle söz ya da yazıya yansıtılmaktadır. Dilde en az çaba kanunu diye adlandırılan zaman ve emekten tasarruf etme ilkesi ile dilin estetik kaygısı, bazı dil birimlerinin yüzey yapıya çıkmasına izin vermeyerek sadece onları işaret eden yapıların yüzey yapıda kalmasını sağlar.

“Dilbiliminde yapı kavramı, derin ve yüzey yapı yani iç ve dış yapı kavramlarını da bünyesinde taşımaktadır. Dış yapı, iç yapıdaki anlamın ifade ediliş şeklidir. Zihinde ürettiğimiz hammaddenin, yani çekirdek cümlelerin şekli ve sayısı ne olursa olsun, bir dil için karakteristik olan ve onu başka dillerden ayıran, bu hammaddenin söz ve yazıya yansıtılmış şeklidir. Bu sebeple, bir cümle yapı bakımından değerlendirilirken, onun iç yapısı değil dış yapısı yani ifadedeki yapısı esas alınmalıdır” (Karahan, 1994: 20).

Bu çalışmada bu görüşlerin tümü dikkate alınarak Gagauz edebiyatından masal, fıkra, destan gibi halk edebiyatı ürünleri ile çağdaş yazarların eserlerinden seçilmiş metinler üzerinde farklılaşan bu söz dizimi bağlamında neredeyse karakteristik bir özellik kazanmış olan devrik yapılar hem kelime grupları hem de cümle düzeyinde incelenmiştir. Öncelikle Nevzat Özkan’ın 2017 yılında Bilge Kültür Sanat tarafından basılmış “Gagavuz Edebiyatı” isimli kitabındaki derleme metinlerden farklı tür ve konularda metinler seçilerek evren belirlenmiştir. Bu metinlerdeki devrik cümleler tespit edilerek öncelikle yüklem türüne, cümle yapılarına ve öge sayılarına göre sınıflandırılmıştır. Öge sayılarına göre cümleler, ilgili başlıklarının altında ögelerinin dizilişlerine göre de sınıflandırılmıştır. Cümle yapıları incelenirken Leyla Karahan’ın “Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine” isimli çalışması esas alınmıştır. Sınıflandırılan bu cümlelerde yüklem ardına konumlandırılan cümle ögeleri tespit edilmiş ve bu sonuçlar Türkiye Türkçesi ölçünlü dili üzerine yapılmış devrik cümle çalışmalarındaki sonuçlarla mukayese edilmiştir. Bunlara ek olarak tespit edilen devrik cümlelerdeki kelime grupları da devrik olma durumlarına göre incelenmiştir. İncelemeler esnasında Gagauz Türkçesi söz diziminde sadece şekil değil anlam da ele alınmış ve çalışmanın temelini Türkiye Türkçesi söz dizimi ile karşılaştırma oluşturduğundan Türkiye Türkçesiyle ifade edilince kazanılan anlam da göz önünde bulundurulmuştur. Örnek cümleler verilirken parantez içinde geçtiği metnin kısaltması ve sayfa / satır numarası belirtilmiş, ardından köşeli parantez içinde Türkiye Türkçesi ile ifadesi gösterilmiştir. Türkiye Türkçesi ile ifade edildiğinde söylenmesi gereken ancak Gagauz Türkçesi metinlerinde yer almayan unsurlar, köşeli parantez ile verdiğimiz Türkiye Türkçesi ile ifadeye ek parantez açarak ilave edilmiştir. Bu durumda anlamlandırılma Türkiye Türkçesine göre değerlendirilmiş olacaktır.

Cümle Düzeyinde Devrik Yapılar

1. Yüklemin Türüne Göre Devrik Cümleler

1.1. İsim Cümleleri

827 adet devrik cümle içerisinde 46 adet tespit edilen isim cümleleri, tüm devrik cümlelerin % 8,64'ünü oluşturmaktadır.

Varmış adamın bir oğlu. (K, 139 / 5) [Adamın bir oğlu varmış.]

Orda şimdi ta yar bir büyük hem üsek taş direk. (SS, 175 / 5) [Şimdi işte orada büyük ve yüksek bir taş direk var.]

Bir vakıta varmış-yokmuş bir Köse. (KÖ, 179 / 1) [Bir zamanlar bir Köse bir varmış.]

1.2. Fiil Cümleleri

827 adet devrik cümlelerin 482 adeti fiil cümlesi olarak tespit edilmiştir. Türkçenin genel yapısına uygun olarak fiil cümleleri isim cümlelerinden fazladır ve devrik cümlelerin %90,6'sını oluşturmaktadır.

Çocuk dozurê, beslee beegiri maaza içindâ. (K, 139 / 14) [Çocuk beygiri mağara içinde doyoruyor, besliyor.]

Ama kayet çok kan dökülmüş köyün kenarında, büyük çukurun içindâ. (SS, 175 / 7) [Ama köyün kenarında, büyük çukurun içinde gayet çok kan dökülmüş.]

Gelmiş çocuk eve, annatmış bubasına ve annamış onu aldattını. (KÖ, 180 / 3) [Çocuk eve gelmiş, babasına anlatmış ve onu aldattığını anlamış.]

2. Yapısına Göre Devrik Cümleler

2.1. Basit Cümleler

İçerisinde tek bir yargı bulunduran cümleler basit cümle olarak kabul edilmektedir. İsim fiil, sıfat fiil ve zarf fiillerin diğer isim, sıfat ve zarflardan görev bakımından hiçbir farkları yoktur ve bu kelimelerin varlığı basit cümlelerin yapısını etkilemez (Karahan 1994: 23). İncelenen metinlerde tespit edilen basit cümleler devrik cümlelerin %32'sini teşkil etmektedir

Neçin Köroğlu demişlâr ona? (K, 139 / 4) [Neden ona Köroğlu demişler?]

Bakê çocuk geeri. (K, 140 / 4) [Çocuk geri bakıyor.]

Da keçi erine almışlar inee. (KÖ, 180 / 2) [Keçi yerine ineği almışlar.]

2.2. Sıralı Cümleler

Sıralı cümleler, anlam olarak birbiriyle ilişki içinde olan ve virgül ya da noktalı virgül ile ayrılan, en az iki yüklemi bulunan cümle dizileridir. Devrik cümleler içinde en çok sıralı cümle yapısı tespit edilmiştir. 219 adet tespit edilen sıralı cümleler toplam devrik cümlelerin %41,16'sını oluşturmaktadır.

Çocuk doyrû, beslee beegiri maaza içindä. (K, 139 / 14) [Çocuk beygiri bodrum içinde doyruruyor, besliyor.]

Burda kesildi, kıyıldı soldatlar, ani türktän bizi kurtardılar. (SS, 175 / 15) [Türkten bizi kurtar(an) askerler burada kesildi, katledildi.]

Onnar gene demişler keçî, hepsi demişler keçî. (KÖ, 179 / 2) [Onlar gene keçî demişler, hepsi keçî demişler.]

2.3. Bağlı Cümleler

Aralarında anlam ilişkisi bulunan birden fazla cümlenin bir bağlama edatı ile bağlanması sonucu meydana gelen cümle dizilerine *bağlı cümle* adı verilmektedir. 131 adet tespit edilen bağlı cümleler toplam devrik cümlelerin %24,6'sını oluşturmaktadır.

Alêe çocuk *da* tutêe o beegiri. (K, 139 / 8) [Çocuk alıyor ve o beygiri tutuyor.]

Gelsin bir kavi devlet *da* kurtarsın onnarı isirliktän. (SS, 175 / 3) [Bir kavi devlet gelsin ve onları esirlikten kurtarsın.]

Gelmiş çocuk eve, annatmış bobasına *ve* annamış onu aldattımı. (KÖ, 180 / 3) [çocuk eve gelmiş, babasına anlatmış ve onu aldattığını anlamış.]

2.4. İç İçe Cümleler

Bir cümlenin başka bir cümlenin ögesi ya da bir ögesinin parçasını oluşturmasıyla meydana gelen cümleler *iç içe birleşik cümle* olarak adlandırılmaktadır. İç içe cümleler 7 adet tespit edilmiş olup toplam devrik cümlelerin %1,31'ini oluşturmaktadır.

Korkma dee bobası. (K,140 / 6) [“Korkma!” diyor babası.]

“Slavlardan üülen tarafına o kırlarda gezerlär sürülerinnän, şatralarınnan hem yurtalarinnän gezerlär...” yazdıydı arap hronikacısı Massudi. (HO, 457 / 5) [Arap kronikçisi Mesudi “Slavların güney tarafında o kırlarda sürüleriyle, çadırlarıyla ve otağlarıyla gezerler.” yazmıştı.]

O iraktan geler çocuum, dedi mamum. (KO, 483 / 2) [Annem, “O, uzaktan geliyor çocuğum.” dedi.]

2.5. Ki’li Cümleler

2 adet tespit edilen ki’li cümleler %0,24 oranında görülmektedir. Bu cümle yapısı sadece modern dönem metinlerinde tespit edilmiştir.

İreçek yazıer *ki* Gagauzlar çıksınnar bu Selçukların arasından. (Gİ, 437 / 30) [İreçek, Gagauzların bu Selçukluların arasından çıktığını yazıyor.]

Umut var *ki* salt o zaman yaşayabilecez dünäädä. (DS, 660 / 20) [Dünyada sadece o zaman yaşayabileceğimize dair umut var.]

2.6. Şart Cümlesi

Yüklemlemin gerçekleşmesinin başka bir duruma bağlı olduğu, söz konusu bu durumu belirten yapının da şart kipi olan –sA ile çekimlenmiş bulunduğu cümleler *şart cümlesi* olarak adlandırılmaktadır. 2 adet şart cümlesi tespit edilmiş olup bunların kullanım oranı %0,24’a tekabül etmektedir.

Metinlerimizde şeklen şart kipi ile kurulmuş cümleyle birlikte istek kipi ile çekimlenmiş şart anlamına da tekabül eden cümleye rastlanmıştır. Gagauz Türkçesinde şart cümleleri genellikle "eer" cümle başı edatıyla kuvvetlendirilir (Özkan, 1996: 215). Türkiye Türkçesi yazı dilinde görülmeyen bu yapı Eski Oğuz Türkçesinde ve Gagauz Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. (Gülsevin 2007: 132)

Gagauz Türkçesinde bu eskicil yapı kullanılmaya devam etmektedir: Eer [cümle başı edati]... Fiil Tabanı + {-A} [istek kipi] + (er->)i- [cevheri fiil] + {-DX} [görülen geçmiş zaman eki] + [şahıs eki] unsurlarından oluşur. Ana cümlelerin yüklemine, şart bildirme işleviyle bağlanan zarf-fiiller yapar (Hünerli 2018: 32).

Eer *göräydiniz* ne gözäl paskalar, kolaçlar örärdi anam. (A,551 / 36) [Keřke annemin çok güzel çörekler, simitler yaptığını görseydiniz.]

Olsa e turalım onnarı aklımızda. (K, 139 / 2) [Keşke onları aklımızda tutabilsek.]

3. Öge Sayılarına Göre Devrik Cümleler

3.1. İki Ögeden Oluşanlar

Bu cümleler devrik cümlelerin %27,18'ini oluşurmaktadır.

y+ö

Varmış / adamın bir oğlu. (K, 139 / 5) [Adamın bir oğlu varmış.]

Onların beyi paşasıymış / Salituçded. (Gİ, 437 / 28) [Salituçted onların beyi, paşasıymış.]

Gücenmä / Urus komşu. (HO, 457 / 1) [Rus komşu gücenme.]

y+blin

İçmiş / suyu. (KÖ, 180 / 21) [Suyu içmiş.]

İnandı / onu. (NHK, 193 / 7) [Ona inandı.]

Tarařtırêrlar / her ersini. (HPK, 271 / 20) [Her yerini tarıyorlar.]

y+bsizn

Yap / bir pita. (TÇY, 211 / 1) [Bir pide / yap.]

Turalım / bir hırsız? y+bsizn (HPK, 270 / 3) [Bir hırsız turalım mı?]

Bul / bir pak pınar. y+bsizn (DS, 660 / 22) [Bir temiz pınar bul.]

y+dt

Annatmış / bubasına. (KÖ, 180 / 3) [Bubasına anlatmış.]

Gitmış / armut aacinın altına. (TÇY, 210 / 3) [Armut ağacının altına gitmiş.]

Geldim / senin tükännın yönündä. (RGH, 254 / 7) [Senin dükkânın önüne geldim.]

y+zt

Duruklanê / çocuklan laf etmää. (K, 140 / 10) [Çocukla konuşmak için duraksıyor.]

Almış yolunu / bir gün. (RGH, 254 / 2) [Bir gün yolunu almış]

Vererlär / kızın lafına görä. y+z (HPK, 270 / 30) [Kızın lafına göre veriyorlar.]

ö+y diziliminde olup yüklem kendi içerisinde devrik olanlar:

O / kalmazdı aşaa. (D, 656 / 23) [O aşağı kalmazdı.]

3.2. Üç Ögeden Oluşanlar

3 ögeli cümleler devrik cümlelerin %39,80'ini meydana getirmektedir. Öge dizilimlerine baktığımızda çok çeşitli yapılarla karşılaşmıştır:

y+ö+dt

Sınaşır / onnar / birbirilerinä. (D, 656 / 3) [Onlar birbirlerine alışır.]

y+ö+zt

Geler / komşuyka / isteää çaunu. (NHK, 193 / 3) [Komşu kadın kazanımı istemek için geliyor.]

y+blin+ö

Bakarmış / onun belgesini / o adam. (K, 139 / 4) [O adam onun belgesin(e) bakarmış]

y+blin+dt

Getiree / onu / evä. (K, 139 / 8) [Onu eve getiriyor.]

y+blin+zt

Örter / onu / otları. (HPK, 271 / 8) [Onu otla örter.]

y+dt+blin

Sat / bize / bu eşeeni. (KÖ, 180 / 10) [Bu eşeğini bize sat.]

Döşedärdi / masanın üstüne / plati. (A, 550 / 17) [Elbiseyi masanın üstüne sererdi.]

y+dt+bsizn

Ver / bana / on iki kız. (HPK, 270 / 5) [Bana on iki kız ver.]

Verer / ona / bir beygir. (HPK, 270 / 7) [Ona bir beygir verir.]

Yapacan / bana / bir ev. (HPK, 271 / 22) [Bana bir ev yapacaksın.]

y+dt+zt

Baalandılar / ona / bütün üreklän. (HO, 458 / 4) [Ona bütün kalpleriyle bağlandılar.]

y+zt+dt

Pinee / gene / beegirlerinä. (K, 140 / 23) [Gene beygirlerine biniyor.]

bsizn+y+ö

Korkma / dee / bobası. (K, 140 / 6) [Babası korkma diyor.]

ö+y+dt

Gagauzlar hem daa da başka halklar / bakarmışlar / eer tarafa. (SS, 175 / 3) [Gagauzlar ve de başka halklar her tarafa bakarmışlar.]

Bu karı / sevindi / lafa. (NHK, 193 / 7) [Bu karı lafa sevindi.]

Türk de / piner / armut aacına. (TÇY, 210 / 6) [Türk de armut ağacına biner.]

ö+y+blin

Onnar / ensemişler / peçenegleri. (Gİ, 437 / 34) [Onlar Peçenekleri yenmişler.]

Çobannar / daadardılar / insannarın koyunlarını. (KA, 619 / 1) [Çobanlar insanların koyunlarını dağıtırlardı.]

Dädu / soyurdu / koyunu. (KA, 619 / 8) [Dede koyunu soyuyordu.]

ö+y+bsizn

Hepsi / demişler / keçi. (KÖ, 180 / 1) [Hepsi keçi demişler.]

ö+y+zt

Bu hırsız da / geler / bu faytonnan. (HPK, 270 / 28) [Bu hırsız da bu faytonla gelir.]

Gagauzlar / lafederlär / pak Türkçä. (Gİ, 437 / 3) [Gagauzlar temiz Türkçe konuşurlar.]

Kurkan / kaplamıştı / bütün dolayı. (D, 656 / 11) [Hindi bütün etrafı kaplamıştı.]

dt+y+ö

Tükän yönündä da / varmış / bir fidan. (DGH,254 / 3) [Dükkan önünde de bir fidan varmış.]

Emba deresinin kırlarından / geldi / o peçeneglerin dä bir payı. (HO, 457 / 19) [O Peçeneklerin bir kısmı da Emba deresinin kırlarından geldi.]

Dütüşä / geldi / taa iki yardımcı (D, 656 / 21) [Dövüşe iki yardımcı daha gelmişti.]

zt+y+ö

Doz dolayı / esir almıştı / zavodların bacalarından çıkan tütün. (DS, 660 / 1) [Fabrikaların bacalarından çıkan duman her tarafı esir almıştı.]

zt+y+dt

Sabahlen / koyêrlar / Yuvanın torbasına. (TÇY, 211 / 2) [Sabahleyin /Yuvan'ın torbasına koyuyorlar.]

zt+y+zt

Bölä / kalmış / taa eskiden. (DT, 523 / 3) [Böyle taa eskiden kalmış.]

Büün da / tutêrim aklımda / niçe uşaklımda. (DT, 522 / 9) [Bugün de çocukluğumdaki gibi aklımda tutuyorum.]

Saade / sorardı / ne zaman gelsin almaa. (A, 551 / 20) [Sadece ne zaman almaya gelsin (diye) sorardı.]

3.3. Dört Ögeden Oluşanlar

Dört ögeli devrik cümleler toplam devrik cümlelerin %23,68'ini oluşturmaktadır:

ö+y+blin+dt

Adam / almış / teneyi / yelinä. (RGH, 254 / 5) [Adam taneyi eline almış.]

Zimba / yıktı / koyunu / erä. (KA, 619 / 7) [Zimba koyunu yere yıktı.]

ö+y+blin+zt

Ne / bekler / bizi / yaarina? (DS, 660 / 25) [Bizi yarın ne bekliyor?]

ö+blin+y+zt

Biz de / ineä / aldık / keçi paasına. (KÖ, 180 / 27) [Biz de ineği keçi pahasına aldık.]

ö+zt+y+blin

Öbür beegir / gene / etişemee / onu. (K, 140 / 24) [Öbür beygir gene on(a) yetişemiyor.]

ö+zt+y+dt

Kız da / genä / deer / buna. (HPK, 271 / 29) [Kız da gene buna diyor.]

Gani / hep / sorardı / mamusuna. (KO, 483 / 1) [Gani annesine hep sorardı.]

blin+y+zt+ö

Bunu / tutêlar aklında / büün da / taa yaşlı insannar. (DT, 523 / 6) [Daha yaşlı insanlar bunu bugün de aklında tutuyorlar.]

zt+y+blin+dt

Neçin / verirsin / bu çauncuu / bana? (NHK, 193 / 5) [Bu kazancığı bana neden verirsin?]

zt+y+blin+cdu

Ne / getirmişsin / bu keçii / be çocuk? (KÖ, 179 / 4) [Be çocuk bu keçiyi neden getirdin?]

zt+y+dt+zt

Daanık / otlêêrlar / yakar güneşin altında / sessiz. (HO, 457 / 10) [Yakar güneşin altında sessiz dağınık otluyorlar.]

zt+y+zt+ö

Heptän / üfkelendi / artık / düüşä hazır horoz. (D, 656 / 18) [Dövüşe hazır horoz artık hepten öfkelendi.]

zt+ö+y+blin

Şindiyadan / Gagauzlar / yazmamışlar / Gagauzların istoriyasını. (Gİ, 437 / 10) [Şimdiye kadar Gagauzların tarihini Gagauzlar yazmamışlar.]

zt+ö+y+dt

Bir dä / haydut / gezärmiş / yollarda. (HPK, 270 / 1) [Bir de yollarda haydut gezermiş.]

zt+bsizn+y+dt

Neçin / Köroğlu / demişlär / ona? (K, 139 / 4) [Neden ona Köroğlu demişler?]

3.4. Beş Ögeden Oluşanlar

Beş ögeli cümleler devrik cümlelerin %7,76'sını oluşturmaktadır.

y+ö+blin+dt+zt

Yollamış / Köse / oolunu / panaira / bir inek satsın. (KÖ, 179 / 2) [Köse oğlunu panayıra inek satsın (diye yollamış).]

y+dt+dt+ö+zt

Geçmişlär / Küçük Asyadan / Dobrucaya / 12000 Türk familyası / arabalarının. (Gİ, 437 / 25) [12000 Türk familyası akrabarıyla Küçük Asya'dan Dobruca'ya geçmişler.]

ö+zt+y+bsizn+dt

Biz / bugün / deeriz / tatlı laflar / çiftçilerin adlarına. (DT, 523 / 15) [Biz bugün çiftçileri konuşurken onlara güzel isimler veririz.]

dt+zt+ö+y+dt

Te burdan / neredense / gün / urê / sırtına. (K, 139 / 17) [Neredense işte buradan sırtına gün vuruyor.]

dt+zt+cdu+y+ö

Orda / şimdi / tä / var / bir büyük hem üsek taş direk. (SS, 175 / 5) [Şimdi, orda işte bir büyük ve yüksek taş direk var.]

zt+ö+zt+y+dt

Zerä / o / ne kadar / durdu / bende. (NHK, 193 / 6) [Zira o bende ne kadar durdu.]

zt+ö+dt+y+zt

Hep / o fason / mamunun ellerinden / çıkardı / taa güzäl. (A, 551 / 30) [O kesim hep annemin ellerinden daha güzel çıkardı.]

zt+zt+y+bsizn+dt

Bir taa / hep / koyarmışlar / pita hem tauk / torbaya. (TCY, 211 / 6) [Torbaya bir daha hep pide ve tavuk koyarlarmış.]

zt+zt+ö+y+dt

Oruçlarda / taa pek düşünüp / insannar / vazgeçerlär / günahlı işlerden. (KO, 483 / 10) [İnsanlar Ramazan'da daha çok düşünüp günah olan işlerden vazgeçerler.]

cdu+ö+y+blin+dt

Da / o kuş / düşürmüş / o yüzüm tenesini / adamın kucääna. (RGH, 254 / 4) [Ve o kuş üzüm tanesini adamın kucağına düşürmüş.]

cdu+ö+y+cdu+dt

Da / bu / raz geler / te / o kılıçlı kıza. (HPK, 270 / 14) [Ve o, işte o kılıçlı kıza rast geliyor.]

cdu+ö+zt+y+blin

Da / bu kız / birdän / alêr / elmayı. (HPK, 270 / 29) [Ve bu kız elmayı birden / alıyor.]

3.5. Altı Ögeden Oluşanlar

Bu cümleler, devrik cümlelerin %1,3'ünü oluşturmaktadır.

dt+zt+zt+ö+y+bsizn

Kendi müşterilerine / ondan sora / çok kerä / mamu / dikärdi / sımarlama fason. (A, 551 / 12) [Ondan sonra çok kere annem kendi müşterilerine ısmarlama elbise dickerdi.]

cdu+zt+zt+y+zt+ö+dt

Da / şimdi / bir gün / geler / genä / bu haydut / orayı. (HPK, 271 / 24) [Ve şimdi bir gün bu haydut gene oray(a) gelir.]

3.6. Yedi Ögeden Oluşanlar

Yedi ögeli 1 adet cümle tespit edilmiş olup bu cümle devrik cümlelerin %0,19'unu oluşturmaktadır.

zt+zt+zt+ö+cdu+y+zt+zt+dt

Haliz dä / ani ordan orayı gezeräk / bu eni kırların içindä uygun er arayarak / hak-oguzlar / tä / erleşerlär / Don hem Dnepra derelerin aralarında urup peçenegleri / günbatısına dooru / tää öteyä. (HO, 457 / 6) [Gerçekten de Hak Oğuzlar, işte Don ve Dinyeper derelerinin arasında Peçenekleri yeniş ordan oraya gezerek bu yeni kırların içinde uygun yer arayarak daha da öteye günbatısına doğru yerleşiyorlar.]

Kelime Grubu Düzeyinde Devrik Yapılar**1. İsim Tamlamalarında Devrik Yapı**

Eyvaz *dostu* var *onun*. (K, 140 / 26) [Onun eyvaz dostu var.]

Bir vakıtta varmış-yokmuş bir Kösä da *onun* varmış *bir oolu*. (KÖ, 179 / 1) [Bir vakitte Bir Köse varmış da onun bir oğlu varmış.]

Bir *Türkün* varmış *bir çıraa*. (TÇY, 210 / 1) [Bir Türkün bir çırağı varmış.]

1.1. Sıfat Tamlamalarında Devrik Yapı

Yapacan bana bir *ev, nicä denizin benezi*. (HPK, 271 / 22) [Bana deniz renginde bir ev yapacaksın.]

Bu kırlarda *su var çok*. (HO, 457 / 12) [Bu kırlarda çok su var.]

1.2. Birleşik Fiillerde Devrik Yapı

Olsa e *tutalım* onları *aklımızda*. (K, 139 / 2) [Öyleyse onları aklımızda tutalım.]

Ama *tutmêm / aklımda*. (K, 139 / 26) [Ama aklımda tutmam.]

Almış / yolunu bir gün, gitmiş. (RGH, 254 / 2) [Bir gün yola koyulmuş.]

1.3. İsim-Fiil Gruplarında Devrik Yapı

İsim-fiil grupları isim-fiil eki olarak adlandırılan –mA, -mAk, -İş eklerinden birini almış bir fiil ile ona bağlı öge veya ögelerin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır.

Bu iilder kafasını *bakmaa / pınar içindä yıldızları*. (HPK, 271 / 33) [Bu, pınar içindeki yıldızlara bakmaya kafasını eğer.]

İster *diktirmää / fistan, nicä üürediciyka Mariya*. (A, 550 / 15) [Mariya öğretmenininki gibi bir fistan / diktirmeyi ister.]

Birkaç takazadan sora Savçu Karez gelmezdi şindän sora *yardım etmää / bobasına*. (KA, 619 / 5) [Savçu Kerez, azarlandıktan sonra bundan böyle babasına yardım etmeye gelmezdi.]

1.4. Sıfat-Fiil Gruplarında Devrik Yapı

Sıfat-fiil grupları sıfat fiil eki almış bir fiil ile ona bağlı öge veya ögelerden oluşur. Metinlerde –Ar sıfat-fiil eki ile oluşturulmuş sıfat-fiil grubu tespit edilmiştir:

Bu sebepten ki açalım deyi hem bulalım deyi / gagauzların storyasını lăázım bakalım, *ne söyleer / gagauzlar için gagauzların sözüeti*. (Gİ, 437 / 12) [Bulalım (ve) öğrenelim diye Gagauz araştırmacılarının Gagauzlar için ne söyle(diğine) bakmak lazım.]

1.4.1. Ani / angıları ile Yapılan Sıfat Tamlaması / Sıfat Fiil Görevindeki Yapılarda Devrik Yapı

Türkiye Türkçesinde sıfat-fiiller bitimsiz fiil olarak adlandırılan fiillerle oluşturulur: “fiil+sıfat fiil eki”. Fakat Gagauz Türkçesi, etkileşimde olduğu Slav dil ailesindeki Bulgarca ve Rusçadan seçilmiş kopyalama yöntemi ile oluşmuş, semantik olarak sağa dallanan (right-branching) cümlecik yapıları geliştirmiştir. Söz konusu cümlecikler çeşitli bağlama edatlarıyla oluşturulur ve bitmiş fiillere dayalıdır (Menz 2020: 89). Metinlerdeki bu yapılarda en çok karşılaşılan edatlar *ani / angıları*’dır. Bitimli fiiller, haber kipleriyle çekimlendiği gibi dilek kiplerinden emir kipi ile de çekimlenebilmektedir. Bu yapıların, mukayese edilen Türkiye Türkçesi ile ifade edildiğinde sıfat fiil görevinde kullanıldığı görülmektedir.

Ani, çeşitli niteleme öbeklerinde, tümleçlerde ve zarf öbeklerinde cümleyi başlatan öge olarak görülmektedir. Soru edatı olarak kullanımı ise Türkiye Türkçesindeki kadar

yaygın değildir³ (Menz 2001:236). “Moldova’daki Gagauz yazı dilinde *ani*, Rusça *çto* gibi sıfat cümleciklerinde 1. ya da 2. özne ve isim arasındaki eşgönderim ile sıfat cümlecığı kurmak için kullanılır” (Menz 2020: 91). Genelde *ani ile kurulmuş olan* sıfat fiil öbekleri ismin ardından gelir. Bu aynı zamanda sıfat cümlecığının yüklemının uydusu ya da eşgönderimli iyelik tamlayıcısının ismi olduğu durumlarda geçerlidir. Bu durum, çoğu zaman Gagauzcanın neredeyse hepsini Rusçadan kopyalamasına rağmen yine de Türkçe modelli sıfat fiil öbeklerinin isminden ayrılamayacağını gösterir (Menz 2020: 92).

Kıyıldı *soldatlar, ani türktän bizi kurtardılar.* (SS, 175 / 15) [Bizi Türklerden kurtar(an) askerler kıyıldı.]

Bu gider, ayırêr kendinâ oniki kız ölä, *ani hepsi bilsin türkü çalmaa hem benzesin birbirinâ.* (HPK, 270 / 7) [Bu gider, kendine türkü söylemeyi bil(en) ve birbirine benzey(en) oniki kız seçer.]

Gicän filan padişaa da söleycan *ani bân bırda bulunêrim.* (HPK, 271 / 16) [Gideceksin, filan padişaha benim burada bulun(duğumu) söyleyeceksin.]

1.5. Zarf-fiil Gruplarında Devrik Yapı

Zarf-fiil eklerini almış bir fiil ve ona bağlı öge veya ögelerden oluşan yapılar zarf-fiil grubunu oluşturmaktadır.

Da düşer erä, *sansın / ölü.* (HPK, 270 / 21) [Da ölü sansın (diye) yere düşer.]

Bu sebepten ki *açalım deyi hem bulalım deyi / gagauzların istoryasını, lââzım bakalım, ne söyleer gagauzlar için gagauzların sözüeti.* (Gİ, 437 / 12) [Bu sebepten ki Gagauzların tarihini açalım hem bulalım (diye) Gagauzların araştırmacısının Gagauzlar için ne söyle(diğine) bakmak lazım.]

Hep ondan bezbelli, çekilêr gözâl adet, açan karçırılêr ekme erä, onu çabuk kaldırıp öperlâr, *sayıp / kendilerini / büyük kabahatlı / ekmeen önündä.* (DT, 522 / 11) [Besbelli hep ondan, güzel adetleri devam ettiriliyor: ekme yere düşürülünce kendilerini ekmeğe karşı büyük kabahat işlemiş sayıp onu hemen kaldırıp öperler.]

Sonuç

İncelenen metinlerde tespit edilen 827 adet cümlenin %64,32’si devrik cümle olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç da Kırli (2001)’nin çalışmasında belirttiği Gagauz metinlerindeki cümlelerin yaklaşık olarak üçte ikisinde yüklem sona gelmediği ve Menz (2010)’ in Gagauzca söz diziminde yüklem çoğu zaman cümle sonunda bulunmadığı ve bununla beraber cümlede odağın konumunun değişerek ‘hemen eylemönü’nde değil, cümlenin sonunda yüklemden sonra geldiği görüşünü desteklemektedir.

Bu cümleler yukarıda söylenen ölçütlere göre incelendiğinde şu sonuçlar elde edilmiştir:

³ Bu kısım yazar tarafından İngilizceden çevrilerek verilmiştir.

Yüklemin türüne göre cümlelerde devrik fiil cümlelerinin %90,6 oranıyla çoğunlukta tespit edilmesi genel Türkçede fiil cümlelerinin isim cümlelerinden fazla görülmesine uygunluk göstermektedir.⁴

Yapısına göre incelendiğinde devrik cümleler %41,16 oranıyla en fazla sıralı cümlelerde tespit edilmiştir. Sıralı cümlelerin ardında %31,9 oranıyla basit cümleler yer almaktadır:

Sıralı cümle: %41,16

Basit cümleler: %32,5

Bağlı cümle: %24,6

İç İçe cümle: %1,31

Ki'li cümle: %0,24

Şart cümlesi: %0,24

Ayrıca ki'li cümleler sadece çağdaş edebiyat metinlerinde tespit edilmiştir. Bu durum Gagauzların Farsça kaynaklı bu cümle yapısını Türkiye Türkçesinden kopyalama yoluyla aldığını düşündürülebilir.

Devrik cümleler öge sayılarına göre incelendiğinde ise %39,80 oranıyla 3 ögeden oluşan kısa cümlelerin ilk sırada yer aldığı tespit edilmiştir. İkinci sırada ise %27,18 oranıyla 2 ögeden oluşan cümleler gelmektedir. Bu durum Türkiye Türkçesi ölçünlü dili ve Türkiye Türkçesi ağızları ile örtüşmektedir.⁵ Bu örtüşme bütün güçlü etkilere rağmen Gagauz Türkçesinin henüz genel Türkçeden tamamen kopmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

2 ögeliler: %27,18

3 ögeliler: %39,80

4 ögeliler: %23,68

5 ögeliler: %7,76

6 ögeliler: %1,3

9 ögeliler: %0,19

Ögelerine göre incelediğimiz devrik cümlelerde yüklem ardına ötelenen öğelere baktığımızda ise 2, 3, ve 4 ögeden oluşan cümlelerde “*dolaylı tümleç*”, 5 ögeden oluşanlarda “*belirtili nesne*”, 6 ve 9 ögeden oluşanlarda ise “*zarf tümleci*”nin yüklem ardına konumlandırıldığı görülmektedir.

Bakıyor (y) / *torbaya* (dt). (TÇY, 211 / 3)

Koyunнар (ö) / *kışlêêrlar* (y) / *çorbacılarında* (dt). (KA, 619 / 2)

Kız da (ö) / *genâ* (zt) / *deer* (y) / *buna* (dt). (HPK, 271 / 29)

⁴ Karşılaştırma için bkz: Sandalyeci 2017: 59.

⁵ Bkz: Sandalyeci 2017: 60; Bayraktar 2014: 687.

Açan (zt) / Zimba (ö) / çevirdi (y) / kafayı (blin) / güneşâ (dt). (KA, 620 / 5)

y+dt: %32,03

y+blin: %24,46

y+ö: %18,64

y+zt: %14,95

y+bsizn: %6,86

y+cdu: %1,94

Buradan anlaşılıyor ki yüklem ardına en çok “*dolaylı tümleş*” konumlandırılmıştır. Bayraktar’ın çalışmasında tespit ettiği gibi dolaylı tümleş zihinde dış dünyayı temsil etmektedir (Bayraktar 2014: 212). Kurulan devrik cümlelerde “onarım yapma” önemli bir yer tuttuğu için unutulmanın dış dünyaya ait durumların olduğu ve yüklem ardına bu yüzden ötelendiği söylenebilir. Dolaylı tümleşten sonra yüklem ardına ötelenen 2. öge ise “belirtili nesne” olarak tespit edilmiştir.

Sayıcı en fazla tespit edilmiş olan 3 ögeli devrik cümlelerde yüklem yeri incelendiğinde ise %73 oranıyla yüklem ortada bulunduğu gözlemlenmiştir. Bu durum Menz (2010: 163) ve Özkan- Musa (2004: 130)’nın görüşlerini destekleyerek genel Türkçenin nötr söz dizimi kabul edilen $\bar{o}+t+y$ ’nin Gagauz Türkçesinde yerini $\bar{o}+y+t$ dizilimine bırakmış olduğunu işaret etmektedir. Bu durum Rusçadaki $\bar{o}+y+t$ sıralanışı ile örtüşmektedir. Fakat bu dizilimin örneklerine değişik nedenlerle Türkiye Türkçesi ağızlarında da çokça rastlanmaktadır.

Cümle düzeyinde görülen tüm devrik yapılar, Türkiye Türkçesi ölçünlü dili ve ağızlarında da görülen yapılardır. Gagauz Türkçesindeki farklılık sadece bu yapıların sayıca fazla olmasıdır. Bu da Gagauz Türkçesinin yazı dili olma çabalarının çok yeni olmasına bağlı olarak bir ekol, bir anlatım biçimi olarak kabul edilmelidir. Doğan ve Erdin’in Gagauz atasözlerinin söz dizimini inceledikleri çalışmalarında atasözlerinin büyük bir kısmının devrik değil düz cümle olduğunu belirtmeleri bu durumu desteklemektedir (2019: 1185).

Kelime grupları düzeyindeki devrik yapılara bakıldığında ise isim ve sıfat tamlamalarında Rusçadaki tamlama yapısı olan “asıl unsur+yardımcı unsur” diziliminden etkilenildiği görülmektedir. Türkiye Türkçesiyle en bariz farklılık ise “*ani / angı / anguları*” ve “*nicâ*” edatları ile oluşturulan yapılarda görülmüştür. Bu yapılar bahsi geçen bağlayıcı unsurlar ve ardından gelen bitimli fiillerle kurulmuş ilgi cümleciklerini oluşturmakta ve Slav dillerinin etkisi asıl burada kendini net bir şekilde göstermektedir. “Bulgarca, Rumence ve Rusçada yan tümceler bitimlidir, yani yüklem zaman ve kişiye göre çekilir. Ayrıca bağlı buldukları ögeden sonra ve bağlaçla başlar” (Menz 2010: 164). Türkiye Türkçesinde görülmeyen ve sıfat-fiil ekleriyle karşılanan bu yapılar Gagauz Türkçesini Türkiye Türkçesinden net bir şekilde ayırtıran bir yapı oluşturmuşlardır. Ayrıca Menz yaptığı saha çalışmasında derlediği malzemelerinde devrik dizimlerin yüksek öğrenim almış gençler arasında görülmesine karşılık eğitimi az olan veya hiç olmayan yaşlılar arasında bunu tespit edemediğini

belirtmiştir (Menz 2020: 87). Bu tespit de Gagauz Türkçesi zerinde Slav dilinin etkisini işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir.

Yapacan bana bir *ev, nic denizin benezi*. (HPK, 271 / 22) [Bana *deniz renginde bir ev* yapacaksın.]

Kıyıldı *soldatlar, ani trktn bizi kurtardılar*. (SS, 175 / 15) [*Bizi Türklerden kurtar(an) askerler* katledildi.]

Gagauz Türkçesindeki olumsuzluk edatı *deil / diil*, Türkçedeki olağan dizilim olan olumsuz kıldığı ögeden sonra gelme kuralına uygunluk göstermez. Menz (2003:33)'e göre bu dizilim Rusça olumsuzluk edatının konumlanmasının bir kopyasıdır. Taranan metinlerde tespit edilen iki örnek de bu dizilimi belgelemektedir:

Diil mi acaba burada saklı o prost tabeet. (DT, 523 / 10) [O aptal tabiat acaba burada saklı değil mi?]

Herkez lzım çalışsın, *diil sad kendisine*, ama düşünsün sakatlara, yoksullara da bişeyln yardım etm. (KO,484 / 2) [Herkesin alışması lazım, sadece kendisine değil ama sakatlara, yoksullara da bir Őeylerle yardım etmeyi düşünsün.]

Filimsi gruplarında Gagauz Türkçesindeki cümleler Türkiye Türkçesine aktarılırken filimsilerin birbirinin yerine kullanıldıklarına da tanık olunmaktadır:

Bu sebepten ki açalım deyi hem bulalım deyi / gagauzların istoriesini lzım bakalım, ne söyleer / gagauzlar için gagauzların sözüeti. (Gİ, 437 / 12) [Bulalım (ve) ğrenelim diye Gagauz araştırmacılarının Gagauzlar için ne söyle(diğine) bakmak lazım.]

Savu, istersin mi renm, nasıl tanımaa kaç yaşında koyunu. (KA, 620 / 2) [Savu, koyunun kaç yaşında olduğunu, nasıl tanıyacağını öğrenmek ister misin?]

Cümleler gelerine ayrılırken Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde yönelme hli eki kullanılarak ‘‘dolaylı tmle’’ kabul edilen yapıların Gagauz Türkçesinde çoğunlukla belirtme hli eki ile kullanıldığı görülmüştür. Bu durum Türkiye Türkçesi ağızlarında da grlmektedir⁶. Karabulut- zdemir’in Gagauz Türkçesinde istemi inceledikleri çalışmada gösterilen örneklerde (*burayı vb.*) hl eki değişiminin y’nin darlaştırıcı etkisi ile oluştuğu belirtilmiştir (Karabulut ve zdemir 2017: 106). Fakat çalışmada tespit edilenler arasında y barındırmayan örneklerde de hl eki değişimi görülmüştür. Bu da nbetleşmenin sadece y etkisiyle oluşmadığını gösterir. zakdağ (2016) ise bu hl eki nbetleşmesinin sebebi olarak bazı durumlarda Oğuzcanın, bazı örneklerde Rusçanın etkisi olduğunu belirtmektedir.

Padişaa yollandır rklerini, etişşinnr *onnarı*. (K, 140 / 3) [Padişah onlar(a) yetişsinler (diye) yrklerini yolluyor.]

Sade Rusun halkları acırmış *onnarı*. (SS, 175 / 4) [Sadece Rus halkı onlar(a) acırmış.]

⁶ Bkz: Tuncer, Gülensoy (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları, İnceleme- Metinler- Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Açan da razgeldilär *beni* bir şey yaparken. (A, 551 / 33) [Bir şey yaparken ban(a) rastladılar.]

Yapılan incelemeler sonucunda denebilir ki Gagauz Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ölçünlü dili ve ağızları arasında anlaşılacak farklar bulunmamakla beraber devrik cümlelerin fazlalığı ve konuşma cümlesi tarzında yazıya geçirilmiş metinlerdeki öge noksanlığı cümle çözümlerinde problem yaratmaktadır. Özellikle cümlede zarf tümleci yapan “diye” edatı söylenmemektedir:

Ama bu haydut genä duyêr ani kız bu küüycezdä. (HPK, 271 / 19) [Ama bu haydut gene kız bu köyde (diye) duyuyor.]

Yaşamak kendisi üüretmiş insanı, ani ekmää lâzım korumää. (DT, 523 / 4) [İnsana ekmeği korumak lazım (diye) yaşamak, kendisi öğretmiş.]

Umut ettim susuzluğumu geçireyim *ama* etiştıynän derecää gördüm. (DS, 660 / 6) [Susuzluğumu geçireyim (diye) umut ettim ama dereye varınca gördüm.]

Sonuç olarak Gagauz Türkçesi Slav dillerinden kelime devşirmekle kalmamış, Türkçenin değişime karşı en katı kaidelerinden olan ö+t+y dizilişindeki sözdizimi de oldukça etkilenmiştir. Söz konusu etkilenmenin sonucu, Hint-Avrupa dillerinde “relative clause” adı verilen cümlelere benzer *ani* / *angı* yapılarıyla oluşturulmuş bitimli sıfat cümlecikleridir. En göze çarpan farklılık ise bu tarz cümleler Türkiye Türkçesine dönüştürülürken sıfat-fiil yapılarıyla bunun kolayca ifade bulabiliyor olmasıdır. Bu da Gagauz Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında anlam olarak kayda değer bir farklılığın olmadığını, sadece cümlelerin dış yapı olarak Türkiye Türkçesinden uzaklaşıp Slav dillerine yaklaştığını göstermektedir. Böylece Türkiye Türkçesi ile Gagauz Türkçesinin mantıksal ve semantik yapılarının aynı olduğu, fakat yüzey yapılarında farklılıklar görüldüğü söylenebilir.

Kısaltmalar

ö	: özne	bsizn	: belirtisiz nesne	cdu	: cümle dışı unsur
y	: yüklem	dt	: dolaylı tümleş	TT	: Türkiye Türkçesi
blin	: belirtili nesne	zt	: zarf tümleci		

Metin isimleri kısaltmaları

A	: Ana	KA	: Kasım
D	: Düş	KO	: Kolada
DS	: Deräylän Sözleşmâk	KÖ	: Köse
DT	: Dünnäyın Temeli	NHK	: Nasraddin hem Komşuykası
Gİ	: Gagauzları İstoriyası	RGH	: Rüyaya Giren Hazine
HO	: Hak Oguzlar	SS	: Sebepli Su
HPK	: Haydut Hem Padişaa Kızı	TÇY	: Türkün Çıraa Yuvan
K	: Köroğlü		

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2015). *Her yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYDEMİR, Hakan (2005). “Gagauzcada Kıpçakça Etkisi Üzerine”. *Studia Turcologica Cracoviensia*, 10: 27-47.
- BAYRAKTAR, F. Sibel (2014). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Devrik Yapı”. *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu 4-7 Aralık 2013. Bursa*, 1: 681-690.

- BAYRAKTAR, F. Sibel (2018). "Türkçeden Balkan Dillerine Verilen Sözcükler ve Ağız İlişkisi". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8/15: 22-32.
- CHIRLI, Nadejda (2005). "Gagavuz Türkçesinde Yeterlik Yapıları Üzerine". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, 19: 55-61.
- DOĞAN, Levent; Erdin, Ceyda (2019). "Gagauz Atasözlerinin Sentaksı Üzerine Bir Değerlendirme". *Turkish Studies Language and Literature*. 14/3: 1159-1187.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2014). "Moldova'nın Ab Üyeliği Sürecinde Gagauz Özerk Bölgesi Bağımsızlığa Mı Yürüyor?". *Karadeniz Araştırmaları*, 43: 17-42.
- GÜLENSOY, Tuncer (1988). *Kütahya Yöresi ve Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: TDK.
- GÜLSEVİN, Gürer (2009). "Rumeli Türkçesi Çerçevesinde Türk ve Balkan Dillerinin Etkileşimi". *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 4/8: 48-64.
- GÜNGÖR, Harun; ARGUNSAH, Mustafa (1998). *Gagauzlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GÜNŞEN, Ahmet (2010). "Rumeli Ağızlarının Söz Dizimi Üzerine-I" (Makedonya ve Kosova Türk Ağızları Örneği). *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature*, 5/1: 462-494.
- HÜNERLİ, Bülent (2016). "Ukrayna Gagauzları Odessa Saha Çalışması Raporu (15-20 Ekim 2015)". *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 5/8: 21-32.
- HÜNERLİ, Bülent (2018). "Gagauz Türkçesinde 'Eer (<Eğer)' Cümle Başı Edatının Çekimli Bir Fiille Kullanılması Sonucunda Oluşan Zarf-Fillik Yapılar". *Türk Bitig Türklük Bilimi Araştırmaları*, Çanakkale: Paradigma, 29-39.
- KARABULUT, Ferhat; ÖZDEMİR, Tuba (2017) "İstem ve İstem Analizi: Gagavuz Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Karşılaştırılmalı Bir Çalışma". *Dil Araştırmaları*, 21: 91-112.
- KARAHAN, Leyla (1994). "Türkçede Birleşik Cümle Problemi". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 505: 19-23.
- KARAHAN, Leyla (2000). "Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 583: 16-23.
- KİRLİ, Nadejda (2001). *N. N Baboğlu'nun "Legendanın İzi" Adlı Eserinin Cümle Bilgisi Yönünden İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi: Adana: Çukurova Üniversitesi.
- KOWALSKI, Tadeusz (1949). "Kuzeydoğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3/1-2: 477-500.
- MANOV, Atanas (2001). *Gagauzlar (Hristiyan Türkler) (Çev. M. Türker Acaroğlu)*. Ankara: TTK.
- MENZ, Astrid (2001). "Gagauz Right-Branching Propositions Introduced by the Element *anı*". *Turkic Languages*, 5: 234-244.
- MENZ, Astrid (2003). "Slav Dillerinin Gagauzcaya Etkisi". *Bilig*, 24: 23-44.
- MENZ, Astrid (2010). "Gagauzcanın Söz Dizimi ve Dil İlişkisi", *Gagauz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni (27-29 Aralık 2007) Bildiri Kitabı*, Ankara: TDK, 161-168.
- MENZ, Astrid (2020). "Gagauzcada Birleşik Cümle" (Çev. Selda Sandalyeci). *Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2/2: 84-106.
- ÖZAKDAĞ, Nadejda (2016). "Gagauz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Sorunlar". *Hamdullah Suphi ve Gagauzlar* (Edt.: Mehmet Şahingöz- Alper Alp). Ankara: Türk Yurdu, 195-211.
- ÖZKAN, Fatma; BAĞDAGÜL, Musa (2004). "Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi". *Bilig*, 30: 95-139.
- ÖZKAN, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri Giriş- Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri*. Ankara: TDK.
- ÖZKAN, Nevzat (2013). "Ağız Alanından Yazı Diline Geçiş: Gagavuz Türkçesi Örneği". *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/9: 85-94.
- ÖZKAN, Nevzat (2017). *Gagavuz Edebiyatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- POKROVSKAYA, L. A. (2017). "Gagauzların Hristiyan Dinî Terminoloji Sistemindeki Müslümanlıkla İlgili Unsurlar"(Çev. Bülent Hünerli). *Kesit Akademi Dergisi*, 3/7: 421-427.

- POKROVSKAYA, L. A. (2019). “Gagauz Dilinin Gelişiminin ve Araştırılmasının Durumu Hakkında” (Çev. Bülent Hünerli). *Prof. Dr. Hidayet Kemal Bayatlı Hatıra Kitabı* (Edt.: Ali İhsan Öbek-Yüksel Topaloğlu- F. Sibel Bayraktar- Ayşe Nur Özdemir). İstanbul: Kerkük Vakfı, 241-247.
- POKROVSKAYA, L. A. (2021). “Gagauzcadaki Diyalektik Sistemin Genel Özellikleri” (Çev. Bülent Hünerli). *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, 3/1: 127-133.
- SANDALYECİ, Selda (2017). *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Devrik Cümle*. Yüksek Lisans Tezi: Edirne: Trakya Üniversitesi.
- STAMOVA, Maria (2004). “Çokdillilik Açısından Gagauz Türkleri”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, 8-10 Mayıs 2002*. Ankara. (Edt.: F. S. Barutcu Özönder vd.). Ankara: DTCF, 182-191.

“Çomar” Kelimesinin Kökeni Üzerine

On the Origin of the Word “Çomar”

Tuğçe Nur Kesin

Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili Bölümü, Ankara / Türkiye

e-posta tugce339@gmail.com

orcid 0000-0002-6461-9318

doi 10.54316/dilarastirmalari.961462

Atır

Citation

Kesin, Tuğçe Nur (2021).

“Çomar” Kelimesinin

Kökeni Üzerine.

Dil Araştırmaları, 29: 165-168

Başvuru

Submitted

02.07.2021

Revizyon

Revised

23.09.2021

Kabul

Accepted

20.10.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

ÖZ

Bu makalede, Türkiye Türkçesinde “iri köpek, çoban köpeği” anlamında kullanılan çomar kelimesi üzerinde durulacaktır. Etimoloji sözlükleri, Derleme Sözlüğü ve bazı muhtelif çalışmalarda, çomar kelimesine temas edilmiş ancak kelime üzerine müstakil bir köken incelemesi yapılmamıştır. Mevcut temaslardan hareketle bu çalışmada, çomar kelimesinin kökeni hakkındaki görüşler sunularak kelimenin kökeni izah edilmiştir.

Çalışmanın sonunda kelimenin ço- filinin üzerine gelen -mur “filden isim yapım eki”yle türetildiği (ço-mur > ço-mar) sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, çomar, etimoloji (kökenbilim)

ABSTRACT

In this article, the word çomar, which means “big dog, shepherd dog” in Turkish, will be examined. The word çomar is mentioned in etymology dictionaries, Derleme Sözlüğü and some various studies. However, an etymological study has not been carried out. In this study, based on the existing contacts, opinions about the origin of the word çomar is presented and the origin of the word is explained.

At the end of the study, it was concluded that the word is derived with the “deverbal noun formative” -mUr over the verb ço-.

Keywords: Turkish, çomar, etymology

Giriş

Türkiye Türkçesinde “iri köpek, çoban köpeği” anlamında kullanılan çomar kelimesi; Türkçenin en eski sözlüğü olan DLT’de, çomar şeklinde görülmez ancak eserde çok- “inmek, konmak”, çoktur- “saldırtmak, üzerine indirmek” ve çomak “asâ, çomak” gibi ortak kökten geldiği düşünülen kelimelere yer verilir. Bahsi geçen çok ve

çomak kelimeleri hakkında Şen'in iki ayrı makalesi bulunmaktadır. Kelimelerin etimolojik izahında Şen: "Bize göre *çomak*, Eski Uygurca metinlerde görülen *ço-* 'vurmak, zarar vermek' fiiline dayanmaktadır. Fiilin varlığını ilk kez Peter Zieme tespit etmiştir." diyerek Eski Uygurca *ço-* fiiline işaret eder (Şen 2011: 481).

Zieme; *Drevnetjurkskiy Slovar*'ı değerlendirdiği bir yazıda, Berlin Bilimler Akademisi Turfan Araştırmaları Merkezinde Mainz 752 (T III 84-74) numarada kayıtlı olan yazmanın içeriğinden bahseden örnekler sunmuştur. *Drevnetjurkskiy Slovar*'da geçen *çog* "çoban değneği" ve *çomak* "sopa" kelimelerinin *ço-* fiiline dayandığını söyleyen Zieme, T III 84-74 (Mainz 752) numaralı yayımlanmamış bir yazmanın ön yüzünün 9-10. satırlarındaki *öni öni türlüg... üt'özlärin çodular ämgätildär* "Farklı farklı tarzda... bedenlerine vurup eziyet ettiler" ifadesinde *ço-*'m *emget-* "eziyet etmek" ile "vurup eziyet etmek" anlamında ikileme kurduğunu belirtir (Zieme 1970: 231).

TT VIII'in Brahmi harfleriyle yazılmış olması dar ve geniş ünlüleri göstermesine imkân sağlarken standartlaşmayan imlanın bir neticesi olarak *ço-* ve *çu-* şeklinde iki farklı yazımla karşılaşmaktadır. Fiili *ço-* yerine *çu-* şeklinde dar ünlülü okuyan Erdal, TT VIII'in C bölümünün beşinci satırındaki *çukup ämgänip* ikilemesini işaret etmiştir (OTWF: 646). Ancak "Marcel Erdal, OTWF'da fiili, *çu-* şeklinde okusa da (OTWF: 646) daha sonra *ço-* okuyuşunu benimsediğini tarafımıza ifade etmiştir." (Şen 2019, 10-11).

Maytrisimit'te *ço-* fiili, *amarıların tarta eşe tokıyu toñ[layu] çoyu belgürtür* "Diğerlerini çekip alarak, vurup döverek, ıstırap vererek ortaya çıkarır." (BT IX: 165₁₁₋₁₂ [149]) cümlesinde tespit edilir. Eski Türkçedeki *ço-n-* "ıstırap çekmek" (ETŞ: 9₇₆ [76]); *ço-l-* "incinmek, acı duymak" (SuvKaya: 369₁ [219]; 500₁₆ [275]); *ço-k-* "vurmak, öldürmek" (KP Hamilton: III₁ [28]; VIII: C₅ [26]), "inmek, konmak" (DLT: 272 (II 396) fiilleri, *ço-*'tan türeyen kelimeler olarak değerlendirilir (Şen 2019: 11).

Çağdaş Türk Lehçelerinde *çomar* kelimesine tesadüf edilmez. Ancak Eski Uygur Türkçesinde var olan *ço-* fiili, lehçelerdeki bazı kelimelerde tespit edilmiştir:

Kırgız Türkçesinde *ço-* fiili, *çokmor* "topuz, ucunda top bulunan değnek, sopa", *çoku-* "çöplenenmek, gagalamak" (KS: 278); Tatar Türkçesinde *çukı-* "gagalamak" (TTS: 400); Türkmen Türkçesinde *çok-* "gagasıyla yemek, gagalamak", *çokala-* "gagalamak" (TüT: 124); Azerbaycan Türkçesinde *çomag* "çomak" (ATS: 158); Karaçay Balkar Türkçesinde *çomaq* "çomak, tokmak" (KaB: 289); Altay Türkçesinde *çok-* "toplamak", *çokı-* "(kuş için) yiyeceği gagasıyla toplamak" (AT: 76). Türkiye Türkçesindeki söz başı *ç'*lerin Kazak Türkçesinde *ş* olduğu bilinmektedir. Bu özelliğe bağlı olarak Kazak Türkçesinde *ço-* fiiliyle ilişkili *şoquv* "kuşun gagasıyla yerden bir şeyi alması", *şoqıtu* "gagalatmak" (KTS: 313) kelimeleri bulunmaktadır.

Tarama Sözlüğü'nde kelime, *çomar* "buynuzsuz koyun" şeklinde tespit edilmiştir (TaS II: 941). *Derleme Sözlüğü*'nde *çom* "küme, topluluk" (DS III: 1264), *çomar* ~ *çomuk* "Boynuzsuz koyun, bodur bacaksız, kısa boylu" (DS III: 1267), *çomu* "küçük kulaklı koyun veya keçi" (DS III: 1267), *çomar* ~ *çamuk* "kuyruğu kısa veya sonradan kesilmiş at, eşek veya katır" (DS III: 1265) örnekleri yer almaktadır.

Etimoloji sözlüklerinde *çomar* kelimesinin durumu şöyledir:

Clauson’un etimoloji sözlüğünde *çomar* kelimesine rastlanmazken Hasan Eren “çoban köpeği” anlamındaki *çomar* kelimesinin kökünü bilmediğini söylemiştir (Eren, 1999: 98). Rasānān, *çokmar* “başı topuzlu değnek, çomak” kelimesinin kökenini açıklarken Moğolca *çoki-* “vurmak” fiiline değinir. Ancak *çomar* kelimesinin kökeninden bahsetmez. *çomar* “büyük başlı çoban köpeği, kısa kulaklı ve kısa kuyruklu bodur bir tür koyun” *çumar* “boynuzsuz koyun türü” diyerek kelimenin anlamı üzerinde durur (1969: 115). Gülensoy, *çomar* “iri köpek” kelimesinin kökenini **ço-m+ar* şeklinde tahlil ederek **çomar-* “kısalmak, büzülmek” ile ilişkili olabileceğini söylemiştir (2007: 250). Tietze sözlüğünde *çomar* “ bodur, bacaksız, kısaboylu; kuyruğu kısa veya sonradan kesilmiş at, eşek veya katır; iri köpek, burunsuz koyun; çoban köpeği” kelimesine yer vermiş ancak kelimenin kökeni hakkında açıklamada bulunmamıştır (2002: 529).

Etimoloji sözlüklerinin genel görünüşüne bakıldığında kelimenin etimolojisine dair Gülensoy (2007: 250) **ço-m+ar* şeklinde, Şen (2011: 482) ise *ço-mur* > *ço-mar* şeklinde kısa izahta bulunmuşlardır.

Sonuç

Türkiye Türkçesinde kullanılan *çomar* kelimesi, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde görülmez. Ancak köken olarak kabul ettiğimiz *ço-* fiili anlam ve biçim yönüyle tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle ilişkilendirilebilir. Köken bakımından *çomar* kelimesi, *çok* ve *çomak* ile ilişkilidir.

Kelimenin izahıyla ilgili iki görüşten hareketle şunları söylemek mümkündür:

Gülensoy kelimenin izahını; **ço-m+ar*, *ço-* fiil kökü üzerine *-m* fiilden isim yapım eki ve *+ar* isimden isim yapım ekinin getirilmesi ile yapmıştır. *ço-* fiilinin varlığı Zieme tarafından Eski Uygur Türkçesinde delillendirilmiştir. Kelimenin kökü bizce de *ço-*’tan gelmektedir. Ancak *-m* fiilden isim yapım eki konusunda gramer kitaplarına bakıldığında *-m*’nin bir defada veya bir hamlede yapılan işleri ifade ettiği ve soyut isimler yaptığı görülmektedir (Hacıeminoğlu, 2019: 25; Banguoğlu, 2007: 253; Timurtaş, 2012: 81). Karahanlı Türkçesindeki örnekleri şöyledir; *öl-ü-m* “ölüm, ölme” (KB 270), *ag-t-m* “yükselme, çıkma” (DLT-I, 75-8), *ye-m* “hayvan yiyeceği” (KB 975). Banguoğlu ise bu eke örnek olarak *içim*, *doyum*, *tadım*’ı verir (2007: 253). Örneklere bakıldığında *ço-m* için en yakın durum *ye-m* olur ancak *ço-m* kelimesi tek başına bir anlama sahip değildir. Fiilden isim yapım eki olan *-m*’nin soyut bir isim yapması gerekirken *çomar* kelimesinde bunu sağlamadığı görülür.

Şen’in çalışmasında *çomar* kelimesi açıklanırken dip not kısmında *tam-* “damlamak” fiiline getirilen *-mur* eki için *tam-mur* > *tamur* “damar” örneği verilerek *çomar* kelimesindeki ekin izahına çalışılmıştır (2011: 482).

Karahanlı döneminde *tamur* ve *tamar* kelimesi birlikte kullanılırken *çomar* kelimesi için yazılı metinlerde bu şekilde ikili kullanıma rastlamıyoruz. Ancak *Derleme Sözlüğü*’nde *çomar* kelimesinin *çomuk*, *çomu*, *çamuk* (DS III: 1267) şekillerinin varlığı bu etimolojik izahı güçlendirmektedir.

Bize göre de kelimenin etimolojik incelemesi *ço-mur* > *ço-mar* şeklindedir. *ço-* fiili üzerine gelen *-mur* “filden isim yapım eki”yle *çomar* kelimesi türetilmiş olmalıdır.

Kısaltmalar

- AT Naskali Gürsoy, Emine ve Muvaffak Duranlı (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. TDK Yayınları. Ankara.
- ATS Akdoğan, Yaşar (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. Beşir Yayınevi. İstanbul.
- BT XI Tekin, Şinasi (1980). Maytrisimit Nom Bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1. Teil Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, Adademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte Archäologie. Berlin.
- DLT Kaşgarlı Mahmud (1939). *Divanu Lugati't-Türk*. (Çev. Besim Atalay). Cilt: I-II. Ankara.
- DS (1993). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.
- ETŞ Arat, Reşid Rahmeti (1991). *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KP Hamilton Hamilton, James, R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalının Uygurcası*. (Çev. Ece Korkut-İsmet Birkan). Simurg Yayınları. Ankara.
- KaB Həsən Bəy Hadi (2006). *Qaraçay Balkar – Azərbaycan Türkcəsi Sözlük*. Təbriz
- KB Yusuf Has Hacib (1947). *Kutadgu Bilig* (Yay. Reşid Rahmeti Arat). Cilt I. Ankara
- KS Yudahin, Konstantin Kuzmiç (2011). *Kırgız Sözlüğü* (çev. Abdullah Taymas). TDK Yayınları, Ankara.
- KTS (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (çev. Hasan Oraltay vd.). Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, İstanbul.
- OTWF Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol I-II*. TDK Yayınları. Ankara.
- SuvKaya Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. TDK Yayınları. Ankara.
- TaS (1995). *Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları. C.I- VII. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.
- TS (1998). *Türkçe Sözlük* (Haz. İsmail Parlatır vd.). I. Cilt. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.
- TTS Ganiyev, Fuat ve diğerleri (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*, İnsan Yayınevi, Moskova-Kazan.
- Tüt Tekin, Talat ve diğerleri (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara.

Kaynakça

- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Cilt 1. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- RASÄNÄN, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- ŞEN, Serkan (2009). ““Çok” Sözcüğü Nereden Geliyor?”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 57/2: 107-111.
- ŞEN, Serkan (2011). “Kutadgu Bilig’de Çomak “Müslüman” Sözü Üzerine”. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 479-483.
- ŞEN, Serkan (2019). “Eski Uygurca Dört Brahman Öyküsünden Bir Parça”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 47: 1-21.
- TIETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. Cilt 1. İstanbul: Simurg.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (2012). *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*. İstanbul: Kapı.
- ZIEME, Peter (1970). “Reviews: V. M. Nadelyaev [et alii] Drevnetjurkskij slovar”. *Central Asiatic Journal*, 14: 228-236.

Tarihî Dönemlerde Tamlayan Eki Almayan Belirtili İsim Tamlamalarının Nehcü'l-Ferâdîs Örneğinde İncelenmesi

Examination of Specified Noun Phrases That Do Not Receive Complementary
Supplements in Historical Periods in the Example of Nehcü'l-Ferâdîs

Burçin Çalışkan

Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara / Türkiye

e-posta burcinaliskan9@gmail.com

orcid 0000-0001-9144-1642

doi 10.54316/dilarastirmalari.960894

Atıf

Citation

Çalışkan, Burçin (2021).

Tarihî Dönemlerde

Tamlayan Eki Almayan

Belirtili İsim

Tamlamalarının Nehcü'l-

Ferâdîs Örneğinde

İncelenmesi.

Dil Araştırmaları, 29: 169-177

Başvuru

Submitted

01.07.2021

Revizyon

Revised

15.09.2021

Kabul

Accepted

28.10.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

Türkçede isim tamlamaları belirtili isim tamlaması ve belirtisiz isim tamlaması olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu fark ise tamlayanın ilgi hâli eki alıp almamasına göre ortaya konmuştur. Hatta bu yüzden ilgi hâli ekine tamlayan eki de denilmektedir. Buna göre ilgi hâli eki alan isim tamlamalarına belirtili isim tamlaması, ilgi hâli eki almayan isim tamlamalarına ise belirtisiz isim tamlaması adı verilmiştir. Ancak tarihî metinlere bakıldığında ilgi hâli eki almadan da kurulan belirtili isim tamlaması örnekleri bulunmaktadır. Bu makalede Harezm Dönemi'nin önemli eserlerinden biri olan Nehcü'l-Ferâdîs'teki örneklerle bakılarak ve tamlayan eki almış ve almamış belirtili isim tamlamaları karşılaştırılarak bu durumun sebepleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İsim tamlamaları, belirtili isim tamlaması, belirlilik, Nehcü'l-Ferâdîs

ABSTRACT

In Turkish, noun phrases are divided into two groups: specified noun phrases and unspecified noun phrases. This difference is put forward according to whether the complement has the genitive suffix or not. For this reason, genitive suffix is also called the complementing suffix. Accordingly, the noun phrases that do not have the genitive suffix are called the specified noun phrases, and the noun phrases that do not have the genitive suffix unspecified noun phrases. However, when we look at the historical texts, there are examples of specified noun phrases that are established even without the genitive suffix. In this article, the reasons of this situation will be discussed by looking at the examples in Nehcü'l-Ferâdîs, one of the important works of the Khwarezm period, and comparing the noun phrases with and without the genitive suffix.

Keywords: Noun phrases, specified noun phrases, article, Nehcü'l-Ferâdîs

Giriş

Muharrem Ergin isim tamlamalarını; *Bu grup iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur. Bir ismin mânâsının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanır. Bir nesnenin başka bir nesnenin parçası olduğunu, bir nesnenin başka bir nesneye ait bulunduğunu veya bir nesnenin başka bir nesne ile tamamlandığını ifade etmek için bu kelime grubuna başvurulur. Grubu meydana getiren iki isim unsurundan biri tamlayan, biri tamlanan unsurdur. Tamlayan önce, tamlanan sonra gelir. İki unsur iyelik sistemiyle birbirine bağlanır ve grubun temelini iyelik ifadesi teşkil eder. Bu grup ekli bir birleşmedir. Tamlanan unsur dâima iyelik eki taşır. Tamlayan unsur ise dâima genitif hâlinde bulunur, fakat bu genitif bazen ekli, bazen eksiz olur. Demek ki iyelik grubu iyelik ekli bir isim unsuru ile genitif hâlinde bir isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur* (Ergin 2009: 381) biçiminde tanımlar.

Ergin belirtili isim tamlaması ile belirtisiz isim tamlaması arasındaki farkı ise şöyle açıklamaktadır: *İsim tamlamasının tamlayan unsurunun böyle ekli veya eksiz genitif hâlinde olması birbiri ile ilgili şu iki fark etrafında toplanır: 1. belirlilik — belirsizlik, 2. geçicilik — daimilik. Tamlayan unsur belirli ise, belirtmek isteniyorsa, biliniyorsa, genitif ekini alır. Tamlayan unsurun böyle belirli olması, grup içinde kuvvetle hissedilmesi, onun gruba iştirakinin daha zayıf olması, tamlanan unsuru geçici olarak desteklemesi, ona geçici olarak ve o anda bağlanması, onun dâima beraber kullanılır tamlayıcısı olmaması demektir. Yani ekli genitifte tamlayan belirlidir, fakat dolayısıyla, tamlanana bağlanması geçicidir. Eksiz tamlayan ise belirsizdir, umumîdir, fakat guruba iştiraki, tamlanana bağlılığı daha kuvvetlidir. Tamlananın daimî destekleyicisi, ayrılmaz yardımcı, adeta onun mânâsını tamamlayan sıfatı durumundadır. Sanki ikisi bir nesnenin adı olmak için birleşik isim meydana getirmişlerdir* (Ergin 2009: 382).

Görüldüğü üzere isim tamlamalarının belirtili ve belirtisiz olarak ayrılması hem belirlilik yönüne hem de geçicilik-daimilik yönüne bağlanmıştır. Bu ayrımı sağlayanın ise genitif eki olduğuna işaret edilmiştir.

Korkmaz'a göre ise tamlayanın tamlayan eki adı da verilen ilgi hâli ekini aldığı tamlananın ise 3. tekil şahıs iyelik ekini aldığı isim tamlamalarına belirtili isim tamlaması denir. Tamlayan ilgi hâli eki almıştır ve bu nedenle iki isim arasında belirli ve kesin bir anlam bağlantısı bulunmaktadır (Korkmaz 2009: 271).

Nehcü'l-Ferâdîs'te de ilgi hâli eki olarak kurulmuş belirtili isim tamlamaları bulunmaktadır:

- Hadîca hatunnuñ köşki* (NF s. 115)
- kimniñ oğlanları* (NF s. 119)
- küweçniñ içi* (NF s. 133)
- ölgeniñ diyeti* (NF s. 130)
- şeherniñ tuprağı* (NF s. 144)
- kuşlarnuñ tili* (NF s. 145)
- imâmnüñ oğlu* (NF s. 151)
- kimerseniñ hecci* (NF s. 187)
- işlerniñ kilidi* (NF s. 253)
- öziniñ kitâbı* (NF s. 308)

Görüldüğü üzere *Nehcü'-Ferâdis'*te belirtili isim tamlaması kurabilmek için ilgi hâli eki kullanılmaktadır. Ancak aşağıdaki örneklere bakıldığında ilgi hâli eki olmadan da belirtili isim tamlaması kurulabildiği anlaşılabilecektir:

bu hadis ma'nîsi (NF s. 1)
atam karındaşı (NF s. 6)
kitabı içinde (NF s. 5)
'Abdu'l-Muṭṭalib ornı (NF s. 10)
cümle peygâmbarlar ummatı (NF s. 7)
sözi fermânı (NF s. 7)
karındaşı oğlu (NF s. 6)

Bakıldığında örnek verilen tamlamaların hiçbirinin tamlayanı ilgi hâli eki almadığı hâlde yukarıda Ergin'in de bahsettiği gibi geçici anlam ilgileri kurmaları ve birleşik isim özellikleri taşımamaları sebebiyle belirtili isim tamlamasıdır.

Bu çalışmada o dönemde ilgi hâli eki bulunmasına ve tamlayan eki olarak da kullanılmasına rağmen neden böyle ilgi hâli eksiz belirtili isim tamlamaları kurulduğu sorusunun cevaplanması amaçlanmaktadır. Çalışmanın konusu belirtili isim tamlamaları, Türkçede belirlilik kategorisi ve *Nehcü'l-Ferâdis* örneğinde tamlayan eki almayan belirtili isim tamlamalarıdır. Yöntem olarak önce Eckman'ın neşri kullanılarak *Nehcü'l-Ferâdis*'te hangi durumlarda tamlayanın ilgi hâli eki almadan belirtili isim tamlaması kurabildiği gösterilecek sonra da bunların sebepleri üzerinde durulacaktır.

1. *Nehcü'l-Ferâdis'*te Tamlayanın Tamlayan Eki Almadığı Durumlar

1.1. Tamlayanın Özel İsim Olması

Nehcü'l-Ferâdis'te tamlayan eki almamış olan belirtili isim tamlamaları incelendiğinde tamlayanı özel isim olan belirtili isim tamlamalarının genellikle tamlayan eki almadığı görülmüştür:

Yûsuf peygâmbar karındaşları (NF s. 290)
Dâvud-i Ṭâyî hıdmatı (NF s. 304)
Abû Leheb qatı (NF s. 10)
Abû Süfyân ewi (NF s. 36)
Abû Tâlib vefâtı (NF s. 4)
Abû Bekr köñli (NF s. 15)
Âdam oğlanları cümlesi (NF s. 192)
'Osmân razhumâ hılafatı (NF s. 22)
'Ömer razhu derecesi (NF s. 76)
 Bunların dışında;
Haq te'âlânîñ qulı (NF s. 297)
Muhammedniñ rûhı (NF s. 270)
Nasrânîniñ 'ayalı (NF s. 253)
Muşafânîñ qadamı (NF s. 256)

Yukarıdaki örnekler gibi ilgi hâli eki almış özel isimler bulunsa da *Nehcü'l-Ferâdis*'te ağırlıklı olarak tamlayan eğer özel isimse isim tamlaması kurulurken tamlayan ilgi hâli eki almamaktadır.

1.2. Tamlayanın Sıfat Tamlaması Alması

Aşağıdaki örneklere bakıldığında eğer tamlayan sıfat aldıysa genellikle tamlayana ilgi hâli eki getirilmemektedir:

- bu hâlifeye oğlanları* (NF s. 191)
- bu 'âlamlar cümlesi* (NF s. 204)
- bu hârâbluqlar cümlesi* (NF s. 60)
- bu âyat hükmince* (NF s. 264)
- bu kitâb sözleri* (NF s. 2)
- bu şânduk kilidi* (NF s. 178)
- ol dervîş sözi* (NF s. 292)
- ol hâcâlarımız hıdmatı*(NF s. 227)

1.3. Tamlayanın +IAr Çokluk Eki Alması

Aşağıdaki örneklere bakıldığında eğer tamlayan +IAr çokluk eki almışsa genellikle ilgi hâli eki almamaktadır:

- âlimler zümresi* (NF s. 2)
- kâfîrlar zahmatı* (NF s. 8)
- kâfîrlar mekr-i hîlesi* (NF s. 10)
- Araplar âdatı* (NF s. 13)
- düşmanlar oqtı* (NF s. 15)
- sahabalar qatı* (NF s. 18)
- erenleriniz malları* (NF s. 20)
- peygâmbarlar cümlesi* (NF s. 27)
- taşlar cümlesi* (NF s. 46)

1.4. Tamlayanın İyelik Eki Alması

Örnekler incelendiğinde eğer tamlayan iyelik eki almışsa tamlayana ilgi hâli eki getirilmemektedir:

- Hadîca anamız razha vefâtı* (NF s. 4)
- kitabı içinde* (NF s. 5)
- atam karındaşı* (NF s. 6)
- karındaşımız oğlu* (NF s. 10)
- uyamız oğlu* (NF s. 10)
- atası qarındaşı* (NF s. 12)
- atam atı* (NF s. 19)
- erenleriniz malları* (NF s. 20)
- başı üzesi* (NF s. 31)
- karındaşım oğlu* (NF s. 85)
- uluğları qatında* (NF s. 94)

Yukarıda *Nehcü'l-Ferâdis*'te belirtili isim tamlamasının tamlayan eki almadan kurulduğu durumlar sıralanmıştır. Bunlar; tamlayanın özel isim olması, tamlayanın

önüne bir sıfat almış olması, tamlayanın +lAr çokluk eki almış olması ve tamlayanın iyelik eki almış olmasıdır. Bütün bunlara bakıldığında tamlayan eki almadan belirtili isim tamlaması kurulmasının rastgele gerçekleşmediği, belli durumlarda ortaya çıktığı görülmekte ve bu hadisenin tamlayanın belirlilik durumuyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Adından da anlaşılacağı gibi belirtili isim tamlamasında tamlayan herhangi bir isim değil belirli bir isimdir ve bu belirliliği ona katan da ilgi hâli ekidir.

Birçok dilde olduğu gibi Türkçede de belirlilik kategorisi bulunmaktadır. Türkçede belirlilik işlevi diğer dillerdeki harf-i tarif edatlarıyla değil birtakım ekler ya da yapılarla sağlanır. Türkçede belirlilik işlevini en çok üzerinde bulunduran ekler ise belirtme hâli eki de denilen akuzatif eki, ilgi hâli eki ve iyelik ekidir (Yıldız 2017: 587-588).

Cümlede nasıl belirlilik işlevi belirtme hâli ekinde ise ve bu eki alan nesne belirtili nesne ismi alıyorsa isim tamlamalarında bu görev ilgi hâli ekindedir ve ilgi hâli eki alan tamlama belirlilik işlevi verdiği için adı belirtili isim tamlamasıdır (Baba 2001:18).

Ancak *Nehcü'- Ferâdis*'ten alınan örnekler bakıldığında eğer tamlayana başka bir şekilde belirlilik anlamı katıldıysa üzerine tekrar ilgi hâli eki eklenme gereği duyulmamıştır. Eğer tamlayanı belirli kılacak bir unsur yoksa o zaman belirlilik ilgi hâli eki getirilerek sağlanmıştır. Şimdi bu çıkarılan örneklerdeki ek ya da kelimelerin belirlilik işlevi olup olmadığı tartışılacaktır.

2. Belirlilik İşlevi Taşıyan Durumlar

2.1. Özel İsimlerde Belirlilik

Özel isimler zaten belirlilik işlevini üzerinde taşır. O kişi ya da nesnenin diğerlerinden ayrıldığı belirtmeye yarar. Bu nedenle de aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere *Nehcü'- Ferâdis*'te eğer tamlayan özel isimse zaten belirli bir kişiden bahsedilmiş olduğu için üzerine tekrar onu belirli kılacak bir ilgi hâli eki alma ihtiyacı duymaz.

- 'Abdu'l-Muṭṭalib dini (NF s. 4)
- Muhammed Resûlullâh fermâni (NF s. 19)
- İmâm Mâlik rahmi fazâyili (NF s. 142)
- İmâm Ahmed Hanbel hıdmatı (NF s. 152)
- Benû'l-Muşṭaliq gâzâtı (NF s. 288)

2.2. Sıfatlarda Belirlilik

Sıfat tamlamaları bir ismin niteleyen veya belirten tarafından anlamını daraltır ve dilbilim kaynakları da hem belirtme hem de niteleme sıfatlarının anlamı daraltan bir unsur olduğunu söyler. Niteleme ya da belirtme sıfatı almış olan isimler genelden uzaklaşır ve belirlilik kazanmış olur (Karahan 2004: 331). Özellikle işaret sıfatları Türkçede harf-i tarif olarak kullanılır (Karahan 2018: 1013).

Yani sıfat tamlamalarının Türkçede belirlilik kazandırma gibi bir işlevi bulunmaktadır. Bu nedenle aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere *Nehcü'-*

Ferâdîs'te eğer tamlama önüne bir sıfat almışsa zaten o sayede belirlilik kazanmış olur ve üzerine tekrar ilgi hâli eki alma gereği hissetmez.

- bu qadağ içinde* (NF s. 270)
- ol hâlâyıq yermeki* (NF s. 261)
- ol çeşme içinde* (NF s. 231)
- bu köşk yanında* (NF s. 115)
- ol tâg asrası* (NF s. 60)

2.3. +lar/ +ler Çokluk Ekinde Belirlilik

Gülsevin'in *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* isimli kitabında +lAr çokluk ekinin işlevlerini sıralarken verdiği özelliklerden birisi de ilgi hâli eki almadan belirtili isim tamlaması yapabilmeye işlevidir (Gülsevin 2017: 19). Çokluk eki Türkçede belirlilik tanımlığı olarak kullanılabilir (Karahan 2018: 1013). Bu da +lAr çokluk ekinin de tıpkı yukarıda anlatılan diğer durumlar gibi eklendiği isme belirlilik katması ve bu ekle belirlilik kazanan ismin tekrar ilgi hâli eki alma ihtiyacı hissetmemesi sonucunu doğurmaktadır. *Nehcü'l- Ferâdîs*'ten alınan aşağıdaki örneklerde de bu durum görülmektedir.

- musulmânlar arasında* (NF s. 254)
- hâlâyıklar arasında* (NF s. 254)
- ol cuhûdlar hatunları* (NF s. 24)
- şahâbalar bodası* (NF s. 66)
- azîzlar cümlesi* (NF s. 156)

2.4. İyelik Ekinde Belirlilik

Ergin iyelik eklerini açıklarken, *Türkçede isimlerin umumiyetle mücerretlikten kaçma temayülü vardır. Bu mücerretlikten kaçma, kök veya gövde hâlinde kullanılmaktan kurtulma temayülü iyelik ekleri ile karşılanmaktadır. Demek ki iyelik eklerinin mülkiyet, aidiyet, bir ismi başka bir isme bağlamak, bir şahıs ifade etmek fonksiyonundan başka bir de belirtme fonksiyonu vardır. Şüphesiz iyelik eklerinin belirtme fonksiyonu da aslında mülkiyet fonksiyonuna dayanır. Zaten mülkiyette de bir belirtme fonksiyonu vardır. Fakat iyelik eklerinin bazen mülkiyet fonksiyonu düşünülmeden ismi bağlayacağı başka bir isim hatıra getirilmeden sadece bir belirtme eki fonksiyonu ile kullanıldıkları görülür. Bu işte tabii buna en müsait olan 3. Şahıs iyelik ekleri vazife görür.* (Ergin 2004: 225) açıklamasını yaparak iyelik eklerinin ve bilhassa 3. şahıs iyelik ekinin belirlilik fonksiyonunu içlerinde taşıdıklarını vurgulamaktadır.

Korkmaz da iyelik eklerini açıklarken, *İyelik ekleri bir adı başka bir ada bağlama ve şahısları belli etme işlevi ile aynı zamanda bir "belirtme" görevi de yüklenmiş bulunmaktadır. Bu özelliği dolayısıyla bazı kelimelerde ekin "iyelik, sahiplik" gösterme işlevi gittikçe zayıflayarak kaybolmuş ve belirtme işlevi yalnız başına ön plana geçmiştir* (Korkmaz 2009: 262). açıklamasıyla tıpkı Ergin gibi iyelik eklerinin belirlilik işlevine dikkat çekmiştir.

Belirlilik işlevi denilince Türkçede en önde gelen eklerden birinin iyelik eki olduğu bilinmektedir (Yıldız 2017: 587). Özellikle 3. şahıs iyelik ekinin bilinen görevlerinin

yanı sıra «belirtme/belirlilik» işlevine dikkat çekilir ve bu ek Avrupa dillerindeki harf-i tarif işlevini taşır (Başdaş 2009: 624).

İyelik eki eklendiği ismi söylenen ya da söylenmeyen başka bir kavramla ilişkilendirir, bu şekilde o kavramı genellikle kurtarır ve belirli yapar. Buna göre iyelik ekleri belirlilik tanımlığı olarak değerlendirilir ve böyle diyerek ekin belirlilik işlevi vurgulanır (Karahan 2004: 330), (Karahan 2018: 1013). İyelik ekli tamlamaların tarihi dönemlerde ilgi hâli ekine ihtiyaç duymadığı da belirtilir. Özellikle tarihî dönemlerde iyelik eki almış olan kelimelerin belirtme hâli eki almadan kullanılmasının sebebi olarak belirtme hâli ekinin taşıdığı belirlilik işlevinin iyelik ekinde de bulunması ve belirliliğin iyelik ekiyle sağlanmış olmasından dolayı üzerine tekrar belirtme hâli eki alma gereği duymadığı dile getirildiğinde, iyelik eklerinin belirlilik işlevi taşıdığı anlaşılır (Karahan 1999: 609).

Yani iyelik ekinin isimlerle isimler arasında sahiplik ilgisi kurma işlevinin yanında belirtme işlevini de üstlendiği söylenebilir. (Yazıcı Ersoy 2015: 54).

Boz'un çalışmasında *Dîvânu Lüğati't Türk*'teki belirli ve belirsiz nesne yapıları incelenirken belirlilik kategorisi içerisinde ayrı bir iyelikli adlar başlığı açılmış ve iyelik eki belirlilik tanımlayıcısı olarak kabul edilmiştir (Boz 2008: 237).

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere iyelik ekinin işlevlerinden birisi de belirtme işlevidir ve iyelik ekleri sahiplik işlevlerinin yanı sıra harf-i tarif işlevine de sahiptir (Eraslan 2012: 159) (Grönbech 1995: 84).

İyelik ekinin belirlilik işlevinin bulunması özellikle Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülen örneklerde iyelik ekinden sonra günümüz Türkiye Türkçesine göre gelmesi beklenen belirtme hâli eki de denilen *accuzative* ekinin gelmemesinden de anlaşılmaktadır:

1. Kişi: eteg+üm+Ø dut-
2. Kişi: eteg+ün+Ø dut-
3. Kişi: eteg+in+Ø dut- (Gülsevin 1990: 189-190)

Bütün bu açıklamalara bakıldığında iyelik ekinin işlevlerinden birisinin belirlilik işlevi olduğu açıktır. Belirtili isim tamlamalarına zaten belirtili denilmesindeki amaç işaret edilen nesnenin genel geçer bir kavramı değil belirli bir nesneyi karşılamasından kaynaklanmaktadır. Bugün bu belirlilik durumunu karşılayan ek tamlayan eki de denilen ilgi hâli ekidir. Ancak yukarıdaki alıntılara bakıldığında iyelik eklerinin özellikle de üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin işlevlerinden birisi de belirliliktir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere *Nehcü'l- Ferâdis*'te tamlayan iyelik eki almışsa üzerine tekrar ilgi hâli getirilmesine gerek duyulmadan belirtili isim tamlaması kurulmuştur. Çünkü belirlilik iyelik ekiyle sağlanmıştır:

- cümlesi fırqatı* (NF s. 186)
anam sözinge (NF s. 200)
könüllerimiz meveleri (NF s. 201)
edgü kullarım dîvânı (NF s. 199)
du'âsı berekâtı (NF s. 309)

Sonuç

Belirtili isim tamlamasını belirtisiz isim tamlamasından ayıran en temel fark belirtisiz isim tamlamasında genel bir kavram adından bahsedilirken belirtili isim tamlamasında işaret edilen belirli bir nesneden bahsedilmesidir. Bugün Türkiye Türkçesinde tamlayana ilgi hâli getirildiğinde belirlilik sağlanmış olur ve tamlama belirtili isim tamlaması hâline gelir. Ancak Türkçede belirlilik kategorisinde değerlendirilebilen tek ek ilgi hâli eki değildir.

Belirlilik kategorisi isimlere belirlilik ya da belirsizlik anlamı yükler. Türkçede her ne kadar İngilizcedeki “the” tanımlığı gibi bir belirlilik tanımlığı bulunmasa da bu durum Türkçede hiç harf-i tarif olmadığı anlamına gelmez. “bir” belirsizlik sıfatı Türkçede belirsiz tanımlığı olarak kullanılırken, belirli tanımlık olarak ise işaret sıfatı, çokluk eki, ilgi eki, belirtme eki, iyelik eki vb. işaretleyiciler kullanılmaktadır (Karahan 2018: 1013).

Tarihî metinlerde sıklıkla görülen tamlayan eksiz belirtili isim tamlamalarının *Nehcü'l-Ferâdis*'teki örnekleri incelendiğinde bu durumun rastgele gerçekleşmediği görülmüştür. Bu durum tamlayanın özel isim olması, tamlayanın kendisini niteleyici ya da belirtici bir sıfat almış olması, tamlayanın +IAr çokluk eki almış olması ya da tamlayanın iyelik eki almış olması durumlarında gerçekleşmiştir. Bu durumların hepsinde de tamlayana belirlilik işlevi katıldığı bahsi geçen kelime ya da eklerin bünyelerinde belirlilik işlevini taşıdıkları anlaşılır. Bu yollarla belirlilik işlevi kazanmış olan tamlayan Türkiye Türkçesindeki durumun aksine üzerine tekrar bir ilgi hâli eki alma gereği duymaz ve bu da tarihî metinlerde gördüğümüz tamlayan eki almadan kurulan belirtili isim tamlamalarına yol açar. Sonuç olarak tamlayan eki almamış belirtili isim tamlaması durumu tamlayanın belirlilik işlevini başka bir yapıyla almış olmasına bağlıdır.

Kaynakça

- BABA, Okan (2001). “Tamlayan Durumu Üzerine Bir Deneme”. *Türk Dili Dergisi*, 14/83: 29-33.
- BAŞDAŞ, Cahit (2009). “Orhun Abidelerinde İyelik, Belirtme ve Yükleme Hali”. *Turkish Studies*, 4/8: 623-643.
- BOZ, Erdoğan (2008). “Divânu Lügâti't-Türk'te Belirli ve Belirsiz Nesne Yapıları”. *Turkish Studies*, 3/1: 236-241
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK.
- ECKMANN, Janos (2014). *Nehcü'l-Ferâdis Uçmağlarının (Cennetlerin Açık Yolu)*, Ankara: TDK.
- ERGIN, Muarrem (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- GÜLSEVIN, Güler (1990). “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”. *Türk Dili*, 60: 187-190.
- GÜLSEVIN, Güler (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK.
- GRÖNBECH, Kaare (1995), *Türkçenin Yapısı*, Ankara: TDK.
- KARAHAN, Leyla (1999). “Yükleme (accusative) ve İlgi (genitive) Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”. 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı*. Ankara, 605-611.
- KARAHAN, Leyla (2004). “Belirtisiz Nesnenin Söz Dizimindeki Yeri Üzerine”. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004 (2004) Ankara: TDK, 1615-1624. http://acta.bibl.u-szeged.hu/16656/1/altaica_047_327-335.pdf (Erişim Tarihi: 16.05.2021)
- KARAHAN, Leylâ (2018), “Tarihî ve Çağdaş Lehçelerde “Bir” İşaretleyicisinin Söz Dizimindeki Yeri” Üzerine”, *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası*

Türkoloji Sempozyumu 1-7 Haziran 2018 Ulanbator- Moğolistan Bildiriler Kitabı C. 2, İstanbul: Kesit Yayınları, 1012-1022.

KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK.

YAZICI ERSOY, Habibe (2015) “Türk Yazı Dillerinde İyelik İşaretleyicilerinin Kiplik Anlamları”. *Dil Araştırmaları*, 17: 51-72.

YILDIZ, Hüseyin (2017). “Arapça el- Takısının Türkçedeki Kullanımı Üzerine Notlar”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7/3: 587-598.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Ekmek Adları

Bread Names in Dîvânu Lugâti't-Turk

Gizem Korkut

Arş. Gör., Munzur Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tunceli/Türkiye

e-posta gizemkorkut@munzur.edu.tr

orcid 0000-0003-3408-2545

doi 10.54316/dilarastirmalari.904102

Atır

Citation

Korkut, Gizem (2021).
Dîvânu Lugâti't-Türk'te
Ekmek Adları.
Dil Araştırmaları, 29: 179-196

Başvuru

Submitted
26.03.2021

Revizyon

Revised
27.04.2021

Kabul

Accepted
14.09.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online
30.11.2021

ÖZ

Bu çalışmada; Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan ekme adlarının incelenmesi hedeflenmiştir. Çalışmanın giriş kısmında, Türk kültüründe ekmekten ve ekmeğe üzerine yapılmış çalışmalardan bahsedilmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk, ekme adlarının tespit edilmesi için taranmış ve madde başı olarak Ahmet Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu yayını kullanılmıştır. Sonrasında Besim Atalay ve Robert Dankoff-James Kelly'in yayını sıralanmıştır. Tespit edilen 24 ekme söz varlığına; köken bilgisi sözlüklerinde, Tarama Sözlüğü'nde, Derleme Sözlüğü'nde, Türkçe Sözlük'te ve diğer Türk lehçeleri sözlüklerinde bakılmıştır. Sesbilgisel açıdan farklılık gösteren sözcükler incelenmiştir. Sözcüklerin oluşum yollarına bakılmış ve büyük çoğunluğunun tek sözcükten oluştuğu tespit edilmiştir. Türetilen sözcüklerin çoğunlukla eylemden ad yapma ekiyle oluşturulduğu tespit edilmiştir. Birleşik sözcük grubu şeklinde oluşan tek sözcük tespit edilmiştir. Sözcük grubundan oluşan 6 sözcüğün ise sıfat grubu şeklinde oluştuğu tespit edilmiştir. Ekme adlarının Türkiye Türkçesindeki, diğer Türk lehçelerindeki ve Anadolu ağızlarındaki anlam yansımalarına bakılmıştır. Ekme; pişirme yöntemine, tüketim şekline, hazırlama yöntemine göre değerlendirilmiştir. Sözcüklerin adlandırılmasında; pişiriliş şekli, pişirildiği yer ve ekmeği şeklinin adlandırmaya olan etkisine bakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Ekme, Söz varlığı

ABSTRACT

In this study; It was aimed to examine the bread names in Dîvânu Lugâti't-Turk. In the introduction part of the study, bread and studies on bread in Turkish culture were mentioned. Divanu Lugati't-Turk was scanned to determine the names of bread, and Ahmet Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu publication was used as the lexical entry. Afterwards, the publication of Besim Atalay and Robert Dankoff-James Kelly is listed. There are 24 bread words; it has been checked in the etymological

dictionaries, Tarama Sözlüğü, Derleme Sözlüğü, the Turkish Dictionary and other the Turkish dialects dictionaries. Words that differ phonologically were examined. The ways in which the words are formed were examined and it was determined that the vast majority of them consisted of a single word. It has been determined that the derived words are mostly formed with a noun suffix from verb. A single word formed as a combined word group was determined. It has been determined that 6 words consisting of word groups are formed as adjective groups. The meanings of the bread names in Turkey Turkish, other Turkish dialects and Anatolian dialects were examined. Bread; It was evaluated according to the cooking method, consumption style and preparation method. In naming words; The effect of the way it is cooked, the place where it is cooked and the shape of the bread on naming were examined.

Keywords: Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Bread, Vocabulary

Giriş

Dîvânu Lugâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud'un Türk boylarına yaptığı gezilerin sonucunda elde ettiği verilere dayalı ansiklopedik bir sözlüktür. Türk sözlükçülüğün ilk sözlüğü ve mihenk taşı olan Dîvânu Lugâti't-Türk, Karahanlılar döneminden günümüze kadar ulaşmış önemli bir eserdir. Diller, toplumların geçmişten günümüze kadar geçirdiği aşamaların izlerini taşımaktadır. Dîvânu Lugâti't-Türk, on birinci yüzyılda yaşamış Türk topluluklarının karşılaştırmalı bir eseri olarak bu izlerin yansıtıcısı durumdadır. Söz varlığı çalışmaları; eserin yazarının üslubu, yazıldığı dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel unsurlarını taşıması sebebiyle dönemin değerlendirmesi açısından Türkoloji dünyasında önemli bir yer tutmaktadır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan yiyecek adları da sosyolojik durumu göz önüne sermede önemli rol oynamaktadır. Bu çalışmada ise; Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan *ekmek* söz varlığı tespit edilecektir. Nitekim ekmek Türk yemek kültürünün önemli bir ögesidir. *Ekmek*; sadece acıkmanın mutlak tamamlayıcı ögesi olmayıp ontolojik açıdan zenginliğin, kendine yetmenin de bir göstergesidir (Emre 2018: 38). İnsanoğlunun bilinen en eski ve en temel gıda maddesi olan ekmek; yaygın inanişaya göre ateşin bulunuşunun ardından ilk insanların suda ıslatıp beklettiği buğday kırmasında oluşan gözenekleri fark edip onu sıcak taş üzerinde pişirmesi sonucunda keşfedilmiştir (Kuter 2013: 41). Türk toplumunun temel besin kaynaklarının arasında üst konumlarda yer alan ekmek kültürümüzün bir parçası olmuştur. Temel besin kaynağı olmasının yanı sıra ekmek; edebiyatımıza, şarkılarımıza, türkülerimize, şiirlerimize ve deyimlerimize konu olmuştur. Hamza Zülfikar Türkiye Türkçesi'nde yer alan ekmek çeşitlerinden bahsettiği çalışmasında; *ekmek* kavramını içeren kalıplaşmış sözlerden bahsetmiştir (2012: 13-14). Zülfikar'ın tespit ettiği söz varlığının çoğunun *çalışma* ve *kazanç* kavram alanı içinde olduğu söylenebilir. Ekmek; içerik ve pişirme yöntemine bağlı olarak çeşitlik gösterdiği için söz varlığında da çeşitli şekillerde yer tutmaktadır. Bahaeddin Ögel, ekmek türlerini kullanılan un ve ekmeğin piştiği yer olmak üzere iki ana başlığa ayırmış ve alt başlıklar altında incelemiştir (1978: 34-54). Böylelikle ekmeğin, gerek hazırlama malzemeleri gerekse pişirme tekniği gibi farklı birleşimlerinin denenebilecek kadar uzun zamandır kültürümüzde yer aldığını söyleyebiliriz.

Ekmek hakkında araştırmacılar *beslenme*, *edebiyat*, *ekonomi*, *folklor*, *mühendislik*, *tarih*, *ziraat* gibi çeşitli alanlarda çalışmalar yapmışlardır. Çalışmamızın temelini

oluşturan Dîvânu Lugâti't-Türk'teki yemek kültürü, yiyecek adları gibi konular araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Hanifi Vural'ın "Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen Türk Yemek Kültürü Unsurları" başlıklı çalışmasında; *ekmek, yemek, yaşamsal dönem yemekleri, araç-gereç, yemek malzemesi, tatlandırıcılar, tahıllar, sıvı gıdalar, meyveler, sebzeler, hayvansal ürünler* ve *yemek eylemleri* olmak üzere 12 başlık altında sınıflandırmıştır ve ilgili kavram alanına ait sözcüklerin eserde geçtiği yer incelenmiştir. Derya Derin Paşaoğlu "Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre Türklerde Yemek Kültürü" başlıklı çalışmasında; *sofra disiplini ve yemekli törenler, et ve etli gıdalar, süt ve ürünleri, sebze ve meyve, baharat, tahıl ve hamurlu gıdalar, içecekler, pişirme ve saklama yöntemleri, mutfak araç-gereçleri, yemek adları* olmak üzere 10 başlıkta incelemiş, sözcüklerin eserde sözcüklerin geçtiği yerleri vermiş ve bazı sözcükleri kültürel açıdan değerlendirmiştir. Aslıhan Dinçer "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Yemek Adları Üzerine" adlı çalışmasında; yemek kültürü hakkında bilgi vermiş ve eserde geçen üst terim konumundaki yemek adlarını Türkiye Türkçesinde, ağızlarda, tarihi ve yaşayan lehçelerde tanıklamaya çalışmıştır. Engin Çetin "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri" adlı çalışmasında öncelikle yiyecek-içecek kültürüne değinmiştir. Daha sonra tespit ettiği bu söz varlığını ağızlarda ve günümüz Türkçesinde tanımlayarak listelemiştir. Bu çalışma ile henüz müstakil olarak incelenmemiş olan Dîvânu Lugâti't-Türk'teki *ekmek adları* incelenerek alana katkı sağlanmak istenmiştir. Tespit edilen *ekmek* söz varlığı; köken bilgisi sözlüklerinde, Türkçe Sözlük'te, Türk lehçelerinde, Anadolu ağızlarında tanıklanmaya çalışılacaktır. Sesbilgisel açıdan farklılık gösteren sözcükler incelenecek ve yapı bakımından sözcüklerin oluşum yollarına bakılacaktır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan *ekmek* adları; pişirme yöntemine, tüketim şekline, hazırlama yöntemine göre değerlendirilecektir. *Ekmek* kavram alanına ait söz varlığının Türkiye Türkçesinde, diğer Türk lehçelerinde ve Anadolu ağızlarında kullanılıp kullanılmadığına bakılacaktır. Bu çalışmada madde başları için; Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun 2018 baskı "Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin" çalışması kullanılmıştır. Madde başlarının altında Robert Dankoff ve James Kelly'in "Mahmud al-Kaşgari, Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)" ve Besim Atalay'ın 2018 yılında yedinci baskısı yapılmış çalışması kullanılmıştır.

İnceleme

Bu başlık altında Dîvânu Lugâti't-Türk'te tespit edilen *awruzı, böşgel, büskeç, çörek, çukmun, epek, epmek, etmek, kakurgan, kara itmek, katma yuvga, kewşek etmek, kömeç, köwşek etmek, közmen, kuyma, ötmek, sinçü, tokaç, üsbüri, yalaçı yuga, yalaçı yuvga, yarma yuvka, yuvka* sözcükleri incelenecektir. Aynı kavramı karşılayan ve fonetik değişiklikler sebebiyle Dîvânu Lugâti't-Türk'te farklı madde başlarında geçen *epek~epmek~etmek~ötmek; kewşek etmek~köwşek etmek, yalaçı yuvga~yalaçı yuvga* sözcükleri varyantlarıyla birlikte aynı madde içerisinde alınarak incelenmiştir.

1. Awruzı

Awruzı "buğday ve arpa ununu karıştırıp yapılan ekmek vb. karışık yiyecek" (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 75); *awruzı* "buğday ve arpa unu gibi şeyler karıştırılarak yapılan ekmek, karışık" (Atalay I 2018: 145); *awruzı* "buğday ve arpa

ununun karıřtırılıp piřirilmesiyle olan yiyecek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 164). Clauson; *avrūzī* “karıřık yemek” olarak verdiđi sōzcūđū aynı anlamdaki Farsçadaki *afrūse* sōzcūđūnden geldiđini belirtmiřtir (1972: 15b).

2. Bōřgel

Bōřgel “Hakaniye lehçesinde yufka ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 210); *pūřkel* “yufka, pide gibi ince ekmek” (Atalay I 2018: 481); *bōřgēç* “yassı bir somun” (Dankoff ve Kelly I 1982: 340). Clauson; *bōřgēl* sōzcūđū için genel kullanımının *bitmūl* ve *bođrul* řeklinde olduđu ancak anlamsal bađlantısının *bōřgeç* veya *biři* olduđunu bu sebeple de sōzcūđūn yazım yanlıřı sonucunda bu řekle ulařmıř olabileceđini belirtmiřtir (1972: 381a).

3. Būskeç

Būsgeç “ekmek, somun” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 197); *bōřgeç* “çōrek” (Atalay I 2018: 126); *bōřgēç* “yassı bir somun” (Dankoff ve Kelly I 1982: 340). Clauson, *bōřgēç* řeklinde madde bařı olarak vermiřtir. Sōzcūđūn; *bōs-*ten tūrediđini belirtmiř ve *bōs-* eyleminin yansıma bir kōk olarak dōvūlerek dūzleřtirilmiř bir řeyle iliřkili olabileceđini belirtmiřtir (EDPT 1972: 373b). Dīvānu Lugāti’t-Tūrķ’te *bōs-*e bakıldıđında *bōs-* “dōvmek” anlamı verilmiřtir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 166).

4. Çōrek

Çōrek “yuvarlak ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 167); *çōrek* “çōrek” (Atalay I 2018: 388); *çōrek* “yassı ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 297). Clauson, *çōrek* “bir somun ekmek, etmek sōzcūđūnün daha sınırlısı” olarak vermiřtir (1972: 429a). Drevnetyursky’de *çōrek* “çōrek, pide” (1969: 155b) řeklinde geçmektedir. Rāsānen; *çōrek* “fırınlanmıř ekmek” sōzcūđūnün kōkeninin <çi *bōrek*’ten ileri gelmiř olabileceđini belirlemiřtir (1969: 118a). Tietze ise *çōrek* “yuvarlak ekmek” (2016: 264) řeklinde vermiřtir. Eren, sōzcūđūn Tūrķçe bir tūrev olduđu ancak kōkeninin bilinmediđini belirtilmiřtir (2020: 124a). Tarama Sōzlūđū’nde *çōrek* “deđirmi ekmek” (TaS. II 2019: 955) řeklinde geçmektedir.

Gūnūmūz Tūrķçesinde ve Anadolu ađızlarında sōzcūk yeni anlam kazanarak *çōrek* “az yađlı, bazen řekerli ve yumurtalı, gevrekçe bir hamur iři” (TS 2019: 566b), *çōreē* “çōrek” (DS II 2019: 1292b) olarak kullanılmaktadır.

Tūrķ lehçelerinde; Az. *çōrek* “unla yapılan gıda ürünü” (ADİL I 2006: 498), Břk. *sūrek* “tandır ateřinde piřen ince ekmek, tandır ekmeđi” (Öřahin 2017: 545), Gag. *çōrek* “çōrek, bir ekmek tūrtū” (Baskakov 1991: 64), Kaz. *řōrek* “çōrek” (Bayniyazov ve Bayniyazova 2007: 193), Kum. *çōrek* “çōrek” (Pekacar 2011: 107), Tat. *çūrek* “ekmek” (Öner 2014: 96), Trkm. *çōrek* “ekmek” (Garrett vd 1996: 78) řeklinde kullanılmaktadır. Görūldūđū üzere *çōrek*; diđer Tūrķ lehçelerinde tarihī dōnemlerde kullanılan “ekmek” anlamını būyūk ōlçūde korumaktadır. Ancak sōzcūđūn Tūrkiye Tūrķçesindeki “hamur iři” anlamını Azerbaycan ve Tūrkmēn Tūrķçesi sōzcūđūn bařına niteleyici bir sōzcūk ekleyerek Az. *yađlı çōrek* (Ercilasun vd. 1991: 138), Trkm. *yāđlı çōrek* (Ercilasun vd. 1991: 138) sōzcūk grubu řeklinde kullanılmaktadır.

5. Çukmın

Çukmun “buharda pişirilen, sindirimi kolay, kurabiye şeklinde bir tür ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 192); *çukmun* “kurabiye biçiminde yapılan bir ekmektir; çömlekte su buğusunda pişirilir” (Atalay I 2018: 444); *çukmîn* “kurabiye şeklinde su buharında pişirilen ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 334). Clauson; *çukmîn* sözcüğünün Çince'den geçtiğini, Çince'de *man* “buharda pişmiş köfte” şekliyle bulunabileceğini ve Karahanlı Türkçesinde “kek şeklinde buharda pişirilen bir somun” olarak kullanıldığını belirtmiştir (1972: 408b).

6. Etmek ~ Epek ~ Epmek ~ Ötmek

Günümüz Türkçesinde *ekmek* olarak yaşayan bu sözcük Dîvânu Lugâti't-Türk'te *etmek~epək~epmek~ötmek* olmak üzere dört farklı şekilde madde başı olarak geçtiğini görmekteyiz.

Etmek “ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 50); *etmek* “ekmek” (Atalay I 2018: 102); *etmek* “ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 133). Clauson, *etmek* ve *ötmek* sözcüklerini aynı madde başında vermiştir. Anlamlarının aynı olduğunu ancak *ötmek* sözcüğünün *etmek* sözcüğünden daha erken dönemde kullanılmış olabileceğini ön görmüştür (1970: 60a). Drevnetyursky'de *ötmek* “ekmek” olarak verilmiştir (1969: 393a). Räsänen; Uyurca, Orta Türkçe, Çağataycada *ötmek* “ekmek”, Türkçede *etmek* olarak kullanıldığını söylemiştir. Orta Türkçede *ötmek* kullanımının yanı sıra *itmek* kullanımının da olduğunu ayrıca belirtmiştir (1969: 376b). Ögel; eski Uygur metinlerinde, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde de *ötmek* şeklinin kullanıldığını belirtmiştir (1978: 36). Türkçe Sözlük'te madde başlarına bakıldığında günümüz Türkçesinde sözcüğün *ötmek* şeklinde yaşamadığını söyleyebiliriz. Ancak Anadolu ağzlarında *ötmek* “ekmek” (DS V 2019: 3360a) şeklinin yaşamaktadır.

Epek “çocuk dilinde ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 32); *ebek* “çocuk dilinde ekmeğin adı” (Atalay I 2018: 68); *epək* “bebek dilinde ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 109). Clauson; hapax olarak belirttiği *epək* sözcüğünü “çocukların ekmeğe verdiği ad” olarak tanımlamış, KMLk. ve Kzk.'de *epey/epi, İpi* şeklinde benzer çocuk sözcükleri olduğunu belirtmiştir (1972: 8b). Diğer Türk lehçelerine baktığımızda Bşk. *epək, epekey, epey* (Özşahin 2017: 142), Hak. *ipek* “ekmek” (Arikoğlu 2005: 221), Hak. *İtepek* “ekmek” (Arikoğlu 2005: 231), KznT. *İpiy* “epək” (Öner 2015: 173), Tat. *İpi* “ekmek” (Öner 2014: 116) şeklinde kullanıldığını görüyoruz.

Epmek “Yağma, Toksı, bazı Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde ekmek (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 49); *epmek* “Yağma, Toksı, bazı Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde ekmek” (Atalay I 2018: 101); *epmek* “ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 132).

Clauson, madde başı olarak *epmek* şeklini vermiştir. Benzer şekilde *etmek* şeklinin de kullanıldığını ve günümüz dillerindeki *ekmek* sözcüğünün eski biçimi olduğunu ve yalnızca (?) GB Azerbaycan Türkçesinde *epmek/eppek* şeklinde kullanıldığını belirtmiştir (EDPT 1972: 12a). Drevnetyursky'de *epmek* “ekmek” olarak geçmektedir (1969: 175b). Derleme Sözlüğü'nde *epmek* sözcüğünün II. anlamı olarak “ekmek” verilmiştir (DS III 2019: 1762b). Tietze; *epmek* “ekmek” varyantının /m/'nin sebep olduğu dudaksızlaşma ile ilgili olabileceğini belirtir (2018: 623).

Ötmek “ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 169); *ötmek* “ekmek” (Atalay II 2018: 276); *ötmək* “ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 299).

Clauson; *etmek/ötmek* “ekmek” sözcüğünün kuzeybatı ve güneybatı gruplarında görülen *epmek* ve *ekmek* biçimlerinden daha eskisi olduğunu belirtmiştir. *Ekmek* biçimi içinse sözcüğün *ek-* ile bağlantısından kaynaklı ortaya çıkmış olabileceğini söylemiştir. Kâşgarlı'nın madde başında sözcüğü *-me:k* ile değil *-mek* şeklinde verdiğine dikkat çekmiştir. Kuzeydoğu dillerinde Karaycada Troki diyalektinde *ö-* (daha çok *ü-*); diğer KD, KM, KB ve GB dillerinde ise *e-* ya da *i-* (*é-?*) ile yaşadığını belirtmiştir (1972: 60a). Drevnetyursky'de *etmek* “ekmek” (1969: 188b) şeklinde geçmektedir. Tietze, *etmek* “pişmiş hamur gıdası” olarak anlamını vermiş ve *t > k* değişimini assimilationla açıklamıştır (2018: 659). Tarama Sözlüğü'nde *etmek* “ekmek” (TaS. III 2019: 1563) şeklinde verilmiştir. Anadolu ağızlarında ise *etmek* “ekmek” (DS III 2019: 1799b) şeklinde kullanılmaktadır.

Bşk. *ikmek* “ekmek” (Özşahin 2017: 248), Gag. *ekmek* “ekmek” (Baskakov 1991: 89), Kırg. *ekmek* “ekmek” (Yudahin 2011: 118), KznT. *ikmek* “ekmek” (Öner 2015: 167), Nog. *ötpék* “ekmek” (Baskakov 1963: 263), Özb. *eknok* (Yusuf 1993: 46), Tat. *ikmek* “ekmek”(Öner 2014: 116) örneklerinde görüldüğü üzere Türk lehçelerinde *ikmek~ekmek* kullanımı yayındır. Eski Türkçeye ait *ötmek* “ekmek” kullanımı ise Karaçay-Malkar Türkçesinde *ötmek* “ekmek” (Tavkul 2020: 289) şeklinde tanıklanmıştır.

7. Kakurgan

Kakurgan “yağla yoğrulan, fırın veya tandırda pişirilen ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 226); *kakurgan* “yağla yoğrulan bir ekmek hamurudur, fırında veya tandırda pişirilir” (Atalay I 2018: 518); *kağurgān* “tereyağı ile yoğrulmuş ve fırında pişirilmiş ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 381).

Clauson, *taşurğān* ve *kavurğān* arasında bulunduğu; ama *kağurğān* şeklinin daha olası bir alternatif olacağını söylemiş ve *kağur-* eyleminden türediğini belirtmiştir (1972: 613a). Clauson, *kağur-* eylemi için “tahıl ve benzeri şeyi kavurmak” anlamı vermiş ve eylemin yapısının **ka:ğ-*'in ettirgen biçimi olduğunu söylemiştir. Sözcüğün genel anlamda *pişirmek* ve *kavurmak* anlamı daha sonları kazandığını ve *kavur~kawur* şeklinde kullanıldığını belirtmiştir (EDPT 1972: 612a). Sözcük tabanı olan *kağur-* eylemine *-gAn* eylemden ad yapan ekin eklenmesiyle “kavrulan, pişirilen ekmek” *kakurgan* sözcüğü türetilmiştir.

8. Kara İtmek

Kara itmek “ekmek; et dağılıncaya kadar pişirilir ve içine un, yağ, şeker atılır; kaynatılarak karıştırılır; sonra alınır ve yenir” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 444); *kara etmek* “bir çeşit ekmektir ve et dağılıncaya kadar kaynatılır, sonra üzerine un, yağ ve şeker konur, karıştırılarak kaynatılır, sonra yenir” (Atalay III 2018: 222); *çara itmek* “bir tür ekmeğin adı; et dağılıncaya kadar pişirilir, ardından un, tereyağı ve şeker ilave edilip kıvam alıncaya kadar kaynatılır, sonra yenir” (Dankoff ve Kelly II 1982: 265).

Azerbaycan Türkçesinde *çara çörək* “çarabaşak unundan pişirilen çörək” (ADİL I 2006: 498) şeklinde tanımlanmış bir hamur işi türü söz varlığında bulunmaktadır. *Kara itmek* ve *çara çörək* sözcüklerinin ikisi de sıfat tamlaması şeklinde aynı yapıda kurulmuştur. Divānu Lugāti't-Türk'te her ne kadar Kâşgarlı bu ekmek için kullanılan un türünü belirtmese de *çara çörək* örneğinde görüldüğü gibi benzer mantıkla

rengindeki koyuluğa bakılarak adlandırılma yapıldığını düşünebiliriz. Bunun yanı sıra sözcüğün adlandırılmasında, ekmeğin içine katılan harçtan kaynaklı ekmekte meydana gelen renk değişimi de etkili olmuş olabilir.

9. Katma Yuvga

Katma yuvga “ekmek, yağda pişirilen ufalanmış ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 187); *katma yuga* “yağda pişirilen ufalanmış ekmektir” (Atalay I 2018: 433); *katma yuvga* “tereyağında pişirilmiş katlanmış ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 327).

Clauson, *katma yuvga* sözcük grubunu *katmā* madde başında vermiştir. *Katmā yuwgā* sözcük grubu için “ufalanmış ve erimiş yağda pişirilen ekmek” olarak tanım vermiştir (1972: 602a). *Katma* sözcüğü için Clauson “iki şeyi karıştırmak ve özellikle bir şeyi bir şeye eklemek” anlamını vermiştir (1972: 594b).

Türkiye Türkçesinde; *katma* “katmak işi; katılmış, eklenmiş, ulanmış” (TS 2019: 1353a) şeklinde kullanılmaktadır. Sözcüğün kökünü oluşturan *kat-* eylemi Türkçe Sözlük'te “bir şeyin içine, üstüne veya yanına, niteliğini değiştirmek veya niceliğini arttırmak için başka bir şey eklemek” (TS 2019: 1353b) açıklamasıyla verilmiştir. Anadolu ağızlarında *katma* “biçilmiş ekin, arpa, bağlamı” (DS IV 2019: 2685b) olarak geçmektedir. Yapı itibarıyla parçalanmaya meyilli olan yufkanın ufalanarak parçalanması sonucunda, bu parçalanmış yufkaların telef olmasına sebebiyet vermemek adına eldeki yufkaların birbirine katıştırılarak artık yufkaların değerlendirilmesi şeklinde yemeğin yapılmasından kaynaklı bu ismin verildiği düşünülebilir. Türkiye Türkçesi ve ağızlarında *katma yuvga* kullanımı tespit edilememiştir. Ancak aynı eylem kökünden türemiş olan *kat-ık* sözcüğü de ağızlarda yemek adı yapmada kullanılmıştır. Anadolu ağızlarında; *katıklı aş*, *katıklı çurba*, *katıklı çökelek*, *katıklı çurba*, *katıklı ekmek*, *katıklı pilav* (DS 2019: 2683b) gibi benzer şekilde kurulan yemek adları bulunmaktadır.

Türk lehçelerinde; Bşk. *kat-* “katlamak, üst üste koymak; yemeğe çorbaya yoğurt katıp karıştırmak” (Özşahin 2019: 336), Gag. *kat-* “katma, karıştırma, birleştirme” (Baskakov 1991: 138), Kırg. *kat-* “gizlemek, ilave etmek, katmak” (Yudahin 2011: 416), KznT. *kat-* “katmak, içine katıp karıştırmak” (Öner 2015: 276) şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak Türk lehçelerinde Dîvânu Lugâti't-Türk'te kullanıldığı gibi *katma yuvga* şeklinde lehçelerde sıfat tamlaması olarak türetilmiş kullanımını tespit edilememiştir.

10. Kewşek Etmek ~ Köwşek Etmek

Kewşek etmek “mayalanmış ve iyi pişmiş, şişmanlatıcı ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 469); *kewşek etmek* “iyi hamurdan yapılan ekmek” (Atalay I 2018: 479); *kewşek itmek* “iyi mayadan yapılan ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 357).

Clauson, *kewşek etmek* sözcük grubunu dudak ünsüzü /v/ ile yazarak *kewşek etmek* “iyi mayalanmış ekmek hamuru” şeklinde vermiştir (1972: 691b). Drevnetyursky'de *kewşek* madde başında açıklamalarda *kewşek etmek* şeklinde “yumuşak, tereyağlı yumurtalı ekmek” anlamıyla sözcük grubuna yer verilmiştir (1969: 304b).

Erol, *kevşe:*'ten türediğini belirtmiş ve asıl anlamının “gevşek, yumuşak” olduğunu belirtmiştir (2018: 676). Kâşgarlı, ekmeğin yumuşaklığını nitelemek için *kewşek*

sözcüğünü kullanmış olmalıdır. Eski Türkçede söz başı *k*’nin günümüz Türkiye Türkçesinde tonlulararak *g*-’ye değişmiştir. Söz içi çift dudak ünsüzü olan *-w-* ses değişmesine uğramış ve *-v-* diş-dudak ünsüzüne değişmiştir.

Köwşek etmek “hamurunda iyi maya bulunan ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 209); *küwşek etmek* “iyi hamurdan yapılan ekmek” (Atalay I 2018: 479); *küwşek etmek* “iyi mayadan yapılan ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 357). *Kevşek* sözcüğü, ilk ünlüsünün *e > ü* şeklinde gerileyici benzeşme yoluyla değişmesi sonucu olarak *küwşek* şeklini almıştır.

Türk lehçelerine bakıldığında Bşk. *köpşek* “yumuşak, cıvık, gevşek” (Özşahin 2019: 297), KznT. *köpşek* “sarkık, gevşek, pörsük” (Öner 2015: 228), Kırg. *köpşök* “gevşek” (Yudahin 2011: 506) örneklerinde görüldüğü üzere sözcüğün yuvarlak ünlü biçiminin yaygın olduğunu görüyoruz.

11. Kömeç

Kömeç “küle gömülen yuvarlak ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 154); *kömeç* “küle gömülerek pişirilen çörek” (Atalay I 2018: 360); *kömeç* “yassı ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 279).

Clauson; *kömeç* (*gömmec*) madde başı olarak vermiş ve “pişirmek için küllere gömülen yiyecek, sıcak küllere gömülü yuvarlak somun” biçiminde açıklamıştır (1972: 722a). Drevnetyursky’de *kömec* “sıcak külden pişirilen çörek” (1969: 314b) şeklinde geçmektedir. Tietze, *gömeç~gümeç~kümeç~kömeç* “kül poğaçası, kül ekmeği” (2018: 393) olmak üzere dört biçimi vermiştir. Ögel, Farsçaya *kumac* veya *kömeç* şeklinde girdiğini ancak Farsça *kumac* sözcüğünün bazlama anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1978: 51). Marcel Erdal, *kömeç* sözcüğünü “sıcak küllere gömülmüş yuvarlak bir somun” olarak açıklamış ve *kömeç* < *köm-* “göm-” *-meç* şeklinde açıklamıştır *-maç* ekinin yiyecek adlarına eklendiğini belirtmiştir (1991: 319).

Anadolu ağızlarında sözcük; *kömeç* “iki sac arasında ya da külden pişirilen mayasız ekmek” (DS IV 2019: 2957b) şekliyle eski Türkçedeki biçimini ve anlamını koruyarak yaşamaktadır.

Türk lehçelerine bakıldığında fonetik değişmeler haricinde sözcüğün anlamında büyük değişiklikler olmadığını görüyoruz. Bşk. *kümes* “yağ, süt ve yumurta ile yapılan ekmek” (Özşahin 2017: 307), Kırg. *kömöç* “külden pişirilen çörek” (Yudahin 2011: 501); Kklp. *kömeş* “külden pişmiş ekmek” (Baskakov 1958: 334), KznT. *kümeç* “yağ ve yumurta ile hazırlanan, hamurdan çeşitli şekillerde pişirilen yiyecek” (Öner 2015: 238), Tat. *kümeç* “çörek” (Öner 2014: 96), Trkm. *kömeç* “içine kıyma veya kıkırdak konularak pişirilen çörek, yağlı gömme çörek” (ETDES 2020: 203).

12. Közmen

Közmen “közde pişirilen ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 193); *közmen* “közde pişirilen ekmek, közleme” (Atalay I 2018: 444); *közmen* “sıcak külden pişirilen ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 334).

Clauson, *közmen* madde başında “sıcak kül içinde pişen ekmek” olarak tanımlamıştır (1972: 761b). Drevnetyursky’de *közmen* madde başında “is içinde

gömülü pide, çörek” anlamıyla verilmiştir (1969: 321a). Clauson, 1962’de yapmış olduğu *Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler* çalışmasında, *-mAn* ekinin işlevinin belli olmadığını belirtmiş ve sözcüğü *kōz* “kor” + *men* “közde pişmiş ekmek” şeklinde çözümlenmiştir. İşlek olmayan bu *-mAn* ekinin sonraki dönemlerde Farsça kökenli ve “benzer” anlamı yükleyen *-mand* ekinin ikinci şekli olduğunu söylemiştir (Clauson 2007: 190). Marcel Erdal, *tu-man* “sis, duman”, *teğir-men* “değirmen”, **ya-man* “kötü”, *şış-man*, *talaş-man* “tartışmacı insan”, *köç-men* “göçmen”, *kö-men* “sihirbazlık, sihir” örneklerini vermiş ve sözcüğün eylemden ad yapan işlevine dikkat çekmiştir (1991: 73-74). Tekin, *+mAn* ekinin *ataman tarkan* (BK G14) örneğinde görüldüğü üzere küçültme görevli sıfatlar türettiğini belirtmiştir (2003: 84). Ekin hem ad soylu hem de eylem soylu sözcüklere eklenmesinden dolayı biçimbiriminin iki farklı görevi vardır diyebiliriz. Dîvânu Lugâtî't-Türk'te *kōz* isim tabanına + *men* şeklinde eklenerek sözcüğü oluşturmuştur.

13. Kuyma

Kuyma “hamurun kadayıf hamuru gibi inceltildiği, tenceredeki yağa konulduğu pişine kadar orada inceltildiği ve piştikten sonra da üzerine şeker atılıp yendiği bir çeşit yağlı ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 420); *kuyma* “bir çeşit yağlı ekmektir. Hamur, kadayıf hamuru gibi ince kesilir; tencerede kaynamakta olan yağa olan yağa atılır, karıştırılır, üzerine şeker dökülerek yenir” (Atalay III 2018: 173); *kuyma* “bir tür tereyağlı ekmeğin adı” (Dankoff ve Kelly II 1982: 239).

Clauson, *kuymā* “tereyağ ile yapılan bir tür kekin adı” olarak vermiş ve *kuymak* “tereyağı ile pişirilmiş bir çorba” ile ilişkili olabileceğini söylemiştir (1972: 677b). Drevnetyursky’de *kuyma* “yağ ve şekerle yapılan ekmek” (1969: 464b) şeklinde geçmektedir. Clauson, *kuğ-* “sıvı bir nesneyi dökmek” olarak vermiş ve *tök-* ile eş anlamlı sayılabileceği söylemiştir. Ancak *kuğ-*’ın *tök-*’e göre daha kısıtlı kullanımının olduğunu ve “metal nesnelere dökmek, döküm yapmak” anlamında kullanıldığını söylemiştir (1952: 596a).

Anadolu ağızlarında *kuyma* “ıspanak ve bulgura un katılarak pişirilen bir çeşit yemek” (DS IV 2019: 3020b) şeklinde geçmektedir. Görüldüğü üzere Karahanlı döneminde tatlı olan yiyecek, Anadolu ağızlarında bu özelliğini yitirmiş ve tuzlu bir yiyecek olarak tüketilmeye başlamıştır.

14. Sinçü

Sinçü “kalınlığı yufka ile pide arasında olan bir tür ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 180); *sinçü* “somunla yufka arası bir çeşit ekmek, pide” (Atalay I 2018: 417); *sinçü* “yufkadan daha büyük somundan daha küçük bir ekmek türü” (Dankoff ve Kelly I 1982: 317).

Clauson, *sinçü* “yufka ve somun arası bir ekmek” olarak vermiş ve Çince den alıntı olabileceğini söylemiştir (1972: 835b). Drevnetyursky’de *sinçü* “özel çeşit ekmek” (1969: 500a) olarak verilmiştir.

15. Tokaç

Tokaç “yuvarlak ve yassı ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 153); *tokuç* “çörek; tok er sözcüğünden alındığını ve tok adam anlamına geldiğini; çörek insanı

doyurduğu için böyle denilmiştir” (Atalay I 2018: 358); *tokaç* “yassı ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 278).

Kâşgarlı, *tokaç* sözcüğü için tok adam anlamındaki *tok+er* sözcüğünden geldiğini ve “o ekmek, onu doyurur” şeklinde iki ayrı sözcüğün birleşiminden oluşmuştur, demiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 153). Clauson; Kâşgarlı’nın bu sözcüğü *tok* köküyle ilişkilendirmesinin doğru olabileceğini belirtmiş ve *tokaç* “somun veya kek” sözcüğünü *tok-* “tokmak, yıkamayı dövmede kullanılan şey” anlamlarındaki *tokı-*’dan türetildiği ve sözcüğün anlamının değişmiş olabileceğini söylemiştir (1972: 467a).

Türk lehçeleri arasında *tokaç* sözcüğü Kırgız Türkçesinde *tokoç* “ekmek” (Yudahin 2011: 743) şeklinde fonetik değişikliğe uğramış şekliyle yaşamaktadır.

16. Üsbüri

Üsbüri “doğranarak yağ atılan ve içinde şeker konan tandır ekmeği” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 73); *usbarı* “tereyağı ve şeker ekleyerek küller içinde pişmiş ekmek” (Dankoff ve Kelly I 1982: 161). Clauson, *usbarı* “içine yağ ve şeker konularak küldede pişirilmiş ekmek” şeklinde vermiştir (1972: 241b).

Atalay, bu sözcüğün okunuşuna metinde yer vermemiş olup dizin kısmında yalnızca *esberi* “külde pişirilen bir çeşit ekmek” şeklinde tanımlamıştır. Metne bakıldığında ise Atalay, madde başını boş bırakmış yalnızca “külde pişirilir yağ içine doğranan ekmektir, üzerine şeker dökülür” şeklinde tanım vermiştir. Atalay, Brockelmann’ın *esberi* şeklinde okuduğunu ve yanına soru işareti koymasından dolayı madde başında kendi okuduğu şekline yer vermek istemediğini belirtmiştir. *Aşbörek* sözcüğüyle ilişkili olduğunu belirtmiş Başkurlarda Tobullardaki *döşpörü* “döş etlerinden yapılan yemek” sözcüğünden hareketle sözcüğün *aspörü* olma olasılığının yüksek olduğunu eklemiştir (Atalay I 2018: 141). Ercilasun ve Akkoyunlu dipnotta sözcüğün yapısını *üs* “yağ” + *büri* “börek” olarak iki ayrı sözcüğün birleşiminden meydana geldiğini belirtmiştir (2018: 73).

17. Yalaçı Yuga ~ Yalaçı Yuvga

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te *yalaçı yuga* ve *yalaçı yuvga* şeklinde iki farklı kullanım mevcuttur. Bu iki kullanım tek maddede birleştirilerek incelenecektir. Sıfat tamlaması şeklinde oluşmuş bu sözcüğün nitelenen adından kaynaklı ikili bir kullanım söz konusudur. Tekrara düşmemek adına *yuvga* başlığı altında incelenecek sözcüğe bu başlık altında yer verilmemiştir.

Yalaçı yuga “yufka ekmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 358); *yalaçı yuğa* “bir çeşit katmerli ekmek bu ekmeğin kendisine dokunulur dokunulmaz kırılıvermesi yüzünden verilmiştir. Pişiriciye bunu sen kırdın diye ithamda bulunabilir” (Atalay III 2018: 35); *yalācı yuğa* “yufka ekmek; ufak tefek dokunuşla inceliğinden dolayı parçalanır ve insanlar bu yüzden fırıncıyı kırmakla suçlar” (Dankoff ve Kelly II 1982: 159).

Kâşgarlı, *yala* “bir şey konusunda töhmette bırakmak” + *çı yuğa* şeklinde vermiştir. Yufkaya bir şey olursa inceliğinden kaynaklı dağılacığını ve bunun sonucunda da aşçıya “onu sen kırdın” denilir şeklinde bir anekdotla aktarmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 358).

Yalaçı yuvga “bir çeşit yufka; kolay dağılıp parçalandığı için *yala+çı yuvga* şeklinde ad bulunduğunu söyler” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 363); *yalāçı yuvga* “en ufak bir dokunuşla parçalanana ekmek” (Dankoff ve Kelly II 1982: 165). Bu madde başı Besim Atalay’da bulunmamaktadır. Ercilasun-Akkoyunlu ve Dankoff-Kelly’de sözcüğün bulunduğu madde başına bakıldığında *yalaçı yuğa* (Atalay III, 2018: 35) olarak geçtiği görülmüştür. Drevnetyursky’de ise *yalaçı* madde başının ikinci anlamı olarak verilmiş ve açıklama kısmında *yalaçı yuvga* “bir çeşit gözleme” (1969: 227) olarak açıklanmıştır.

Clauson, *yalgān* “dürüst olmayan, yalan, yalancı” olarak verdiği sözcüğün **yal-* köküne dayandırmıştır (1972: 926). Türkçe Sözlük’te “yalan söylemeyi huy edinmiş kimse; gerçek olmayan, gerçeğe benzetilmiş” anlamları verilmiştir. Sözlüğe bakıldığında *yalancı dolma* maddesinde tarihi dönemde olduğu gibi yemek adı oluşturmada kullanıldığı tespit edilmiştir (2019: 2511a). Ancak *yalancı yuvga* gibi bir kullanım Türkiye Türkçesi için tespit edilememiştir.

Türk lehçelerinde; Az. *yalan* “aldatmak amacıyla söylenen asılsız söz” (2006: 513), Bşk. *yalgan* “yalan, yanlış, hatalı” (Özşahin 2019: 689), Kmlk. *calgan* “yalan, boş, fani” (Tavkul 2020: 119), Kırg. *calgan* “yalan, gerçek ve doğru olmayan” (Yudahin 2011: 168), Kum. *yalgan* “yalan” (Pekacar 2011: 379), KznT. *yalgan* “yalan, yanlış, hatalı” (Öner 2015: 550), Tat. *yalgan* “yalan” (Ehmetyanov vd. 2014: 342), Trkm. *yalgan* “yalan” (Kenesbayoğlu 1984: 88), YUyg. *yalgan* “yalan” (Necip 2013: 456) şeklinde kullanılmaktadır. Sözcük grubunun niteleyici ögesi lehçelerde kullanılmaktayken *yalançı yuvga* şeklinde iki bir kullanım tespit edilememiştir. Bunu *yuvga* sözcüğünün diğer Türk lehçelerinde “ekmek” anlamında kullanılmamasıyla açıklayabiliriz.

18. Yarma Yuvka

Yarma yuvka “bir çeşit yufka” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 362); *yarma yuğa* “bir çeşit katmer” (Atalay III 2018: 34); *yarma yuvga* “bir çeşit katlatmış ekmek” (Dankoff ve Kelly II 1982: 165).

Clauson, *yarmā* madde başının içinde *yarmā yūğā ~ yarmā yūwğā (?)* “bir çeşit puf böreği” (1972: 969a). Drevnetyursky’de *yarma* madde başının II. anlamı olarak verip açıklama kısmında *yarma yuvga* “puf böreği” (1969: 242b) olarak açıklanmıştır.

Günümüz Türkçesinde *yarma* kullanımı tespit edilememiştir. Ancak Anadolu ağızlarında *yarma* sözcüğünün “buğday, arpa, mısır, bezelye vb.’nin iri çekilmiş, dövmesi”, “hayvanlar için arpa, buğday, mısır vb. tahıldan dövülerek yapılmış yem” (DS VI 2019: 4189a) gibi farklı anlamlarla kullanıldığı tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere *yarma* sözcüğü Eski Türkçedeki *katmer*, *yufka*, *ekmek* gibi anlamlarını kaybetmiş yeni anlamlar kazanmıştır.

Türk lehçelerinde; Alt. *carma* “yarma, kırılan arpa” (Naskali ve Duranlı 2019: 58), Az. *yarma* “buğday yarması” (ADİL IV: 544), Gag. *yarma* “yarma, dövülmüş buğday (Baskakov 1991: 258), Kırg. *yarma* “öğütülmüş arpadan veya buğdaydan yapılan çorba” (Yudahin 2011: 182), Kklp. *yarma* “yarma, bulgur” (Öner 2015: 561), Kum. *yarma* “yarma, bulgur” (Pekacar 2011: 386), YUyg. *yarma* “yarma, bulgur” (Necip 2013: 460) şeklinde kullanıldığı görülmüştür.

Azerbaycan Türkçesinin İzahlı Lugati'nin *yarma* madde başında ‘‘yarmadan pişirilmiş yulaf lapalı ekmek’’ şeklinde anlam verilmiş ve Azerbaycan Türkçesinde yarmanın ekmek yapımında kullanıldığı görülmüştür.

19. Yuvka

Yuvka ‘‘yufka ekmek’’ (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 359); *yupka* ‘‘yufka’’ (Atalay III 2018: 34); *yuvka* ‘‘ince ekmek’’ (Dankoff ve Kelly II 1982: 164).

Clauson, *yuvka* şeklinde madde başı vermiş ve ‘‘ince pişirilen somun’’ olarak tanımlamıştır (1972: 874b). Drevnetyursky’de *yuvga* ‘‘katmerli yaprak yaprak pide’’ (1969: 282b) şeklinde verilmiştir. gel, ekmek ile yufkanın Türk kültür tarihinde birbirinden ayrılmayan iki önemli şey olduğunu ve ekmeğin somun veya yufka şeklinde olduğunu belirtmiştir (1978: 37).

Rsnen, sözcüğün kökünü *yub olarak alıp *-ka* ekiyle türetilmiş olduğunu belirtir. Köktürkçede *yupka* ‘‘ince’’, Kutadgu Bilig’de *yupka* ‘‘küçük, nemsiz’’, Orta Türkçede *yupka* ‘‘hafif’’, Türkçede *yufka* olarak kullanıldığından bahsetmiştir (1969: 209b).

Günümüz Türkçesinde *yufka* ‘‘oklava ile açılan, ince, yuvarlak hamur yaprağı; sacda pişen bir tür ekmek’’ (TS 2019: 2613a) olarak kullanılan sözcüğün tarihi dönemdeki anlamını koruduğunu görmekteyiz. Anadolu ağızlarında ise *yufga~yufga~yufha~yuga~yuha~yuha~yuka* ‘‘ince açılmış hamurdan yapılan sac ekmeği’’ (DS VI 2019: 4313a) varyantları bulunan sözcüğün tarihi dönemdeki biçimine oldukça benzer şekilde yaşamaktadır.

Türk lehçelerine bakıldığında sözcüğün Alt. *cuka* ‘‘ince kumaş’’ (Naskali ve Duranlı 2019: 69), Gag. *yufka* ‘‘yufka, zayıf, halsiz’’ (Baskakov 1991: 261), KMIk. *cuka* ‘‘ince, seyrek’’ (Tavkul 2020: 135), Kırg. *cuka* ‘‘kalın olmayan, ince’’ (Yudahin 2011: 231), KKIp. *cuka* ‘‘ince’’ (Baskakov 1958: 260), Kaz. *juka* (Bayniyazov ve Bayniyazova 2007: 416), KznT. *yuka* ‘‘ince’’ 590, Tat. *yuka* ‘‘ince’’ (ner 2014: 351), Trkm. *yka* ‘‘ince’’ (Garrett vd. 1996: 69) neklerinde görüldüğü üzere ekmek anlamını kaybedip ince anlamının yaşadığını görmekteyiz. Yalnızca Azerbaycan Türkçesinde sözcüğün ilk anlamı olarak *yuha* ‘‘ince şekilde yayılarak demirden sacda pişirilen ekmek’’ tanıklanmıştır (ADİL IV 2006: 619). Kazakçada ise *juka* niteleme görevinde kullanılarak sıfat grubu oluşturmuş ve *juka lavaş* ‘‘yufka ekmek’’ (Bayniyazov ve Bayniyazova 2007: 794) olarak *ekmek* adını karşılamıştır.

Sonuç

On birinci yüzyılda yazılan Dvnu Lugti’t-Türk Türk kültürünün genel özellikleri yansıtması açısından önemli bir eserdir. Önceleri göçebe olan Türk toplumunun yerleşik hayata geçmesiyle birlikte beslenme şekillerinde de birtakım farklılıklar oluşmuştur. Gebeliğin gerektirdiği şekilde hayvancılıkla uğraşan Türkler, yerleşik yaşama geçmenin sonucu olarak tarımla daha fazla i ie olmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda hububata dayalı beslenme de yaygın şekilde var olmaya başlamıştır. Bu çalışmada yalnızca *ekmek* adlarından bahsedilmiş olmasına karşın çalışmanın hazırlanış süresince Dvnu Lugti’t-Türk’te bunun yansıları görülmüştür.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *ekmek* kavram alanına ait 24 sözcük tespit edilmiştir. Tespit edilen söz varlığı içinde *awruzı, böşgel, büskeç çukmın, üsbüri* sözcükleri Türkiye Türkçesi ve ağızlarında, diğer Türk lehçelerinde tanıklanamamıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te tespit edilen ekmek adlarından *büşkeç, kagurgan, kömeç, közmen, kuyma, tokaç* sözcüklerinin yapım eki ile türetildiği tespit edilmiştir. *Közmen* hariç diğer altı sözcük eylemden ad yapma ekiyle türetilmiştir. *Közmen* ise addan ad yapan ek ile türetilmiştir.

Kara itmek, katma yuvga, kewşek etmek~köwşek etmek, yalaçı yuvga~yalaçı yuga, yarma yuvka olmak üzere bu sekiz ekmek adı sözcük grubu şeklinde oluşturulmuştur. Sözcük grupların tamamı sıfat tamlaması şeklinde oluşturulmuştur.

Sözcüklerden yalnızca *üsbüri* < *üs* + *büri* olmak üzere birleşik sözcük olarak oluşmuştur.

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki ekmek adlarından *yuvka*, *v > f* ses değişimiyle birlikte anlam değişikliğine uğramadan *yufka* olarak Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır. *Çörek* “ekmek” anlamını Türkiye Türkçesinde kaybetmiş ve günümüzde “hamur işi türü” (TS 2019: 566b) olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Anadolu ağızlarında da *çörek* “ekmek” anlamını kaybetmiş ve “bir hamur işi türü” (DS II 2019: 1292b) olarak kullanılmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te sözcük grubu olarak oluşturulmuş bazı sözcükler Anadolu ağızlarında ayrı ayrı kullanımda olsa da bir araya gelerek ekmek adı oluşturmada kullanılmamıştır. *Katma yuvga* şeklinde yer alan sözcük Anadolu ağızlarında iki ayrı sözcük olarak yaşamaktadır. Ancak bu iki sözcüğün bir araya gelerek ekmek adı türettiği örneğine rastlanamamıştır. Bu sözcük grubunun niteleyici durumunda olan sözcüğünün kökü olan *kat-* eylemi ile Anadolu ağızlarında *katıklı aş, katıklı çurba, katıklı ekmek* gibi benzer sözcükler türetilmişse de bu yapının ekmek adı oluşturmada kullanımı tespit edilememiştir. Anadolu ağızlarında *yardma* ve *yuvka* olarak ayrı ayrı kullanımı olan bu sözcüklerin de bir araya gelerek ekmek adı oluşturduğu tespit edilememiştir.

Türkiye Türkçesinde *ekmek* anlamına gelen ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te 3 farklı varyantı bulunan *etmek~epmek~ötmek* sözcükleri; Anadolu ağızlarında da *etmek~epmek~ötmek* olmak üzere aynı varyantlarla kullanılmaktadır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te *kömeç* “küle gömülen yuvarlak ekmek” olarak yer alan bu sözcük Anadolu ağızlarında da *kömeç* “iki sac arasında ya da külde pişirilen mayasız ekmek” şeklinde aynı şekilde kullanılmaktadır. Aradan 10 yüzyıl gibi uzun bir süre geçmesine rağmen pişiriliş yöntemine varanla aynı sözcüğün kullanılıyor oluşu kültür aktarımına örnektir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *kuyma* “hamurun kadayıf hamuru gibi inceltildiği, tenceredeki yağa konulduğu pişine kadar orada inceltildiği ve piştikten sonra da üzerine şeker atılıp yendiği bir çeşit yağlı ekmek” olarak geçen bu sözcük Anadolu ağızlarında ıspanak ve bulgurla yapılan bir yemek halini almıştır. Tarihî dönemlerde tatlı olan bir yiyeceği karşılayan bu sözcük günümüzde tuzlu bir yiyeceği karşılar hale gelmiştir.

Türkiye Türkçesi ve ağızlarına oranla diğer Türk lehçelerinde; Divanü Lûgat-it Türk ile aynı kullanım alanına sahip olan sözcüklerin daha fazla yer tuttuğu tespit edilmiştir. Fonetik değişimlere bağlı olarak KT *çörek* > Bşk. *sürek*; KT. *epek* > Hak. *ipek*; KT. *kewşek* > Bşk. *köpşek*, KznT. *köpşek*, Kırg. *köpşök*; KT. *kömeç* > Bşk. *kümes*, Kırg. *kömöç*, Kklp. *kömeş*, KznT. *kümeç*, Tat. *kümeç*; KT. *tokaç* > Kırg. *tokoç* örneklerinde görüldüğü üzere anlamsal olarak farklılık içermeyen fonetik değişimler mevcuttur.

Divanü Lûgat-it Türk'teki *çörek* sözcüğü; Türkiye Türkçesi ve ağızlarında anlam değişikliğine uğramasına rağmen diğer Türk lehçelerinde “ekmek” anlamında kullanılmaktadır. Türk lehçelerinde *ekmek* kavramının genellikle *ikmek-ekmek* sözcükleriyle karşılandığı tespit edilmiştir. Özbekçede yuvarlaklaşmaya bağlı olarak *ekmok* kullanımı tespit edilmiştir. Eski Türkçeye ait *ötmek* “ekmek” kullanımı Karaçay-Malkar Türkçesinde tanıklanmıştır.

Türkiye Türkçesinde, Anadolu ağızlarında ve diğer Türk lehçelerinde *kewşek etmek-köwşek etmek* kullanımı tespit edilememiştir. Ancak Türkiye Türkçesinden farklı olarak diğer Türk lehçelerinde *kewşek*, Divanü Lûgat-it Türk'te olduğu gibi “yumuşak” anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise *gevşek* “sıkı olmayan, gevşemiş olan” (2019: 938b) anlamında kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesi ve ağızlarında *yuvganın* temel anlamı olan “ekmek” yaygın olarak kullanılırken diğer Türk lehçelerinde ilk anlam olarak “ince” kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ve ağızlarda da tahıl ürünü karşılığında kullanılan *yarma* sözcüğü diğer Türk lehçelerinde de aynı anlamda kullanılmaktadır. Yalnızca Azerbaycan Türkçesinde “yarmadan pişirilmiş yulaf lapalı ekme” şeklinde tıpkı Divanü Lûgat-it Türk'te olduğu gibi ekme yapımında kullanıldığı vurgulanmıştır.

Türkçe Sözlük'te benzer yapıda kurulmuş *yalancı dolma* yer alırken *yalancı yuvga* gibi bir kullanım tespit edilememiştir. Bu durum diğer Türk lehçelerinde de benzer şekildedir. *Yalan/yalancı* sözcüğü lehçelerde de yaşamaktayken *yalancı yuvga* şeklinde ekme anlamına gelen sözcük grubu bulunmamaktadır. Bu durumu *yuvga* sözcüğünün diğer Türk lehçelerinde “ekmek” anlamında kullanılmamasıyla açıklayabiliriz.

Kâşgarlı, ekmeğin nasıl pişirildiğinden de bahsetmiştir. Eserdeki söz varlığından hareketle *ekmek*; *tandır*, *kül*, *sac*, *su buharı*, *yağ* gibi farklı pişirme yöntemleri kullanılarak pişirildiği tespit edilmiştir. *Er etme.k yapısa.di* “adam ekmeği (tandıra yapıştırma) istedi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 475). Bu tanıklı cümleden hareketle 11. yüzyılda mutfakta yalnızca kadınların olmadığını erkeklerinde ekme yaptığını söyleyebiliriz. Günümüzde de yere açılan çukurun etrafına, yuvarlak hale getirilen açılmış hamurun yapıştırılıp pişirilmesiyle kullanılan tandırın 11. yüzyılda da aynı şekilde kullanıldığını görüyoruz.

Er ötme.k-etme.k sirke.ke mandı “ekmeği sirkeye bandı ve katık etti” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 242); *ol etme.kke yāg sürtti* “o, ekmeğe yağ sürdü” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 524), *kuyma* “piştikten sonra üzerine şeker atılıp yenir” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 420) gibi örneklerde görüldüğü üzere Kâşgarlı; ekmeğin tarifini yapmanın yanı sıra ekmeği nasıl tüketildiğine dair de ipuçları vermiştir.

Arpa ve buğday unu gibi farklı türde unların birlikte ya da ayrı kullanıldığına dair örnek vermiştir. *Awruzı*, arpa ve buğday ununun birlikte kullanıldığı bir ekmek türüdür. *Katma yuvga ve yarma yuğa* türlerine ise Kâşgarlı eserinde un türünü belirtmemiştir, ancak günümüz bağlamında düşünürsek *buğday, arpa, mısır* unlarından bu ekmeklerin yapılabileceğini söyleyebiliriz.

Ekmek adlarının verilisinde; pişiriliş şekline, pişirildiği yere ve şekline göre ad verilmiştir. Pişirilmesine göre; közde yapılan ekmeğe *közmen*, kavru olarak yapılan ekmeğe *kakurgan* adı verilmiştir. Küle gömülerek yapılması sebebiyle *kömeç adı verilmiştir*. Biçim açısından inceliği sebebiyle de *yuvga* adı verilmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ekmeğin; farklı hazırlama ve pişirme yöntemleri, kullanılan farklı tarifleri, biçimsel açıdan farklı yapılmış farklı şekilleri bize 11. yüzyılda yaşamış atalarımızın damak tatlarının zenginliğini, kültürel çeşitliliği göstermektedir.

Kısaltmalar

ADİL	<i>Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugati</i>	KKİp.	Karakalpak Türkçesi
Alt.	Altay Türkçesi	KT.	Karahanlı Türkçesi
Az.	Azerbaycan Türkçesi	Kum.	Kumuk Türkçesi
Bşk.	Başkurt Türkçesi	KznT.	Kazan-Tatar Türkçesi
DS	<i>Derleme Sözlüğü</i>	Nog.	Nogay Türkçesi
EDPT	<i>An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish</i>	Özb.	Özbek Türkçesi
ETDES	<i>Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü</i>	TaS.	<i>Tarama Sözlüğü</i>
ETü.	Eski Türkçe	Tat.	Tatar Türkçesi
Gag.	Gagavuz Türkçesi	Trkm.	Türkmen Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi	TS	<i>Türkçe Sözlük</i>
Kaz.	Kazak Türkçesi	TT	Türkiye Türkçesi
KMlk.	Karaçay-Malkar Türkçesi	vb.	ve benzeri
Kırg.	Kırgız Türkçesi	YUyg.	Yeni Uygurca

Kaynakça

- ARIKOĞLU, Ekrem (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ.
- ATALAY, Besim (2018). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it Türk Çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ATALAY, Besim (2018). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it Türk Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*. (2006). Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
- BASKAKOV, Nikolay Aleksandroviç (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'-Karakalpakşa-Ruşşa Sözlük*. Moskova.
- BASKAKOV, Nikolay Aleksandroviç (1963). *Nogajsko-Russkiy Slovar'*. Moskova.
- BASKAKOV, Nikolay Aleksandroviç (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. (Akt.: İsmail Kaynak ve Abdül Mecit Doğru). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- BAYNİYAZOV, Ayabek; BAYNİYAZOVA, Janar (2007). *Türükçe-Kazakşa Sözdik*. Almatı.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University.
- CLAUSON, Sir Gerard (2007). "Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler" (Çev. Uluhan Özalın). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1/1: 185-196.
- DANKOFF, Robert; KELLY, James (1982). *Mahmud al-Kaşgari, Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk) I-II-III*. Cambridge: Harvard University.

- EHMETKANOV, Rifkat vd. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük* (Çev. Mustafa Öner). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EMRE, İsmet (2018). "Ekmek Ekmek". *TÜRKTÖB Dergisi*, 26: 38-39.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican vd. (1991). *Karşılaştırılmalık Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon, Vol 1*. Wiesbaden.
- EREN, Hasan (2020). *Eren Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. (Haz. Şükür Halûk Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EROL, Hülya Arslan (2018). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GARRETT, Jonathan; LASTOWKA, Greg (1996). *Turkmen-English dictionary: a SPA project of Peace Corps Turkmenistan*.
- KENESBAYOĞLU, İ.K. vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. (Ter. Nuri Yüce, Saadet Pınar, Hasan Oraltay). İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Yayını: 8.
- KUTER, Murat (2013). "Ekmek Tarihi". *TSE Standart Ekonomik ve Teknik Dergi*, 615: 41-45.
- NADALYAEV, Vladimir Mikhaylovich vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Izdat.
- NASKALİ, Emine Gürsoy; Muvaffak Duranlı (2019). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- NECİP, Emir Necipoviç (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖGEL, Bahaeddin (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ÖNER, Mustafa (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖNER, Mustafa (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖZSAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- PEKACAR, Çetin (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RÄSÄNEN, Martti; KECSKEMÉTI, István (1971). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen II Wortregister*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SHAKHMAEV, Sergev (1994). *Tatar-English/English-Tatar Dictionary*. New York: Hippocrene.
- TAVKUL, Ufuk (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Simurg.
- TEKİN, Talat (2020). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TIETZE, Andreas (2016). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (A-L)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- TIETZE, Andreas (2017). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (M-N)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- TIETZE, Andreas (2018). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (O-R)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- TÜRK DİL KURUMU (2019). *Derleme Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (2019). *Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YUDAHİN, Konstantin Kuzmiç (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (Çev. Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YUSUF, Berdak (1993). *Turkcha-O'zbekcha va O'zbekcha-Turkcha Lug'at Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Toshkent: O'zbekistan Nashriyoti.
- ZÜLFİKAR, Hamza (2012). "Anlamları, Deyimleri ve Çeşitleriyle Ekmek". *Türk Dili*, C.III, (728), 12-17.

Tuva Türkçesinde İşlevsel Dilbilgisi'ne Göre İşteşliğin Anlambilimsel Yönü

Semantic Aspect of Reciprocal in Terms of Functional Grammar in Tuvan Turkish

Tuğba Sarıkaya Aksoy

Dr., Ankara / Türkiye

e-posta tsarikaya88@gmail.com

orcid 0000-0002-6622-8783

doi 10.54316/dilarastirmalari.1012228

Atıf

Citation

Sarıkaya Aksoy, Tuğba (2021). Tuva Türkçesinde İşlevsel Dilbilgisi'ne Göre İşteşliğin Anlambilimsel Yönü.

Dil Araştırmaları, 29: 197-210

Başvuru

Submitted

19.10.2021

Revizyon

Revised

29.10.2021

Kabul

Accepted

01.11.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

ÖZ

Bu çalışmada Türk dilinin Kuzeydoğu alanı içinde yer alan Türk lehçelerinden biri olan Tuva Türkçesinde işteşlik kategorisinin anlambilimsel yönü *İşlevsel Dilbilgisi* kuramına göre incelenmiştir. *İşlevsel Dilbilgisi*, dilin yapısal birimlerinin bağlam içindeki işlevlerini ve kullanımlarını anlambilimsel, sözdizimsel ve edimbilimsel olmak üzere üç ayrı düzlemde inceler. Bir yüklemnin biçimsel ve anlamsal özelliklerinin somut ve soyut cümle yapılarıyla kodlanması *olay durumu* olarak adlandırılır. Olay durumu türleri *süreç*, *durum*, *hareket* ve *konum* aracılığıyla açıklanır. Olay durumları *devingenlik*, *denetleme*, *bitmişlik*, *anlık* ve *deneyim* olmak üzere beş değişkene sahiptir.

İşteşlik, bir eylemin birden fazla katılımcı tarafından birlikte, ortaklaşa, karşılıklı veya yardımlaşarak yapıldığını gösteren bir kategoridir ve bu kategorinin biçimbilimsel, sözlüksel, sözdizimsel ve anlambilimsel düzlemleri bulunmaktadır. Çalışmada Tuva Türkçesi edebî metinlerinden seçilen örneklem doğrultusunda işteşliğin anlambilimsel düzlemde tespit edilen doğrudan (karşılıklılık, birliktelik, topluluk, yardımlaşma) ve dolaylı (mücadele etme, meydan okuma, zorlama, zıtlık) işteşlik işlevleri *olay durumu* değişkenlerine göre ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkçesi, İşlevsel Dilbilgisi, işteşlik, anlambilimsel düzlem, olay durumu

ABSTRACT

In this study, the semantic aspect of the reciprocal category in Tuvan Turkish, which is one of the Turkish dialects in the Northeast area of the Turkish language, is analyzed in terms of *Functional Grammar* theory. *Functional Grammar* analyzes functions and usages of the structural units of the language in context at three different levels as being semantic, syntactic and pragmatic. Coding of the formal and semantic features of a predicate with concrete and abstract sentence structures is called *action state*. *Action state* types are described through *process*, *status*, *motion*,

and location. Action states have five variables as being *mobility, control, completion, momentary, and experience.*

Reciprocal is a category showing that an action is performed by more than one participant together, jointly, mutually or cooperatively; and this category has morphemic, lexical, syntactic and semantic levels. In the study, direct (reciprocity, sociative, comitative, assistive) and indirect (struggle, challenge, coercion, opposition) reciprocal functions, which are determined in the semantic level of the reciprocal in line with the sample selected from literary works in Tuvan Turkish, are discussed in terms of *action state.*

Keywords: Tuvan Turkish, Functional Grammar, reciprocal, semantic level, action state

0. Giriş

Tuva Türkçesi, Türk lehçelerinin Kuzeydoğu grubunda Altay, Hakas, Şor, Tofa, Çulum ve Saha Türkçesiyle birlikte Sibiry grubu Türk lehçeleri içindedir. Bu makalede Tuva Türkçesinde işteş çatı biçimbirimini almış eylemlerin bağlam içinde kazandıkları anlamlar *İşlevsel Dilbilgisi*'ne (Functional Grammar) göre eş zamanlı bir bakış açısıyla ele alınmaktadır.

İşlev, bir parçanın bir başka parça ile veya parçaların bütün ile ilişkisi, varlıkların eylem ile olan ilişkisinde ortaya çıkan genel bilgilerin adlarıdır. *İşlevsel Dilbilgisi*, dillerin biçimbirimleri ve yapılarının işlevleri üzerine odaklanır ve dil öğeleri arasındaki ilişkileri, iletişimdeki işlevleri açısından ele alır. Ayrıca *İşlevsel Dilbilgisi* ile dili kendi içinde incelemek ve dilin toplumla ve dil dışı somut etkenlerle olan ilişkilerini göz önünde tutarak ele almak mümkündür (Karaağaç 2018: 507).

Tuva Türkçesinde -ş- işteşlik biçimbirimini alan eylemlerin bağlam içinde karşılıklılık, birliktelik, topluluk ve yardımlaşma anlamlarını içeren doğrudan işteşlik ve mücadele etme, meydan okuma, zorlama ve zıtlık anlamlarını içeren dolaylı işteşlik işlevleri taşıdığı söylenebilir. Bu kapsamda öncelikle *İşlevsel Dilbilgisi*, anlambilimsel düzlem ve işteşlik hakkında kısaca teorik bilgi verilecek, ardından Tuva Türkçesi edebî metinlerinden taranmış işteşlik biçimbirimini almış eylemlerin bağlam içindeki durumu anlambilimsel düzlemin *olay durumu* türlerine göre incelenecektir.

1. İşlevsel Dilbilgisi

İşlevsel Dilbilgisi, Simon C. Dik tarafından 1978 yılında geliştirilen dilin doğasına işlevsel açıdan bakmaya dayanan genel bir kuramdır. Bu kuram Chomsky'nin *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi* kuramına dayanır. *İşlevsel Dilbilgisi* yapıda değil bağlamda görülen yüklemlemeyi temel alır (Eggins 1994: 11). Dili daha geniş açıdan ve edimsel olarak işleyen bir kuramdır. Dilin dilsel ifadelerini tipolojik, psikolojik ve edibilimsel açıdan yeterli biçimde tanımlamaya ve açıklamaya çalışır. *İşlevsel Dilbilgisi*, bu yeterlilikler yanında bir dili *soyutluk, somutluk ve uygulanabilirlik* düzlemlerinde bazı ilkelerle de açıklayabilir (Dik 1989: 12-16).

Bir dil farklı yaklaşım biçimleriyle çeşitli şekillerde incelenebilir. Buna göre biçimsel yaklaşımda dil, soyut, biçimsel bir nesne gibi algılanır ve dilbilgisi bu

biçimsel nesneyi anlamdan ve kullanımdan bağımsız olarak tanımlamaya çalışır. Sözdizimi yöntem olarak anlambilim ve edimbilimden daha önceliklidir (Nuyts 1983: 371; Dik 1989: 2). İşlevsel yaklaşımda ise dil, insanlar arasında iletişimsel ilişkiler için kullanılan sosyal etkileşim aracı olarak algılanır. Dil aracılığıyla sosyal etkileşim en az iki katılımcı gerektirir. Katılımcılar kurallar ve ilkelerle oluşan dilsel ifadelerden yararlanırlar (Halliday ve Matthiessen 2004: 20).

İşlevsel yaklaşımda dil, öncelikle toplumsal bir etkileşim aracı olup en belirgin işlevi bildirişimi sağlamaktır. Dildeki yapısal düzenlemelerde toplumsal etkileşim önemlidir. *İşlevsel Dilbilgisi*'nin öncelikli ilkesi, işlevden dolayısıyla anlamdan biçime doğru yönelmektir. Dolayısıyla, bu yaklaşımda dil yapısı sadece biçimsel boyut ile sınırlandırılmaz (Aksan 1983: 193-194; Musaoğlu 2003: 22-25).

İşlevsel Dilbilgisi, dilin işlevsel kavramlarını anlambilimsel, sözdizimsel ve edimbilimsel olmak üzere üç ayrı düzlemde inceler:

I. Anlambilimsel düzlem: Yüklem belirlendiği olay durumunda yer alan üyelerin rollerini belirler. Bu roller *kılıcı, erek, alıcı, yararlanıcı, konum ve zaman* gibi anlamsal rollerdir.

II. Sözdizimsel düzlem: Olay durumunun dilsel ifadeye yansıtılmasındaki bakış açısını gösteren *özne ve nesne* gibi sözdizimsel işlevlerdir.

III. Edimbilimsel düzlem: Konuşucu ve dinleyicinin iletişim ortamındaki bilgi ilişikisini sunan *tema, konu ve odak* gibi edimbilimsel işlevlerdir (Dik 1978: 3).

Bir cümlelerin biçimsel ve anlamsal özellikleri *anlatım kuralları* ile ilişkili olan *dilsel anlatımın* gerçek biçimlerinden oluşan somut ve soyut cümle yapılarıyla tanımlanabilir. Olayların bu şekilde dilde kodlanması *olay durumu* olarak adlandırılır (Dik 1989: 46). Bir cümle için gerekli olan ilk üye yüklemidir. Cümlelerin yüklemine yüklem istediği türde ve sayıda üye yüklenebilir. Örneğin *al-* eylemi *alan, alınan şey ve verici* olmak üzere üç üyeye sahip olabilir. *Ayşe[alan] arkadaşından[verici] kitabı[alınan şey] aldı.* örneğinde *al-* eylemi *yüklemleme* olayını gerçekleştirmiştir ve bu eylem yanındaki üyelerle birlikte *yüklem çerçevesini* oluşturmaktadır. Buna göre *Ayşe[kılıcı] arkadaşından[alıcı] kitabı[erek] aldı.* örneğinde bu öğeler *kılıcı, alıcı ve erek* anlambilimsel işlevlerini taşımaktadırlar.

İşlevsel Dilbilgisi, cümlelerin biçimsel ve anlamsal özelliklerini belirleyebilmek için her cümlelerin bir derin yapısı olduğunu varsayar. Derin yapıdaki cümle bazı biçimsel ve anlambilimsel katmanlar içeren soyut ve karmaşık bir yapıdadır (Dursun 2018: 20). Örneğin *oku-* eylemi derin yapısında *okuyan ve okunan* rolünde iki çekirdek üye içerir: *Ayşe kitap okudu.* örneğinde yüzey yapıda *Ayşe[özne]*, okunan rolündeki üye *kitap[nesne]* rolündedir. Sözdizimsel düzlemde ise (1). *Ayşe kitap okudu.* (2). *Kitap Ayşe tarafından okundu.* cümleleri aynı olay durumunun farklı bakış açılarıyla verilmiştir. Her iki cümlede de okuma eylemini gerçekleştiren *kılıcı* üye *Ayşe*, okunan şey ise *kitap*'tır. Ancak (1). örnekte *özne* konumunda *kılıcı* rolü *Ayşe* iken, (2). örnekte *özne, konu* rolü *kitap* üyesine yüklenmiş, böylece farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır. Bakış açısının belirlenebilmesi için *özne işlevinin* hangi anlambilimsel role yüklendiği önemlidir.

Bu çalışmada Tuva Türkçesinde işteşlik biçimbirimi almış eylemlerin *İşlevsel Dilbilgisi*'ne göre anlambilimsel yönü incelendiği için anlambilimsel düzlemden bahsetmek gerekir.

1.1. Anlambilimsel Düzlem

Bir eylem cümle içinde anlamsal ve sözdizimsel olarak belirli durum ekleriyle işaretlenmiş tamlayıcılara ihtiyaç duyar. *İşlevsel Dilbilgisi*'nde anlambilimsel işlev *durum* teriminin yerine kullanılmıştır. Bu yüzden *İşlevsel Dilbilgisi*'nde *nesne durumu*, *yönelme durumu* gibi kavramların yerine *kılıcı*, *etkilenen*, *konu*, *hedef*, *yer*, *yararlanan* ve *araç* gibi anlambilimsel terimler kullanılmaktadır (Dik 1979: 31-32; Sebzecioğlu 2008: 30; Karabulut 2011: 50; Can 2018: 58).

Dik (1979), bir cümlede *İşlevsel Dilbilgisi* yöntemine göre incelenen anlambilimsel işlevleri, olay durumlarının tipolojisiyle ilişkilendirerek geliştirmiştir (Koşaner 2009: 82). Olay durumu türleri *süreç*, *durum*, *hareket* ve *konum* aracılığıyla açıklanır. Olay durumları *devingenlik*, *denetleme*, *bitmişlik*, *anlık* ve *deneyim* olmak üzere beş değişkene sahiptir (Dik 1979; 1989). Devingenlik değişkeni bir durumdan başka bir duruma geçişi ya da değişimi sağlayan *devingen* (Örn. *Ahmet ile Osman boğuşular.*) ve bir durumdan başka bir duruma değişiklik içermeyen, varlıkların değişmeden aynı kaldıkları *devingen olmayan* (Örn. *Çocuklar kapıda bekleştiler.*) değişkenler olarak; denetleme değişkeni de olay durumunda söz konusu üyelerden biri denetleyen konumundaysa *denetlemeli* (Örn. *Kızlar sınıfta güllüşüyorlar.*) ve denetleyen konumunda herhangi bir üyenin olmadığı durumlar *denetlemesiz* (Örn. *Arabalar çarpıştı.*) olay durumları olmak üzere ikiye ayrılır. Cümle içinde bir eylemin bitmiş olması veya devam etmesi durumu *bitmişlik* değişkeni (Örn. *Ayşe annesiyle karşılaştı.*), bir eylemin kısa süreli gerçekleşmesi *anlık* değişkeni (Örn. *Çocuklar kaçıştılar.*) ve cümledeki katılımcıların zihinsel ya da duyuşsal yetilerinde gerçekleşen durumlar *deneyim* değişkeni (Örn. *Öğrenci öğretmeniyle çatıştı.*) ile açıklanır.

İşlevsel Dilbilgisi, dildeki yapısal öğelerin neye seçildiğini ve hangi işlev için kullanıldığını bağlama göre belirlemeye çalışır. *İşlevsel Dilbilgisi*'nde anlam öncelikli olmasına rağmen, biçimsel özellikler de göz ardı edilemez. Bu yüzden Tuva Türkçesi temelinde yapılan bu çalışmada bağlam çerçevesinde ele alınan eylemlerin işteşlik biçimbirimi alması önemlidir. İşteşlik biçimbirimi almış eylemlerin örnek cümleler içinde yüklendiği anlamlar bağlama göre değişiklik gösterebilir.

1.2. İşteşlik

Bir gramer kategorisi olarak işteşlik, kılıcının yapma ve olmayı bir başka varlıkla birlikte gerçekleştirmesidir. Eylemde, bir birliktelik veya ortaklaşalık söz konusudur. Çokluk ifade eden kılıcı üye geçişsiz eylemlerle kurulduğunda tekliğe dönüşse de işteşlik işlevi sezilir (Trask 1993: 229; Asudeh ve Dalrymple 2006: 23; Crystal 2008: 404-405; Karaağaç 2018: 507-508). Dilbilimsel işteşlik ise bir veya daha fazla olayın birden fazla katılımcıyla eşzamanlı olarak kodlanması gereken bir kavramdır. Dilbilimciler için ilgi çekici olan şey diller arasındaki bu işteşliği kodlamak için kullanılan ifadelerin çeşitliliğidir. Eylemin bildirdiği hareketin birlikte, ortaklaşa, karşılıklı veya yardımlaşarak yapıldığını gösteren ve işteşlik işaretleyicisi olarak

adlandırılan biçimbirimsel, sözlüksel, sözdizimsel ve anlambilimsel düzlemler bulunmaktadır (Sarıkaya Aksoy 2021: 235).

İşteş yapılar, *İşlevsel Dilbilgisi*'nin anlambilimsel düzlemine göre katılımcı sayısı, katılımcıların birbiriyle ilişkisi, eylemin gerçekleştiği konum ve zaman gibi değişkenler çerçevesinde incelenir (König ve Gast 2008: 19; Maslova 1999; Siloni 2001).

Bu çalışmada Tuva Türkçesinde sadece -ş- biçimbirimsel işteşlik işaretleyicisi almış eylemlerin anlambilimsel düzlemde ifade ettiği anlamlar *olay durumu* türlerine göre ele alınacaktır.

2. Tuva Türkçesinde İşteşliğin Anlambilimsel Yönü

Tuva Türkçesinde işteşlik teriminin karşılığı olarak *bolçuuşkun glagoldarı* terimi kullanılmaktadır. İşteşlik işaretleyicisi ünlü ile biten eylemlerden sonra -ş-, ünsüz ile biten eylemlerden sonra -ş- biçimbirimine (-I/-U-) yardımcı ünlülerini alarak eklenir (Biçe-ool ve İshakov 1957: 196; İshakov ve Pal'mbah 1961: 282; Sat ve Salzıjmaa 1980: 155).

Tuva Türkçesinde işteşlik kategorisi biçimsel tipolojiye göre biçimbilimsel (*Uruglar kezek sümeleştiler* “Kızlar bir süre birbirlerine nasihat verdiler.”), biçim-sözdizimsel (*Suptu ulus üne halışkan* “Bütün insanlar kaçıştılar.”), sözdizimsel (*Bis stolduñ iyi talazında iyi sandayga udur-dedir oluruñ aldıvıs* “Biz masanın iki tarafında iki sandalyeye karşılıklı oturduk.”) ve sözlüksel işteşlik (*Men señee tayılburlaan men* “Ben sana anlatmıştım.”) olarak incelenir (Dorju 2013: 79-88).

Tuva Türkçesinde işteşlik kategorisi, işlevsel tipolojiye göre ise Sarıkaya Aksoy'un (2021) *Tuva Türkçesinde Çatı (Karşılaştırmalı Bir İnceleme)* adlı doktora tezinde yaptığı inceleme sonucunda anlambilimsel düzlemde doğrudanlık ve dolaylılık değişkenlerine göre ele alınmıştır. Bu çalışmada işteşliğin anlambilimsel yönü belirtilen değişkenler doğrultusunda *İşlevsel Dilbilgisi*'ne göre aşağıdaki şekilde incelenmiştir.

2.1. Doğrudan İşteşlik İşlevleri

İşteşliğin ifade ettiği asıl anlamlar *karşılıklılık* (reciprocity), *birliktelik* (sociative), *topluluk* (comitative) ve *yardımlaşma* (assistive) anlamlarıdır. Bu anlamlar cümleye doğrudan işteşlik işlevi katar.

2.1.1. Karşılıklılık Anlamı

Birden fazla katılımcının bir eylemi karşılıklı olarak yapmaları durumunda ortaya çıkan karşılıklılık anlamı işteşliğin temel anlamlarından biridir. Geçişli ve geçişsiz eylemlerden karşılıklılık ifade eden eylemler yapılabilir.

(1) *Ooñ ööretken çüülдерin ıyak saktıp aar, negeldelerin küzeldii-bile küüsedip turgan. Añaа çüve-daa şoolug kıldırbas, ooñ-bile deñge ajuldaar, eji-bile dömey çugaalajır, baştaktançır anyak, çараş dergi agayın İlya He baza magadap hanmaan.* (DÇ 55)

“Onun öğrettiği şeyleri iyice öğrenir, arzularını isteyerek yerine getirirdi. Ona çok iş yaptırmaz, onunla aynı anda çalışır, arkadaşı gibi **sohbet eder**, onunla **şakalaşan** genç yakışıklı abisi İlya He de onu çok beğenirdi.”

(1). örnekte *çugaala-ş-* “karşılıklı konuşmak” (<*çugaala-* “konuşmak”) ve *baştaktan-ı-ş-* “karşılıklı şakalaşmak” (<*baştaktan-* “şakalaşmak”) eylemleri *-ş-* işteşlik biçimbirimi ile türetilmiştir. Bu örnekte *konusmak* ve *şakalaşmak* eylemlerini birden fazla katılımcı üye karşılıklı olarak gerçekleştirmektedir. *çugaala-ş-* ve *baştaktan-ı-ş-* eylemlerinin *Kılıcı* üyesi ‘İlya He’, kılıcı üye ile konuşan ‘o’ *Yararlanıcı* anlambilimsel işlevini taşımaktadır. Bu eylemler *olay durumu* türlerinden süreç bildiren, denetlemeli ve devingen olan eylemlerdir. Örnekte görüldüğü gibi *konusma* ve *şakalaşma* eylemleri bitmiş olmayan bir duruma işaret eder.

[**çugaala-ş-** “birbirleriyle konuşmak, aralarında konuşmak” (Ten 1968: 545): süreç, denetlemeli, devingen olan, bitmiş değil]

[**baştaktan-ı-ş-**: “birbirlerine şaka yapmak” (TolsITY, Tom I, 2003: 234): süreç, denetlemeli, devingen olan, bitmiş değil]

(2) *Ol arazında Çoda Noyan Tümen-Çırgal kadına adaargaan Orukmaa kadın-bile sümeleşen.* (AKM 66)

“O sırada Çoda Noyan Tümen-Çırgal kadını kıskanan Orukmaa ile **anlaştı.**”

(2). örnekte *sümeleş-* “karşılıklı anlaşmak” (<*sümeleş-* “öğüt vermek”) eylemi *-ş-* işteşlik biçimbirimini almış geçişli bir eylemden türetilmiştir. *Anlaşma* eylemi Çoda Noyan ve Orukmaa arasında karşılıklı olarak gerçekleşen bir eylemdir. *sümeleş-* eyleminin *Kılıcı* üyesi ‘Çoda Noyan’ ve kılıcı üye ile anlaşan ‘Orukmaa’ ise *Yararlanıcı* anlambilimsel işlevi üstlenmiştir. Bu eylem *olay durumu* türlerinden durum bildiren, denetlemeli ve devingen olmayan bir eylemdir. *Anlaşma* eylemi bitmiş bir eyleme işaret etmektedir.

[**sümeleş-** 1. Birbirlerine nasihat vermek, konuşmak; 2. Akıl danışmak, nasihat almak (Ten 1968: 393; TolsITY, Tom II, 2011: 763-764). Yukarıda verilen örnekte kelimenin sözlükteki anlamları dışında “karşılıklı anlaşmak” anlamı taşıdığı metin bağlamı doğrultusunda tespit edilmiştir: durum, denetlemeli, devingen olmayan, bitmiş]

(3) *Havan karaan sığırartır körgüleş, malgaştıg şalbaadıva metpireñnedip çoruptar. İnekter suk sugnu süzüp, bot-bottarınçe kaygajıp turgulaar.* (DK 93-94)

“Domuz gözünü çıkartıp gösterince çamurlu suya doğru paytak paytak gittiler. İnekler sıg suda yürüyerek birbirlerine **hayretle baktılar.**”

(3). örnekte *kayga-ş-* “hayretle bakışmak” (<*kayga-* “şaşırmak, hayret etmek”) eylemi *-ş-* işteşlik biçimbirimini almış geçişsiz bir eylemden türemiştir. Burada *hayretle bakışmak* eylemini gerçekleştiren ineklerdir. *kayga-ş-* eyleminin *Kılıcı* üyesi ‘inekler’, ineklerin ‘birbirlerine’ bakması ise *Yararlanıcı* anlambilimsel işleve sahiptir. *Bakışmak* eylemi *olay durumu* türlerinden süreç bildiren, denetlemeli, devingen olmayan bir eylemdir ve bitmemiş bir eyleme işaret eder.

[**kayga-ş-** “birbirlerine hayretle bakmak” (Ten 1968: 219; TolSITY, Tom II, 2011: 40): süreç, denetlemeli, devingen olmayan, bitmiş değil]

(4) *Dostay, bajın sogaş kılıp çöpşereşpişaan, bayırlaşkaş çorupkan. Men baza oon soondan bazı ünüpken men.* (KKS 70)

“Dostay, başını eğip selamlayarak **izin alıp, vedalaşıp** gitti. Ben de ondan sonra yürüyüp çıktım.”

(4). örnekte *çöpşere-ş-* “birbirinden izin almak” (<*çöpşere-* “razı olmak, rıza göstermek”) ve *bayırla-ş-* “vedalaşmak” (<*bayırla-* “kutlamak”) eylemleri *-ş-* işteşlik biçimbirimini almış eylemlerden türetilmiştir. *İzin almak* ve *vedalaşmak* eylemleri katılımcı üyelerin karşılıklı gerçekleştirdikleri eylemlerdir. Bu eylemleri gerçekleştiren *Kılıcı* üye ‘Dostay’dır. *çöpşere-ş-* ve *bayırla-ş-* eylemleri *olay durumu* türlerinden durum bildiren, denetlemeli ve devingen olmayan eylemlerdir. Buradaki durum yüklememesi sadece Dostay’dan ibaret olup “sıfır”¹ anlambilimsel bir işleve sahiptir. Her iki eylem de bitmiş eylemdir. Ancak *vedalaşmak* eyleminde anlık bir durum da söz konusudur.

[**çöpşere-ş-** 1. Birbirine katılmak; 2. Birbirine izin vermek (Ten 1968: 543): durum, denetlemeli, devingen olmayan, bitmiş]

[**bayırla-ş-** “selamlaşmak; ayrılmak için vedalaşmak” (Ten 1968: 86; TolSITY, Tom I, 2003: 206): durum, denetlemeli, devingen olmayan, anlık, bitmiş]

2.1.2. Birliktelik Anlamı

Birden fazla katılımcının bir eylemi birlikte gerçekleştirmeleriyle ortaya çıkan birliktelik anlamı daha çok geçişsiz eylemlerden türemekle birlikte az da olsa geçişli eylemlerle de kullanılmaktadır.

(5) *Kejee Dambaa akım sugnuş bajıñınga çook-kavıda törelder çıglıp kelgeş, hööreşken bis.* (KKS 15)

“Akşam Dambaa abimlerin evine yakın bir yerde akrabalarla toplanıp **sohbet ettik.**”

(5). örnekte *hööre-ş-* “sohbet etmek, konuşmak” (<*hööre-* “şevkle konuşmak”) eylemi *-ş-* işteşlik biçimbirimini almış geçişli bir eylemden türemiştir ve birliktelik ifade etmektedir. *hööre-ş-* eyleminin *Kılıcı* üyesi ‘biz’ ve ‘akrabalarla’ ifadesi *Yararlamcı* anlambilimsel işleve sahiptir. *hööre-ş-* eylemi *olay durumu* türlerinden süreç, denetlemeli, devingen ve bitmemiş bir eylemi göstermektedir.

[**hööre-ş-** “karşılıklı konuşmak, sohbet etmek” (Ten 1968: 492): süreç, denetlemeli, devingen ve bitmemiş]

(6) *Çugaa ereerge, aşak, kaday çerle detkives, uttaşpas bolgan.* (DÇ 29)

¹ “sıfır” anlambilimsel işlev: Eğer durum yüklememesinin tek bir üyesi varsa bu üye “sıfır” anlambilimsel işlev olarak adlandırılır ve Ø sembolüyle gösterilir. Durum yüklememesinin iki üyesi varsa her iki üye de “sıfır” işlevlidir. (Dik 1979; Ercan, Bakırlı 2009: 48-49).

“Söylemek gerekir ki, yaşlı adam ve kadın (onlara) yardım etmeyip **seslerini çıkarmazlarmış.**”

(6). örnekte *utta-ş-* “birlikte konuşmak” (<*utta-* “konuşmak, ses çıkarmak”) eylemi *-ş-* işteşlik ve *-pas* olumsuzluk eki alarak geçişli bir eylemden türetilmiştir. Burada yaşlı adam ve kadının bir konu üzerine konuşmadıkları anlatılmaktadır. *utta-ş-* eyleminin *Kılıcı* üyeleri ‘yaşlı adam ve kadın’dır. Bu eylem *olay durumu* türlerinden durum bildiren ve denetlemeli bir eylemi işaretler. *Ses çıkarma* eyleminin olumsuz şekli kullanıldığı için devingen olmayan bir durum söz konusudur. Buradaki durum yüklememesi ‘aşak ve kaday’ çiftinden oluştuğu için sıfır anlambilimsel işleve sahiptir. *Ses çıkarmamak* eylemi anlık ve bitmiş bir eylemi bildirir.

[**utta-ş-** “birçok kişinin gürültü yapıp çığlık atması” (Ten 1968: 602): durum, denetlemeli, devingen olmayan, anlık, bitmiş]

(7) *Hün çöön çükten hayaalap kelgen. Ol arazında ögden baza iyi kiji üne halçıp kelgen. Olar doraan-na Çağdını tutkaş, hülüiy şaap algannar.* (TÇI 68)

“Güneş doğudan kızarıp yükselmiş. O sırada evden iki kişi **koşarak** çıkmışlar. Onlar hemen Çağdı’yı yakalayarak el ve ayaklarını bağlamışlar.”

(7). örnekte *halçıp* “koşuşmak” (<*halı-ş-<halı-* “koşmak”) eylemi *-ş-* biçimbirimsel işteşlik işaretleyicisi ile geçişsiz bir eylemden türetilmiştir. *Koşma* eylemini iki kişinin birlikte yaptıkları anlaşılmaktadır. *halı-ş-* eyleminin *Kılıcı* üyesi ‘iki kişi’, bu iki kişinin uzaklaştıkları yer ‘evden’ *Kaynak* anlambilimsel işleve sahiptir. *Koşuşmak* eylemi *olay durumu* türlerinden hareket bildiren, denetlemeli ve devingen olan bir eylemdir. *Kılıcı* üyelerin *koşuşma* eylemini anlık bir şekilde gerçekleştirdiği ve eylemin bitmemiş olduğu sezilmektedir.

[**hal-ı-ş-** “aynı zamanda birçok kişiyi koşturmak” (Ten 1968: 465): hareket, denetlemeli, devingen olan, anlık, bitmiş değil]

2.1.3. Topluluk Anlamı

Birden fazla katılımcının bir eylemi toplu olarak gerçekleştirmesi durumudur. Karşılıklılık ve birliktelik anlamları kadar yaygın olarak kullanılmasa da bazı örneklerde işteşliğin topluluk anlamına rastlamaktayız.

(8) *Avaşkılar bajıñınçe çettinçip algaş kirip kelgende, avazı bajında arjulın uştup kaapkaş, ooñ ektinde sumkazin uştup, sanday kırınga salıp kaaş, kuhnyaje çem çıldırı-bile kire beer.* (DÇ 99)

“Kardeşler evlerine **girdiklerinde**, annesi başındaki örtüsünü çıkarıp, omzundaki çantasını sandalyenin üzerine koyup, mutfığa yemek ısıtmaya giriverir.”

(8). örnekte *çettinçip* “toplularak ulaşmak, yetişmek, girmek” (<*çet-tin-i-ş-<çet-* “ulaşmak, yetişmek”) eylemi *-ş-* işteşlik biçimbirimi alarak geçişsiz bir eylemden türetilmiştir. Kardeşlerin evlerine topluca girdikleri anlaşılmaktadır. *çet-tin-i-ş-* eyleminin *Kılıcı* üyeleri ‘kardeşler’ ve kardeşlerin birlikte ulaştıkları ‘evlerine doğru’ *Yön* anlambilimsel işleve sahiptir. *Evlerine girmek* eylemi *olay durumu* türlerinden konum bildiren, denetlemeli, devingen olmayan ve bitmiş bir eylemi işaret etmektedir.

[çettin-i-ş- 1. Birlikte katılmak; 2. Birlikte gitmek (Ten 1968: 530): konum, denetlemeli, devingen olmayan, bitmiş]

(9) *Azarlar² çurtunga çedi sıldıs çedi alışkı³ boop çurttap çoraan çüve-dir. Ol alışkılar arazında aralaşpas, bot-bottarin ağılay körjür amutannar çüvej irgin.* (KK 114)

“Azarlar yedi yıldız yedi kardeş yaşıyorlarmış. O kardeşler birbirlerinden **ayrılmıyor**, birbirlerini farklı **gören** canlılarmış.”

(9). örnekte *arala-ş-* “topluya ayrılmak” (<*arala-* “seçmek, ayırmak”) ve *kör-ü-ş-* “görüştük” (<*kör-* “görmek, bakmak”) eylemleri *-ş-* işteşlik biçimbirimini alarak geçişli eylemlerden türetilmiştir. İşteş bir yapı taşıyan bu eylemler kardeşlerin topluca birbirlerinden ayrılmadıklarını ve birbirlerini farklı gördüklerini anlatmaktadır. *arala-ş-* ve *kör-ü-ş-* eylemlerinin *Kılıcı* üyeleri ‘kardeşler’dir. Bu eylemler *olay durumu* türlerinden durum bildiren, denetlemeli, devingen olmayan ve bitmemiş eylemleri işaret etmektedir. Buradaki durum yüklememesi “alışkılar” sıfır anlambilimsel işleve sahiptir.

[arala-ş- 1. Birlikte kontrol etmek; 2. İletişim kurmak; 3. Bir şeyleri seçmek, ayırmak (Ten 1968: 65; TolSITY, Tom I, 2003: 146). Bu kelime yukarıda verilen örnekte sözlük anlamlarının dışında kullanılarak “topluya ayrılmak” anlamı taşımaktadır: durum, denetlemeli, devingen olmayan, bitmiş değil]

[kör-ü-ş- 1. Birbirini izlemek; 2. Birbiriyle tanışmak, görüşmek; 3. Birbirine yardım etmek; 4. Birbirine göz kulak olmak; 5. Birlikte deneyim kazanmak; 6. Birbiriyle yüzleşmek (Ten 1968: 259; TolSITY, Tom II, 2011: 204-205): durum, denetlemeli, devingen olmayan, bitmiş değil]

2.1.1.4. Yardımlaşma Anlamı

Birden fazla katılımcının bir eylemi birbirlerine yardımcı olarak gerçekleştirmeleri durumudur.

(10) *Çırık çerde çüü-daa dees aña çöpşeeşpes men.* (DÇ 6)

“Dünyada her ne olursa olsun ona **yardımcı olmayacağı**m.”

(10). örnekte *çöpşee-ş-* “yardımcı olmak” (<*çöpşee-* “razı olmak, rıza göstermek”) eylemi *-ş-* işteşlik biçimbirimini alarak geçişsiz bir eylemden türetilmiştir. Bu eylemin *Kılıcı* üyesi ‘ben’ ve *Alıcı* üyesi ise ‘ona’ zamiridir. *çöpşee-ş-* eylemi *olay durumu* türlerinden durum bildiren, denetlemeli, devingen olmayan ve bitmiş bir eylemi işaretlemektedir.

² **Azarlar:** Tuva mitolojisine göre gökyüzünün bir katmanı olan Kurbustu ülkesinde Azar halkı yaşar. Azarların gökyüzünün yüksek tabakalarında yaşadığına inanılır. Ayrıntılı bilgi için bk. Dyakonova, 1976; Kenin-Lopsan, 1993; Bapaeva, 2008.

³ **Çedi çıldıs çedi alışkı:** Tuva mitolojisinde bu ifade “Çedi-Haan” (Yedigir) yıldızıdır. Her bir Tuvalının doğduğu yılın yedi han yıldızlarından biriyle bağlantılı olduğu düşünülür. Bu yedi yıldızın her birinin Samçayan-Amçak, Şugdurjan, Dajıçan, Horvoonçık, Burgan Başkı, Sançı ve Otçı olmak üzere ayrı adı vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Budegeçi, 1995: 636.

[**çöpşere-ş-** 1. Birbirine katılmak; 2. Birbirine izin vermek (Ten 1968: 543): durum, denetlemeli, devingen olmayan, bitmiş]

(11) *Çoldak-ool ses klasstı doozup algaş, avazınga **duzalajıp**, ooñ kijn ottular iyajın beletkep berip turar boldu.* (DK 31)

“Çoldak-ool sekizinci sınıfı bitirince annesine **yardım edip** onun kışın yakacağı odunu hazırlamaya yardım etmiş.”

(11). örnekte *duzala-ş-* “yardım etmek” (<*duzala-* “yardım etmek”<*duza* “yardım, fayda”) eylemi *-ş-* işteşlik biçimbirimini alarak geçişsiz bir eylemden türetilmiştir. Burada *yardımlaşma* eyleminin *Kılıcı* üyesi ‘Çoldak-ool’ ve onun yardım ettiği kişi ‘annesine’ *Alicı* anlambilimsel bir işleve sahiptir. Bu eylem *olay durumu* türlerinden hareket bildiren, denetlemeli, devingen olan ve bitmiş bir eylemi işaretlemektedir.

[**duzala-ş-** 1. Birbirine yardım etmek; 2. Birlikte yardım etmek (Ten 1968: 182; TolSITY, Tom I, 2003: 510): hareket, denetlemeli, devingen olan, bitmiş]

2.2. Dolaylı İşteşlik İşlevleri

Tuva Türkçesinde işteşliğin karşılıklılık, birliktelik, topluluk ve yardımlaşma temel anlamlarının dışında bağlama göre başka anlam alanlarında da kullanıldığı görülmektedir. Mücadele etme, meydan okuma, zorlama ve zıtlık anlamları bunlardan bazılarıdır.

2.2.1. Mücadele Etme Anlamı

Birden fazla katılımcının birbirleriyle mücadele etme, çatışma durumlarını anlatır.

(12) *Taanda ooñ inak avazı kançap çaraş eves boldu? Çok, ol kımdan-daa artık çaraş dep çüree ooñ bodu-bile **margıjıp** turgan.* (DÇ 100)

“Onun sevgili annesi nasıl çirkin olacak? Hayır, o herkesten güzel diye onun yüreği kendisiyle **mücadele etti.**”

(12). örnekte mücadele etme anlamı taşıyan *margı-ş-* “mücadele etmek” (<*margı-* “ısrar etmek iddia etmek”) eylemi *-ş-* işteşlik biçimbirimini alarak geçişli bir eylemden türetilmiştir. Bu eylem *olay durumu* türlerinden süreç bildiren, denetlemesiz, devingen olan ve bitmemiş bir eylemi işaretlemektedir.

[**margı-ş-** 1. Birbiriyle tartışmak; 2. Birbiriyle rekabet etmek (Ten 1968: 289; TolSITY, Tom II, 2011: 332): süreç, denetlemesiz, devingen olan, bitmiş değil]

2.2.2. Meydan Okuma Anlamı

Tuva Türkçesinde işteşlik biçimbirimi alarak kullanılan eylemler bazı cümlelerde katılımcıların birbirlerine meydan okumalarını anlatabilir.

(13) *Kodanıñ iştinge baarga, ulug dalay suğ batkan çıdar, ol dalay eriinde kuluzun bar, dalay bile kuluzunnuñ arazında **üskülejip** turar ak, kara iyi buga bar.* (AKM 76)

“Çiftliğin içine girince büyük nehir aşağı doğru akıyor, o nehrin kenarında kamışlar var, ırmak ile kamışın arasında **toslaşıp** duran ak ve kara iki boğa var.”

(13). örnekte *üsküle-ş-* “toslaşmak” (<*üsküle-* “çarpışmak, karşılaşmak”) eylemi *-ş-* işteşlik biçimbirimini alıp iki boğanın toslaşarak birbirlerine meydan okumalarını anlatır. Bu eylemin *Kılıcı* üyeleri ‘ak ve kara iki boğa’dır ve bu boğaların toslaştıkları yer ‘ırmak ile kamışın arasında’ *Yerlik* anlambilimsel işleve sahiptir. *üsküle-ş-* eylemi *olay durumu* türlerinden hareket bildiren, denetlemeli, devingen olan ve bitmemiş bir eylemi işaretlemektedir.

[**üsküle-ş-** “birbirine çarpışmak” (Ten 1968: 452): hareket, denetlemeli, devingen olan, bitmiş değil]

2.2.3. Zorlama Anlamı

Birden fazla katılımcının bir eylemi gerçekleştirmek için birbirlerine zorluk çıkarmaları durumudur.

(14) *Kurbustular⁴ ujud, moorlap keldi! – deeş, haan ara-albatızı-bile kadı barıp teyleer dijjip, murnun bılaajip, baskıajip kag çazıp çorupkannar-dır evespe.* (KK 52)

“Göktekiler uçarak teşrif etti! diyerek han ulusuyla birlikte dua edip, birbirinin önüne geçip üstüne basarak yürümüşür.”

(14). örnekte verilen masal parçasında cansız birtakım varlıkların birbirleri üzerindeki zorlamaları *-ş-* işteşlik biçimbirimini alan *bılaa-ş-* “birbirinin önüne geçmek” (<*bılaa-* “elinden zorla almak”) ve *baskıla-ş-* “birbirinin üstüne basmak” (<*baskıla-* “basmak”) eylemleri ile anlatılmıştır. Burada *olay durumu* türlerinden *bılaa-ş-* eylemi konum bildiren, denetlemeli, devingen, anlık ve bitmiş eylemleri; *baskıla-ş-* eylemi ise hareket bildiren, denetlemeli, devingen, anlık ve bitmiş eylemleri işaretler.

[**bılaa-ş-** 1. Birbirinden almaya çalışmak; 2. Ulaşmak için çabalamak; 3. Tartışmak (Ten 1968: 130; TolSITY, Tom I, 2003: 341). Bu kelime yukarıdaki metinde sözlük anlamlarının dışına çıkarak “birbirinin önüne geçmek” anlamında kullanılmıştır: konum, denetlemeli, devingen, anlık, bitmiş]

[**baskıla-ş-** 1. Birbirine vurmak; 2. Birbirine yaslanmak (Ten 1968: 93; TolSITY, Tom I, 2003: 223): hareket, denetlemeli, devingen, anlık, bitmiş]

2.2.4. Zıtlık Anlamı

Zıtlık anlamı taşıyan cümlelerin biçimbirimsel işteşlik işaretleyicisi almadan önceki durumu ve aldıktan sonraki durumu aynı anlama gelir; ancak kılıcı ve etkilenen öğelerin sözdizimsel konumları değişir:

(15) *İzigni seriin solupkan.* “Soğuk yerini sığağa bıraktı.”

Konçuğ izig seriin-bile soluşkan. “Sıcak yerini soğuga bıraktı (Sıcak, soğukla yer değiştirdi.) (Kuular 2007: 1214).

⁴ **Kurbustu:** Tuva mitolojisine göre göğün üst katmanlarından biri olan ülkedir. Burada *azar-kurbustular* yaşar. Yukarı dünyanın sahibi Kurbustu-Han’dır. Ayrıntılı bilgi için bk. Kenin-Lopsan, 1993; Bapaeva, 2008.

(15). örnekte *solu-ş-* “yer değiştirmek” (<*solu-* “değiştirmek”) eylemi *-ş-* işteşlik biçimbirimini alarak geçişli bir eylemden türetilmiştir ve zıtlık anlamı taşımaktadır. Bu eylem *olay durumu* türlerinden durum bildiren, denetlemesiz, devingen olmayan ve bitmiş bir eylemi işaretlemektedir.

[**solu-ş-** 1. Birbirine (bir şey) vermek; 2. Değiş tokuş etmek; 3. Birbiriyle değiştirmek; 4. İşyerini değiştirmek (TolsITY, Tom II, 2011: 706): durum, denetlemesiz, devingen olmayan, bitmiş]

3. Sonuç

Bu çalışmada, Tuva Türkçesinde işteşlik kategorisinin anlambilimsel yönü *İşlevsel Dilbilgisi* çerçevesinde *olay durumu* değişkenlerine göre incelenmiştir. Bir eylemin sahip olduğu yüklemlemeler, belli bir evrendeki varlıkları gösteren üyeler ve bu üyelerin özelliklerini ya da üyeler arasındaki ilişkileri gösteren yüklemelerden oluşur (Dik 1989: 89). Bu yüklemlemeler, yüklem *olay durumunu* ortaya çıkarır. *Olay durumları* anlambilimsel düzlemde *devingenlik*, *denetleme*, *bitmişlik*, *anlık* ve *deneyim* gibi farklı türlere ayrılır.

Tuva Türkçesinde işteşlik kategorisi anlambilimsel düzlemde doğrudanlık ve dolaylılık değişkenlerine göre ele alınmıştır. Bu doğrultuda işteşliğin ifade ettiği *karşılıklılık* (reciprocity), *birliktelik* (sociative), *topluluk* (comitative) ve *yardımlaşma* (assistive) anlamları doğrudan; mücadele etme, meydan okuma, zorlama ve zıtlık anlamları ise dolaylı işteşlik işlevlerini oluşturmaktadır. İşteşliğin doğrudan ve dolaylı işlevleri için belirtilen örneklerde *olay durumlarının* türü somut ve soyut ifadeler doğrultusunda değişiklik gösterebilir. Bu değişiklik özellikle *denetlemeli/denetlemesiz* *olay durumları* ayırımında tespit edilmiştir. Somut ve temel anlamda kullanılan eylemlerin *denetlemeli*; soyut ve mecaz anlamda kullanılan eylemlerin ise *denetlemesiz* *olay durumu* türüne sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca işteşliğin yardımlaşma anlamı için verilen örneklerde aynı anlama gelen farklı iki eylemin (*çöpşee-ş-* ve *duzala-ş-*) bir örnekte *durum olay türüne*; diğer örnekte ise *hareket olay türüne* sahip olduğu görülmüştür. *Olay türlerinin devingenlik*, *bitmişlik* ve *anlık* durumları da eylemlerin cümle içindeki kullanımlarına göre belirlenmiştir.

Tuva Türkçesi edebî metinlerinden seçilen on beş örneklem doğrultusunda yukarıda belirtilen sonuçlar tespit edilmiştir. Farklı kaynakların ve daha fazla örneklemin incelenmesiyle sonuçların zenginleşmesi ve farklı *olay durumlarının* ortaya çıkması mümkündür.

Kısaltmalar

AKM	Orgu, K. H. (Red.) (1995). <i>Açıtı Kezer Mergen (toju)</i> . Kızıl: Tıvanıj Nom Ündürer Çeri, 127s.	DK	Kenin Lopsan, M. (2015). <i>Deerini körünçüü (toju bolgaş çeçen çugaalar)</i> . Kızıl, 145s.
DÇ	Dıgınday, B. (2015). <i>Düneki çeleeş (kıska çeçen çugaalar)</i> . Kızıl: Tıvanıj Nom Ündürer Çeri, 124s.	KK	Hovalıg, V. Ç. (2015). <i>Kajar koygunak (uruglarga Tıva toolard)</i> . Kızıl, 143s.

- KKS Monguş, V. (2009). *Kadayınca kagdırkan sen (çeçen çugaalar)*. Kızıl, 175s.
- TÇİ Köjledey, M. (1995). *Töreen çurttan irakka (toojular, çeçen çugaalar)*. Kızıl, 126s.
- Ten Tenişev, E. R. (Red.). (1968). *Tiva-orus slovar'*. Moskva.
- TolsITY Monguş, D. A. (Red.). (2003). *Tolkoviy slovar' tuvinskogo yazıka (A-Y)*. Tom I. Novosibirsk.
- TolsITY Monguş, D. A. (Red.). (2011). *Tolkoviy slovar' tuvinskogo yazıka (K-S)*. Tom II. Novosibirsk.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (1983). *Her Yönüyle Dil*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ASUDEH, Ash; DALRYMPLE, Mary (2006). "Binding Theory". *Encyclopedia of Language and Linguistics (ELL2)*, 23-31.
- BAPAEVA, Janyl Myrza (2008). *Tuva Kamlarının Alkışları (İnceleme-Metin-Aktarma)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. 182 s.
- BIÇE-OOL, M. D.; İSHAKOV, F. G. (1949, 1952, 1957, 1959). *Tuva dıldıñ grammatikazı. Fonetika bolğaş morfologiya: Ortumak şkolanıñ 5-6 klasstarga ööredilge nomu*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- BUDEGEÇİ, Tamara (1995). "Tuva Şamanlarının Dünya Görüşü Hakkında" (Akt. Ekrem Arkoğlu). *Türk Kültürü*, S. 390, Yıl. XXXIII, 636-638.
- CAN, Özge (Edt.) (2018). *Dilbilim Kuramları, İki Düzlem Beş Kuram*. İstanbul: İthaki.
- CRYSTAL, David (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Sixth Edition, USA: Blackwell Publishing.
- DIK, Simon C. (1978). *Functional Grammar*. North-Holland.
- DIK, Simon C. (1979). *Functional Grammar*. New York: North-Holland Publishing Company.
- DIK, Simon C. (1989). *The Theory of Functional Grammar: The Structure of the clause*. Foris Publications.
- DURŞUN, Sıdika (2018). *Türkçede Ettirgen Yapılar*. Ankara: Grafiker.
- DYAKONOVA, V. P. (1976). "Religioznıye predstavleniya altaytsev i tuvintsev o prirode çeloveka". *Priroda i çelovek v religioznih predstavleniyah narodov sibiri i severa*. L.
- EGGINS, S. (1994). *An Introduction to Systemic Functional Linguistics*. London and New York: Continuum.
- HALLIDAY, M. A. K.; MATHIESSEN, C. (2004). *An Introduction to Functional Grammar*. New York: Hodder Arnaud.
- İSHAKOV, F. G.; PAL'MBAH, A. A. (1961). *Grammatika tuvinskogo yazıka*. Moskva.
- KARAAĞAÇ, Günay (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARABULUT, Ferhat (2011). *Türk Dilinde Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi*. Ankara: Grafiker.
- KENİN-LOPSAN, Monguş (1993). *Magiya Tuvinskih Şamanov*. Kızıl.
- KOŞANER, Özgün (2009). "Dilsel Temsilleştirme Aracı Olarak Yükleme". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 4, 73-89.
- KÖNIG, Ekkehard; GAST, Volker (2008). "Reciprocity and Reflexivity: Description, Typology and Theory". *Reciprocals and Reflexives: Theoretical and Cross-linguistic Explorations*. Trends in Linguistics, Berlin: de Gruyter Mouton, 1-31.
- MASLOVA, Elena (1999). "Reciprocals and Set Construal". *Frajzyngier and Curl*, 161-179.
- MONGUŞ, D. A. (Red.). (2003). *Tolkoviy slovar' tuvinskogo yazıka (A-Y)*. Tom I. Novosibirsk.
- MONGUŞ, D. A. (Red.). (2011). *Tolkoviy slovar' tuvinskogo yazıka (K-S)*. Tom II. Novosibirsk.
- MUSAOĞLU, Mehman (2003). "Türkçenin İşlevsel Dilbilgisi ve Metin Kompozisyonu". *Dil Dergisi*, 22-40.
- NUYTS, J. (1983). "On the Methodology of a Functional Language Theory". *Advances in Functional Grammar*. Dordrecht. 369-387.
- SARIKAYA AKSOY, Tuğba (2021). *Tuva Türkçesinde Çatı (Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. 378s.
- SAT, Ş. Ç.; SALZIDMAA, E. B. (1980). *Amgı Tiva Litaraturlıg Dil*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.

SEBZECİOĞLU, Turgay (2008). *Türkçede Edilgenlik*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dilbilim Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 388s.

SILONI, Tal (2001). "Reciprocal Verbs". *Proceedings of IATL*, 17.

TENİŞEV, E. R. (Red.). (1968). *Tıva-orus slovar'*. Moskva.

TRASK, R. Lawrence (1993). *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. England: Routledge.

Eski Anadolu Türkçesinde Arapça ve Farsça Kelimelerdeki Ünlülerle İlgili Ses Olayları

On the Phonetic Phenomena Related to Vowels in the Arabic and Persian Loanwords in The Historical Texts of the Old Anatolian Turkish

Mehmet Mustafa Karaca

Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Aydın / Türkiye

e-posta mmkaraca@adu.edu.tr

orcid 0000-0001-9763-3151

doi 10.54316/dilarastirmalari.997429

Atıf

Citation

Karaca, Mehmet Mustafa (2021). Eski Anadolu Türkçesinde Arapça ve Farsça Kelimelerdeki Ünlülerle İlgili Ses Olayları. *Dil Araştırmaları*, 29: 211-220

Başvuru

Submitted

19.09.2021

Revizyon

Revised

18.10.2021

Kabul

Accepted

21.11.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

Bugünkü bilgilerimize göre Türk dilinin yazılı belgeler üzerinden takip edilebilen en eski dönemi VII ve VIII. yüzyıllardan itibaren başlamaktadır. Ancak yapılan pek çok bilimsel araştırmaya dayanarak bu tarihleri çok daha eskilere götürmek mümkündür. Günümüze kadar sayısız eserin dili olmuş Türkçe aynı zamanda çok geniş coğrafyalara yayılmış ve çok farklı kültürlerin dilleriyle etkileşime girmiştir. Bu etkileşimler neticesinde diğer dillere pek çok kelime verdiği gibi o dillerden de pek çok kelimeyi bünyesine dâhil etmiştir. Gerek diğer dillerden yapılan alıntılar gerekse Türkçenin kendisine ait kelimeler, tarih boyunca fonetik ve semantik bazı değişimlere uğrayarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu değişimleri ise günümüze ulaşmış yazılı metinlerden takip edebilmekteyiz. Ancak Türklerin tarih boyunca çok farklı alfabeler kullanılması ve bu alfabelerin hemen hepsinin Türk dilinin fonetiğini yansıtmakta yetersiz kalması söz konusu değişimlerin seyrini takip etmeyi zorlaştırmaktadır. Buna bağlı olarak da özellikle çeviri yazı çalışmalarında alfabelerden kaynaklı yetersizliklerden dolayı bazı farklı yaklaşımlar dikkat çekmektedir. Bu yazıda Türk diline diğer dillerden alınmış -özellikle Arapça ve Farsça- kelimelerin ünlülerinde meydana gelen ses türemeleri, ses değişimleri ve bu değişimlerin nasıl yorumlanması gerektiğiyle ilgili bazı tespit ve değerlendirmeler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, ses bilgisi, çeviri yazı, Arapça, Farsça

ABSTRACT

According to our current knowledge, the period of the Turkish language that we can follow through written documents starts from the 7th and 8th centuries. However, based on many scientific studies, it is possible to date these dates much earlier. Turkish, which has been the language of

countless works until today, has also spread to very wide geographies and interacted with the languages of many different cultures. As a result of these interactions, it has borrowed many words from other languages as well as giving many words to other languages. Both the loanwords from other languages and the words belonging to Turkish have survived to the present day by undergoing some phonetic and semantic changes throughout history. We can follow these changes through written texts that have reached the present day. However, the fact that Turks have used very different alphabets throughout history and that almost all of these alphabets are insufficient to reflect the phonetics of the Turkish language often makes it difficult to follow the course of these changes. Accordingly, some different approaches draw attention due to the inadequacies arising from the alphabets, especially in translation writing studies. In this article, some evaluations will be made about the sound derivations, sound changes and how these changes should be interpreted, especially in the vowels of Arabic and Persian words that entered the Turkish language from other languages.

Keywords: Turkish Language, Phonetic, Translation, Arabic, Persian

0. Giriş

Milletler arası ilişkiler dikkate alındığında yer yüzünde konuşulan bütün dillerin başka dillerden kelime hatta gramer yapıları aldığı, dolayısıyla saf bir dilden bahsetmenin mümkün olmadığı söylenebilir (Özkan ve Musa 2004: 96). Bugün Türk dilinin yaşı yazılı belgelere dayanarak VII. ve VIII. yüzyıllara kadar götürülebilmektedir. Ancak yazılı olmayan veriler üzerinden çok daha eski tarihlere gidilebilmektedir. Osman Nedim Tuna, Sümerce metinler üzerine yapmış olduğu çalışmalarda Türkçe ile Sümerce arasında 168 kelimenin ortak olduğunu tespit etmiştir. Bu araştırmadan hareketle Türkçenin kökenlerinin günümüzden en az 5500 yıl önceye dayandığı söylenebilir (Ercilasun, 2008:36). Yine Tuna'ya göre Türk dilinin yaşı *archeology* ve *glottochronology* araştırmalarından hareketle en az 8500'dür (Tuna 1989: 289). Türk dilinin yazılı belgelerinden takip edilemeyen dönemleri ise Türkçenin ses özelliklerinden veya diğer dillere ait yazılı belgelerden yola çıkılarak anlaşılmaya çalışılmaktadır. Özellikle Türk dilinin standart ses değişmeleri Türkçenin yazılı dönem öncesi ve günümüze kadarki gelişimi hakkında fikir yürütme imkânı sunmaktadır. Hatta bu ses özelliklerinden yola çıkarak akraba dil ve lehçelerin tespiti yapılabilmekte, aralarındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulabilmektedir. Altay dilleri teorisinin kurucusu kabul edilen Gustaf John Ramstedt, Türkçe z Moğolca r, Türkçe ř Moğolca l ses denkliklerini bu dillerin ses özelliklerinden hareketle ortaya koymuştur (Ercilasun 2008:19). Akraba dil ve lehçelerin yanında farklı diller arasındaki ilişkiler de yine dillerdeki alıntı yapılar üzerinden tespit edilebilmektedir.

Türklerin tarihteki hareketli yaşantısı, çok geniş coğrafyalara yayıldıkları ve farklı toplumlarla temas kurdukları düşünöldüğünde bu dinamik yaşam tarzının dile yansıyan yönlerinin olduğu muhakkaktır. Bu durumun sonucu olarak gerçekteşen kültürel alışverişlerin yanında dile dair alışverişlerin de olduğu bilinen bir gerçektir. Türk dili, temas edilen toplulukların diline pek çok kelime verdiği gibi diğer dillerden de pek çok kelimeyi bünyesine dâhil etmiştir. Çünkü temas edilen topluluklar birbirlerinden az veya çok miktarda alışverişte bulunurlar ve bu alışverişlerin en önemlilerinden biri de

dilsel alışverişlerdir. Korkmaz, “Toplumlar arasındaki karşılıklı ilişkiler genellikle dil ile gerçekleştiğinden, iki farklı dünyanın birbiri ile ilişkisi demek, bir bakıma dillerin birbirleri ile ilişkisi demektir. İşte bu bağlamda yabancı kültür etkisini daha çok dil yoluyla ortaya koymaktadır.” (Korkmaz 1995:843). ifadeleriyle farklı kültürler arasındaki temaslarda dilin önemine değinmekte ve bu durumun dile yansımalarını vurgulamaktadır. Diller bütün gelişimlerini tamamlamış durağan yapılar olmayıp aksine değişken ve dinamiktirler. Dolayısıyla dillerin bünyesine dâhil ettikleri yabancı yapıları çoğunlukla alındığı şekliyle muhafaza etmediği, kendi fonetik yapısına uydurma çabasına girdiği ve buna bağlı olarak da alıntı yapılarda bazı ses değişikliklerinin meydana geldiği söylenebilir (Özçelik 2002: 1033). Diğer bir ifadeyle alıntuların bir kısmı kaynak dildeki şekliyle muhafaza edilip kullanılırken bir kısmının ise bazı fonetik değişikliklere uğrayarak kaynak dilden farklı bir görünüm veya anlamla ortaya çıktığı görülür. Dillerin alıntı yapıların kendisine ait kelimeleri de bazı fonetik ve semantik değişikliklere uğrattığı bilinmektedir. Bu durum aynı zamanda dilin canlılık özelliğinin bir göstergesidir. Günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarına bakıldığında da Türkçe veya alıntı kelimelerde ölçünlü dilden farklı telaffuzlar rahatlıkla görülebilmekte ve ağız araştırmacıları tarafından bu farklılıklar yazıya aktarılmaktadır. Dildeki bu değişmelerin bir telaffuz özelliği olarak öncelikle konuşma dilinde görüldüğü daha sonra ise yazı diline yansıdığı söylenebilir. Bu durumda konuşma ve yazı dilinde olmak üzere iki farklı biçim ortaya çıkar, ilk biçim ile değişime uğramış ikinci biçim belli bir süre birlikte kullanılır ve ilk biçim tamamen ortadan kalkıncaya kadar süreç devam eder (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: lx). Kartallıoğlu ise birinci biçim ile ikinci biçim arasında bir ara biçimin varlığından bahseder ve bazı Arapça ve Farsça alıntuların Türkçeleşme süreçlerini sırasıyla orijinal, ara ve Türkçeleşmiş biçim olarak üç aşamada açıklar (Kartallıoğlu 2016: 106).

“Alıntı kelimenin Türkçeleşirken geçirdiği süreçteki ara biçimleri üzerinde neredeyse durulmamıştır. Bunun sebebi ara biçimleri açıkça gösteren gerek sözlü gerekse yazılı malzemenin bulunmadığı düşüncesi ile hareket edilmiş olmasıdır. Hâlbuki pek çok alıntı kelimenin önce orijinal, sonra da Türkçeleşmiş biçimini andıran bir veya birden fazla ara biçiminin bulunması olağandır. Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçen alıntı kelimelerin bir kısmı bir ses olayına uğrayarak hemen Türkçenin ses yapısına göre değişip Türkçeleşirken (Tü. avrat < Ar. ‘avret) bir kısmı da orijinal veya Türkçeleşmiş biçim arasında birkaç farklı ses olayı sonucunda ortaya çıkmış farklı ara telaffuz(lar) / biçim(ler) ile Türkçede yer almıştır (Tü. kaymakam < kayimmakam < kaimmakam < Ar. kâ'im-i makâm).” (Kartallıoğlu 2016: 103-104).

Dolayısıyla dildeki yapılar eşsüremli olarak incelendiğinde bir yapı için birden fazla biçimin aynı anda kullanıldığı görülmektedir. Ancak yazı dili her zaman konuşma dilinin fonetik özelliklerini tamamen yansıtamayabilir. Bu durum çoğu zaman alfabelerden kaynaklanan eksikliklerin bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Bu eksiklikler dildeki sesleri karşılayan işaretlerin yetersizliğinden veya kalıplaşmış bazı imla hususiyetlerinden kaynaklanabilir. Buna bağlı olarak alfabe ve imla kaynaklı sorunların özellikle ses değişmelerinin takibini zorlaştırdığı söylenebilir.

“Arap harfli imla, özellikle 16. yüzyıldan sonra kalıplaşarak değişmeye başlayan telaffuzları yansıtmaz hâle gelmiş ve kalıplaşan imla alfabenin bırakıldığı tarihe kadar devam etmiştir. Osmanlı Türkçesindeki telaffuzların veya konuşma dilinin durumu, sanat kaygısı güdülmeksizin halk için yazılan eserlerde, -sayıları az olmakla birlikte- hareketin kullanıldığı eserlerde veya imla kurallarını tam olarak bilmeyen müellif/müstensihlerin eserlerinde bir nebze de olsa takip edilebilir.” (Kartalhoğlu 2010: 1).

Türk diline ait çoğu tarihî metnin alfabeti olan ve yüzyıllar boyunca kullanılan Arap harfli Türk alfabesinin fonetik bir alfabe olmayışı bu alfabenin, özellikle ses bilgisi çalışmaları açısından pek çok zorluğun kaynağı olmasına sebep olmuştur. Özellikle ünlüleri gösteren işaretlerin yetersizliği harekesiz metinlerin ses özelliklerinin tespitini çoğu zaman imkânsız hâle getirmektedir. Harekeli metinler nispeten bir kolaylık sağlasa da /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlüleri için ayırt edici işaretlerin olmayışı ses özelliklerinin tespiti hususundaki sorunu tam olarak çözememektedir. Bu duruma kimi araştırmacıların tarihî metinlerdeki imla hususiyetlerini düzeltme yoluna gitmesi eklendiğinde çeviri yazılı metinlerin ses bilimi çalışmalarına kaynaklık etmesi mümkün olamamaktadır.

Ses bilimi bir yönüyle dillerde meydana gelen ses değişimlerini sebepleriyle birlikte art zamanlı ve eş zamanlı olarak inceleyen bilim dalıdır. Ses değişmelerinin çok farklı sebepleri olmakla beraber özellikle Arapça ve Farsçadan Türkçeye girmiş bazı kelimelerin Türkçede var olmayan /s/ /z/ /z/ (ث, ض, ظ) gibi sesleri barındırması doğal olarak Türkler açısından bir telaffuz zorluğu meydana getirmiştir. Buna ilave olarak Türk dilinin ünlü uyumu, ünsüz uyumu, ünlü-ünsüz uyumu vb. gibi kurallarının etkisi Türkçe kelimelerin yanında alıntı yapılarda da görülebilmektedir. Bu durum alıntı kelimelerin Türkçenin söyleyiş özelliklerine uydurulmasına ve yeniden şekillendirilmesine yol açmıştır (Uysal 2017: 90). İster dilin kendisine ait kelimelerde isterse alıntı kelimelerde meydana gelen bu değişiklikler bir başka yaklaşımla en az çaba yasasının işleyişi olarak da açıklanabilmektedir. Demirci’nin “Aslında dillerde görülen fonolojik olaylara baktığımızda karşılaştığımız ünlü uyumu, ünsüz uyumu, benzeşme, ünlü düşmesi, ünlü türemesi gibi birçok ses olayı en az çaba yasasının birer pratiği sayılır.” (Demirci 2015:29) görüşünden hareketle çoğu ses olayının kaynağında en az çaba yasasının işleyişi gösterilebilir. Doğal olarak bir dilin konuşurları sesleri en kolay şekilde ve en az çaba ile telaffuz etme yoluna giderler ve bunun sonucu olarak da kelimeleri kendi söyleyiş özelliklerine uydururlar. Buradan hareketle alıntı kelimelerde meydana gelen ses olaylarını birer Türkçeleştirme faaliyeti olarak değerlendirmek mümkündür.

Yukarıda bahsedildiği üzere ister akraba olsun isterse farklı bir dil ailesinden olsun her dil az veya çok başka bir dilden etkilenir ve çeşitli alıntılar yapabilir. Dillerin, bu alıntılarını kendi kuralları içerisinde yoğurarak bazı değişikliklere uğratması doğal olmakla beraber kimi zaman konuşma pratiği açısından gereklidir de. Bu durum Türk dili için de şüphesiz böyledir. Ancak çeviri yazı çalışmalarında zaman zaman bu hususların gözden kaçırıldığı, Arapça ve Farsçadan Türkçeye girmiş kelimelerde görülen ve kaynak dilden farklılık gösteren ve bize göre Türkçeleşmiş şekilleri yansıtan imla özelliklerinin tam olarak yansıtılmadığı görülmektedir. Buna ek olarak bazı araştırmacıların kaynak dilden farklılık gösteren bu yazımları düzeltme yoluna

gittiği ve kelimenin fasih şeklini yazmayı tercih ettiği dikkat çekmekte¹ ve tarihî metinler için âdeta ölçünlü bir ağız oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu duruma gerekçe olarak da çoğu zaman müstensih veya müelliflerin bilgisizlikleri ya da ihmalleri ileri sürülmektedir. Aslında son yüzyıla kadar Türk yazı dilinin ölçünlü bir ağıza dayanmadığı düşünüldüğünde tarihî metin çalışmalarında ölçünlü bir ağız oluşturma gayreti anlaşılır olmamakla birlikte Türk dilinin doğal gelişimi göz önüne alındığında bu tutumun aynı zamanda dil için zorlayıcı bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Bize göre tarihî metinlerdeki kalıplaşmış imlaya aykırı yazımlar Türk dilinin ağız özelliklerinin müstensihler veya müellifler tarafından yazılı metinlere yansıtılmasıdır. Kartallıoğlu, müellif ve müstensihlerin bu tasarruflarını Türk dili için faydalı bulduğunu “Kalıplaşmış imlayı tam olarak bilmeyen, istediği gibi yazan müellif veya müstensihler olmasaydı dilde değişmeye başlayan şekilleri yazıda görmek neredeyse imkânsız olacaktı.” (Kartallıoğlu 2008: 454). ifadeleriyle dile getirmektedir. Tarafımızdan da yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilen örneklerin sayısı bu imla özelliklerinin bir hata veya bilgisizlik ürünü olmadığını göstermek bakımından yeterli görünmektedir. Aşağıda *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât*, Berlin Devlet Kütüphanesi. Diez. A. Fol. 19.; *Seyyid Battal Gazi*, Bibliotheque nationale de France. Supplement turc 445; *Cevâhirü'l-Me'ânî*, Paris Bibliotheque Nationale. Supp. 499.; *Dâsîtan-ı Mustafâ*, Koyunoğlu Şehir Müzesi ve Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu. 13775; *Hikâyât*, Milli Kütüphane. 06 Hk 1637/5.; *Kız Destanı*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Y.520 ve Süleymaniye Kütüphanesi. 4339.; *Eski Anadolu Türkçesi Satırları Kur'an Tercümesi*, Berlin El Yazmaları Kütüphanesi. A fol. 45; *Mirsâdü'l-İbâd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Kitaplığı. 2235.; *Miraç-nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi. 297.9; *Nasihat-nâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Y.2636.; *Risâle-i Su'âl-i İblis*, Konya Yazma Eserler Kütüphanesi. 42 Kon 5407/1.; *Süleymân-Nâme*. C. 29-30, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. H.1527.; *Terceme-i Tuhfetü'l-Mülûk*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi. 19 Hk 3099. gibi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden tespit edilen Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki ünlülerle ilgili ses olayları incelenmiştir.

1. Ünlü Daralması

“Yanlarındaki geniş ünlüleri daraltma etkisi yapan bazı ünsüzlerin etkisi altında geniş ünlülerin a > ı, o > u, e > i, ö > ü biçimindeki daralması olayı”dır. (Korkmaz 1992: 161). Ünlü daralmasına dair tespit edilen bazı örnekler:

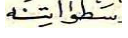

behremend > *behrimend* (Mİ: 9b/12), *cānāne* > *cināne* (KDT: 22b/1), *encîr* > *incîr* (KT: 317a/1), *encîr* > *incîr* (TM: 29a/5), *hizmet-kâr* > *hizmit-kâr* (RSİ: 9b/6), *mu'āvenet* > *ma'āvinet* (RSİ: 7b/14), *mütālî'a* > *mütālî'a* (Mİ: 6b/18, 11b/17), *nāgehān* > *nāgihān* (H: 26b/5, 31a/5), *peymān* > *piymān* (H: 38b/4),

¹ Konuyla ilgili çalışmalara örnek teşkil etmesi bakımından bkz. Abdükadiroğlu ve Sarı 1998; Aşkayanar 2021; Ayva 2019; Çelik 2008; Erdağı Doğuer 2013; Kaya 2013; Keskin 2020; Korkmaz 2017; Yüksel 1965.

yek > yik (N: 136a/14; 234b/11), yeksān > yiksān (H: 37a/9), yeksān > yiksān (N: 240a/3), za'ferān > za'firān (RSİ: 68a/6), zencīr > zincīr (RSİ: 36a/12), zindegāne > zindigāne (Mİ: 200a/8).

2. Ünlü Düşmesi

“Türlü fonetik etkiler altında kelimelerin iç ve son seslerinde bulunan bazı ünlülerin düşmesi”dir. (Korkmaz 1992: 162). Ünlü düşmesine dair tespit edilen bazı örnekler:

lāşe > leş (N: 70a/15; 72b/15; 109a/8; 244b/13), cevelān > cevlān (SN: 217a/15, 257a/03), deverān > devran (SN: 206b/02, 206b/06), saṭevāt > saṭvāt (Mİ: 42b/5), seyerān > seyran (SN: 204b/21).

3. Ünlü Düzleşmesi

“Çeşitli fonetik sebeplerle ve genellikle dilimize geçmiş yabancı kelimelerde ilk hecedeki yuvarlak sıradan bir ünlünün düz sıraya geçmesi olayı”dır. (Korkmaz 1992: 160). Ünlü düzleşmesine dair tespit edilen bazı örnekler:

firkat > firkat (KDS: 68b/10), mercümeğ > mercimek (KT: 5a/9) tevāzu' > tevāzi' (H: 13b/6), tevāzu' > tevāzi' (Mİ: 13a/18), mülk > milk (Mİ: 58a/16, 86b/16, 133a/17, 144a/10, 160a/3, 198a/7, 213b/14, 225a/12, 22a/15, 245a/18), mişk > mişkden (MR: 3b/9-11), tekebbür > tekebbir (RSİ: 8b/9), mu'āvenet > ma'āvinet (RSİ: 7b/14), tenezzüh > tenezzeh (98b/4), tevekkül > tevekkel (RSİ: 54a/3).

4. Ünlü Genişlemesi

“Kelime içindeki dar sıradan, ı, i, u, ü ünlülerinin çeşitli sebeplerle boğumlanma özellikleri bakımdan geniş sıradan a, e, o, ö ünlülerine dönüşmesi olayı”dır. (Korkmaz 1992: 160). Ünlü genişlemesine dair tespit edilen bazı örnekler:

deriçe > derece (Mİ: 95b/9), fidā > fedā (N: 214a/5), minber > menber (RSİ: 64a/4, 65a/11-15), cimā' > cemā' (RSİ: 36a/10, 36b/3-5), kilīd > kelīd (TM: 53b/2), müdrikāt > müdrekāt (Mİ: 49b/1), perī > piri (TM: 57a/13), pinhān > penhān (H: 37a/3).

5. Ünlü Kısalması

“Normal uzunluktaki ünlülerin boğumlanma sürelerinden daha kısa bir sürede boğumlanmaları olayı”dır. (Korkmaz 1992: 161). Karşılaştığımız pek çok metinde alıntı kelimelerdeki bazı uzun ünlülerin klasik imladan farklı olarak ünlüyü gösteren harfin yazılmadığı görülmektedir. Ünlü kısalmasına dair tespit edilen bazı örnekler:

āyīne > āyine **آيینه** (AC: 33b/2), āyīne > āyine **آيینه** (Mİ: 2b/5-8-9-11, 3a/1-6-7-10, 7b/16, 25a/18, 30a/12, 30b/14-19, 132b/8, 152b/17-18-19), cān > can **جان** (Mİ: 43a/1), keşîş > keşîş **کَشِش** (BG:87a/11), nifās > nifas **نَفَس** (RSİ: 35a/2), peygāber > peygamber **پيغمبر** (Mİ: 2a/12, 150b/6), peygāber > peygamber **پيغمبر** (RSİ: 2a/8, 11a/2, 14a/3, 51b/13).

6. Ünlü Türemesi

“Ses özelliklerine veya birbirleri ile birleşme şartlarına bağlı bazı sebeplerle kelimenin ön, iç ve sonuna ünlü getirilmesi olayı”dır. (Korkmaz 992: 161). Ünlü türemesi için yaptığımız metin taramalarında *aşl* > *aşıl*, *baħr* > *baħir*, *emr* > *emir*, *fıkr* > *fikir*, *‘ilm* > *ilim*, *şabr* > *şabır*, *şükr* > *şükür*, *zıkr* > *zikir*, *zulm* > *zulüm* gibi çok sık rastladığımız ve çeviri yazıda ünlü türemesi meydana gelmiş şekilleri genellikle gösterildiğinden bu kelimelere ait örneklere çoğunlukla yer vermedik. Ünlü türemeleri genellikle kelime sonunda veya kelime içinde iki veya daha fazla ünsüzün yan yana geldiği durumlarda meydana gelmektedir. Ünlü türemesine dair tespit edilen bazı örnekler:

āf-tāb > āfitāb **آفیتاب** (DM: 36a/5), ās-mān > āsumān **آسمان** (Mİ: 76a/1, 134a/13, 137b/7-8-10, 167b/17), āsumān **آسمان** (H: 31b/1; 36a/3), baġ-bān > bāġubān **بَابِجَان** (Mİ: 160b/16), būrd-bār > būrdibār **بُورِدِيبار** (Mİ: 222b/13), cevr > cevir **جَوَر** (TM: 54b/2), derd-mend > derdümend **دَرْدُمَنْد** (Mİ: 9b/5), desti-gīr **دِستگير** (Mİ: 101a/17; 158a/7), dest-māl > destemāl **دِستمال** (TM: 34a/6), dostāne > dositāne **دوستانه** (N: 242a/3), esb > eseb **اَسب** (Mİ: 39a/13), faşl > faşıl **فَشَل** (RSİ: 37a/14, 49a/1, 50b/9), ġusl > ġusıl **غُسل** (RSİ: 34b/12), ġusl > ġusıl **غُسل** (RSİ: 34b/13), ġuş-māl > ġuşimāl **كُوشِمَال** (Mİ: 18a/13), ħasret > ħasret **حَسْرَت** (TM: 55b/3), ħayz > ħayız **حَايز** (RSİ: 35a/2), ħazret > ħaziret **حَازِرَت** (RSİ: 46a/15, 47b/5, 54b/9), ħazret > ħaziret **حَازِرَت** (TM: 5b/9), ħışm > ħışım **حِشْم** (RSİ: 66b/11), ħahr > ħahir **حَاھِرَا** (RSİ: 3b/12-14, 10b/4), kird-gār > kirdigār **كِرْدِكَار** (H: 30a/9), mesh > mesih **مِش** (RSİ: 39a/1), murġ-zār > murġuzār **مُرْغَزَار** (Mİ: 180a/8), nişf > nişif **نِشِف** (N: 19a/6), perverd-gār > perverdigār **پَرْوَرْدِكَار** (BG: 11a/6), perverd-gār > perverdigār **پَرْوَرْدِكَار** (CM: 193b/2), peyk > peyik **پَيْكِر** (N: 42a/1), rus > urus **اُرُس** (N: 30b/15), şabr > şabır **شَابِر** (N: 57a/10), secde > secide **سَجْدَة** (RSİ: 48b/11, 49a/1, 50a/10-11, 50b/3), sehl > sehel **سَهْلَان** (Mİ: 8a/9, 33b/15, 34a/10, 45b/9, 46a/8, 108b/13, 110b/2, 115a/15, 119a/8, 172b/10, 189a/16, 215a/14, 247b/9), sehl > sehel **سَهْلَان** (N: 59a/8), sehl > sehel **سَهْلَان** (DM: 13a/7), şād-mān > şāzımān **شَادِمَان** (RSİ: 13a/12), şād-mān > şādumān **شَادِمَان** (CM: 13a/12), şerm-sār > şerme-sār **شَرْمَسَار** (Mİ: 226a/19), şerme-sār **شَرْمَسَار** (CM: 178b/12), tılsım > tılsım **طِلْسِم** (Mİ: 28b/14, 56a/6, 57a/4, 70b/5, 71a/15, 72b/19, 126a/17), toħm > toħım **تُحْم** (Mİ: 26b/18, 38b/9, 47b/13, 50a/10-13-15-17, 160b/18, 164a/19, 164b/1-2-4-5), üns > ünüs **اُونُس** (51b/8), zaħm > zaħım **زَاھِم** (10b/1), zıkr > zikir **زِكْر** (RSİ: 10a/14, 42a/7, 56a/10), zulm > zulüm **ظُلْم** (RSİ: 12b/4), dest-gīr > deste-gīr **دِستگير** (H: 3b/8), peyk > peyik **پَيْكِر** (H: 30a/11).

7. Ünlü Yuvarlaklaşması

“Kelimede ön ve iç ses durumundaki düz ünlülerin çeşitli fonetik sebeplerle yuvarlak sıraya geçmeleri”dir. (Korkmaz 1992: 162). Ünlü yuvarlaklaşmasına dair tespit edilen bazı örnekler:

‘aciz > ācüz عَجِيزٌ (Mİ: 42b/7), civār > cūvār جَوَارِيْدٌ (Mİ: 42b/1), ebrīšim > ebrīšüm عِبْرِيْشِيْمٌ (Mİ: 121b/9), ḥvāce > ḥoca حُوْجَا (Mİ: 10a/4, 11a/8-11, 12a/19, 19b/6, 22b/8-18, 23a/2, 25b/9, 26a/10, 26b/10, 111a/19, 113a/3, 125a/2), ḥvāce > ḥoca حُوْجَا (N: 29a/14, 112b/8-14, 147b/7, 152b/13, 207b/15, 186b/17), ḥasūd > ḥusūd حُسُوْدٌ (RSİ: 6a/14), ‘imāret > ‘umāret عِمَارَةٌ (RSİ: 15a/2), maḥabbet > muḥabbet مُحَابَبَةٌ (H: 34a/1), maḥabbet > muḥabbet مُحَابَبَةٌ (Mİ: 15a/17, 15b/1-2-8-9, 122a/16), maḥabbet > muḥabbet مُحَابَبَةٌ (N: 42b/9, 108a/12, 135a/1, 211b/15), maṣṣīb > maṣṣub مَصْصُوْبٌ (KDS: 66b/2), müškil > müškül مُشْكُوْلٌ (KDT: 28b/1), nemā > nūmā نَمُوْمَا (Mİ: 16b/14), terceme > tercüme تَرْجُوْمَةٌ (N: 87b/5), zebān > zūbān زُوْبَانٌ (N: 47a/5).

Ses bilgisinin çerçevesini gösteren sesler, seslerin sınıflandırılması, ses uyumları, ses olayları (düşme, türeme, değişme, düzleşme, yuvarlaklaşma vb.) dilin canlılık özelliğinin göstergesidir. Türkçe kelimelerde herhangi bir ses olayı meydana geldiğinde ortaya çıkan yeni şekil yazıya aktarılırken alıntı yapılar da ses olayları sonucunda ortaya çıkan kimi yeni şekillerin her nedense yanlış olduğu varsayılmaktadır. Yukarıda ünlülerle ilgili ses olaylarının görüldüğü kelimelerden bazıları Türkçeleşmiş kabul edilip ortaya çıkan yeni biçimler kullanılırken bazılarında ise düzeltme yoluna gidilmektedir. Dolayısıyla düzeltme eğiliminde de bir tutarlılık olmadığı söylenebilir. Bize göre alıntı kelimelerde görülen bu ses olayları dilin doğası ve doğal gelişimi içerisinde değerlendirilmesi gereken fonetik birer hadisedir. Başka bir ifadeyle alıntı kelime dediğimiz yapılar bir süre sonra Türkçeleşmiş ve Türk dilinin öz malı olmuştur. Ziya Gökalp’in ifadesiyle “Türkçeleşmiş Türkçe”dir.

Sonuç ve Öneriler

Gerek Türkçe gerekse alıntı kelimeler olsun Türk dilinin doğal gelişim sürecinde bazı ses ve anlam değişmelerine uğramıştır. Günümüzde yirmiden fazla yazı dili ve konuşmaya dayalı onlarca ağzından bahsettiğimiz Türk dilinin geçmişte de yazı ve konuşmaya dayalı pek çok ağzının olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu ağız özelliklerinin özellikle yazı dilinin ölçünlü bir ağza dayanmadığı dönemlerde yazılı metinlere yansması ve hem Türkçe hem de alıntı kelimelerde bazı ses ve anlam değişmelerinin meydana gelmiş olması doğaldır. Ağız araştırmalarında nasıl ki ağızlardan derlenen kelimeler ölçünlü ağız esas alınıp düzeltilmiyorsa ve ağız özellikleri yazıya yansıyorlarsa tarihî metin çalışmalarında da aynı tutumun sergilenmesi ve söz konusu özelliklerin muhafaza edilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Buna bağlı olarak da hem ses türemesine hem de ses değişmesine uğramış kelimelerin müellif veya müstensihlerin imlaları doğrultusunda (zindegāne > zindigāne, cevelān > cevlān, tevāzu’ > tevāzi, deriçe > derece, āyīne > āyine, ās-mān > āsumān, terceme > tercüme vb.) aktarımlarının yapılması gerektiği kanaatindeyiz. Katı imla kuralları

ışletmek yerine dilin doğal, değişken ve yazıdan ziyade konuşma boyutunu esas alan bir bakış açısı geliştirmek daha yerinde olacaktır. Bu durumda tarihî metinlerin özellikle ses bilgisi çalışmalarına kaynaklık etmesi kolaylaşmış ve neşri yapılan metinlerin ağız özellikleri korunarak ortaya konmuş olacaktır. Buna bağlı olarak da ağız ve lehçe tasniflerinde önemli bir ölçü olan fonetik durumlar daha net gözlemlenebilecek ve Türk dilinin tarihî ağızlarının tasnifine kapı aralanmış olacaktır.

Kısaltmalar

AC	Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât. Berlin Devlet Kütüphanesi. Diez. A. Fol. 19.	KT	Eski Anadolu Türkçesi Satırarası Kur'an Tercümesi. Berlin El Yazmaları Kütüphanesi. A fol. 45
BG	Seyyid Battal Gazi. Bibliotheque nationale de France. Supplement turc 445	Mİ	Mirsâdü'l-İbâd, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Kitaplığı. 2235.
CM	Cevâhirü'l-Me'ânî. Paris Bibliotheque Nationale. Supp. 499.	MR	Miraç-nâme. Süleymaniye Kütüphanesi. 297.9
DM	Dâsitân-ı Mustafâ. Koyunoğlu Şehir Müzesi ve Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu. 13775	N	Nasihat-nâme. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Y.2636.
H	Hikâyât. Milli Kütüphane. 06 Hk 1637/5.	RSİ	Risâle-i Su'âl-i İblis. Konya Yazma Eserler Kütüphanesi. 42 Kon 5407/1.
KDT	Kız Destanı. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Y.520	SN	Firdevsî-i Rûmî, Süleymân-Nâme. C. 29-30, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. H.1527.
KDS	Kız Destanı. Süleymaniye Kütüphanesi. 4339.	TM	Terceme-i Tuhfetü'l-Mülûk. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi. 19 Hk 3099.

Kaynakça

- ABDÜLKADİROĞLU, Abdülkerim; SARI, Mehmet (1998). *Recâzâde Ahmed CevdetNevâdirü'l-Âsâr Fî Mütala'ati'l-Eş'âr (Seçme Beyitler)*. Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltevi.
- Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât. Berlin Devlet Kütüphanesi. Diez. A. Fol. 19.
- AŞKAYANAR, Elif. (2021). *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymân-Nâme-i Kebîr (80. Cilt, 452a-494a) Adlı Eseri (Dil Özellikleri-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- AYVA, Emine Şule (2019). *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymân-Nâme-i Kebîr Adlı Eseri (62. Cilt) (Metin-Dil İncelemesi-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Cevâhirü'l-Me'ânî*. Paris Bibliotheque Nationale. Supp. 499.
- ÇELİK, Erol (2008). *Mezîd-zâde Ayıntabî Nazmü'l-Ferâid Metin Sözlük İndeks Tıpkıbasım*. Yüksek Lisans Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.
- Dâsitân-ı Mustafâ*. Koyunoğlu Şehir Müzesi ve Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu. 13775.
- DEMİRCİ, Kerim (2015). "En az çaba yasası ve Kazak Türkçesindeki yaygın örnekleri" *Bilig*, 72: 25-42.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmut Dîvânı Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK.
- ERDAĞI DOĞUER, Binnur (2013). *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî Metin Sözlük*. Ankara: TDK.
- Eski Anadolu Türkçesi Satırarası Kur'an Tercümesi. Berlin El Yazmaları Kütüphanesi. A fol. 45
- Firdevsî-i Rûmî, Süleymân-Nâme*. C. 29-30, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. H.1527.
- Hikâyât*. Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 1637/5.
- <http://www.kamus.yek.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 19.10.2021).
- <http://www.otukensozluk.com/> (Erişim Tarihi: 20.10.2021).

- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2008). “Osmanlı Türkçesindeki Ekler Dudak Uyumuna Göre Nasıl Okunmalıdır?”. *Turkish Studies*, 3/6: 449-470.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2010). “Xavier Bianchi'nin “Dictionnaire Français-Turc” Adlı Szlgnde İmlanın Gizlediği Telaffuzlar.” *Trkbilgi*, 20: 1-11.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2016). “Osmanlı Türkçesinde Ara Biçim-I: Arapça ve Farsça Kelimeler” *Dil Araştırmaları*, 18: 103-124.
- KAYA, Abdurrahman (2013). *Cismi'nin Mevlid'i (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- KESKİN, Gülcan (2020). *Tuhfetü'l-Mlk (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Yüksek Lisans Tezi. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi.
- Kız Destanı*. Süleymaniye Kütüphanesi. 4339.
- Kız Destanı*. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Y.520
- KORKMAZ, Türkan (2017). *Arzu ile Kanber Hikyesi (Milli Kütüphane Nüshası 06 Mil Yz A 8618 ve Konya Nüshası 42 Kon 1882/2) (İnceleme-Metin-eviri-Dizin-Tıpkıbasım)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Szlg*. TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). “Batı kaynaklı kelimeler ve dilimiz üzerindeki etkileri”. *Türk Dili*, 524: 843-858.
- Miraç-nme*. Süleymaniye Kütüphanesi. 297.9.
- Mirsd'l-İbd*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi. 2235.
- Nasihat-nme*. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Y.2636.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2002). “Türkçedeki Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları.” *Türk Dili*, 612: 1033-1041.
- ÖZKAN, Fatma; MUSA, Bağdagül (2004). “Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi zerindeki Etkisi”. *Bilgi*, 30: 95-139.
- Risle-i Su'l-i İblis*. Konya Yazma Eserler Kütüphanesi. 42 Kon 5407/1.
- SAMİ, şemseddin (2010). *Kamus-ı Trk*. İstanbul: ağrı.
- SAMİ, şemseddin (2015). *Kamus-ı Trk*. Haz. Paşa Yavuzarslan. Ankara: TDK.
- Seyyid Battal Gazi. *Bibliothque nationale de France. Supplement turc* 445.
- Terceme-i Tuhfetü'l-Mlk*. orum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi. 19 Hk 3099.
- TUNA, Osman Nedim (1989). “Sümer-Türk Dillerinin Tarih ilgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 37: 257-293.
- TÜRK DİL KURUMU. Derleme Szlg <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi:20.09.2021).
- TÜRK DİL KURUMU. Güncel Türkçe Sözlük <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 19.10.2021).
- TÜRK DİL KURUMU. Tarama Szlg <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 19.10.2021).
- UYŞAL, İdris Nebi (20017). “Türkiye Türkçesindeki Alıntı Sözcüklerin Yazım ve Karşılığı zerine Bir Araştırma”. *Milli EĞitim*, 215: 87-110.
- YÜKSEL, Sedit (1965). *Mehmed Işk-nme (İnceleme-Metin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Çeviri Makaleler

Translations

Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Yeni Okuma ve Yorumlama Önerileri¹

Einige neue Lesungen und Interpretationsvorschläge zur Legende von Oghuz Kaghan

Osman Fikri Sertkaya

Çeviren

Melike Üzüm

Orijinal Künye

Sertkaya, Osman Fikri (1993). Einige neue Lesungen und Interpretationsvorschläge zur Legende von Oghuz Kaghan. *Altorientalische Forschungen*, 20/2: 360-368.

Dr., Humboldt Misafir Öğretim Üyesi

Johannes Gutenberg Üniversitesi Türkoloji Bölümü, Mainz / Almanya
Başkent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / Türkiye

e-posta melikeuzum@gmail.com

orcid 0000-0002-2338-8066

Atıf

Citation

Sertkaya, Osman Fikri (2021). Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Yeni Okuma ve Yorumlama Önerileri (Çev. Melike Üzüm). *Dil Araştırmaları*, 29: 223-231

Başvuru

Submitted
13.07.2021

Revizyon

Revised
26.07.2021

Kabul

Accepted
19.09.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online
30.11.2021

Öz

Bu yazı, Osman Fikri Sertkaya'nın 1993'te yayınlanan "Einige neue Lesungen und Interpretationsvorschläge zur Legende von Oghuz Kaghan" başlıklı makalesinin çevirisidir. Makalede Sertkaya, Oğuz Kağan Destanı'nın Türkçe Uygur harfli tek yazması üzerine yapılan çalışmaları değerlendirir, yeni okuma ve yorumlama önerileri sunar. İnceleme bölümünde ilk olarak birinci dizide, beşinci ve 44. satırda altıncı pozisyonda yer alan kelimeye düzeltme önerisi sunarak transliterasyonunu 'NKQW', çeviri yazısını *angku* olarak verir. Daha sonra anlamını değerlendirerek Türkçede çok yaygın kullanılan *yangku* > *yankı* "yankı" kelimesiyle ilişkisini açıklar. Eksik yazım sorunlarıyla ilgili, metnin 7. dizesini değerlendiren Sertkaya, bu dizinin farklı okunuşlarını vererek 'WDNDWM transliterasyonunu ve *öt(ün)ndüm* çeviri yazısını tasarladığını belirtir. Ayrıca makalede hala okunuşu ve anlamı belirsiz kelimelerin bulunduğuna dikkat çeker.

Anahtar Kelimeler: çeviri yazı, Oğuz Kağan Destanı, fonetik, anlambilim

ABSTRACT

This article is a translation of Osman Fikri Sertkaya's article titled "Einige neue Lesungen und Interpretationsvorschläge zur Legende von Oghuz Kaghan" published in 1993. In the article, Sertkaya evaluates the studies on the Oghuz Kagan Epic's single Turkish Uygur script, and shares new reading and interpretation suggestions.

¹ Haziran 1988'de Weimar'da DAMAK = Devamlı Milletlerarası Altayistik Konferansı (31. Permanent International Altaistic Conference)'nda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

In the analysis, he first proposes a correction to the word in the first line, fifth and sixth position in the 44th line, giving its transliteration as 'NKQW' and the transcription as *anġku*. He then evaluates its meaning and explains its relationship with the very common Turkish word *yangku* > *yanku* "echo". Evaluating the 7th verse of the text regarding the missing spelling problems, Sertkaya states that he provided the 'WDNDWM transliteration and the *öt(ün)ndüm* transcription by giving different readings of this line. He also points out that there are still ambiguous words in the article.

Keywords: transcription, Oguz Kagan Epic, phonology, semantics

0. Oğuz Kağan Destanı

Oğuz Kağan Destanı'nın Türkçe Uygur harfli tek yazması Paris'te, Fransa Milli Kütüphanesi'nde (Bibliothèque nationale de France) *Supplément Turc* etiketiyle 1001 numarada yer almaktadır.²

Yazmanın her sayfasında italik Uygur harfleriyle yazılmış 9 satır bulunmaktadır. Toplam 42 sayfadan oluşan bu nüshada metnin başında, ortasında ve sonunda boşluklar görülür. Son sayfada iki satır boş bırakılmıştır. Ayrıca 376 satırlık metinde manzum metinler de vardır.

1. Oğuz Kağan Destanı Üzerine Araştırmalar

1.1. Metnin Yayınları

Oğuz Kağan Destanı hakkında bugüne kadar altı ayrı yayın yapılmıştır. İlk olarak Wilhelm Radloff'un hazırladığı metin 1891'de St. Petersburg'da yayınlanmıştır.³ Bu çalışmanın ardından 1928'de Rıza Nour'un İskenderiye'deki⁴, 1932'de Willi Bang ve G. R. Rachmati'nin Berlin'deki⁵, 1959'da A. M. Ščerbak'ın Moskova'daki⁶, 1986'da E. Derbiselin ile M. Čarmuhammedov ve O. Kumisbaev'in Alma-Ata'daki⁷ ve son olarak 1986'da Geng Shimin'in Maken Dilekenov ile Pekin'deki⁸ yayınları gelir.

Yukarıda verilen bu altı yayın ortak olarak çeviri yazı, çeviri, açıklama ve dizin içerir.

² E. Blochet, *Catalogue de la collection de manuscrits orientaux arabes, persans et turcs*. Paris 1900, 151.

³ W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun*, I, St. Petersburg 1891, 232-244.

⁴ Rıza Nour, *Oughouz-Name, epepee turque, [Oguz-Name, Türk Destanı], Transcription en lettres phonétiques notes, Traduction Française, Texte en Türk de Turquie, Fac-Simile*, Alexandrie 1928.

⁵ W. Bang - G. R. Rachmati, "Die Legende von Oghuz Qaghan", *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, XXV*, Berlin 1932, 683-724.

⁶ A. M. Ščerbak, *Oguz-näme - Mukhabbat-näme, Pamjatniki drevneujgurskoj i starouzbekskoj pis'mennosti*, Moskva 1959, 1-110.

⁷ E. Derbiselin- M. Čarmuhammedov- O. Kumisbaev, *Oguz-Name, Muhabbat-Name*, Kazak SSR Gılım Akademiyası, Almatı 1986, 1-59.

⁸ Geng Shimin- Maken Dilekenov, *Türk uluttarının tarihi dastanı Oguz Name*, Beijing 1986, 83.

Oğuz Kağan Destanı üzerine yapılan ikinci bir yayın türü ise, bu altı yayın temelinde hazırlanan sadece metin ve çevirilerinden oluşan antoloji ve edebiyat tarihine katkı sağlayan çalışmalardır.

Bu tür yayınların temsilcileri olarak şu çalışmalar verilebilir: Hüseyin Nihal Atsız'ın 1940 ve 1943'te,⁹ Nihat Sami Banarlı'nın 1947 ve 1971'de,¹⁰ Ahmet Bican Ercilasun'un 1985'te İstanbul'daki yayınları¹¹ ve Abdukayyum Hoca'nın 1986'da Tursun Eyüp ve Israpil Yusup ile Urumçi'deki yayınları¹².

Manzum bölümlerin modern tercümeleleri, Oğuz Kağan Destanı üzerine yapılan yayınların üçüncü grubunu oluşturmaktadır. Bu çalışmalar, tercümeden ziyade yorumlama olarak değerlendirilmelidir. Bunlar, 1971'de Bahaeddin Ögel tarafından Ankara'da¹³, 1977'de Gavsettin Koçak tarafından İstanbul'da¹⁴ ve 1980'de Ali Öztürk tarafından Erzurum'da¹⁵ hazırlanmıştır.

1.2. Oğuz Kağan Destanı'nın Metni Üzerine Araştırmalar

W. Radloff ve Rıza Nour'un Oğuz Kağan Destanı'na ilişkin yayınlarının en eski ve ayrıntılı incelemesi “Sur la legende d'Uguz-Khan en écriture ouigoure” başlıklı makaleyle Paul Pelliot tarafından yapılmıştır.¹⁶ Bu çalışmada Pelliot, özellikle Rıza Nour'un 1928'deki yayınına eleştirel bir incelemeyle ele almıştır. Rıza Nour ise Pelliot'un bugün de önemini koruyan katkısına “Reponse a un article de M. Paul Pelliot sur l'Oughouz-Name” başlıklı makalesiyle yanıt vermiştir.¹⁷

Rıza Nour'un “Oughouz-Name” adlı yayını Türkiye'de Fuad Raif Bey tarafından “Oğuz-name” başlığı altında değerlendirilmiştir.¹⁸

W. Bang ve G. R. Rachmati'nin yayımından sonra, Finli bilim adamı Armas Salonen, Oğuz Kağan Destanı'na dayanan “(Oğuz Kağan dahil) “Uygurca İsim Çekimlerinin Sözdizimsel Kullanımı Hakkında” başlıklı bir tez yayınlamıştır.¹⁹

1948'de gerçekleştirilen XXI. Şarkiyatçılar Kongresi'nde, Denis Sinor'un “Sur la légende de l'Oguz-Kaghan” başlıklı bildirisi Ahmet Ateş tarafından Türkçeye

⁹ Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1940, 11-14; *Türk Edebiyatı Tarihi, En Eski Çağlardan Başlayarak Büyük Selçüklülerin Sonuna Kadar*, İkinci Basım, İstanbul 1943, 17-21.

¹⁰ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar*, Tarihsiz, 13-16; İkinci Baskı, İstanbul 1971, 17-22.

¹¹ Ahmet Bican Ercilasun, “Başlangıcından XIII. yüzyıla kadar Türk nazmı ve nesri”, *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri, Tarih. Antoloji. Ansiklopedi*, Birinci Cilt, İstanbul 1985, 47-49 (metin), 49-52 (tercüme).

¹² Abdukayyum Hoca-Tursun Eyüp-Israpil Yusup, *Kadimki Uygur Yazma Yadigarlıklarının Tallanma*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi 1984, 126-151.

¹³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Cilt I, Ankara 1971, 115-127.

¹⁴ Gavsettin Koçak, *Türk Destanı*, Milli Hareket (Doğuş), İstanbul 1977, 8-32.

¹⁵ Ali Öztürk, *Çağları İçinde Türk Destanları*, Mart 1980, 144-153.

¹⁶ P. Pelliot, “Sur la legende d'Uguz-khan en ecriture ouigoure”, *T'oung Pao* XXVII [1930], 247-358.

¹⁷ Rıza Nour, *Reponse a un article de M. Paul Pelliot sur l'Oughouz-Name*, Alexandrie 1931, 40.

¹⁸ Fuat Raif, “Oguzname”, *Öz Dilimize Doğru*, Sayı 1, 15 Mayıs 1932, 5-8.

¹⁹ A. Salonen, “Über den syntaktischen Gebrauch der Flexionsendungen der Nomina im Uigurischen (einschließlich des Oguz Qagan)” *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, X L IX [1937-1938], 44.

çevrilmiş ve “Oğuz Kağan Destanı üzerinde bazı mülâhazalar” başlığı ile yayınlanmıştır.²⁰

I. V. Stebleva, 1972 yılında Moskova’da yayınlanan “Poetičeskaja struktura Oghuz-Name”²¹ adlı çalışmasında, 83 mısra bulunduğunu belirterek Oğuz Kağan Destanı’nın manzum yapısını ele almıştır. Bizim bulgularımıza göre mısra sayısı daha fazladır.

Kapsamlı başka bir inceleme ise rahmetli hocam Mehmet Kaplan’a aittir. Bu çalışma, 1979 yılında *Oğuz Kağan Destanı* adıyla İstanbul’da yayınlanmıştır.²²

Daha önceki çalışmalarda yapılan bazı okuma ve çeviri hatalarının sonraki çalışmalarda kısmen düzeltildiği ya da geliştirildiği görülürken, diğer yandan önceki çalışmalardaki doğru okuma ya da çevirilerin yeni yazarlar tarafından kötüleştirildiği de dikkat çeker.

Türk Dil Kurumu tarafından Oğuz Kağan Destanı’nın yeni bir yayınının yapılması planlanmış ve bu amacı gerçekleştirmek için öncelikle Fransa Milli Kütüphanesi’nden metnin renkli fotoğrafları temin edilmiştir.

Bu metin külliyatıyla, özellikle de sözü edilen renkli fotoğrafları temel alan metin çevirisi ve transkripsiyonuyla uğraşmam, metnin önceki araştırmacılar tarafından yapılan okuma ve çevirilerine yönelik bazı yeni açıklamalar yapmam için imkân sağlamıştır.

Tespit ettiğim bulgulara dayanarak sadece iki konuyu, kelimelerin transkripsiyonuyla bağlantılı olarak eksik ünlüleri ve sözbaşı Y-’nin bulunmadığı kelimeleri ele almak istiyorum.

2. Birinci dizede beşinci ve 44. satırda altıncı pozisyonda yer alan bir kelime ’ÑKQW olarak verilmiştir. Buna karşılık, 48. satırda dördüncü pozisyondaki kelime ’ÑKWQW yazılmıştır.

48. satırda W olarak okunan karakterin, yazan kişi tarafından yapılan bir yazım hatası olduğuna inanıyorum. Bu durumda, her üç durumda da yalnızca ’ÑKQW okuma seçeneği kalır.

Wilhelm Radloff bu kelimeyi Uygurca baskı harfleriyle yazıya dökmüş ve “resim, imge” (Alm. Bild) olarak çevirmiştir.²³ Radloff daha sonra Oğuz Kağan’daki bu kelimeye sözlüğünün ilk baskısında *angu* şeklinde, “imge, resim, tasvir” (Alm. Bild, Bildnis) anlamlarıyla yer vermiştir.²⁴

²⁰ D. Sinor, “Sur la legende de l’Oghuz-kaghan”. *Actes du XXIIe Congres International des Orientalistes*, 1948, 175-176; “Oğuz kagan destanı üzerinde bazı mülâhazalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV, 1-2, 1950, 1-13.

²¹ I. V. Stebleva, “Poetičeskaja structura Oghuz-name”, *Pis’mennie Pamjatniki Vostoka. Istorikofilologičeskie issledovanija* 1969, Moskova 1972, 289-309.

²² Mehmet Kaplan, *Oğuz Kağan Destanı*, Dergah Yayınları Eğitim Dizisi İstanbul 1979, 62.

²³ Radloff (bk. dipnotu 2), X.

²⁴ W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, St. Petersburg 1888, s. 186 b.

Pelliot bu kelimeyi *anġagu* (1), *anġgu* (44) ve *anġugu* (48) olarak okur. Bunu *ang-* “hatırla-” (Fr. *se rappeler*) fiilinden *-gu* eki ile türetilen bir isim olarak açıklar.²⁵

Bang ve Rachmati, Oğuz Kağan Destanı’ndaki bu kelimeyi *anġagu* (1 ve 44) ve *anġugu* (48) olarak okurlar ve kökeni hakkında kelimenin başka hiçbir yerde görülmediğini ve bu nedenle bilinmediğini belirtirler. Kelimeye “resim” (Alm. *das Bild*) anlam karşılığını verirler.²⁶

A. M. Ščerbak kelimemizi *anġagu* (1), *anġ(a)gu* (44) ve *anġugu* (48) olarak teşhis etmekte ve *Divanü lügati’t- Türk I*’de *anġ* “yanak” (Alm. *Wange*), Kutadgu Bilig’de *enġ* “yüz” (Alm. *Gesicht*) şeklinde görülen bu kelimelerden yararlanarak isim kökünden türemiş olduğunu belirtmektedir. Ščerbak ise *anġ* kelimesini “yüz” olarak yorumlamaktadır. Bu isim kökünden *anġ+ a-* “kendini tanıtmak” (Alm. *sich vorstellen*) fiili, *+a-* fiil yapma ekiyle oluşturulmuştur. Bu fiilden de *-gu* isim yapma ekiyle *anġagu* şeklinde substantif yapı türetilmiştir.²⁷

Ben ise ’NĶŴ olarak transliterasyonunu yaptığım bu kelimenin çeviri yazısını (transkripsiyon) *anġku* şeklinde gösterdim ve Türkçede çok yaygın kullanılan *yangku* > *yankı* “yankı” kelimesi ile aynileştirdim. Benzer örnek olarak da Türkçede nadir olmayan başlangıç çift seslerinden (Anlautsdubletten) birkaç örnek verdim: *az-/yaz-* “günah işlemek”, *ıldız/yıldız* < *yultuz, ıldırım/yıldırım* vb.

Oğuz Kağan Destanı’nda (OKD) kökeninde sözbaşı *Y-* sesi bulunan aşağıdaki iki kelimedede bu ses yoktur:

ET. y-	TT. y-	OKD Ø-
<i>yigit</i> (EDPT 911 b)	<i>yigit</i>	<i>igit</i> (2) 18,197
ET. y-	TT. Ø-	OKD Ø-
<i>yinçü</i> (EDPT 944 a-b)	<i>inci</i>	<i>ünçü</i> (1) 97

Diğer yandan OKD’de ise, Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi normalde ünlü ile başlayan nadiren de *Y-* öntüremesi görülen üç kelime görülür:

ET. ı-	TT. a-	OKD ı-	OKD yi-
<i>ıgaç</i> (EDPT 79 b-80 a)	<i>agaç</i>	<i>ıgaç</i> (9) 30; 37; 71; 72; 192; 210; 211; 361 ve 364.	<i>yıgaç</i> (1) 34
ET. é-	TT. e-	OKD i-	OKD yi-
<i>él kün</i> (EDPT 121 b)	<i>el gün</i>	<i>il kün</i> (13) 25; 90; 95; 163; 169; 220; 262; 265; 269; 271.	<i>yil kün</i> (2) 23; 78
ET. e-	TT. e-	OKD i-	OKD yi-
<i>er</i> (EDPT 121 b)	<i>er</i>	<i>ir</i> (4) 208; 236; 239; 252.	<i>yir</i> (1) 314

Yukarıdaki örneklerde verilen kökeninde *Y-* bulunmayan biçimler *il kün* 13 kez, *ıgaç* 9 kez ve *ir* 4 kez kullanılmıştır, *Y-* ile kullanımları ise iki kez (*yil kün*) ve birer kez (*yıgaç* ve *yir*) görülür.

²⁵ Pelliot (bk. dipnotu 15), 249.

²⁶ Bang- Rachmati (bk. dipnotu 4), 686-687.

²⁷ Ščerbak (bk. dipnotu 5), 64.

Diğer tarafta ise OKD’de *anġku* < *yanġku*, *iġit* < *yigit* ve *inçü* < *yinçü* kökeninde Y- ile başlayan ancak bu ilk ünsüzünü kaybetmiş üç kelitemiz vardır. Bu türden örneklerden bahsedeceğiz.

OKD’de *anġku*’nun fonetik yönünü açıklığa kavuşturduktan sonra, tekrar anlamsal yönüne dönmemiz gerekmektedir. ET. *yanġku* için Clauson (EDPT 949 a-b) sadece “yankı” (İng. echo) anlamını verir. Ancak OKD’nin üç yerinde *anġku* için “resim, imge” anlamı kesindir. Osmanlı ve Türkiye Türkçesinden hareketle anlam bağlamını açıklamaya çalışmak istiyorum. Türkiye Türkçesinde “echo” anlamında eskicil *yankı* kelimesi ve Arapça kökenli *akis*, *aks-i seda* kopyalama kelimeleri vardır; “resim, imge” (Alm. Bild) için ise Arapça “resim” ve “sûret” kelimelerini kullanıyoruz. Şimdi, yazı dilinde *resim çektirmek* veya *resmini çektirmek* kullanımlarını, halk dilinde ise aynı anlamda *akis çektirmek*, *aksini çektirmek* ya da *sûret aldirmek* kullanımlarını buluyoruz. Bu durum, “resim, imge” ve “yankı” sözcüklerinin bir şeyin yansıtıldığı, geri çevrildiği ortak kavram alanından hareketle birbiriyle anlam olarak yakından ilişkili olduğunu gösterir. OKD *anġku* ve ET *yanġku* arasında varsayılan bu bağlantı doğru ise, OKD nedeniyle ortak ön biçim (Alm. Vorform) için ikinci anlam olarak “resim, imge” de kabul edilmelidir. Oğuz Kağan Destanı’nın sonundaki mısralarda *iġit*, *ünçü* ve *anġku* sözcükleri gibi y- > Ø- aşamasının görüldüğü başka örnekler de bulunur.

<i>(ey og)ul-lar</i>	<i>köp m(e)n asdum</i>	4 + 4 = 8
<i>uruşgu-lar</i>	<i>köp men kördüm</i>	4 + 4 = 8
<i>cıda bile</i>	<i>köp ok atdum</i>	4 + 4 = 8
<i>aygır b(i)rle</i>	<i>köp yürüdüm</i>	4 + 4 = 8
<i>düşman-lar-nı</i>	<i>iġla-gur-dum</i>	4 + 4 = 8
<i>dost-larum-nı</i>	<i>men külgürdüm</i>	4 + 4 = 8
<i>kök tengri-ge</i>	<i>men ödedim</i>	4 + 4 = 8
<i>sen-ler-ge bi</i>	<i>re men yurtum</i>	4 + 4 = 8

(Oğuz Kağan Destanı, 372-376)

Bu kıtaların sekiz heceli olarak yazılan ilk mısraları W. Radloff tarafından şöyle çevrilmiştir: “Ey oğullar, ben uzun yaşadım.”²⁸ Radloff metni sadece Uygur alfabesiyle verdiği için dizeleri tam olarak nasıl okuduğunu bilmiyoruz.

Rıza Nour ilk dizeyi şu şekilde okumuştur: *ey ogullar / küb men aşadum*. Yani o dokuz heceli olarak hesaplıyor. Fransızcaya “O mes fils! Moi, j’ai beaucoup vecu”²⁹, Türkçeye “Ey oğullar ben çok yaşadım”³⁰ olarak çevirmiştir.

Paul Pelliot aynı dizeyi şu şekilde okur: *ogullar köp / men aşadum* ve bunu “Mes fils, j’ai beaucoup vecu”³¹ olarak çevirir. Pelliot, sekiz heceli olduğunu doğru bir şekilde tespit eder ve *köpten* sonra orta duraklamayı düzenler. Satırın başındaki *ey*

²⁸ Radloff (bk. dipnotu 2) XIII.

²⁹ Nour (bk. dipnotu 3) 56.

³⁰ Nour (bk. dipnotu 3) 64.

³¹ Pelliot (bk. dipnotu 15) 348-349.

kelimesini³² kabul edilemez bir şekilde görmezden gelir. Ayrıca geri kalan dizelerin ikinci yarısının hep *köp* ile başladığı açıkça görülür.

İlk satırdaki fiil diğer Rıza Nour ve P. Pelliot'un yorumlamasıyla aynı şekilde Wilhelm Radloff tarafından "yaşamak" (Alm. leben) olarak çevrilmiş, *aş(a)* - (< *aş(a)dum*) çeviri yazısıyla verilmiştir. Bang ve Rachmati dizeyi şöyle okur: *ey ogullar / köp men aşdum*. Almanca çevirileri "O Söhne ich habe viele übertroffen"³³ ve Türkçe çevirileri "*Ey ogullarım ben çok aşım*"³⁴ şeklindedir.

Bang ve Rachmati'nin "aşmak (*aşmak*)" (Alm. übertreffen) çevirisi benim görüşüme göre Radloff, Nour ve Pelliot'a kıyasla bir geri adımdır. Ancak daha sonra birçok kişi tarafından kabul görmüştür.

Her durumda, OKD'de iki farklı *aş(+ a)*- fiili vardır.

Biri *aş* "yiyecek" isminden türetilen fiil, örneğin *aşadular içtiler* (satır 94; 369) kavşağında (Alm. die Junktur) "yiyip içtiler".

İkinci *aş(+a)*-, bizce *igüt*, *ünçü*, *anğku* gibi sözbaşı *Y*- sesinin düşmesiyle *yaş* "yıl" isminden türeyen (*y*)*aş(a)*- > *aş(a)*- fiilidir.

Bu ikinci fiil, ET. *yaşa-* filinin tipik bir OKD varyantıdır (EDPT 976 b-977 a)³⁵. Söz konusu mısra şu şekilde anlaşılmalıdır: *ey ogullar / köp men yaşadum*. Vezinden dolayı (*y*)*aşdum* biçimindeki iki ünsüz arasına vurgusuz bir ünlü yerleştirilmesi gerekmiştir. Radloff ve onun ardılları olarak çevirisi de şu şekilde olmalıdır: "Ey oğullar! ben uzun zaman yaşadım."

3. Şimdi makalenin son kısmına, yani eksik yazım sorununa dönüyoruz. Öncelikle şimdiye kadar tespit edilen eksik yazımların sistematik bir değerlendirmesini yapacağım.

	İlk Hecede	İkinci Hecede
	Düz Ünlüler: a, e, ı, i	
(a)	<i>b(a)ghıg</i> 189 <i>d(a)kı</i> 96, 279 <i>y(a)kşı</i> 176	<i>aş(a)</i> - 94, 369 <i>aş(a)</i> - 372 < (<i>y</i>) <i>aş(a)</i> -
(e)	<i>k(e)ne</i> 40, 49, 102, 115, 248, 257, 310, 347, 355 <i>m(e)ngle</i> - 246 <i>s(e)v</i> - 63, 82 <i>y(e)z</i> 47	<i>yib(e)r</i> - 18
(ı)	-	<i>kut(ı)bız</i> 190 <i>urug(ı)bız</i> 191-192
(i)	<i>y(i)</i> - 45 <i>y(i)mek-ke</i> 42	<i>düb(i)nde</i> 37 <i>siv(i)nç</i> 244

³² Nour (bk. dipnotu 3) Tafel IV.

³³ Bang - Rachmati (bk. dipnotu 4) 705.

³⁴ Bang - Rachmati (bk. dipnotu 4) 33.

³⁵ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, 976 b - 977 a.

Yuvarlak Ünlüler: o, ö, u, ü

(o)	<i>s(o)yrka-</i> 121	-
(ö)	-	-
(u)	-	<i>ıgaç(u)ng</i> 192
(ü)	-	-

Bunlara ikinci hecedeki eksik *ü* örneği vb. başka örnekler de eklenebilir diye düşünüyorum.

Sözü edilen metnin 7. dizesi W. Radloff tarafından şöyle çevrilmiştir: “dem blauen Himmel habe ich Alles vorgestellt.”³⁶ (Her şeyi mavi gökyüzüne sundum.)

Rıza Nour dizenin çeviri yazısını şu şekilde verir: *gök tanrıge men ödedim*³⁷. Fransızca ve Türkçeye çevirisi ise şöyledir: “J’ai payé au Ciel Bleu (j’ai remli mes devoirs envers Dieu)”³⁸ ve “Ben (borcumu) gök tanrıya ödedim.”³⁹

Paul Pelliot’un çeviri yazısı şu şekildedir: *kök tängri-ge män ötädüm*. Çevirisi: “J’ai fait mon dû envers le Ciel Bleu.”⁴⁰

Bang ve Rachmati bu dizeyi *køk dāngri-kä män ödädüm* şeklinde okur.⁴¹ Almanca tercümesi ise şöyledir: “Ich habe dem blauen Himmel gegenüber meine Pflichten erfüllt.”⁴² Türkçe çeviri yazısı *køk dāngri-ge men ödeditim*⁴³ ve tercümesi “Ben Gök Tanrıya borcumu ödedim.”⁴⁴ olarak verilir.

Bu mısranın Şçerbak,⁴⁵ Stebleva⁴⁶, Çarmuhamedov⁴⁷ ve Geng Shimin⁴⁸ tarafından okunuşu ve çevirisi yeni bulgular sunmaz, hepsi Bang ve Rachmati’nin görüşlerine bağlı kalmışlardır.

Ben de yeni baskı için fiil biçiminin transliterasyonunu ’WDNDWM olarak verdim ve çeviri yazısını *öt(ü)ndüm* şeklinde tasarladım.

Eski Türkçede “söylemek, arz etmek, rica etmek” anlamıyla sıkça kullanılan *ötün*-fiili her zaman üst mevkideki bir kişiye saygı göstererek hitap etmek için kullanılır. Bu sözcük, “buyurmak, yanıt vermek, öğüt vermek” anlamlarını taşıyan *yarlıka*-sözcüğünün karşıt anlamlısıdır. Borç ödemek ile de bir ilgisi yoktur. Son iki dize için okuma önerim şöyledir:

Kök Tengrige men öt(ü)ndüm / Senlerge bire men yurtum.

³⁶ Radloff (bk. dipnotu 2) XIII.

³⁷ Nour (bk. dipnotu 3) 29.

³⁸ Nour (bk. dipnotu 3) 56.

³⁹ Nour (bk. dipnotu 3) 64.

⁴⁰ Pelliot (bk. dipnotu 15) 348-349.

⁴¹ Bang- Rachmati (bk. dipnotu 4) 704.

⁴² Bang- Rachmati (bk. dipnotu 4) 32.

⁴³ Bang- Rachmati (bk. dipnotu 4) 705.

⁴⁴ Bang- Rachmati (bk. dipnotu 4) 33.

⁴⁵ Şçerbak (bk. dipnotu 5) 63.

⁴⁶ Stebleva (bk. dipnotu 20) 309.

⁴⁷ Çarmuhamedov (bk. dipnotu 6) 48 (Çeviri), 59 (Metin).

⁴⁸ Geng Shimin (bk. dipnotu 7) 36 (Metin), 41 (Çeviri).

Çevirisi ise şu şekildedir: “Ben, Gök Tanrı’ya ülkemi oğullarıma vermesini arz ettim.”

Ünlüsü eksik olan kelimelerin listesi *öt(ü)n-*’ü de içerecek şekilde genişletilmelidir.

Son olarak, OKD’de okunuşu ve anlamı hâlâ belirsiz olan birkaç kelime daha bulunduğunu belirtmek isterim. Başka bir yazımda destandaki ilk kelimenin yani *bolsungıl*’ın dil bilgisel yapısını açıklamaya çalışacağım.

Kutadgu Bilig: Clauson'un Nüshaların Kökenine Dair Gözlemleri

Kutadgu Bilig: Clauson's Observations on the Origin of Extant Mss.

Emine Gürsoy-Naskali

Çeviren

Ebubekir Eraslan

Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Türk Dili Bölümü, Muğla/Türkiye

e-posta ebubekireraslan@mu.edu.tr

orcid 0000-0003-3713-1242

Orijinal Künye

Naskali, E. G. (1990). Kutadgu Bilig: Clauson's Observations on the Origin of Extant Mss. *Altaic Religious Beliefs and Practices. Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference* (Budapest June 24-29, 1990). Ed. by G. Bethlenfalvy et al. Budapest: 157-160

Atrf

Citation

Gürsoy-Naskali, Emine (2021). Kutadgu Bilig: Clauson'un Nüshaların Kökenine Dair Gözlemleri (Çev. Ebubekir Eraslan). *Dil Araştırmaları*, 29: 233-237

Başvuru

Submitted
26.06.2021

Revizyon

Revised
08.07.2021

Kabul

Accepted
04.09.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online
30.11.2021

Öz

Kutadgu Bilig'in bugün için elimizde üç nüshası vardır. Bulunan ilk el yazması nüsha Herat nüshası (Viyana nüshası olarak da bilinir), Uygur alfabesiyle yazılmıştır. 1439'da istinsah edilmiştir. Ardından Kahire nüshası ve en sonunda Nemengan (veya Fergana) nüshası bulunmuştur. Kahire nüshası muhtemelen XIII. veya XIV. yüzyıldan kalmadır ve Fergana nüshası da 1367'den önce kopyalanmıştır.

Clauson'a göre Kutadgu Bilig'in en az 11 nüsha vardır. Yine Clauson'a göre müellif nüshasından yapılan her istinsahta hataların arttığını, ilk nüshada konu başlıklarının Farsça olduğunu, ön sözler aracılığıyla yazmalar arasında bağlantıların kurulabileceğini ve ana yazmada indeksin olmadığını söylemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, üç nüsha, köken

ABSTRACT

There are three extant MSS of KB. The first MS to be found was the Herat MS (also known as the Vienna MS) which is in the Uighuric script. It was copied in 1439. Then the Cairo MS and finally the Nemengan (or Fergana) MS were found. The Cairo MS probably dates from the 13th or the 14th century and the Fergana MS was copied sometime before 1367. According to Clauson, Kutadgu Bilig has at least 11 copies. Again, according to Clauson, he says that errors increase in every copy made from the author's copy, that the subject headings in the first copy are Persian, that connections can be made between manuscripts through

prefaces, and that there is no index in the main manuscript.

Keywords: Kutadgu Bilig, three extant MSS, origin

Kutadgu Bilig, Türklerin İslam dinine geçmesinden sonra Türk şiirinin ilk önemli eseridir. Kutadgu Bilig, prensler (hakanlar, kağanlar) için bir aynadır. Bir yandan devlet yönetiminin ilkelerini ortaya koyar, diğer yandan da okuyucuyu bu dünyada ve diğer dünyada mutluluğa nasıl ulaşılacağı konusunda bilgi verir. Kutadgu Bilig, Karahanlılar döneminde Orta Türkçe döneminde yazıldı. Eserin yazarı, Balasagun (Kuz-Ordu olarak da bilinir)'un yerlisi Yûsuf'tur. Yûsuf, Kutadgu Bilig'in yazımına şu anda Kırgız SSR'de (Balasagun'un kesin konumu belirsizdir) bulunan Balasagun'da başladı. Şimdi Çin Halk Cumhuriyeti'nde bulunan Kaşgar'da 1070 yılında eserini tamamladı. Bu büyük eser daha sonra dönemin Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Kara Hân Ebû Ali b. Süleymân Arslan Kara Hân'a sunuldu. Eseri çok beğenen Han, Yusuf'a Ôâs Ôâcib unvanını vermiştir.

Kutadgu Bilig'in bugün için elimizde üç nüshası vardır. Bulunan ilk el yazması nüsha Herat nüshası (Viyana nüshası olarak da bilinir), Uygur alfabesiyle yazılmıştır. 1439'da istinsah edilmiştir. Ardından Kahire nüshası ve en sonunda Nemengan (veya Fergana) nüshası bulunmuştur. Kahire nüshası muhtemelen XIII. veya XIV. yüzyıldan kalmaz ve Fergana nüshası da 1367'den önce kopyalanmıştır.

Birçok bilim adamı dikkatini Kutadgu Bilig'e çevirmiştir. Kutadgu Bilig üzerinde çalışan ilk bilim adamları Jaubert (1825: 39-52, 78-95), Vambéry (1870) ve Radloff (1890-1898)'tur. Kutadgu Bilig'in üç nüshası da Türkiye'de tıpkıbasım olarak basıldı (1942-1943). Reşit Rahmeti Arat (1947-1959), üç nüshanın edisyon kritiğini yaptı ve Kutadgu Bilig'i Türkçeye çevirdi. Karimov (1971), Kutadgu Bilig'in yayımını bir girişle birlikte Özbekçe olarak yaptı. Clauson (1972), Etimolojik Sözlüğü'nde Kutadgu Bilig'in söz varlığına yer verdi. Kemal Eraslan, Osman Sertkaya ve Nuri Yüce (1979), Arat basımının indeksini neşrettiler. Ivanov (1983), Kutadgu Bilig'i Rusçaya çevirdi; cilt Kononov ve Ivanov'un eklerini de içerir. Dankoff (1983), açıklamalı bir İngilizce çevirisini yaptı. Son olarak Kutadgu Bilig, Sincan'dan bilim adamları komitesi tarafından transkribe edildi ve Yeni Uygurcaya çevrildi (1984). Kutadgu Bilig'in en son yayını 1990 yılında, Taşkent'te Bakircan Tuhliev'in gençler için hazırladığı Özbek versiyonudur.

Arat (1947), Bombacı (1953) ve Dankoff (1979: 89-99) gibi bazı akademisyenler, Kutadgu Bilig nüshaları arasındaki bağlantılar hakkında yorumda bulundular. Bu yorumlara, bu yazıda Sir Gerard Clauson'un görüşlerini eklemek istiyorum. Clauson'un görüşleri, Arat'ın gözlemlerinin sonrasına Dankoff'un görüşlerinden de öncesine dayanır.

Arkadaşım Osman Sertkaya; Arat'ın Kutadgu Bilig baskısının indeksi üzerinde çalışırken Arat'ın Kutadgu Bilig basımının I. cildinin kopyası arasında, "Kutadgu Bilig'in metin tarihini" gösteren bir kağıt parçası buldu. El yazısı Clauson'a aitti. Arat'ın şahsî evrakları arasında Clauson ile yazıştığına dair herhangi bir belge de yoktu.

Kutadgu Bilig'in nüshalarının tarihî çizelgesinde Clauson, muhtemel ve mevcut nüshaları tanımlarken dört noktayı değerlendirmektedir. İlk olarak Kutadgu Bilig metnindeki hatalara atıfta bulunmaktadır. Doğal olarak, Yûsuf Has Hâcib'in müellif nüshası hatasızdır. Ancak sonraki her istinsah metnindeki hataların sayısını artırmıştır. Dolayısıyla, şemadaki açıklama “hata yok”tan “birkaç hata”ya, “daha fazla hata”ya ve “daha fazla hata”ya doğru artış göstermektedir.

İkincisinde, bölüm başlıkları konusunu ele almaktadır. Mevcut üç nüshanın Türkçe bölüm başlıkları vardır. Clauson'a göre, müellif nüshasında ve ilk birkaç nüshada Farsça başlıklar bulunmaktaydı.

Üçüncüsü ön sözlerle ilgilidir. Kutadgu Bilig'e sonradan eklenen biri manzum ve biri mensur olmak üzere iki ön söz vardır. Genelde manzum ön sözün, mensur ön sözden önce eklendiği kabul edilmektedir. Kahire ve Viyana nüshasının bir mensur ve bir manzum ön sözü varken Fergana nüshasının sadece mensur ön sözü bulunmaktadır. Clauson yanlışlıkla; Kahire nüshasının sadece bir manzum ön söze (Kahire nüshasının hem manzum hem de mensur ön sözü vardır) ve Fergana nüshasının da yalnızca bir mensur ön söze (bu noktayı bir soru işaretiyle sorgular) sahip olduğunu belirtmektedir. Ancak, bu hataya rağmen Clauson; Fergana nüshasını ayırt eder ve onun Kahire ve Viyana nüshasından ayrı bir nüshaya dayandığını düşünür, Viyana nüshasının dayandığı nüshayla aralarında bir temas olduğu kabul eder.

Dördüncüsü de fihristlerle ilgilidir. Şemaya göre, müellif nüshasının fihristi yoktu ve ilk ana nüshadan itibaren tüm nüshalara bölüm başlıkları fihristi sonradan eklendi. Eldeki üç nüshanın hepsinde de bölüm başlıkları fihristi yer almaktadır.

Clauson, Kutadgu Bilig'in nüshalarının tarihine baktığında eserin en az 11 nüshasının olduğunu varsaymaktadır. Şemaya göre F2 Fergana nüshasını, K Kahire nüshasını ve V Viyana nüshasını karşılamaktadır. Clauson, diğer akademisyenlerin de aynı görüşte olduğu gibi, Fergana nüshasının diğer ikisinden daha eski nüshalara dayandığı görüşünü vurgulamaktadır. Clauson, Uygur alfabesiyle yazılmış Viyana nüshasının Arap alfabesiyle yazılmış başka bir nüshadan istinsah edildiği konusunda diğer bilim adamlarıyla da hemfikir. Bununla birlikte, müellif nüshasının hangi alfabeyle yazıldığı konusunda açık bir şekilde yorum yapmaz. Arat; kültürel şartlar gereği müellif nüshasının Uygur alfabesiyle yazıldığı görüşündedir. Bombaci da 1953 yılında Arat neşrine dayanarak yaptığı araştırma sonucunda, Kutadgu Bilig'in müellif nüshasının Arap alfabesiyle yazıldığını ispat etmiştir. Clauson'un şablonuna, Türklük araştırmalarının tarihî bir belgesi olarak değer veriyoruz.

- RADLOFF, Wilhem (1898). "Zum Kudatku Bilik". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 52/152.
- RADLOFF, Wilhem (1898). "Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku Bilik". *Izv'stiya Imperatorskoy Akademiy Nauk*. 9/4: 309-319.
- RADLOFF, Wilhem (1900-1910). *Das Kutadku Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Bälasagun, Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, I. Lieferung: p. 2-95 der Wiener Handschrift, II. Lieferung: p. 95-185 der Wiener Handschrift*, St. Petersburg: Commissionaire der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- VAMBERY, Herman (1870). *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*. Innsbruck: Wagnersche Universitäts-Buchdruckerei.
- YUSUF HAS HACİB (1942). *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I: Viyana Nüshası*. İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- YUSUF HAS HACİB (1942). *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım II: Fergana Nüshası*. İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- YUSUF HAS HACİB (1943). *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım III: Mısır Nüshası*. İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- YUSUF HAS HACİB (1984). *Kutadgu Bilig*. Beijing: Sincan Uygur Aptonom Rayonluk İctimai Penler Akademisi Milletler Edebiyatı Tetkikat Enstituti.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Yayın Değerlendirmeleri

Reviews

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Yazınsal Göstergebilim Bir Kuram Bir Uygulama Anlam Üretim Süreçleri

Kalelioğlu, Murat (2020). *Yazınsal Göstergebilim: Bir Kuram Bir Uygulama, Anlam Üretim Süreçleri*. Ankara: Seçkin. 216 s. ISBN: 978-975-02-6378-1.

Ezgi İnal

Öğr. Gör., İstanbul Aydın Üniversitesi
Eğitim Fakültesi / Türkçe Öğretimi Uygulama ve
Araştırma Merkezi, İstanbul / Türkiye
e-posta ezgiinal1@aydin.edu.tr
orcid 0000-0002-1573-9401

Ceren Selvi

Arş. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Ankara / Türkiye
e-posta ceren.ybu@gmail.com
orcid 0000-0002-7606-4292

Atrf

Citation

İnal, Ezgi; Selvi, Ceren (2021). Yazınsal
Göstergebilim Bir Kuram Bir Uygulama Anlam
Üretim Süreçleri.
Dil Araştırmaları, 29: 241-244

Başvuru

Submitted
11.05.2021

Revizyon

Revised
23.05.2021

Kabul

Accepted
26.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online
30.11.2021

Seçkin Yayıncılık tarafından 2020 yılında ilk baskısı yapılan *Yazınsal Göstergebilim, Bir Kuram Bir Uygulama, Anlam Üretim Süreçleri* adlı eser, Dr. Murat Kalelioğlu tarafından kaleme alınmıştır. Eser; Teşekkür (7-8), Önsöz (9-15), Çizelgeler Listesi (19), Şemalar Listesi (21), Kısaltmalar (23), Giriş (s. 25-30), 1. Bölüm Göstergebilim Kuramı (31-54), 2. Bölüm Gösterge'den Göstergebilim'e Anlamlama

Yolculuğu (55-79), 3. Bölüm Sabahattin Ali'nin Ayran Anlatısının Üç Boyutlu Yapısı ve Anlamlandırma Süreci (81-193), Sonuç (195-197), Ek (199-207), Kaynakça (209-212) ve Kavramlar Dizini (213-215) olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır.

Dr. Murat Kalelioğlu'nun eseri, Teşekkür bölümü ile başlamaktadır. Bu bölümde kısaca kitabın içeriğinden bahsedilmiş ve çalışmada katkısı bulunan alan hocalarına teşekkür edilmiştir. Daha sonra Önsöz bölümü karşımıza çıkmaktadır. Önsöz, Prof. Dr. Doğan Günay tarafından kaleme alınmıştır. Günay, burada göstergebilimin önemi ve göstergebilimin ne olduğu noktasında açıklamalar vermiştir. Eserde yöntem olarak kullanılan Paris Göstergebilim Okulu'nun kurucusu Algirdas-Julien Greimas'ın göstergebilim kuramının önemli noktaları anlatılmıştır. Önsöz kısmı, göstergebilimin ne olduğunu anlama açısından oldukça kısa ve öz bir bölüm olmuştur.

Daha sonra İçindekiler, Çizelgeler Listesi, Şemalar Listesi, Kısaltmalar ve Giriş bölümleri karşımıza çıkmaktadır. Dr. Murat Kalelioğlu, giriş bölümüne Türkiye'de göstergebilime hizmet etmiş önemli hocalardan bahsederek başlar: Süheyla Bayrav, Berke Vardar ve Tahsin Yücel... Tüm bu isimler, göstergebilim alanına ilgi duyan herkes için ilk sözü edilen, çalışmaları ilk okunan önemli isimlerdir. Kalelioğlu, Türkiye'de yapılan göstergebilim çalışmalarının durduğu noktayı da bu bölümde değerlendirmiştir. Bu bölümde dikkati çeken en önemli husus, göstergebilimin her alana uygulanabilir olduğunun vurgulanmasıdır. Herhangi bir konuda bir araştırma yapmak isteyen birisi, çalıştığı alana uygun bir göstergebilim kuramı seçerek ortaya birbirinden farklı anlamlandırmalar çıkarabilir. Bunun gerçekleşmesi için de Kalelioğlu, hem çalışılan alana hem de göstergebilim kuramlarına hâkim olmanın öneminin altını çizmiştir. Göstergebilimi, doğru temeller üzerinde anlamlandırabilmek için yoğun bir okuma süreci yapılması gerektiği de ifade edilmiştir: "Göstergebilimin terimcesine iyi derecede hâkim olabilmek için hem felsefe alanından okumalar yapmak çok önemlidir hem de çoklu okuma yapmak oldukça gereklidir."

Eserin birinci bölümü, "Göstergebilim Kuramı" adını taşımaktadır. Bölüm, kendi içerisinde üç ana başlığa ayrılmıştır: 1. Göstergebilim nedir? 2. Göstergebilimin Uygulama Alanları 3. Bir Kavram Olarak Gösterge. Bu kısımda genel olarak eserde kullanılan yöntemden ve Saussure temelli göstergebilim kuramının genel hatlarından söz edilmektedir. Göstergenin değerinin karşıtlıklar içinde ortaya çıkması, öğrenciler ve göstergebilim araştırmacıları arasında ilgi çeken noktalardan birisidir. Bu karşıtlıklar da Saussure temelli göstergebilimin temel noktalarını oluşturmaktadır. Göstergebilimin temel düşünce noktasını «gösterge» terimi oluşturur ve Saussure de dildeki her şeyin bir gösterge olduğunu belirtir. Çevremizde sadece dilsel göstergeler bulunmaz. Kalelioğlu da günlük hayatta anlam yüklenen her şeyin aslında birey için birer gösterge olduğunu söyler. Bu bölümde göstergebilimin bilimsel anlatımı yanında göstergelerin ve göstergebilimin bireyin hayatını ne denli kuşattığının vurgulanması dikkat çekici ve önemlidir.

Eserin ikinci bölümü, "Gösterge'den Göstergebilim'e Anlamlandırma Yolculuğu" adını taşımaktadır. Bölüm kendi içerisinde üç ana başlığa ayrılmıştır: 1. Charles Sanders Peirce ve Ferdinand de Saussure'ün Anlamlandırma Kuramları 2. Göstergebilimin Oluşmasına Katkı Sağlayan Dilbilimciler 3. Yazınsal Göstergebilim Tasarısı. Bölümün girişinde genel olarak gösterge kavramının içeriğinden bahsedilmiştir. Bu bölüm, metin

incelemesine geçmeden önce kullanılan yöntemi okuyucunun zihninde sağlam bir şekilde anlamlandırabilmesi için bir geçiş bölümü ve Greimas göstergebiliminin temel noktalarının oldukça anlaşılır bir şekilde özetlendiği kısım olarak değerlendirmek mümkündür. Özellikle, Saussure temelli göstergebilim kuramının altyapısını oluşturan karşıtlıklar, örnekler ile açıklanmıştır. Burada dilbilim ve göstergebilimin farkları kısa ve öz bir şekilde anlatılmıştır. Daha sonra göstergebilimin oluşmasına katkı sağlayan Vladimir Propp, Claude Levi-Strauss, Rudolf Carnap, Nikolai Trubetzkoj, Andre Martinet ve Roman Jakobson gibi isimlerden kısaca bahsedilmiştir. Bu bölümün sonunda incelemeye geçmeden hemen önce, Greimas göstergebilimi aktarılmıştır. Greimas göstergebiliminin Saussure temelli olduğunu burada yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Özellikle göstergebilimin bir bilim dalı olarak değil de uygulanabilir bir inceleme alanı olduğunu savunmasının önemli olduğu görülmektedir.

Eserin üçüncü bölümünde Sabahattin Ali'nin Ayran anlatısı üzerine bir anlatı çözümlemesi yapılmıştır. Bu kapsamda türü ne olursa olsun anlatıların Greimas'ın öne sürdüğü üretim sürecinden geçerek belirli bir mesajı içeren anlamlı birer bütün hâline gelmelerinden hareketle, bu bütünün asıl sorumlusu olan yazar ve kullandığı dilin niteliğinin ön plana çıktığı ifade edilmektedir.

Anlamlı olan her metne rahatlıkla uygulanabilen Greimas'ın göstergebilim kuramına detaylı olarak bu bölümde detaylı olarak yer verildiği, bunun yanında Paris Göstergebilim Okulu temsilcilerinden Denis Bertrand'ın bu kuramdan esinlenerek ortaya koyduğu üç katmanlı yapıda söylemsel yapı çerçevesinde kullanılan ifadeler, cümleler; anlatsal yapı çerçevesinde kurgu ve derin yapı çerçevesinde ise anlam ilişkilerinin birbirini izlediği görülmektedir. Bu da Greimas kuramının teknik olarak tam tersini ifade etmektedir. Bu bölümde yer alan anlatı analizinde alt başlıklar şöyle detaylandırılabilir:

- *Söylemsel sözdizim* (s. 88-91), Yazar ve okur arasındaki dil aracılığıyla gerçekleşen yazınsal bir iletişim olarak belirtilmektedir. Burada Greimas'ın üretim çerçevesi ele alındığında Ayran anlatısının üreticisi olarak Sabahattin Ali, yönetilen süreçte bir özne olarak görülmektedir. Bir başka ifade ile bildirişim aktörleri söylemsel sözdizim etrafında sıkı bir bağ ile yer almaktadır.

- Anlatsal sözdizim (s. 114-133), somuttan soyuta doğru gerçekleşen olaylar zincirindeki eyleyen şeması ve eyleyenin/eyleyenlerin anlatı içindeki işlevini ve bu bağlamda eyleyenlerin kim oldukları değil ne yaptıklarını içerir. Aynı başlıkta iki önemli kavram olarak anlatıda durağan bir işlevde olan “betisel söylem” ve anlatının devingenliğini temsil eden “anlatsal söylem” kavramlarına yer verilmiştir.

- *İzleksel sözdizim* (s. 178-193) ise metnin soyut, yani derin yapısıyla ilgilidir. Bu kapsamda anlamlılığı oluşturan karşıtlıklara yer verilmiştir. Anlamlama sürecinde bu aşama belirli zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu kısım, izleğe yönelik karşıtlıkları anlamlayabilme ve anlatının derin yapısına açıklık kazandırabilmek açısından oldukça değerlidir. Anlatının baştan sona bütün çözümleme süreci âdeta izleksel sözdizime yönelik argüman oluşturur. Bir başka ifade ile bu aşamada anlatı başlayan ve biten unsurlarıyla bir bütün hâlinde ele alınır. Önceki aşamaların tutarlılığının tespiti de bu aşamada ortaya çıkar.

Eserin son bölümünde kuramsal yaklaşımların yanı sıra Ayran anlatısının tam metninin ve anlatı çözümlemesinin olduğu görülür. Bu kapsamda eser, kuram ve uygulamayı bir arada barındıran sayılı göstergebilim çalışmalarından biri olup göstergebilim araştırmaları için hemen her araştırmacının başvuracağı temel bir kaynak olma özelliği göstermektedir.

Dr. Murat Kalelioğlu hocamıza bu kıymetli eseri alanımıza kazandırdığı için çok teşekkür eder, yeni çalışmalarında başarılar dileriz.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Mimarlık Göstergebilimi

Eco, Umberto (2019). *Mimarlık Göstergebilimi* (Çev.: Fatma Erkman Akerson). İstanbul: Daimon. 128 s. ISBN: 978-605-65-5885-6.

İsmail Ekici

Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eskişehir / Türkiye

e-posta i.ekici@outlook.com

orcid 0000-0001-6941-6731

Atrf

Citation

Ekici, İsmail (2021). Mimarlık Göstergebilimi.
Dil Araştırmaları, 29: 245-248

Başvuru

Submitted

05.09.2021

Revizyon

Revised

23.09.2021

Kabul

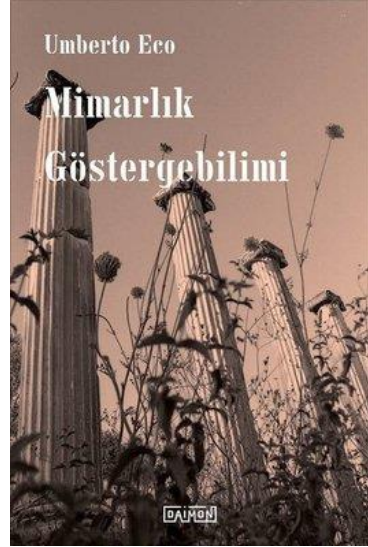
Accepted

23.09.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Göstergebilim, dil ve dil dışı göstergelerin anlamlarını ve anlam örüntülerini ortaya çıkarmaya çalışan üst-dil özelliğine sahip bir disiplindir. Göstergebilimin çalışma alanı bakımından sınırlarının oldukça geniş olması, hemen hemen her alanda göstergebilimsel çalışmaların yapılmasını mümkün kılmaktadır. Başta dil bilimi olmak üzere antropoloji, arkeoloji, sosyoloji, müzik, sinema ve reklam alanları bu noktada sayılabilecek başlıca alanlardır. Bu kitabın seçilmesinin temel sebepleri arasında göstergebilim penceresinden tahminlerin ötesinde olan mimarinin ele alınmış olmasıdır. Göstergebilim alanında yetkin ve birçok eser vermiş olan Umberto Eco'nun

La Struttura Assente eserinin belli bölümlerinin ve yazarın kitap hakkındaki farklı kaynaklarda yer alan görüşlerinin çevirisini teşkil eden kitap, mimarinin ve mimari yapıların göstergebilim bakımından sahip olduğu anlam ve işlev değerlerini esas almaktadır. Genel göstergebilim ilkeleri ve göstergebilimin oturtulduğu anlam katmanlarıyla başlayan kitap altı bölümden oluşur. Bu bölümler şunlardır: **1. Mimari ve İletişim (17-22); 2. Mimari Gösterge (23-33); 3. Mimari Bildirişim ve Tarih (35-46); 4. Mimari Şifreler (47-54); 5. Kitle İletişimi Olarak Mimari (55-60); 6. Dış Şifreler (61-78).** Kitapta, bölümlerin dışında kalan başlıklar da yer almaktadır: **1. Mimari Bir Gösterge Olarak /Sütun/ ve Bileşenler (83-110); 2. Gösterge Oluşturmanın Yolları (111-126).** Çevirmenin göstergebilim üzerine genel bilgiler verdiği *Giriş* bölümünden sonra Eco'nun konuyla ilgili görüşlerinin yer aldığı ve bölümlerin hem başlangıcı hem de ana başlığı sayılabilecek *İşlev ve Gösterge* başlığıyla beraber kitabın asıl konusuna giriş yapılmıştır.

Mimari ve İletişim (17-22) bölümünde mimari yapıların zaman içerisinde ne şekilde gösterge hâline geldiği ve somut bir özellikten sıyrılarak kavramsal bir özellik taşıması anlatılmıştır. Göstergeyi oluşturan etmenlerden kültürün, mimari yapı üzerindeki etkisi ve zamana ve deneyime bağlı olarak oluşan mimari göstergenin iletişim değeri ele alınmıştır. Ele alınan konunun örneklendirilmesi insanlığın ilk evrelerinden itibaren kullanılmış olan mimari yapılar üzerine olmuştur.

Mimari Gösterge (23-33) bölümünde mimari göstergelerin belirlenmesi ve belirlenen göstergelerin düz anlam ve yan anlam ilişkileri açıklanmıştır. Mimari yapıların uyarı veya ileti taşıyıp taşıyamalarına bağlı olmadığı, mimarinin bizzat uyarının kendisi olduğu üzerinde durulmuştur. Oluşturulan veya var olan mimari yapıların kültürel veriler rehberinde anlam kazanması sonucu her göstergenin muhakkak somut bir gösterilene sahip olmasının gerekmediği; kavramsal-gösterilen ve somut-gösterilen arasındaki seçimin işleve bağlı olduğu üzerine görüşler aktarılmıştır. Ayrıca düz anlamlama ve yan anlamlama durumuna etki eden göndermelerin kültürel ve ideolojik tabanlı olduğu açıklanarak biçimin işlevle olan ilişkisi de ele alınmıştır.

Mimari Bildirişim ve Tarih (35-46) bölümünde mimari anlamdaki göstergelerin işlev ve yan anlam bakımından sahip olduğu ve olabileceği değerler aktarılmıştır. Düz anlamın birinci işlev, yan anlamın ise ikinci işlev olarak ele alındığı bu kısımda hiçbir işlevin birbirinden üstün ve değerli olmadığı belirtilir. Tarihsel süreçte mimari yapıların işlevlerinde etkili olan özellikler üzerinde durulmuş ve işlev değiştirme ile ilgili örnekler verilmiştir. Formların retorik ve ideoloji bakımından anlamsal değişimleri ve gelişimleri, göstergeye yeni gösterilenler kazandırmasının yanında eski gösterilenlere de devamlılık sağlayacağı ama işlev olarak değişkenlik gösterilebileceği bu bölümde detaylı şekilde anlatılmıştır.

Mimari Şifreler (47-54) bölümünde mimarlığın şifrelerinde göz önünde bulundurulması gereken ilkeler ve mimarlığın şifrelerinin sözdizimsel-kurgusal ve anlambilimsel olarak hangi açıdan ele alınabileceği üzerinde durulmuştur. Mimari şifrelerin sınıflandırılması için verilen özelliklerle birlikte mimari yapıların gerçekte ne ifade ettiği ve anlamsal olarak mimarlıktan ne beklenmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca mimarinin dil ile olan ilişkisine bu bölümde değinilmiştir.

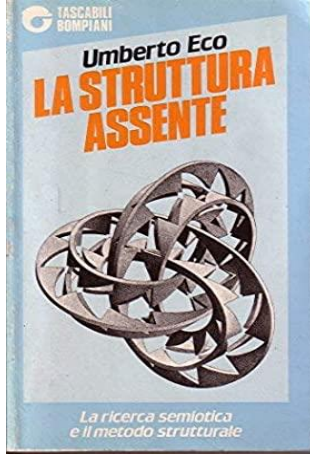
Kitle İletişimi Olarak Mimarlık (55-60) bölümü, mimarlığın kitle iletişimindeki rolü temelinde oluşturulmuştur. Mimari, mimarinin dili, etkisi, mimarinin iletişim şekli ve ikna ediciliği gibi konular bu bölümde açıklanmıştır. Mimarının ideolojik yapısı ve amacının yanında eski şifreler ve yeni şifreler arası geçiş sürecinin düz anlam ve yan anlam bakımından değeri de ele alınmıştır.

Dış Şifreler (61-78) bölümünde, mimari ile ilgili önermeler, sınıflandırmalar, antropolojik sistem ve mimarinin diğer disiplinlerle olan ilişkisi verilmiştir. Mimarinin yenilik düşünürken dikkat etmesi gerekenler belirtilerek mimari yapı planının gerçekleşmesinden sonra sahip olabileceği anlamsal değerler için uyarılar aktarılmıştır. Ayrıca mimarinin antropolojik sistem içerisindeki yeri ve işlevinin yanında beden dili ve mesafelerin mimarideki yansımaları açıklanmıştır. Son olarak ise anlatılanlar için Brasilia Katedrali örneği verilmiştir.

Mimari Bir Gösterge Olarak /Sütun/ ve Bileşenler (83-110) olarak adlandırılan bu bölüm kitapla ve yazarla bağlantılı bir kaynağın asıl kitapla ilgili kısımlarının çevirisinden oluşur. Eco'nun, kitabı hakkındaki açıklamaları ve mimarlıkla ilgili ele alınması gereken kriterlerin verilmesinin yanında bütün göstergebilimin çalışmalarında kullanılacak bir yöntem sunulur. Mimarlıkta mekân kavramının oluşumu ve özellikleri, mimari anlamdaki mekânın bağlam içerisinde gösterilen bakımından değişebilirliği ele alınmıştır. Sütun hakkında alıntılanan bir makale üzerinden sütunların mimarlık, tarih, toplum ve insan için ne ifade ettiği ve nasıl hem şekil hem de anlam değişikliğine uğradığının yanı sıra sütunların yatay ve düşey kesitteki özellikleri ve işlevleri aktarılmıştır.

Gösterge Oluşturmanın Yolları (111-126) başlığı altında Eco, mimarlık için göstergenin işlevi konusunda Hjelmslev'in bölümlendirilmesine dayanan bir tanımlama ve sınıflandırma önerisi sunar. Genel olarak dilsel göstergelerden hareketle mimari yapılar için de geçerli olabilecek gösterge oluşturma yollarının açıklamalarının yapıldığı bu bölümde, mimarideki anlamların araştırılmasında kültürle beraber göstergenin oluşum sürecinin de incelenmesinin gerekliliği vurgulanır.

Kitap genel olarak değerlendirildiğinde; mimarinin ve mimari göstergelerin alışılmış gösterge biçimlerinden sıyrılmayı sağladığından ve özellikle birbirinden uzak alanlarımı gibi görünen dil biliminin ve mimarinin birbiriyle olan ilişkisini ele almasından dolayı kitabın önemli bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir. Eser, mimarinin iletişimsel yönünü ve değerini ele alması bakımından zengin bir anlam ve düşünce zeminine oturtulmuştur. Soyut anlamda derin sayılabilecek olan bu özellik, mimari gibi kategorik somutluğa sahip bir alan için örnek yapıların görsellerinin eksikliğiyle de dikkat çeker. Kitap, göstergebilimin dil ve dil dışı göstergelerinin anlamının incelendiği alan tanımlanmasının karşılığını vermektedir. Mimari yapılar, dil, iletişim ve anlam noktasında bakış açısı geliştirmek ve zenginleştirmek için kaynak olarak kullanılacak değerdedir. Ayrıca göstergebilimde mimari üzerine çalışmaların yapıldığını göstermesi bakımından bu kitabın dilimize çevrilmesi de özellikle önem kazanmaktadır. Kitabın çevirisini yapan Fatma Erkman Akerson ve basımını yapan Daimon Yayınları, alan yazına yaptıkları bu önemli katkıdan dolayı teşekkürü hak etmektedirler.

Original Yayın

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review**Mançuca Nişan Şaman Hikâyesi**Özalan, Uluhan (2021). *Mançuca Nişan Şaman Hikâyesi (Giriş-Şekil Bilgisi-Çeviri-Metin-Sözlük)*.

Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 220 s., ISBN: 978-975-456-160-9

Mustafa Selçuk Dilsiz

Yüksek Lisans Öğrencisi, İnönü Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı , Malatya / Türkiye

e-posta mustafaselcukdlsz@gmail.com

orcid 0000-0003-2559-7942

Atıf

Citation

Dilsiz, Mustafa Selçuk (2021). Mançuca Nişan Şaman Hikâyesi.

Dil Araştırmaları, 29: 249-256.**Başvuru**

Submitted

02.07.2021

Revizyon

Revised

20.09.2021

Kabul

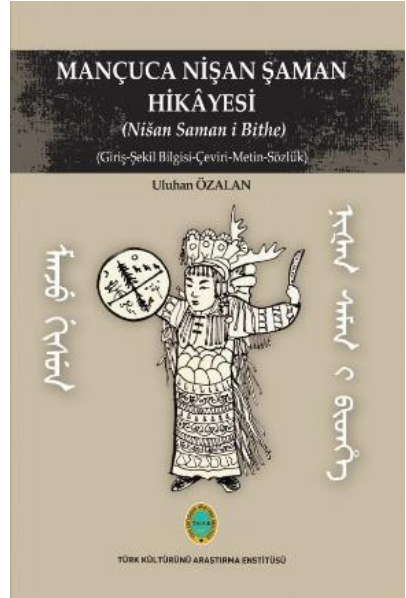
Accepted

05.10.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Mançuca, Tunguz dil grubunun bir koludur. Mançu belgeleri 1599 ve 1632’de düzenlenen alfabe ile başlar. Bunlardan en eskisi XVII. yüzyıla aittir. (Tuna 1992: 16). Tanıtacağımız bu kitapta bir Mançu kadın şamanı olan Nişan Şaman’ın varlıklı bir adamın genç yaşta ölen oğlunun ruhunu geri getirmek ve onu diriltmek için yeraltına inmesini ve orada yaşadığı maceraları anlatır. Bu hikâye Çince, Korece, Japonca,

İngilizce, Almanca, Macarca, İspanyolca gibi dillere çevrilmiştir. Uluhan Özalan'ın titiz çalışmasıyla eser Türkçeye de kazandırılmıştır.

Eser, Giriş, Şekil Bilgisi, Çeviri, Metin, Sözlük olmak üzere toplam beş bölümden oluşmaktadır. Eserin bölümlerine geçmeden önce Nişan Şaman Hikâyesi [Nişan Saman i Bithe] adlı eserin Türkiye’de Mançuca ile ilgili yapılmış ilk çalışma olduğunu belirtmek gerekir. Özalan’ın, Moğol ve Tunguz dilleri ile ilgili yeterli araştırma yapılmadığını ve Altay Dil Teorisi’nin Türkiye’de “bilinen olmaktan çok” “inanılan” bir teori olduğunu belirtmesi önemlidir.

Eserin giriş bölümünde Mançular ve Mançuca hakkında bilgi verilmiştir. Mançuların, bugün adlarıyla anılan topraklar olan Mançurya’dan 17.yüzyılda yayılarak o dönemde Çin’i yöneten Ming Hanedanı’na (1368-1644) son veren ve bunun yerine Çin’i yöneten son hanedan olan Çing hanedanını (1644-1911) kuran Tunguz topluluğu olduğu ifade edilmiştir.

Mançuların ataları ‘Cürçen’lerdir. Cürçenlerin kurduğu Cin hanedanlığının (1115-1234) Moğollar tarafından yıkılmasından sonra Çin’de ve Mançurya’nın güneyinde kalan Cürçenler Çinlileşerek kimliklerini kaybetmişlerdir. Bazı Cürçen toplulukları ise Kuzeydoğu Çin’de ve Mançurya’da dağınık hâlde yaşamaktadır. Nurhaci, dağınık halde yaşayan Cürçen topluluklarını bir araya getirmiştir (s.3). Nurhaci’nin oğlu Hong Taici yönetiminde Cürçenlerin güçlenmeye devam ettiği, bu topluluğa 1635 yılından itibaren Mançu (Man. Manju) denilmeye başlandığı belirtilmiştir. Hong Taici’nin yönettiği topluluğun adını Mançu olarak değiştirmesinin sebepleri dile getirilmiştir. Ardından Mançu adının kökeni ile ilgili görüşlere değinen Özalan, Manju kelimesinin Ana Tunguzca “büyük ırmak” anlamına gelen *Mangu kelimesinden gelmiş olabileceğini söyler (s. 4).

Mançucanın korunmasına yönelik çalışmalara yer veren Özalan bu çabaların yetersiz olduğunu, 19. yüzyılın başlarında Pekin’de ve Çin’deki diğer Mançu garnizonlarında Mançucanın neredeyse tamamen ortadan kalktığını, Mançucanın sadece ana vatani olan Mançurya’da yaşadığını kaydetmiştir. Mançucayla yakın bir diyalekt olan Sibecenin çoğunluğu Doğu Türkistan’da olmak üzere konuşulmaya devam ettiği belirtilir.

Mançucanın Tunguz Dilleri Arasındaki Yeri alt başlığında, Tunguz dil ailesine bağlı olan Mançucanın ve bu dille yakın olduğu kabul edilen Cürçence ve Sibecenin diğer Tunguz dillerinden önemli bazı farklılıklar gösterdiği belirtilir. Bu farklılardan biri hâl sistemindeki farklılıktır. Mançucada hâl kategorisindeki şekiller diğer Tunguz dillerine göre daha azdır.

Tunguz dil ailesinin sınıflandırılmasında Menges, İkegami, Doerfer, Janhunen gibi önemli bilim adamlarının görüşlerine yer verilmiştir. Bu görüşlerden sonra Mançucanın hem kendi içinde yaşanan bazı gelişmelerden hem de tarihsel süreçte komşu olduğu dillerin etkisiyle ortaya çıkan bazı farklılıklardan dolayı, Tunguz dilleri içinde ayrı bir konumda ele alındığı kaydedilmiştir. Cin ve Ming hanedanları döneminde konuşulan Cürçence ile Mançucanın aynı dilin tarihsel süreçte birbirinin devamı olan kolları olduğunun bazı araştırmacılar tarafından kabul edildiği, bazı araştırmacılar tarafından ise kabul edilmediği ifade edilmiştir.

Kiyose, Cürçence ve Mançucanın tarihsel süreçte birbirinin devamı olmadığını dile getirir. Kiyose'nin bu görüşlerinden birine örnek olarak on birden yirmiye kadar olan sayıların iki dilde farklı olmasını gösterebiliriz:

Cürçence	Mançuca
Amşo	juwan emu “on bir”
Nilxun	juwan niggun “on altı” vb. (s. 7)

Mançuca Nişan Şaman Hikâyesi alt başlığında, bu hikâyenin ilk olarak 1961 yılında Rus araştırmacı Maria Petrovna Volkova tarafından yayımlandığını belirten Özalan, Nişan Şaman Hikâyesi'nin yazılı kayıtlarının Grebenshchikov tarafından bulunduğunu yazar. Grebenshchikov eserin üç nüshasını bulmayı başarmıştır. Bu üç nüshadan sonra çeşitli nüshaların bulunduğu belirtilmiştir. Hikâyede, mekânının Moğolistan'ın doğusu, Çin'in kuzeydoğusu, bugünkü Kore'nin kuzeybatısında kalan bölge olabileceği ifade edilmiştir. Hikâyede geçen, Baldu Bayan isimli yüksek mevki sahibi ve varlıklı bir kişinin tek oğlu vardır. Baldu Bayan'ın oğlunun gittiği bir av esnasında ölmesi üzerine şamanlık yetenekleriyle ünü yayılmış bir kadın şamanın (Nişan Şaman) bu çocuğun ruhunu getirmek için ölümler diyarına gitmesi ve burada yaşanan olaylar anlatılır. Bu alt başlıkta hikâyenin kısa bir özeti de verilmiştir. Mançuların ağırlıklı olarak Şamanizm'e bağlı oldukları, bunun yanında Budizm ve Taoizm'e de ilgi gösterdikleri kaydedilmiştir. Bundan dolayı bu metin içerisinde Budizm ve Taoizm'e ait öğeler de vardır.

Eserin birinci bölümü “*Şekil Bilgisi*”dir. Çalışmada Mançuca kelime türleri isim ve fiil kategorileri olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır. İsim kategorisinde, çokluk, hâl ekleri, zamir, sıfat, zarf, edat, bağlaç, ünlem, soru, isim yapımı gibi alt başlıklar vardır.

Mançucada çokluk kategorisinin bir ek kullanılmadan da gösterilebildiği belirtilmiştir. Mançucadaki hâl ekleri örnekleriyle birlikte açıklanmıştır.

Zamirler alt başlığında “*muse*” zamiri dışındaki zamirlerin hâl ekleri ile çekiminde birtakım düzensizlikler görüldüğü ifade edilmiş ve diğer zamirlere yer verilmiştir.

Sıfat alt başlığında sıfatların sınıflandırılmasının Mançucada görülmediğini ifade eden Özalan, Türkçe ile karşılaştırma yapılabilmesi için Türk dil bilgisi kategorisine göre verildiğini yazar.

Zarflar alt başlığında Mançucada zarfların, edatlar gibi çekimlenmeyen bir kategori olduğu belirtilmiş ve zarf türleri açıklanmıştır.

Edat alt başlığında edatların çekimlenmeyen bir kategori olduğu ve iki isim arasında veya bir isim ve fiil arasında ilişki kurduğu belirtilmiştir. Özalan, Nişan Şaman Hikâyesi'nde tespit edilen edatları belirtmiştir. Bunlar içerisinde dikkat çeken *baru* “doğru” edatıdır. Boo-i baru “Eve doğru”. Bu edat eski Türkçede yön eki eki olan *-gArU* ekiyle benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. Ardından Mançucadaki edatlar ile ilgili bilgi verilmiştir.

Bu edatlara örnek olarak “şurdeme” edatı verilebilir. Özalan bu edatın, metin içinde kullanımına örnek olarak *dehi hunio muke be dere şurdeme dula-fi* “Kırk kova suyu burnunun çevresine döküp” cümlesini göstermiştir (s. 47).

Bağlaç alt başlığında ise Mançucanın eski dönemlerinde bağlaç kategorisi olmayabileceği belirtilmiştir. Nişan Şaman Hikâyesinde tespit edilebilen bağlaçların daha çok “cümle başı edatları” olduğu söylenmiştir. Ardından metin içinde tespit edilen bağlaçlara yer verilmiştir. Bu bağlaçlardan bazıları *damu* “ama”, *eici* “yoksa” *geli* “de/da, ayrıca”dir.

Ünlem alt başlığı altında ise metinde geçen tek ünlemin “*ni*” ünlemi olduğunu belirten Özalan, Gorelova’nın aslında soru eki olan bu unsurun bazı durumlarda ünlem olarak kullanıldığı görüşüne yer verir.

Soru alt başlığı altında ise metinde sadece “*o*” soru ekinin kullanıldığı ifade edilmiş ve *mim-be aitubu-me gama-ci ehe-o* “Beni geri götürerek yanına alsan kötü mü ?” örneği verilmiştir.

İsim Yapımı alt başlığında ise isimden isim yapım ekleri ve fiilden isim yapım eklerine yer verilmiş, metin içinden örneklerle açıklanmıştır. Örneğin *-ngge/-ngga* isimden isim yapma eki *gebu* “ad” sözcüğüne gelerek *gebungge* “adlı” ismi türetilmiştir. Ayrıca bu ekin adlaştırmacı alt başlığında sıfat-fiil eklerinin olumlu ve olumsuz şekillerinden sonra gelerek Türk dil bilgisindeki adlaşmış sıfat kategorisini oluşturduğu belirtilmiş ve örnekleriyle açıklanmıştır.

Şekil bilgisinin ikinci önemli başlığı olan fiil başlığı; zaman kategorisi, kip kategorisi, yardımcı fiil kategorisi, ek-fiil kategorisi, fiilimsi kategorisi, soru, olumsuzluk, kuvvetlendirme, fiil yapımı alt başlıklarından oluşmaktadır.

Zaman Kategorisi alt başlığında *-mbi* ekinin Mançucada geniş zamanı, şimdiki zamanı veya gelecek zamanı karşılayabileceği ifade edilmiş ve kullanıldığı zamanlar ile ilgili örnekler verilmiştir. *Ere-ci ele gebu tuci-mbi kai* “Bundan sonra daha da ünün yayılacaktır” cümlesinde geniş zaman fonksiyonunda kullanılmıştır. Olumsuz çekimlerde ise *-mbi* ekinin kullanılmadığını belirten Özalan, bunun yerine *-r* ekinin aynı işlevi gördüğünü belirtir.

He/-he/-ho, -ka/-ke/-ko şekillerinin Mançucada geçmiş zamanı gösterme işlevine sahip olduğu dile getirilmiş ve örnekleriyle açıklanmıştır. Ayrıca Mançucadaki *-habi/-hebi/-hobi, -kabi/-kebi/-kobi* eklerinin Türkçe dil bilgisindeki “hikâye birleşik zaman” kategorisine denk geldiği belirtilmiş ve metin içinden örneklerle açıklanmıştır. Mançucada gelecek zaman ekinin de *-ra/-re/-ro* olduğu ifade edilmiş ve örnekler verilmiştir. *Bi sin-de ala-ra* “Ben sana söyleyeceğim” örneğinde olduğu gibi.

Kip Kategorisi alt başlığında ise emir eki için herhangi bir kip eki olmadığı, olumsuz emirlerin *-ra/-re/-ro* ekli fiille birlikte *ume* olumsuzluk edatı ile ifade edildiği belirtilmiştir. Kip kategorisinin alt başlığı olan “İstek Kipi” bölümünde *-kini* morfeminin istek bildirme işlevine değinilmiş ve metin içinden örnekler ile açıklanmıştır. Meselâ, *mederi gese arki be omi-kini* “Deniz gibi içkiyi içsin”. Bir diğer istek bildirme kipinin ise *-rao/-reo* olduğunu belirten Özalan, ekin *-ra/-re* gelecek zaman eki ve *-o* soru ekinden meydana geldiğini yazar. Bir diğer istek bildirme işlevli ekin ise *-ki* eki olduğu ve ekin hangi istek işleviyle kullanıldığı belirtilmiştir. Mançucada bu istek kiplerinden başka bir de *se-* “de-, söyle-” fiilinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı yapıların istek ifade edilebileceği belirtilmiştir.

Yardımcı Fiil Kategorisi alt başlığında Mançucada görünüş, kılınış ve kiplik gibi bazı işlevleri yerine getiren yardımcı fiiller kategorisi üzerinde ayrıntılı çalışma yapılması gerektiği vurgulanmış ve yardımcı fiil ekleri örnekleriyle açıklanmıştır. Bu eklerden metinde tespit edilenlerin bazılarının *-ki se-*, *-me bi-*, *-ci o-*, *-me mute-*, *-ci aca-* olduğu belirtilmiştir. Bu ekler fonksiyonları ile birlikte açıklanmış ve metin içinden örneklerle desteklenmiştir.

Ek-Fiil Kategorisi alt başlığında Mançucuda ek-fiil işlevini *bi-* ve *o-* eklerinin yerine getirdiği belirtilmiştir. Ayrıca ek-fiilin $\emptyset$ morfemle de temsil edilebileceği vurgulanır. Ek fiilin olumsuzu için ise *akū* ve *waka* kullanılır.

Fiilimsi Kategorisi ise kendi içerisinde isim-fiiller, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller olarak üç gruba ayrılmıştır. Ekler işlevleriyle birlikte açıklanmış ve örneklerle desteklenmiştir. Gorelova'nın Mançucada isim-fiil grubundan bahsetmediği, sıfat-fiil eklerinin bazı durumlarda fiil ismi olarak tercüme edilebileceği görüşüne yer verilmiştir. Özalan, isim-fiil grubunu sıfat-fiillerle şeklen ortaklık gösterdiği için isim-fiil kategorisinde değerlendirdiğini belirtir. Mançucada isim fiil ekleri *-ra/-re/-ro*'dur.

Sıfat-Fiiller alt başlığında sıfat-fiil ekleri işlevleriyle birlikte açıklanmış ve örneklerle desteklenmiştir. Mançucadaki bazı sıfat-fiiller şunlardır: *-ha/-he-ho*, *-ka/-ke/-ko*; *-ra/-re/-r*'dir. Bu sıfat-fiillerin kullanımına örnek olarak, *akşabu-ha nure* "ekşimiş şarap" ve *aika ba-de sa-ra mangga saman bi-ci* "eğer bir yerde bildiğin becerikli bir şaman varsa" cümlelerini gösterebiliriz.

Zarf-fiiller fiilimsi grupları içerisinde en geniş yere sahip gruptur. Özalan bu durumun sebebini yan cümle ve temel cümlelerin Mançucada sıklıkla birbirine zarf-fiil ekleriyle bağlanmasıyla açıklar.

Bu alt başlıkta zarf-fiil ekleri verilmiş ve eklerin işlevleri örnekleriyle açıklanmıştır. Mançucadaki bazı zarf-fiiller şunlardır: *-me*; *-fi* zarf-fiili, eklediği fiilin cümledeki diğer fiil(ler)den önce gerçekleştiğini/gerçekleşeceğini gösterir. Bu bakımdan Eski Türkçe *-p* zarf-fiil ekine paralel bir işlevi olduğu belirtilmiştir. Bir diğer zarf-fiil eki *-ci*'dir. Bu zarf-fiil eki Mançucada şart işleviyle kullanılmasına ek olarak Türkçedeki *-IncA* zarf-fiil ekine paralel bir işlevi yerine getirdiği belirtilir. Bir başka zarf-fiil eki *-hai/-hei/-hoi*'dir. Diğer zarf-fiiller de işlevleriyle beraber açıklanmıştır.

Fiil alt başlığında bir diğer başlığımız "Soru" başlığıdır. Metinde geçen soru eklerine değinilmiş ve bu soru ekleri örnekleriyle açıklanmıştır.

Olumsuzluk alt başlığında Mançucada olumsuzluk işleviyle kullanılan *akū* morfeminin kendisinden önce gelen unsura genellikle bitişik yazıldığından bahsedilmiştir. Ayrıca olumsuz emir cümlelerinde *"-ra/-re/-ro"* ekli fiilden önce *"ume"* unsurunun olumsuzluk edatı işlevi gördüğü ifade edilmiş ve metin içinden örneklerle açıklanmıştır. Bir diğer olumsuzluk edatı *"unde"* nin ise *"-ra/-re/-ro"* ekli fiilden sonra geldiği belirtilmiştir. *Kuvvetlendirme* alt başlığında metinde geçen *"kai"*, *"inu"* ve *"dabala"* gibi kuvvetlendirme unsurları örnekleriyle beraber açıklanmıştır.

Fiil Yapımı başlığı; fiil gövdeleri, isimden isim fiil yapma ekleri ve fiilden isim yapma ekleri olarak üç bölüme ayrılmıştır. *Fiil Gövdeleri* alt başlığında, Mançucada

fiil gövdelerinin tek ünlü ve çift ünlülü olarak bulunduğu belirtilmiş ve örnekleriyle açıklanmıştır: *da-* “yakmak”, *ji-* “gelmek” *gai-* “almak” gibi.

İsimden Fiil Yapma Ekleri alt başlığında metinde tespit edilen isimden fiil yapma eklerine yer verilmiş ve örneklerle açıklanmıştır. Bu eklerden birisi Türkçe dil bilgisinde de sıklıkla kullanılan *-la/-le* (Man. *-lo*) ekidir. *Abala-* “avlanmak” (*aba* “av”), *dorolo-* “saygı göstermek” (doro “töre, adalet, gelenek”) örnekleri verilmiştir. *Fiilden Fiil Yapma Ekleri* alt başlığında ise ekler verilmiş ve örneklerle açıklanmıştır.

Eserin ikinci bölümü çeviri bölümüdür. Bu bölümde metnin çevirisi verilmiş ve gerekli görülen yerler dipnotlarla açıklanmıştır. Bu bölümde hikâyenin genel örgüsü tanıtılmaya çalışılacaktır. Önemli görülen dipnotlara da değinilecektir.

Eski Ming Hanedanı zamanında Lolo köyünde yaşayan Baldu Bayan adında ünlü bir kişi olduğu belirtilir. Baldu Bayan elli yaşında iken bir oğlunun dünyaya geldiği ve bu oğlunun da adının Sergudai Fiyanggo olduğu belirtilir. Bu adın anlamının da Mançucada “en küçük” anlamına geldiği ifade edilmiştir. Daha sonra kahramanın av hazırlıkları, av sırasında yaşadıkları ve ölümü anlatılmıştır. Ailesinin, ölüm haberini alması üzerine yapılan hazırlıklardan bahsedilmiştir. Yaşlı bir adamın, Yuwan Wai’nin yanına geldiği ve ona oğlunu geri getirebilmesi için bir şaman bulmasını söylediği anlatılır. Yuan Wai’nin bu şamanı bulmak için çıktığı yolculuk anlatılmıştır. Daha sonra Baldu Bayan’ın, Nişan Şamanı ikna süreci anlatılır. Ayrıca dipnotlarda Mançu dili ve kültürüyle ilgili önemli bilgiler de verilmektedir. Mesela, Mançuca “*Enduri*”nin, Mançu Şamanizm’inde koruyucu kutsal ruh olduğu belirtilmiştir. *Misun* “fasulye ezmesi” sözcüğünün alımtı olduğu, Çince den geçen su ve Moğolcadan geçen – *sun/-sün* eklerinin anolojiyi yoluyla Mançucada miso>misun değişikliği ile oluştuğu kaydedilmiştir.

Tunguz topluluklarının kültürleriyle de ilgili bilgiler verilmiştir. Tunguz topluluklarında ölen kişilerin ruhlarını geri getirmek için ölümler/ruhlar dünyasına yolculuğa çıkan kişinin yanına bir horoz aldığı belirtilmiştir.

Hikâyenin devamında Şaman ve yardımcısının yolculukları için yaptıkları hazırlıklar anlatılmıştır. Daha sonra Nişan Şaman’ın ölümler dünyasına yolculuğundan bahsedilmiştir. Bu yolculuk sırasında Baldu Bayan’ın Omasi Mama’yı ziyareti de anlatılmıştır. Omasi Mama ise Mançuların inancına göre canlılara ruh verendir. Doğan bir çocuk canını ve nefesini (*ergen*) anne ve babasından, ruhunu ise Omasi Mama’dan aldığı belirtilmiştir. Daha sonra Baldu Bayan’ın oğlu Sergudai Fiyanggo’nun getirilişi anlatılır.

Eserin üçüncü bölümü ise metin bölümüdür. Yazar çalışmanın metin bölümünde Nowak ve Durrant’ın “*The Tale of the Nişan Shamaness*” başlıklı kitapta verdikleri metni esas aldığını belirtir. Çalışmanın bu bölümünde sadece metin verilmemiş, aynı zamanda morfemlerin satır altı Mançuca ve Türkçe denklikleri de gösterilmiştir. Özel adlar satır altında Mançucadaki şekilleriyle gösterilmiştir. Metinde yanlış yazılan sözcüklerin olduğunu belirten Özalan, yazım yanlışları olarak değerlendirilen sözcüklerin metin içinde aynı şekilde bırakıldığını, bu kelimelerin ölçünlü dildeki şekilleri ve yanlış yazılan kelimelerin dipnotta gösterildiğini belirtir. (s.2). Metinden seçilen bazı örnekler şöyledir:

- (1) Julge i ming gurun forgon de. Emu lolo se-re gaşa bi-he.
Eski İLG ming hanedan devir BUL bir lolo de SFE köy var ol-GEÇ
- (10) aha ainu ala-r-akū damu songgo-mbi songgo-ro de baita waji-mbi-.
Köle neden anlat AOR OLMS sadece agla –AOR ağla-İFE VST iş bitir-AOR- SOR
- (20) Uji-he se-me ara koro
Büyüt-GEÇ de-ZFE ara koro
Algin donji-fi ara koro
ün duy- ZFE ara koro
- (30) ergen ba-ha erin-de enduri wecen be onngo-ro-o
Can getir-SFE zaman-BUL koruyucu ruh yardımcı ruh BEL unutul-AOR-SOR
- (40) şurdeme tuwa-ci umai doo-re ba-kū
Çevreye bak-ZFE hiç geç-SFE yer-yok
- (50) si emu sain niyalma bi-he-ni
Sen bir iyi kişi EF-GEÇ-ÜNLM
- (65) Denikun denikun sin-i kira mangga be
Denikun denikun sen-İLG ceset güç BEL

Denikun denikun ebere-bu-me tuwa-ki
Denikun denikun azal-ETR-ZFE YF-İST
- (79) geli yabu-me goidahakū doholo laihi dogūn de isinji-fi
Sonra yürü-ZFE çok geçmeden aksak laihi kayak YÖN var-GEÇ
- (91) ju-se omosi jalan jalan wesihun hafan jiha menggun ambula bayan wenjeshūn o-hobi
Çocuk-Çok torun nesil nesil yüce görevli para gümüş çok zengin varlıklı ol-GEÇ

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise sözlük ve kaynakça yer almaktadır. Bu bölümden örnek birkaç sözcük şu şekildedir:

Aba: av
Aşsa-: titretmek, sarsmak, sallamak
Baya-: varlıklı olmak, zengin olmak
Bayan: varlıklı, zengin
Bi: ben
Cai: çay
Dacun: keskin, sivri
Du-: vurmak
Dule-: geçmek
Eme: anne
Eye-: akmak
Fodo-: nefes nefese kalmak

Ge: ağabey
Hoton: şehir
İlga-: fark etmek **Je-:** yemek **Kundule-:** saygı göstermek
Mafa: ata,baba, yaşlı adam
Na: yer,dünya
o-: olmak
Pusa: bodhisattva
sa-: 1. Bilmek 2. Anlamak
Şun: 1. Güneş 2. Gün
Tala-: saçmak
Uba: bura, burası
We: kim
Yo-: yola çıkmak, gitmek

Eser, Mançu dili ve kùltürü hakkında önemli bilgiler sunması ve Mançuça ile ilgili Türkiye’de yapılan ilk çalışma bakımından büyük öneme sahiptir. Eser, bu alanda yapılacak olan çalışmalara da örnek teşkil edecektir.

Kaynakça

- TUNA, Osman Nedim (1992). “Altay Dilleri Teorisi”. *Türk Dünyası El Kitabı*. C. II, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 7-58.
- ÖZALAN, Uluhan (2021). *Mançuca Nişan şaman Hikâyesi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Tarihî Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Eski Anadolu Türkçesi

Yıldız, Osman; Yalkın, Ali Osman (2021). *Tarihî Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ. 359 s. ISBN:978-605-342-588-5.

Tuğba Korkmazer

Araştırma Görevlisi, Süleyman Demirel Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Isparta / Türkiye

e-posta tugbakorkmazer@sdu.edu.tr

orcid [0000-0002-0528-073X](https://orcid.org/0000-0002-0528-073X)

Atıf

Citation

Korkmazer, Tuğba (2021). Tarihî Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Eski Anadolu Türkçesi. *Dil Araştırmaları*, 29: 257-260.

Başvuru

Submitted

20.09.2021

Revizyon

Revised

21.10.2021

Kabul

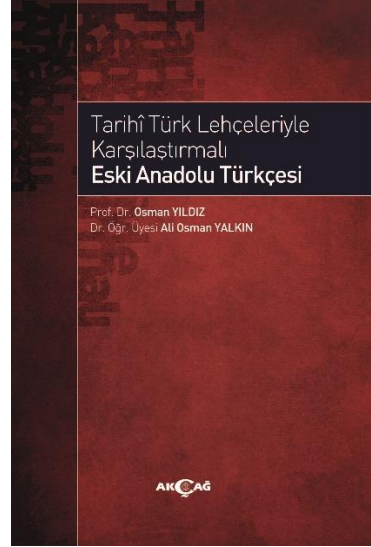
Accepted

01.11.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

...Seçmek için, anlamak lâzım. Anlamak için, karşılaştırmak. Mukayese, irfana dayanır.

Cemil Meriç, Mağaradakiler, s.229

Türk dili, tek bir kaynaktan sulanan, kimisi aynı kimisi farklı dönemlerde filizlenen fidanların (Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Anadolu Türkçesi) oluşturduğu zengin bir bahçedir. Zamanla olgunlaşan bu fidanlar, envairtürlü

meyve veren anıt ağaçlara dönüşmüştür. Bugün çok geniş coğrafi sahalarda konuşulan çağdaş Türk lehçeleri de bunların ürünleridir.

Akçağ yayınları tarafından 2021’de ilk baskısı yapılan ‘Tarihî Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Eski Anadolu Türkçesi’ adlı eserde, Eski Anadolu Türkçesinin gramer özellikleri, işte bu bahçedeki anıt ağaçlarla karşılaştırmalı olarak ortaya konmuş, belirgin hâle getirilmiştir. Öznesinin Eski Anadolu Türkçesi olduğu bu çalışmadan, tarihî Türk lehçelerinin karşılaştırmalı grameri beklenmemelidir.

Eser; *Önsöz* (9-10), *Genel Kısaltmalar ve İşaretler* (11-12), *Taranan Metinler ve Sözlükte Kullanılan Kısaltmalar* (13) başlıklarından sonra gelen *Eski Anadolu Türkçesinin Dönemleri, Başlıca Temsilcileri ve Eserleri* (15-28), *Eski Anadolu Türkçesinin Dil Özellikleri* (29-215), *Örnek Metinler Üzerinde Dil İncelemeleri* (216-317) şeklindeki üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın sonuna *Bağlamsal ve Gramatikal Sözlük* (319-350) ile *Kaynakça* (351-359) eklenmiştir.

Eski Anadolu Türkçesinin Dönemleri, Başlıca Temsilcileri ve Eserleri ile *Eski Anadolu Türkçesinin Dil Özellikleri* bölümü içerisinde yer alan *Ses Bilgisi* Yalkın tarafından; aynı bölüm içerisinde yer alan *Şekil Bilgisi* ile *Örnek Metinler Üzerinde Dil İncelemeleri, Bağlamsal ve Gramatikal Sözlük* ise Yıldız tarafından hazırlanmıştır.

Ders kitabı niteliği taşıyan çalışmanın birinci bölümünde Eski Anadolu Türkçesinin başlıca temsilcileri ve eserleri; Selçuklu dönemi, Beylikler dönemi ve Osmanlıcaya geçiş dönemi başlıkları altında kronolojik olarak verilmiştir.

İkinci bölümde Eski Anadolu Türkçesinin dil özellikleri; Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleriyle karşılaştırmalı olarak *İmla Özellikleri* (29-36), *Ses Bilgisi* (37-85) ve *Şekil Bilgisi* (86-215) başlıkları altında değerlendirilmiştir. *İmla özellikleri*; imla gelenekleri, ünlü ve ünsüzlerin yazımı ile bazı ek, kelime ve biçimlerin yazımı üzerinden izah edilmiştir. *Ses bilgisi* başlığında, ünlü ve ünsüzlerin varlığı ile bunlara dair ses uyumları ve ses olayları ele alınmıştır. *Şekil bilgisi* başlığında ise kelime türlerine yer verilmiş; bu dönemde kullanılan bütün ekler, işlevleriyle birlikte örnek cümleler üzerinden anlatılmıştır.

Örnek metinler üzerinde dil incelemelerinin yapıldığı üçüncü bölümde Yunus Emre Dîvânı, Dede Korkut Kitabı, Şeyyâd Hamza’nın Yûsuf u Zelîhâ’sı, Hoca Mes’ûd’un Süheyl ü Nev-bahâr’ı, Ahmed Fakîh’in Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi’s-Şerîfe’sinden alınan bazı bölümler ses ve şekil bilgisi bakımından incelenirken bazı bölümler de alıştırma yapılabilmesi maksadıyla okuyucuya bırakılmıştır.

Çalışmanın sonuna *Bağlamsal ve Gramatikal Sözlük* ile *Kaynaklar* bölümü eklenmiştir. *Bağlamsal ve Gramatikal Sözlük* bölümünde sözcüklerin işlev ve anlamları geçtiği yerlere göre referanslarıyla verilmiş, etimolojik izahlar yapılmıştır. İzlenen metoda dair örnek verilecek olursa;

cân: Far. 1. can, ruh (YD 54b//2, YZ 2a/19...); 2. dost, derviş (YD 55a/9).
yıllık (<yıl+lık): yıllık (niteleme sıfatı) (KEMŞ 2) vb...

Eski Anadolu Türkçesi üzerine Timurtaş (1976:331-368), Mansuroğlu (1988), Özkan (2009), Şahin (2003), Gülsevin ve Boz (2004), Köktekin (2008), Akar (2018), Yelten (2019) gibi pek çok araştırmacı tarafından gramer çalışması yapılmıştır. Bahsi

geçen kitabı bu yayınlardan ayıran ve sahaya yenilik getiren hususiyetlerin başında, artzamanlı karşılaştırma üzerine temellendirilen tasvirî bir çalışma olması gelmektedir. Örneğin,

- İmla anlatılırken ünsüzlerin yazımı, diğer tarihi Türk yazı dilleri ile karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Örneğin, /t/ ünsüzü için: krş. KarT, ÇT: ت; HT, KT: ت, ط (s. 33).
- Ünlü ve ünsüzlere dair ses olayları, diğer tarihi Türk yazı dilleri ile mukayese edilerek işlenmiştir. Örneğin, e/i değişmesi için: krş. KarT: /e/, HT: /è/, KT: /e/, /i/, ÇT: /i/. Ayrıca bu hadiseye dair örnekler 3 başlık altında değerlendirilmiştir. ET, EAT ve TT'de /e/; ET, EAT'de /e/, TT'de /i/; EAT'de /i/, TT'de /e'/li olan örnekler gibi (s. 38-39). Aynı şekilde /d-/</t-/ hadisesi için: krş. KökT, Uyg, KarT: /t/, HT, KT, ÇT: /t-/ , /d-/ (s. 64).
- Ses hadiselerine dair verilen örneklerde de karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Örneğin, genişleme hadisesine verilen ağaç [<<yığaç] örneği için ilgili dipnotta 'Kelime HT'de ağaç-ığaç; KT'de ağaç~ağaç, ÇT'de ağaç biçimindedir' ifadesi yer almaktadır (s. 42).
- Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait tüm ekler, diğer tarihi Türk yazı dillerinde geçtiği şekillerle birlikte ele alınıp incelenmiştir. Örneğin, ayrılma hâli için: {+dAn}, {+dIn}, {+dA}: krş. KökT. {+dA/+tA}, {+tAn}; Uyg. {+dIn/tIn}; {+dA/+tA}, {+dAn/+tAn}; KarT. {+dIn}, {+dUn}, {+dA}, {+dAn}; HT. {+dIn}, KT. {+dAn}, {+dIn}; ÇT. {+dIn}, {+dAn} (s. 108).
- Kelime türleriyle ilgili örneklerin de diğer tarihi Türk yazı dillerindeki kullanım şekilleriyle birlikte verilmesine gayret edilmiştir. Örneğin, soru sıfatlarından kangı~қанкы için: krş. Uyg. қайу, қану, negü; KT. қайы~қайу, қайсы~қайсы; ÇT: қайу, қайсы (s. 119).

/-G/ seslerinin süreklileşip erimesi hadisesinde, -U<*ÜØ<*(U)w<*(X)v<-G aşamalarından geçildiği belirtilmektedir. Bu hadisenin gerçekleşmesine rağmen yuvarlaklaşmanın görülmediği örnekler ise -I<*-İØ<*-İğ<-IG gelişimi ile açıklanmaktadır (s. 52). Aynı şekilde {-U} morfeminin, -(X)G>*(X)v>*(U)w>*ÜØ>-U (s. 98); {+IU} morfeminin de *+IXG>*+IXv>*+IUw>*+IÜØ>+IU (s. 116) şeklindeki gelişimler ile meydana gelmiş olabileceği ifade edilmektedir.

Leyla Karahan'ın 'isimlerden hâl ekleri çıkartıldığında isim-fiil ilişkisinin ortadan kalktığı fakat belirtme ekinde böyle bir durumun söz konusu olmadığı' şeklindeki izahına dayanılarak belirtme eki, hâl eklerine dâhil edilmemiş; isim çekim ekleri içerisinde ayrı bir başlık olarak verilmiştir (s. 114).

III. şahıs iyelik eklerinden sonra geldiği düşünülen {+n} belirtme ekinin ayrı bir öge olarak değerlendirilmeyip iyelik ekine dahil edilmesi gerektiği; bu tarz yapılarda söz konusu işlevin {+Ø} morfemi ile karşılandığı ifade edilmiştir (Gülsevin 1990: 187-190). Bu bağlamda III. teklik şahıs iyelik eki morfemi {+(s)I(n)+}, III. çokluk şahıs iyelik eki morfemi ise {+lArI(n)+} olarak verilmiş, yapılan metin tahlillerinde bu hususiyete dikkat edilmiştir. Arka+s+1+n değil, arka+sın+Ø çözümlenmesinde olduğu gibi (s. 102-103, 115).

Ek-fiil *isim* bahsinde değil, *fiil* bahsinde verilmiş; ek-fiil olarak nitelendirilen 'i-' ile birleşik fiiller yapan 'ol-' fiili karşılaştırılmıştır. 'i-', 'ol-' gibi birleşik fiiller yapan yardımcı fiil olarak değerlendirilmiş, 'hasta oldum' ile 'hasta idim' cümlelerinde yapı bakımından bir farklılık olmadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla, birinci cümlenin fiil

cümlesi, ikincinin de isim cümlesi olarak nitelendirilmesinin doğru olmadığı ifade edilmiştir (s. 175).

Tasarlama kiplerinde şart için bir istisna düşülmüştür. ‘Zaman ifadesi olmayan şekil/tarz morfemleridir. Tasarlama; emir, istek, gereklilik ve dilek şeklinde ortaya çıkar. Şart, şeklen diğer fiil çekimlerine benzese de yargının sonlanmaması sebebiyle ana cümlelerin yüklemi olamaz. İster basit ister birleşik yapıda olsun {-sA} şart eki, zarf-fiil fonksiyonuyla cümlede zarf tümleci görevini yerine getirir. Sadece dilek bildirdiği durumlarda asıl cümlelerin yüklemi olur’ (s. 170). ‘görseñe kıayduñ ecel gelmezden öñ/ ölseñe vakt irişüp ölmezden öñ (s. 175).

Bir eylemin birden fazla zamanda gerçekleşmesinin mümkün olmadığı belirtilerek birleşik çekimli fiiller ifadesine tereddütle yaklaşılmış, bu yapılarda zaman eki olarak değerlendirilen ilk morfemin sıfat-fiil eki olduğu vurgulanmıştır (s. 178). Dolayısıyla da geçmiş zamanın hikayesi, şimdiki zamanın rivayeti gibi ifadelerden kaçınılmış; bunların yerine aşağıdaki yönteme başvurulmuştur.

1. Görülen geçmiş zaman

1.1. Fiil-sıfat fiil+yardımcı fiil (i-)+kip (görülen geçmiş zaman)+şahıs eki

1.1.1. Fiil- geniş zaman+yardımcı fiil (i-)+ görülen geçmiş zaman+şahıs eki

1.1.2. Fiil-şimdiki zaman+yardımcı fiil (i-)+görülen geçmiş zaman+şahıs eki ...

Çalışmada bir etimoloji denemesine de yer verilmiştir. Göz (<köz) ve gör- (<kör-) kelimelerinin *kö kökünden geldiği ve göz kelimesinin boynuz, köküz ‘göğüs’ örneklerinde de olduğu gibi Türk dilinde ikili organ isimleri türeten (+z) ikilik ekini aldığı ifade edilmiştir (s. 229).

Türkoloji alanına yaptıkları kıymetli katkılardan dolayı araştırmacıları kutluyor, çalışmalarının devamını diliyoruz.

Kaynakça

- AKAR, Ali (2018). *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GÜLSEVİN, Güner (1990). “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”. *Türk Dili*, 466: 187-190.
- GÜLSEVİN, Güner; BOZ, Erdoğan (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KÖKTEKİN, Kâzım (2008). *Eski Anadolu Türkçesi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1988). “Eski Osmanlıca”. *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev.: M. Akalın). Ankara: TKAE, 247-276.
- MERİÇ, Cemil (2020). *Mağaradakiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZKAN, Mustafa (2009). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- ŞAHİN, Hatice (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1976). “Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri”. *Türkiyat Mecmuası*, 18: 331-368.
- YELTEN, Muhammet (2019). *Eski Anadolu Türkçesi (Dil Bilgisi ve Metinler)*. İstanbul: Arel Üniversitesi Yayınları.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Mihail Çakir'in Gagauzca (Türkçe) - Rumence Sözlüğü

Hünerli, Bülent (2019). *Mihail Çakir'in Gagauzca (Türkçe) - Rumence Sözlüğü (İnceleme-Metin)*.

Çanakkale - İstanbul: Paradigma Akademi. XX + 320 s. ISBN: 978-605-2292-79-2.

Öznur Durgun

Arş. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / Türkiye

e-posta oznur.durgun@medeniyet.edu.tr

orcid 0000-0001-5574-0987

Atıf

Citation

Durgun, Öznur (2021).

Mihail Çakir'in Gagauzca (Türkçe)-Rumence Sözlüğü.

Dil Araştırmaları, 29: 261-264.

Başvuru

Submitted

09.05.2021

Revizyon

Revised

20.05.2021

Kabul

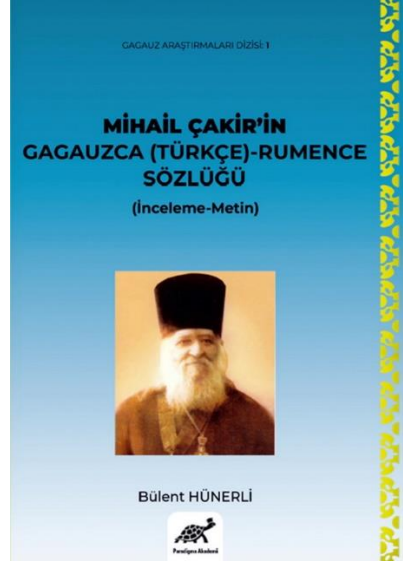
Accepted

21.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Gagauzlar, 11. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinden geçip Bulgaristan, Makedonya, Romanya, Macaristan gibi muhtelif ülkelere yerleşmiş ve Hristiyanlığı kabul etmiş Uzların torunlarıdır. Bugün ağırlıklı olarak Moldova'nın güneyinde ve Ukrayna'nın güneybatısında yaşayan Gagauzlar, tarihî düzlemde farklı topluluklarla iç içe bulunmalarına ve sayıca az olmalarına rağmen dillerini ve kimliklerini muhafaza edebilmişlerdir. Fakat özellikle Moldova'daki Gagauzlar, devletin resmî dili olan Moldovacayı ve Rusçayı, dilsel ve kültürel prestij başta olmak üzere çeşitli sebeplerle kendi dillerinden daha fazla tercih etmektedirler. Bu durum, iki dillilikten dil

değiştirmeye doğru yol almakta, dilbilimsel bir vakıa olarak dil değiştirmenin bir sonraki aşamasının dil ölümü olduğu düşünüldüğünde, UNESCO'nun Gagauzcayı "açıkça tehlikede" bir dil olarak nitelendirmesi daha anlaşılır hâle gelmektedir. Bu anlamda Gagauzcaya dair çalışmalar da büyük bir önem arz etmektedir.

20. yüzyılın başında bu tehlikenin farkına varan ve ömrünü Gagauzların tarihine ve diline yönelik çalışmalara hasreden, kaleme aldığı sözlük, gramer, din, tarih ve ders kitaplarıyla milli bir bilincin gelişmesine katkı sağlayan büyük Gagauz aydını ve din adamı Mihail Ciachir [Çakir]'in ismini özellikle zikretmek gerekir. Bir dilin yaşatılması için söz varlığının kayıt altına alınması gerektiğinin farkında olan Çakir'in *Dicționar Gagauzo (Tiurko)-Romîn (pentru Gagauzii din Basarabia / Lafluk gagauzça (Türkçe) hem romanca (moldovanca) Besarabiyalı gagauzlar için adlı eseri (1938)*, Gagauz sözlükçülüğü açısından müstesna bir yerde durmaktadır. Nitekim bu eser, ilk Gagauzca-Rumence sözlük olmanın yanı sıra daha evvel V. A. Moşkov'un eserinin sonuna koyduğu sözlük kısmı hariç tutulursa ilk müstakil Gagauzca sözlük olma özelliğine de sahiptir. Gagauzcanın söz varlığını ortaya koyan bu iki dilli sözlük, Bülent Hünerli'nin titiz çalışması neticesinde 2019 yılında Türkolojiye kazandırılmıştır.

Eser; "Giriş", "İnceleme", "Sözlük", "Orijinal Sözlükten Örnekler" ve "Kaynakça" olmak üzere beş bölümden müteşekkildir. "Giriş" bölümünde ilk olarak "İnceleme"de uygulanan yöntemden ve kullanılan temel kaynaklardan bahsedilmiştir. Bu bölümün "Gagauzlar" başlıklı ikinci alt bölümünde Gagauzların tarihî süreçte ve günümüzde nerelerde yurt tuttuklarına, kökenleri ve etnik aidiyetlerine dair ortaya atılan hipotezlere yer verilmiş, Oğuzların Uz koluna mensup oldukları belirtilmiştir. "Besarabya Gagauzcası ve Besarabya Gagauzcasının Söz Varlığı" başlıklı alt bölümde ise, 18. ve 19. yüzyıllarda Besarabya'ya gelen Gagauzların dilinin söz varlığına ve kullandıkları alfabelere dair bilgi verilmiş, Gagauzcanın Rumeli/Balkan ağzlarıyla olan benzerliğine dikkat çekilmiştir. "Mihail (Mihailoviç) Çakir Kimdir?" başlıklı dördüncü alt bölümde Gagauzların ifadesiyle *gagauz halkın büyük ruh lideri, büyük kultura öndericisi, milli bir simvol, gagauzların ruh hem millet lideri* (s. 15) olan Mihail Çakir'in kısa biyografisi verilmiş, bilinen ilk Gagauzca telif eser olan *Besarabiyalı Gagauzların İstoriyası* ve ilk Gagauzca tercüme eser *Kısa Dua Kitabı*'nın Çakir'in kaleminden çıktığı, *Hakikatın Sesi* adlı dinî içerikli ilk Gagauz gazetesinin de yine Çakir tarafından çıkartıldığı belirtilmiş, akabinde Çakir'in Gagauzca eserleri kronolojik olarak sıralanmıştır. Beşinci bölümde ise Moşkov'un 20. yüzyıl başında hazırladığı kitapta bulunan ve yaklaşık 3000 sözcük içeren sözlükle başlanıp bu dilde yazılan sözlükler etraflıca anlatılmış ve bölüm sonuna hâlihazırda yazımı devam edenleri de içeren Gagauzca sözlükler listesi eklenmiştir. Daha sonra çalışmanın temelini teşkil eden Mihail Çakir'in Gagauzca (Türkçe)-Rumence sözlüğüne ve düzenine dair detaylı açıklamalar yapılmış; sözlüğün sonunda yer alan, Çakir'in 50. hizmet yılı vesilesiyle toplumun önemli şahsiyetlerinin teşekkür ve tebriklerini sundukları Rumence yazılar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. "Giriş" bölümü "Sözlükte Kullanılan Alfabe", "Kısaltmalar" ve "İşaretler"le sonlandırılmıştır.

Gagauzca, söz başındaki ünlülerin – imlada gösterilmemek suretiyle – ikili ünlü (*diftong*) niteliğinde olması (yani: "o-, ^üö-, ⁱö-, ⁱe-); aslı uzun ünlüleri kısmen koruması (örneğin *aad* ~ *ad* 'ad, isim' (krş. Türkmençe *āī*)), Slav dilleri etkisiyle bazı

sözcüklerde imlada gösterilmese de damaksillaşmanın görülmesi gibi birtakım karakteristik özelliklere sahiptir. Bunlar içerisinde onu, mensubu olduğu Oğuz grubunun diğer dillerinden farklı kılan en temel özellik ise bir Kıpçakça alt katman etkisi olarak ilk hecedeki kapantı sesi *g / ğ*'nin sızıcılaşıp çift-dudak sesi olan */w/*'ye dönmesi ve kaybolmasıyla kendinden önceki geniş-yuvarlak ünlüyü dar-yuvarlak ünlüye dönüştürmesidir (yani: *o > u, ö > ü / __ w/v (< g/ğ)*, örneğin *boğ- > bū- ~ buu*). Bu fonolojik özelliklerin yanı sıra Gagauzcada hangi pozisyonlarda hangi ses olaylarının görüldüğü, Hünerli'nin çalışmasının esasını teşkil eden “İnceleme” bölümünde detaylıca işlenmiştir. Çakır'ın sözlüğü ve devamındaki konuşma kılavuzu diyebileceğimiz bölümün verilerini ele alan yazar, ilk alt başlık olan “Ses Bilgisi”nde Gagauzcadaki “Ünlüler” ve “Ünsüzler”i fonolojik açıdan çeşitli yönleriyle ele almış, Gagauzcanın ünlü dörtgeni ilk kez bu çalışmada gösterilmiştir (s. 52). “Ses Özellikleri ve Olayları” bölümünde ise ünlü-ünsüz uyumu, türeme, düşme, değişme, benzeşme, benzeşmezlik gibi ses olayları incelenmiş, dilbilimsel gösterimlerde oldukça titiz davranılmıştır.

İnceleme yöntemi ve veri kullanımını “Alçalan İkili Ünlüler” (s. 79-80) ve “Ön Seste Ünsüz Türemesi” (s. 161-162) bölümleri üzerinden örneklendirelim:

/ai/

MÇS. <i>aik</i>	~ TAS. <i>ayık</i>	~ TT. <i>ayık</i>	ET. <i>ağıg</i>
MÇS. <i>zaiŋ</i>	< TAS. <i>zayıf</i>	~ TT. <i>zayıf</i>	← Ar. <i>za 'ıf</i>

h türemesi

MÇS. <i>hen</i>		~ TT. <i>en</i>	ET. <i>eŋ</i>
MÇS. <i>hendezä</i>	< TAS. <i>endeze</i>	~ TT. <i>endaze</i>	← Far. <i>endäze</i>

Yazar, Çakır'ın sözlüğü (**MÇS.**)'ndeki Türkçe kökenli sözcüklerin yanı sıra Arapça ve Farsça başta olmak üzere Bulgarca, Rusça, Yunanca, Rumence vb. dillerden yapılan alıntı sözcüklere de yer vermiş, Gagauzcanın sanıldığı gibi Arapça ve Farsçadan doğrudan alıntı yapmadığını, bu sözcüklerin Türkiye Türkçesi kanalıyla Gagauzcaya girdiğini göstermiştir (yani: **TT.** ← **Ar.** / **Far.**).

Hünerli, Eski Türkçe (**ET.**) hatta bazen Ana Türkçe (**AT.**)'deki şekilleri dikkate alarak incelediği verileri, Balkan Türk ağızları (**TAS.**) ve Türkiye Türkçesi (**TT.**) ile karşılaştırmıştır. Türkiye Türkçesi ve ağızlarıyla her ne kadar iç içe bulunsa da Eski Oğuzcaya dahil edilmesi gereken bir dil olan Gagauzca, aynı tarihî mirası paylaştığı Balkan Türk ağızlarıyla ilk kez bu çalışmada fonolojik açıdan mukayese edilmiştir. Fazlaca örneğin bulunduğu bu bölümden sonra “İnceleme” kısmının ikinci alt bölümü olan “Söz Yapımı”nda, Gagauzcadaki yapım ekleri incelenmiş; Gagauzca sözcüklerin, Eski Oğuzcadan itibaren Batı Türkçesinde kullanılan eklerin yanı sıra Türkiye Türkçesinde rastlanmayan bazı eklerle (nitelik bildiren *+sak* (*garip + sak*) ve *+şek* (*ölüm + şek*) gibi) yapıldığı gösterilmiştir (s. 169).

Kitabın “Sözlük” bölümünde ilk olarak Çakır'ın, “20 Morala Nasaatı Kısadan” başlıklı dinî nasihatlerini içeren yazısı ile Gagauzlar için neden bir sözlük kaleme aldığından bahsettiği “Yazı-Üzî” başlıklı yazısına yer verilmiş, sonra esas sözlük kısmına geçilmiştir. Gagauzcanın alfabe sırasına göre verilen sözcükler, türleri (isim,

sıfat, fiil, zarf) belirtildikten sonra Rumence yerine Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla verilmiş, sözcüğün farklı bir söylenişi varsa parantez içerisinde gösterilmiştir.

gagauz i. : 1. Gagauz halkından insan 2. Uzlar 3. Altaylardan Türkler (s. 213)

hodulanmak (fodulanmak) f. : Gururlanmak (s. 222)

Konuşma kılavuzu niteliğindeki bölümle son bulan “Sözlük” kısmından sonra, “Orijinal Sözlükten Örnekler” adlı dördüncü bölümde eserin orijinal hâli verilmiş ve çalışma, “Kaynakça” bölümü ile tamamlanmıştır.

Yazılı kültür her zaman mekâna ve istikrarlı – nispeten uzun – bir yönetime ihtiyaç duyar. Gagauzlar, 11. yüzyılda Orta Asya’dan kuzeye ve güneye gerçekleştirilen yoğun Oğuz göçlerinde kuzeye doğru ilerleyip farklı bir dini benimsemelerine, çok dilli ve kültürlü ortamlarda bulunmalarına rağmen varlığını korumuş bir Türk topluluğudur. Günümüzde çeşitli siyasi birlikler altında yaşayan Gagauzların özellikle gençleri arasındaki ana dili konuşurlarının sayısında görülen tedricî düşüş, bu Oğuz dilinin söz varlığının kayıt altına alınması ve dil hususiyetlerinin tespit edilmesini gerekli kılmaktadır. Bülent Hünerli bu çalışmayla böyle bir amaca hizmet etmiş; okuyucuya, Gagauzların diline ve tarihine dair kapsamlı bilgiler sunmuştur. Bu eser, Gagauzlara ve Gagauzcanın ağızlarına dair bilimsel çalışma yapacak araştırmacılar için şüphesiz temel bir kaynak vazifesi görecektir. *Bu sebeptän bän bu çalışma için saol derim kıymetli gagauzolog Bülent Hünerli’ye...*

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi

Ağca, Ferruh (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 458s. ISBN :978-975-17-4822-5

Sıla Nur Aktaş

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ordu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ordu / Türkiye

e-posta silaaaktass@gmail.com

orcid 0000-0003-0407-8596

Atıf

Citation

Aktaş, Sıla Nur (2021). Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi. *Dil Araştırmaları*, 29: 265-268.

Başvuru

Submitted

05.11.2021

Revizyon

Revised

09.11.2021

Kabul

Accepted

24.11.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Eski Türk dili alanında yaptığı ayrıntılı çalışmalarıyla bilinen Ferruh Ağca, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde Eski Türk Dili alanında profesör olarak görev yapmaktadır. İncelemeye konu olan son çalışması 2006 yılında “*Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*” ismiyle savunduğu doktora tezinin bazı ekleme ve düzeltmelerle

kitaplaştırılmış hali olan “*Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*”dir.

Kitap önsöz, giriş ve kısaltmalar bölümlerinden sonra dört ana başlığa ayrılmıştır.

Giriş bölümünde eserin konusu, alanı, amacı ve eserde kullandığı yöntemler hakkında bilgiler veren yazar, bu çalışmasıyla Uygurların sekizinci ve on dördüncü yüzyıllar arasında yazdıkları ya da tercüme ettikleri yazılış tarihleri belli olmayan metinleri dillik ölçütler vasıtasıyla yüzyıllara göre tasnif etmeyi, tarihlendirmeyi amaçladığını dile getirmiş ve eserin korpusundan bahsetmiştir.

Korpus kısmında çalışmasına Eski Uygurca ile yazılan bütün metinleri dahil ettiğini söyleyen yazar Budist Uygur metinlerinin sayıca çoğunlukta olduğunu ve dini ya da din dışı metinleri de konu aldığını, ancak bazı din dışı metinlerde standart Uygurcadan kopmuş birçok ağız unsurunun olması sebebiyle bu eserleri çalışmasının dışında tuttuğunu belirtmiştir.

Birinci bölüm *Eski Uygurca Metinleri Tarihlendirme Sorunu* başlığı altında yazar, alt başlıklar halinde; *Eski Türkçe ve Sınırları, Uygur Tarihi, Dili ve Edebiyatı, Eski Uygurcada Dil Değişimi ve Diyalektoloji, Eski Uygurca Metinleri Tarihlendirme Sorunu, Konu Üzerine Yapılan Çalışmalar, Eski Uygurca Metinlerin Tasnif Edilmesi ve Tarihlendirilmesinde Kullanılan Ölçütler* konularını işlemiştir. Bu başlıklardan *Eski Uygurca Metinleri Tarihlendirme Sorunu* başlığı da kendi içinde üç alt başlığa ayrılmıştır: *Eski Uygurcada Tarihi Belli Olan Metinler, Yazılış Tarihleri Tartışmalı Olan Metinler, Tarihlendirmede Ortaya Çıkan Güçlükler*.

Metinlerin Tarihlendirilmesinde Kullanılan Ölçütler başlıklı ikinci bölümde otuz dokuz ölçüt belirleyen yazar; bu ölçütleri belirlerken Uygur Türkçesinin bütün dönemlerinde görülebilen, değişim ve gelişim gösterebilen yapılar olmasına dikkat ettiğini vurgulamıştır.

Yazıma İlişkin Ölçütler altbaşlığında; söz içinde fazla elif yazımı, söz içinde ayrı yazım, /ş/ ünsüzünün yazımı, /n/ ünsüzünün yazımı, /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizlik, /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizlik, ünsüz tekleşmesi konuları ele alınmıştır. *Ses Bilgisine İlişkin Ölçütler* altbaşlığında; /a/ bağlantı ünlüsü, ünlü türemesi, yuvarlaklaşma, /ñ/ ünsüzü, /ŋ /~/g/ nöbetleşmesi, metatez, Söz İçi /d/ ünsüzünün durumu, söz içi /g/ ünsüzünün durumu, kurtgar- fiili, yarlıkga- meseleleri üzerinde durulmuştur. *Morfofonolojik Ölçütler* altbaşlığında; vasita hal ekinin bağlantı ünlüsü, -(X)t- ettirgenlik ekinin bağlantı ünlüsü, ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hali eki, ünlü ile biten fiillerden sonra geniş zaman eki, /k/ ve /r/ ünsüzleri ile biten eklerden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, -(X)t- eki ile biten fiillerin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri konuları üzerinde durulmuştur. *Şekil Bilgisine İlişkin Ölçütler* altbaşlığında; yalın isimlerden sonra yükleme hal eki, iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hal eki, çıkma hal eki, isimlerin yön hali, isimlerin yükleme halini yöneten edatlar, işaret zamirlerinin yaklaşma hali, şimdiki zaman sıfat-fiil ekleri -(X)gII, -(X)gmA, geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz şekilleri, -(X)pAn(In) zarf-fiil eki, al- ve bil- fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, şart ekinin durumu, -gU ol ~ -gUI, birle edatının varyantları, onluklar arası sayı sistemi birer ölçüt olarak değerlendirilmiştir. İkinci bölümün beşinci alt başlığı *Uygur Metinlerde Moğolca*

Sözcükler, altıncı alt başlığı *Eserlerin Dış Yapılarına (Kağıt, Cilt, Kamış Kalem, Fırça, Baskı Yazı, Yazı) İlişkin Ölçütler*'dir.

Üçüncü bölüm *Uygurca Metinlerin Dillik Ölçütlere Göre Sınıflandırılması* başlığı altında metinler sekiz gruba ayrılmıştır.

Birinci grup metinler, Uygur Türkçesinin en erken tarihli metinleridir ve tamamı Maniheizt metin olmakla birlikte bu metinlerde hem Mani, hem de Uygur alfabeleri kullanılmıştır.

İkinci grup metinler, birinci grup metinlerden ünsüzle biten isimlerde ilgi halinin durumu, /ń/ ünsüzünün durumu yönleriyle ayrılırken diğer yönlerden benzerlik taşır. İlk Budist metinlerin bu grupta ortaya çıktığını belirten yazar, ikinci grup metinlerin özelliklerini belirlemiş, birinci gruba benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durarak her bir özelliğin görüldüğü metni de belirterek açıklamıştır.

Üçüncü grup metinler, Uygur Türkçesi dil özelliklerinin önemli değişikliklere uğradığı metinlerdir. Birinci ve ikinci grup metinlerde Köktürk yazıtlarıyla benzer özellikler gözlemlenebilirken bu gruptaki metinlerde birçok dillik ölçüt bakımından farklılıklar olduğu belirtilmiştir. Yazar Budist Uygur metinlerinin ikinci gruptaki *Sekiz Yükmek* bir kenara bırakılırsa asıl bu grupta belirlediklerini ve Maniheizt metinlerin ilk iki gruptaki dil özelliklerinden de ileri bir aşamada olduğunu söylemiştir.

Dördüncü grup metinlerin dil özelliklerinin ilk iki gruptaki metinlerden oldukça farklı olduğunu, üçüncü gruptakilerden ise bazı yönleriyle ayrıldığını söyleyen yazar bu metinlerde Uygur Türkçesinin yeni özelliklerinin hakim olduğunu vurgulamıştır. İlk iki gruptaki metinlerin tamamının ve üçüncü grubun çoğunun Maniheizt çevreden olduğunu söylemiş dördüncü gruba geldiğinde Maniheizt metinlerin sayılarının azalmaya başladığını, Budist metinlerin sayısının arttığını belirtmiştir.

Beşinci grup metinleri Uygur Türkçesi imlasının, ses ve şekil özelliklerinin daha tutarlı biçimde görüldüğü metinler olarak açıklayan yazar bu metin gruplarından sonra Uygur Türkçesinin imla yapısının klişeleştiğini, fakat kimi şekillerin de ilk olarak bu grupta görüldüğünü söylemiştir. Bu özellikler Uygur Türkçesinin son dönemine kadar yazılmış metinlerin özelliği olarak kalmıştır.

Altıncı grup metinler, önceki gruptaki metinlerle benzerlik göstermektedir, beşinci grupta yer alan değişikliklerin burada yerleştiğini belirten yazar, daha önce rastlanmayan yeni özelliklerin de ortaya çıktığını vurgulamıştır.

Yedinci grup metinler, dil değişiminin en belirgin olduğu grup olarak belirlenmiş ve Uygur Türkçesinde başka bir safhanın başlangıcını oluşturduğu ifade edilmiştir. Bu çevrede Maniheizt metinler artık yoktur. Yalnızca Uygur ve Brahmi alfabeliyle yazılmışlardır. Uygur yazısının şekli de öncekilerden farklıdır.

Sekizinci grup metinlerde, Uygur Türkçesinin en ilerlemiş dil özellikleri görülmektedir, birinci ve altıncı gruplarda yer alan metinlerde hiç tesadüf edilmeyen özellikler sekizinci gruptaki metinlerin belirgin özelliği haline gelmiştir. Yedinci grup ve özellikle sekizinci gruptaki özelliklerin Eski Türkçenin bir parçası olup olmadığı konusunun da tartışmalı olduğu belirtilmiştir.

Kitaba da ismini veren dördüncü bölüm, *Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi* başlığını taşımaktadır. Üçüncü bölümde özellikleri verilen ve çeşitli yönlerden ortak özellikler göstermelerine göre sınıflandırılan metinler bu bölümde ikinci bölümde detaylı bir şekilde işlenen dillik ölçütlere göre tarihlendirilmiştir.

Yazar *Birinci Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi* bölümünde on altı metnin sekizinci yüzyılın ikinci yarısı ya da sonlarında yazıldığını, *İkinci Grup Metinlerin Yazılış Tarihi* bölümünde, yirmi dokuz metnin net olmamakla birlikte birinci grup metinlerin yazılış tarihine yakın yazıldığını *Üçüncü Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi* bölümünde, yirmi üç metnin dokuzuncu yüzyıl sonu ve onuncu yüzyıl başlangıcında yazıldığını *Dördüncü grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi* bölümünde, otuz beş metnin onuncu yüzyılın ikinci yarısı ile on birinci yüzyılın ilk yarısında yazıldığını *Beşinci Grup Uygur Metinlerin Yazılış Tarihi* bölümünde, yirmi bir metnin en erken birinci yüzyıl sonu ile en geç on ikinci yüzyılda yazıldığını *Altıncı Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi* bölümünde, otuz iki metnin on üçüncü yüzyılda yazıldığını *Yedinci Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi* bölümünde, yirmi bir metnin on üçüncü yüzyıl sonları ile on dördüncü yüzyıl başlarında yazıldığını *Sekizinci Grup Metinlerin Yazılış Tarihi* bölümünde, kırk dört metnin on dördüncü yüzyıl ortalarında yazıldığını ileri sürmüştür.

Sonuç bölümünde yazar, çalışması boyunca ulaştığı verileri değerlendirmiştir ve özet mahiyetinde bilgilere yer vererek Uygur dönemini dört ana safhaya ayırmıştır:

- En Erken Safha (1. Grup, 8.yy)
- Klasik Öncesi Safha (II-III-IV. Grup, 9-11.yy)
- Klasik safha (V-VI.gruplar, 11-12.yy)
- Geç safha (VII-VIII. Gruplar, 13-14.yy).

Oldukça kapsamlı olan ve ayrıntılı bir şekilde hazırlanan bu çalışma Eski Türk Dili alanına ilgili araştırmacılar için önemli bir kaynak olmuştur. Uygur dönemi eserlerini topluca ele alan yazar çalışmasıyla tarihleri belli olan metinlerden ve belirlediği otuz dokuz dillik ölçütten hareketle karşılaştırmalı dilbilimden istifade ederek, tarihi bilinmeyen ya da tartışmalı olan eserleri tarihlendirmiştir. Yazar çalışmasıyla Uygur metinlerinde zaman içinde gelişen değişiklikleri tespit etmiş, hem metinlerin yazıldığı yüzyılları hem de Uygur Türkçesinin hangi yüzyılda ne tür değişikliklere uğradığını gözler önüne sermiştir.

Bu değerli çalışması için saygıdeğer hocamız Prof. Dr. Ferruh Ağca'ya teşekkür ederiz.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Mekândan Zamana Metaforik Transferler -Eski Türkçe Üzerine Teorik Bir İnceleme-

Azılı, Kenan (2021). *Mekândan Zamana Metaforik Transferler- Eski Türkçe Üzerine Teorik Bir İnceleme-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 256 s. ISBN: 978-625-7201-55-1

Handan Beyaz

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ordu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ordu / Türkiye

e-posta handan399@hotmail.com

orcid 0000-0001-6113-0907

Atıf

Citation

Beyaz, Handan (2021).

Mekândan Zamana Metaforik Transferler.

Dil Araştırmaları, 29: 269-271

Başvuru

Submitted

05.11.2021

Revizyon

Revised

23.11.2021

Kabul

Accepted

24.11.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Bayburt Üniversitesi Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezinde öğretim görevlisi olarak çalışmakta olan Kenan Azılı, bu konuyu neden ele aldığını ve ortaya nasıl çıktığını kitabın söz başında şu şekilde anlatır: "... Prof. Dr. Ferruh Ağca'nın 2019 yılında *Kutadgu Bilig*'deki 'ara ve arala' formları üzerine bir yazı kaleme aldığı sıralarda, kendisi ile dikkati çeken hususlar üzerine sohbet ederken hocanın ele aldığı formlarda olduğu gibi, Türkçedeki bazı zamansal ifadelerin mekânsal kavram

alanlarından ortaya çıktığına dikkat çekmiş ve bu yönde bir çalışma yapılması gerektiğini dile getirmiştir. *Türklük Bilimi araştırmalarında bu konu hakkında herhangi bir çalışmanın olmadığını bilerek benim çalışmamı salık vermişti*". Türkçede zaman ifadeleri üzerine yeterli çalışma yapılmadığını fark eden yazar, bu konuyu ilk olarak dil evrenselliği üzerinden karşılaştırmalı olarak yaklaşmıştır. Art zamanlı bir çalışmayı hedefleyen yazar Eski Türkçedeki mekândan zamana metaforik transferleri saptayarak nihai bir sonuca ulaşmak istemiştir.

Giriş kısmı ile birlikte altı ana bölümden oluşan eserde *kısaltmalar, kaynaklar, kavramlar ve terimler* dizini de dahil olmak üzere toplam dokuz bölüm bulunmaktadır. Giriş bölümü "*Mekân ve Zaman*" adlı başlığı taşımaktadır. Yazar bu bölümde mekân ve zaman algısının ortaya çıkışını ve mekânın zamana aktarılışını iki alt başlık şeklinde ele almıştır. İnsanın mekân ve çevresini algılayış biçimi, insanın mekânla özdeşleştiği zamanın anlaşılması için neden en yakın kavramın mekân olduğu açıklanmıştır.

Kitabın "*Dilde Kavramsal Olarak Mekân-Zaman Transferi*" adlı birinci bölümü ise iki alt başlıktan oluşmaktadır: "*Mekân-Zaman Transferinde Kullanılan Stratejiler*", "*Zamanın Yönü*". Zaman ve mekân transferinde kullanılan stratejiler verilmeye çalışılmıştır. Daha önce yapılan çalışmalarda en fazla işlenen strateji olarak leksik birimler üzerinden ele alınan transferlerin herhangi bir morfeme ihtiyaç duymadan gerçekleşen tipte olduğunu ve en yaygın stratejinin durum kategorisinde bulunduğu ifade edilmiştir.

Yazar, "*Mekân ve Zaman Transferi Bakımından Eski Türkçe*" adlı ikinci bölümde, Türkçenin zamansal ifadeler üzerine geliştirdiği dil stratejilerini anlamak için Eski Türkçenin dil malzemelerini değerlendirmek gerektiğini ve bu yüzden çalışmanın konusu olan mekân-zaman transferlerinin Eski Türkçe örnekleme üzerinden ele alınacağını belirtmiştir

Çalışmanın genel özetini taşıyan bu bölümde; çalışmanın kapsamını oluşturan metinler ve metinlerde taranan zamansal ifadeler değerlendirilmiştir. Leksik düzeydeki zamansal ifadeler için izlenen yolları açıklanmıştır. "*Formların son şekillerinden önceki kök ve gövde biçimleri, kök veya gövde şekillerinin (varsa) yönlülüğü, gramerleşme düzeyleri, kategoriler...*". (s.34-35)

Üçüncü bölüm "*Leksik Transferler*" dir. Bu bölüm altı alt başlıktan oluşmuştur; "*Zarf-fül Morfemleriyle Gerçekleşen Transferler*" başlığında '*aşnu, basa, oza, ötrü, soka, tegi...*' kelimeleri ayrı ayrı incelenmiştir. Diğer başlıklar ise şu şekildedir: "*Enklitik ve Diğer Morfemlerle Gerçekleşen Transferler, Sıfır Morfemli Transferler, Bazı Fiillerde Gerçekleşen Transferler, Zamirlerde Gerçekleşen Transferler.*"

Elde edilen formların bütün aşamaları için tarihsel metinlerden örnekler verilerek gelişim ve değişimler tanıklanmıştır. "*Zarf-fül Morfemleriyle Gerçekleşen Transferler*" alt başlığındaki "*uzatı*" örneğinin bütün aşamaları tarihsel metinlerden verilerek gelişim ve değişimleri gösterilmiştir:

'uzatı 'uzun olmak, genişlemek'

TT IV B'de neçeketegi yirte yatsar yogunatu uzayu umaz erser 'Nasıl bir yerde yatsa, genişleyip uzayamaz ise',

AY 34g' de ol tişleri uzayu süngü uçı teg boltukda 'O dişleri uzayarak süngü ucu gibi olduğunda'...' (s.85-86) Daha sonra varsa formun kök veya gövdesinde şekillerin yönlülüğünü belirtmiştir: "uzatı 'uzun olmak, genişlemek' kavram alanına sahip uza- fiili; yatay, dikey ve yan eksen olmak üzere üç boyutta ve altı yönde genişlemeyi işaretleyen bir hareket fiilidir."

Yazar formları zamansal transfer ve gramerleşme düzeyi açısından incelemiştir. Kök veya gövde şekillerinin yönlülükleri ile formların son şekillerinin yönlülüklerini bağlantı kurarak transferi açıklamaya çalışmıştır.

Dördüncü bölüm olan "*Morfemik transferler*" iki alt başlık altında incelenmiştir. Mekândan zamana gerçekleştirilen transferler için morfemlerin de çalışmaya tabi tutulması gerektiğini düşünen yazar; söz konusu metaforik transferin en yaygın morfemlerinin durum kategorisine ait olduğunu söylemektedir. "*Durum Morfemleri*" bölümünde bu konu hakkında bilgi verilmiş ve lokal durumda gerçekleşen transferler ve direktif-lokatif +rA morfemi ile gerçekleşen transferlere değinilmiştir.

Beşinci bölümde "*Zaman Dilimlerine Verilen İsimler ve Dil Evrensellikleri*" konusundan söz edilmiştir. Zaman çizgisinin üç ana dilimi olan geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanın adlandırılması için kullanılan yapıların morfemik transferlerden kaynaklandığı, sonuç olarak bu üç zaman dilimi için hem art hem de eş zamanlı bir çerçevede metaforik transferin görüldüğü ve bu transferin temelde dil evrenselliğine uygun bir kavramsal gelişim olduğu üzerinde durulmuştur.

Sonuç kısmında Türk dilinin sahip olduğu zamansal ifadelerin azımsanmayacak kadar büyük bir kısmının mekânsal kavram alanına sahip dil birimlerinde ortaya çıktığını ve tespit edilen mekândan zamana metaforik formların şekillenme yolları maddeler halinde vererek ilgili maddeyi açıklamıştır. Alt başlık olarak "*Bir Dilde Metaforik Transferler Üzerine Çalışmak ve Transferleri Anlamak Ne İşe Yarar*" sorusunu soran yazar cevap verir. Yine burada da diller üzerinden yapılacak değerlendirmelerde metaforik transfer çalışmalarının hangi amaçlara hizmet edeceği maddeler hâlinde verilir altında açıklamalarda bulunulmuştur. Yazarında söylediği gibi çalışma, tipolojik ve evrensel sonuçlarla birlikte, Türkçe için farklı bir yaklaşımı hedeflemiştir. Çalışmanın genelinde yer yer verilen tablo ve şekillerle anlatımın pekişmesi sağlanmıştır. Çalışma lisansüstü bir çalışmadır. Yeterli çalışmanın olmadığı bu alanda amaç edinilen sonuca ulaşılmıştır.

Azılı, kitabın son kısmında *kısaltmalar, kaynaklar, kavramlar ve terimler* dizinine yer vermiştir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Ethical Principles and Publication Policy

Yayın Etiği

Dil Araştırmaları (bundan sonra DA) dergisinde yayın etiği, araştırma etiği, yasal /özel izin konusunda izlenecek yol aşağıdaki maddelerde tanımlanmıştır.

– Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan yayın ve araştırma etiğine uyulması zorunludur.

– DA'ya gönderilen makalelerde yayın etiği konusu yazar(lar)ın sorumluluğunda olmakla birlikte, yazar(lar) makaleyi intihal önleme yazılımları olan Turnitin ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı %20 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır. Yazılar editör tarafından da gerekli görüldüğü takdirde intihal incelenmesinden (Turnitin veya iThenticate) geçirilir. Bu işlem ile makalelerin özgünlüğünün ve bilimsel kalitesinin artırılması ve intihalin engellenmesi amaçlanmaktadır.

– Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazar(lar)ını bağlar, dergimizin görüşlerini yansıtmaz; yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

– Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmaları kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.

– Makalenin birden fazla yazarı varsa, çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar(lar) olarak belirtilmemelidir. Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez. Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar

Publication Ethics

The way to be followed in the journal of Dil Araştırmaları (hereinafter DA) regarding publication ethics, research ethics, legal / special permission is described in the following items.

– *Articles must comply with national and international publication and research ethics.*

– *Although the issue of publication ethics in the articles sent to DA is under the responsibility of the author(s), the author(s) are obliged to check the article with Turnitin or iThenticate programs, which are plagiarism prevention software, and send the similarity report to the journal in the article application. Articles with a similarity rate of 20% or more will not be evaluated. Articles are subjected to plagiarism review (Turnitin or iThenticate) if deemed necessary by the editor. With this process, it is aimed to increase the originality and scientific quality of the articles and to prevent plagiarism.*

– *The opinions and thoughts expressed in the articles bind the author(s) and do not reflect the views of our journal; All scientific and legal responsibility of the articles belongs to the author(s).*

– *It is expected that the works submitted by the author(s) will be original. If the author(s) benefit from or use other studies, they must cite and/or quote completely and accurately.*

– *If the article has more than one author, persons who do not contribute to the content intellectually in the creation of the study should not be specified as author(s). The authors of the candidate article should be limited to those who made significant contributions to the presented study. The authors of the article are finalized before the presentation of the article. It is unacceptable to include the names of noncontributors in the candidate article (gift authorship) or not to include the names of contributors (ghost authorship). Changing the author responsibilities of a study whose evaluation process has started (such as adding authors, changing author order, removing authors) cannot be proposed.*

– *The situations and relationships of all studies that may constitute a conflict of interest, if any, must be explained.*

sorumluluklarının değiştirilmesi (yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar ıkartma gibi) teklif edilemez.

– Yayınlanmak üzere gönderilen tm alışmaların varsa ıkar atışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.

– Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.

– DA’ya gönderilen makalelerden yasal /özel izin gerektiren aşağıdaki durumlarda yazardan izin belgesi istenmektedir. Yayınlanacak makalelerde etik kurul izni, yasal /özel izin gerekip gerekmediği makalenin başlık dipnotunda belirtilir. Eğer bu izinlerin alınması gerekli ise, iznin hangi kurumdan, hangi tarihte ve hangi karar veya sayı numarası ile alındığının açıkça sunulması yazar veya yazarlardan tarafından talep edilir ve makalenin sonunda “Ek” olarak yayımlanır. Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmalarda bşkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin almalı, bu durumu ve kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunu belirtmelidir. Çalışma deneklerin (insan ve hayvan) kullanımını gerektiriyor ise çalışmanın uluslararası deklarasyon, kılavuz vb. uygun gerçekleştirildiği yazar(lar) tarafından beyan edilmelidir.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları, başlık dipnotunda “Teşekkür” kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

– Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadış.

– Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar ile tezlerin bir bölümünü oluşturan çalışmalar 2021 itibarıyla DA’da olduğu gibi kabul edilmemekle birlikte; sunulan bildirinin ya da yazılan/savunulan tezin geliştirildiğine dair dipnot dşlmek kaydıyla editör izniyle bilimsel katkısı olacağına inanılan çalışmalardan tez yayınları için yazardan / danışmandan ve bildiriler için sempozyum kurulundan izin yazısı alınması zorunludur.

– Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayınlanmış alışma DA’ya gnderilemez.

– Yazarlar bir araştırmanın sonularını, araştırmanın

– *Editors may request raw data regarding their articles within the framework of evaluation processes, in such a case, the author(s) should be ready to present the expected data and information to the editorial board and scientific board.*

– *In the following cases requiring legal / special permission, permission is requested from the author from the articles sent to DA. In the articles to be published, the permission of the ethics committee and whether legal / special permission is required is stated in the title footnote of the article. If these permissions are required, the author or authors are asked to clearly present the permission from which institution, on what date and with which decision or issue number and is published as an “Appendix” at the end of the article. The author(s) must have a document showing that they have the rights to use the data used, the necessary permissions for the research / analysis, or that the consent of the experimental subjects has been obtained.*

– *Author(s) must obtain permission from their owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others in the works they submit, and must state that this condition and copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used. If the study requires the use of subjects (human and animal), the study should be included in an international declaration, guide, etc. proper execution must be declared by the author(s).*

– *The author(s) are obliged to declare the institutions that support the studies, financial resources, and the “Acknowledgment” part of the title footnote.*

– *In the event that the author(s) notices a mistake or error in their published work, early appearance or evaluation stage, the journal editor or publisher has an obligation to cooperate with the editor in informing, correcting or withdrawing.*

– *Although the studies presented at scientific meetings and the studies forming a part of the theses are not accepted as for DA by 2021; It is obligatory to obtain permission from the author / consultant for thesis publications and from the symposium committee for papers, which are believed to have scientific contribution with the permission of the editor, provided that a footnote is included regarding the progress of the submitted paper or the written / defended thesis.*

– *Author(s) cannot have their work in the application process of more than one journal at the same time. Each application can be started following completion of the previous application. A study published in another journal cannot be sent to DA.*

– *Author(s) should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disassembling the results of the research in an inappropriate manner and by dismembering them in multiple issues. For this reason, articles numbered “1”, “2” cannot be sent to DA.*

– *When a writer detects a material error in his article published in the DA, he must notify the editor of the journal immediately and cooperate with the editor to*

bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayımları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır. Bu sebeple “1”, “2” şeklinde numaralandırılmış yazılar DA’ya gönderilemez.

– Bir yazar DA’da yayınlanmış makalesinde önemli bir yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

Yayın Hakları Devri

(<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari> üzerinden):

- Yazarların ve yayıncıların karşılıklı yararı ve korunması için yazarların, çalışmalarının yayınlanmasından önce dergimize yazılı izin belgesi vermesi gereklidir.
- Yazarlar yazılarını DERGİPARK sistemi üzerinden (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>) yüklerken sistemde bulunan telif hakları devir sözleşmesini de doldurup yüklemekle yükümlüdürler.

Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Dil Araştırmaları (DA) dergisinin yayın odağında, Türk diliyle ilgili olmak kaydıyla aşağıdaki konular bulunmaktadır:

1. Tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan özgün araştırma, inceleme, derleme ve metin çalışmaları
2. Derginin toplam hacminin %25’ini geçmeyecek şekilde, tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan araştırma ve inceleme çalışmalarının çevirileri
3. Birinci maddedeki kategoride yer alan kitap çalışmalarıyla ilgili eleştiri ve değerlendirme yazıları

Bu üç maddeyle ilgili olarak

- Türkoloji alanında öğretim gören lisans seviyesinde üniversite öğrencilerinin ve Türkoloji alanında öğretim görmemiş kişilerin çalışmaları tek yazarlı olarak yayına kabul edilmez. Bu tür yazılarda bir öğretim üyesinin de bilimsel katkısı olması beklenir ve bu öğretim üyesi yazar olarak da yer almalıdır. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin / mezunlarının çalışmaları, tek yazarlı olarak kabul edilebilir.
- Türk dili alanı dışındaki temaları içeren (tarih, edebiyat, eğitim bilimleri, sosyoloji vb.) çalışmalar kabul edilmez.

Yayın Sıklığı

- Uluslararası hakemli bir dergi olan DA yılda iki kez yayınlanmaktadır.
- Önceden planlanma ve en az dört ay öncesinden

retract or correct the article.

Transfer of Broadcast Rights

(via <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>):

- *For the mutual benefit and protection of author(s) and publishers, author(s) are required to submit a written permission to our journal before the publication of their work.*
- *Authors are obliged to fill in and upload the copyright transfer agreement in the system while uploading their articles via the DERGİPARK system (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>).*

Focus and Scope

In line with its purposes, the publication focus of the Journal of Language Research (DA) includes the following subjects, provided that they are related to Turkish language:

1. *Original research, analysis, compilation and text studies in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics*
2. *Translations of research and analysis studies conducted in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics, not exceeding 25% of the total volume of the journal.*
3. *Criticism and reviews about the book studies in the category in the first article*

Regarding these three items

- *Studies of undergraduate students studying in the field of Turcology and those who have not studied in the field of Turcology are not accepted for publication with a single author. In such articles, it is expected that a faculty member has a scientific contribution and this faculty member should also be included as an author. However, studies of master’s and / or doctoral students / graduates can be accepted as a single author.*
- *Studies involving themes other than Turkish language (history, literature, educational sciences, sociology, etc.) are not accepted.*

Publication Frequency

- *DA, an international refereed journal, is published twice a year.*
- *Only two special issues can be published in a year,*

duyurmak kaydıyla bir yılda sadece iki özel sayı yayınlanabilir. Özel sayılarda ele alınacak konular Yayın Kurulu tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türk dili araştırmalarına rehberlik edilebilir.

Yayın Dili

– DA'nın ana yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bunun dışında İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça veya modern Türk lehçelerinde yazılmış olarak da özgün makaleler gönderilebilir. Gönderilen makale ilgili dilin gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

Yayın Değerlendirme

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

– Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntem olup, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir.

– DA'ya gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre *körleme* yoluyla değerlendirilmektedir.

Körleme Hakemlik Türü

– DA, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çift körlene yöntemini kullanmaktadır. Çift körlene yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

İlk Değerlendirme Süreci

– DA'ya gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir.

– Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar reddedilir.

– Reddedilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir.

– Uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik hakemlere gönderilir.

Hakem Atama Süreci

– Çalışmaların içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen editörler tarafından, DA hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre iki hakem belirlenir ve çalışmalar hakemlere iletilir.

– Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermek zorundadır.

Hakem Raporları

provided that it is planned in advance and announced at least four months in advance. Special topic Turkish studies can be guided.

Publication Language

– *In the main broadcasting language of DA is Turkish. In addition, articles can be submitted in English, German, French, Russian or modern Turkish dialects. Submitted article must comply with the grammatical rules of the relevant language and the relevant scientific literature.*

Publication Review

Blind Review and Evaluation Process

– *Blind refereeing is a method applied for publishing scientific publications with the highest quality and forms the basis of the objective evaluation process of scientific studies and is preferred by many scientific journals.*

– *All studies sent to DA are evaluated through blinding according to the following stages.*

Blind Arbitration Type

– *DA uses the double blind method in the evaluation process of all studies. In the double blind method, the identities of the authors and referees of the studies are hidden.*

Initial Evaluation Process

– *Studies submitted to DA are first evaluated by the editors.*

– *At this stage, studies that do not comply with the purpose and scope of the journal, are weak in terms of language and expression rules in Turkish and English, contain scientific critical errors, do not have original value and do not meet the publication policies are rejected.*

– *Authors of rejected works are informed within two months at the latest from the date of submission.*

– *Studies deemed appropriate are sent to referees for the field of interest for evaluation.*

Referee Assignment Process

– *Referees are appointed according to the content of the studies and the expertise of the referees. Two referees are determined from the DA referee pool according to their field of expertise by the editors who examine the study and the studies are submitted to the referees.*

– *Referees must guarantee that they will not share any process and document about the work they evaluate.*

Referee Reports

– *Referee evaluations are generally based on studies; It is based on originality, method used, compliance with ethical rules, consistent presentation of findings and results, and examination of the literature.*

– *This examination is made according to the following factors:*

– Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır.

– Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. Giriş ve alanyazın: Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü hakkında görüş içerir.
2. Yöntem: Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.
3. Bulgular: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.
4. Değerlendirme ve tartışma: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/ larına ve hipotez/ lere uygunluk, genellenabilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.
5. Sonuç ve öneriler: Değerlendirme raporu alanyazına katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.
6. Stil ve anlatım: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların APA 6 kurallarına uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.
7. Genel değerlendirme: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, eğitim alanyazımına ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

– Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

Hakem Değerlendirme Süreci

– DA'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler düzeltme ve iyileştirme talep edebilir.

– Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre 6 haftadır. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından “düzeltme yönergesi” doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.

1. *Introduction and literature: The evaluation report includes an opinion about the presentation and objectives of the problem dealt with in the study, the importance of the subject, the scope of the relevant literature, its currency and originality of the study.*

2. *Method: The evaluation report includes information on the suitability of the method used, the selection and characteristics of the research group, validity and reliability, as well as an opinion on the data collection and analysis process.*

3. *Findings: The evaluation report includes opinions about the presentation of the findings obtained within the framework of the method, the accuracy of the analysis methods, the consistency of the findings reached with the purposes of the research, the necessary tables, figures and visuals, and the conceptual evaluation of the tests used.*

4. *Evaluation and discussion: The evaluation report includes discussion of the subject based on the findings, compliance with the research question / s and hypothesis(s), generalizability and applicability.*

5. *Conclusion and suggestions: The evaluation report includes contribution to the literature, opinions on suggestions for future studies and practices in the field.*

6. *Style and expression: The evaluation report includes the opinion about the content of the study title, the use of Turkish in accordance with the rules, and the submission of references and references in accordance with the APA 6 rules.*

7. *General evaluation: The evaluation report includes an opinion about the originality of the study as a whole and its contribution to the educational literature and practices in the field.*

– *During the evaluation process, the referees are not expected to make adjustments according to the typographical features of the study.*

Referee Evaluation Process

– *Editors can request corrections and improvements for articles in the evaluation process in DA.*

– *The time given to referees for the referee evaluation process is 6 weeks. Correction suggestions from referees or editors must be completed by the authors within 1 month in line with the “correction directive”. Referees can review the revisions of a work and decide whether it is appropriate or, if necessary, request corrections more than once.*

– *The author(s) are obliged to complete corrections and improvements in a complete, explanatory and timely manner, with the awareness that the requested correction and improvement suggestions are objective and increase the originality of the study.*

– Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

Değerlendirme Sonucu

– Hakemlerden gelen görüşler, editörler tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda editörlük yayın kuruluna sunmak üzere nihai kararını belirler.

Yayın Kurulu Kararı

– Editörler, hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu kararını hazırlar. Hazırlanan karar editörlük tarafından hakem önerileri ile birlikte en geç 1 hafta içerisinde yazar(lar)a iletilir.

– Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar intihal denetimi talep edilmeksizin iade edilir.

– Olumlu görüş verilen çalışmalar için son karar, intihal denetim raporları sonuçlarına göre verilir.

Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

– DA'ya gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin yaklaşık 4 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir.

– Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar) dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 4 aylık süreye dâhil edilmemektedir.

– DA yayını kurulu; yayınlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda çalışmayı ilişkin bir soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.

– Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder. Yayın kurulu, yayınlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç bir hafta içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

– Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmelerden bir kısmını yapmak istemezlerse; bunu rapor halinde sebepleriyle birlikte editörlüğe sunmak durumundadır. Editörlük bu raporu hakemlerle paylaşacak ve düzeltme ve iyileştirmelere yönelik nihai karar hakem raporlarına yansıtacaktır.

– DA'da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmalarını için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve

Evaluation Result

– *Comments from referees are reviewed by editors within 2 weeks at the latest. As a result of this review, the editorial office determines its final decision to submit to the editorial board.*

Editorial Board Decision

– *Editors prepare the editorial board decision about the study based on the referee opinions. The decision prepared is forwarded to the author(s) within 1 week at the latest, together with the referee recommendations.*

– *The works with negative opinions during this process are returned without requesting plagiarism control.*

– *The final decision is made according to the results of the plagiarism audit reports for the studies with positive opinions.*

How Long Does the Broadcast Evaluation Process Take?

– *It is foreseen that the publication research of the studies sent to DA will be concluded in approximately 4 months.*

– *However, the period between the date when the referees or editors request a correction from the author (s) and the date when the author (s) complete the corrections are not included in this 4 month period.*

– *DA editorial board; In case of suspicion of copyright and plagiarism related to a published, online-first or under evaluation work, it is obliged to initiate an investigation into the work.*

– *If the editorial board determines that there is copyright and plagiarism in the study at the evaluation stage, it withdraws the work from evaluation and returns the detected situations to the authors by citing detailed sources. If the editorial board detects a copyright infringement and plagiarism in a published or early-view work, it will take the following recalls and notifications within one week at the latest.*

Objection to the Evaluation Result

– *If the author(s) do not want to make some of the requested corrections and improvements; it has to present it to the editorial office with its reasons as a report. The editorial office will share this report with the referees and the final decision for corrections and improvements will be reflected in the referee reports.*

– *The author(s) reserves the right to object to the editorial board and scientific committee opinions that are forwarded to the author(s) as a result of the evaluation in the DA. The author(s) should send their objection justifications regarding their opinions and comments to dilarastirmalari@gmail.com in a scientific language and by referring to their basis. The objections made are examined by the editorial board and the editorial board within one month at the latest, and a positive or negative response is provided to the author(s). If the objection of the author(s) to the evaluation result is found positive, the editorial board restarts the evaluation process by making new referees in accordance with the subject*

dayanaklarını referans göstererek dilarastirmalari@gmail.com adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar editörlük ve yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek yazar(lar) a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır. Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

Yayın Politikası

- DA'da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atıf kontrolü, mizanpaaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünüme açılması süreçlerinden geçer.
- Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda yayınlanır. DA makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiç bir gelir kaynağı bulunmamaktadır.
- DA'da yayımlanan makaleler için yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.
- DA'da yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak <http://www.dilarastirmalari.com/> web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.
- DA güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerle yayınlanır
- ve erken görünümde kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

Yazım Kuralları

Dil Araştırmaları dergisinin güncel yazım kurallarına DERGIPARK sistemi üzerinden ulaşılabilir: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>

area of the study.

Publication Policy

- *Studies accepted as a result of evaluation in DA, respectively; It goes through the processes of checking for plagiarism, organizing bibliography, citation and citation, layout and typesetting, giving the DOI number and opening it for early viewing.*
- *Studies published in early view are published in volumes and numbers approved by the editorial board.*
- *There is no source of income as DA does not charge article processing fee (evaluation fee or printing fee) and subscription fee for accessing the articles.*
- *No royalty fee is paid to the author(s) for the articles published in DA.*
- *All articles published in DA are also available in full text on the web address <http://www.dilarastirmalari.com/> as open access.*
- *DA cares about spreading current and original information. In this context, studies that are accepted by completing the evaluation phase and whose processes are completed after acceptance are published electronically in early view. Studies published in early view are published by giving the number of volumes and number of pages approved by the editorial board and removed from early view. Early view works may not be the last version to be published in the normal issue. Minor edits of the works can be made if they are to be published recently.*

Writing Rules

The current spelling rules of the Journal of Dil Araştırmaları can be accessed through the DERGIPARK system: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>

